SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

5-maxsus
son (5-jild)
2025

ISSN: 2181-1342 (Online)
Сайт: https://scienceproblems.uz
DOI: 10.47390/SPR1342V5SI5Y2025

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ S/5 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2025

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti.

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Xolikulov Axmadjon Boymahammatovich – tarix fanlari doktori, O'zbekiston Milliy Universiteti;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Milliy Universiteti.

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Toshkent moliya instituti;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, O'zbekiston Respublikasi Bojxona instituti;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent, Farg'ona politexnika instituti

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b, Toshkent moliya instituti;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori, "Tashkent International University of Education" xalqaro universiteti;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent, Jizzax pedagogika instituti;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent, Andijon davlat tibbiyot instituti, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasi mudiri;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Buxoro davlat universiteti.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat universiteti;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor, Samarqand davlat chet tillar instituti;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Samarqand davlat universiteti;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasida xizmat ko‘rsatgan yurist, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b., Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Asadov Shavkat G‘aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat siyosati va boshqaruvi akademiyasi;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD), O‘zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy kengashi huzuridagi Sudyalar oliy maktabi;

Jo‘rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Normatov Bekzod Akrom o‘g‘li — yuridik fanlar bo‘yicha falsafa doktori, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi, Toshkent davlat yuridik universiteti;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat yuridik universiteti;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori, Toshkent axborot texnologiyalari universiteti huzuridagi pedagogik kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor, Qarshi davlat universiteti;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori, Iqtisodiyot va pedagogika universiteti;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat universiteti;

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Samarqanddavlatuniversiteti.

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo‘yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasi mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD), Samarkand viloyat IIB Tibbiyot bo‘limi psixologik xizmat boshlig‘i.

22.00.00- SOTSIOLOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po‘latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo‘tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O‘zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro‘yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrdagi 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo‘yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro‘yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” mas’uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog‘och ko‘chasi, 70/10-uy. Elektron manzil: scienceproblems.uz@gmail.com

Bog‘lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNING
DOLZARB MUAMMOLARI
5-jild, 5- maxsus son (Iyun, 2025). - 302 bet.

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

Abdullaev Ulug‘bek Saydanovich
O‘RTA ASRLAR YOZMA MANBALARIDAGI ETNIK NOMLAR 10-14

Shukurillayev Yunus Asrorovich
BUXORO AMIRLIGIDA CHEGARALARNI QO‘RIQLASH, QOROVULLIKNI O‘TASH VA XAVFSIZLIKNI TA’MINLASH MASALALARI TAHLILI 15-19

Рахманкулова Адолат Хушбаковна
ИСТОРИЯ ГРЕЧЕСКОЙ ДИАСПОРЫ УЗБЕКИСТАНА: СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЫ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЭМИГРАНТЫ 20-25

Xusanov Xabibullo Xakimovich
O‘ZBEKISTON MILLATLARARO MUNOSABATLARIDAGI ZIDDIYATLI VAZIYAT VA MILLIY MADANIY MARKAZLARNING TASHKIL QILINISHI VA UNING TARIXIY AHAMIYATI 26-30

Toshov Kamoliddin, Xurramova Sabrina Abdurashidovna
THE PROBLEM OF CHILD NEGLECT DURING THE SECOND WORLD WAR 31-38

Atamuratova Dilafruz Rashidovna
THE FORMATION OF THE PRESS OF THE KhPSR AND THE ESSENCE OF SOCIAL PROBLEMS IN IT 39-42

Nazirov Baxtiyor, Mo‘minov Nodirbek Botir o‘g‘li
IMOMQULIXON DAVRI ASHTARXONIYLAR DAVLATINING IJTIMOIY-IQTISODIY VA HARBIY-SIYOSIY HAYOTI 43-48

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

Исламутдинов Вадим
СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ СНИЖЕНИЯ БЕДНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН 49-54

Melibaeva Gulxon Nazrullayevna
BENCHMARKING KICHIK INNOVATSION BIZNESNING RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDA SAMARALI VOSITASI SIFATIDA 55-65

Ульмас Ибрагимов
ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОЙ МОДЕЛИ МАЛОГО БИЗНЕСА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ 66-75

09.00.00 – FALSAFA FANLARI

Salomova Hakima Yusupovna
ME’YOR KATEGORIYASINING BIOSFERANI ASRASHDAGI AMALIY AHAMIYATI 76-83

Djumaniyozova Dilfuza, Ibraximova Dilorom
YURIDIK TA’LIM VA YURIDIK KLINIKA FAOLIYATIDA AXLOQIY TARBIYA 84-90

Djo‘raev Anvar Muxamadiyevich
IJTIMOIY BILISH DARAJALARINING MEZONLARI 91-96

Каримова Гулчехра Самадовна
ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ЗАДЕРЖКИ ПОЛОВОГО РАЗВИТИЯ У ПОДРОСТКОВ: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ СИНТЕЗ МЕДИЦИНСКИХ ДАННЫХ И АНТРОПОЛОГО-ЭТИЧЕСКИХ 97-101

Гайбуллаев Жавлон Шавкатович
ДЫХАНИЕ КАК ЗЕРКАЛО ДЕТСТВА: ФИЛОСОФСКИЙ ВЗГЛЯД НА РЕЦИДИВИРУЮЩИЕ РЕСПИРАТОРНЫЕ ИНФЕКЦИИ 102-105

Yusupaliyev Orzimurod Odilovich
YOSHLAR TARBIYASIDA MILLIY QADRIYATLARNING AHAMIYATI 106-110

Taylyakova Feruzaxon Sultanovna
O‘ZBEKISTONDA OILAVIY BIZNESNI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI 111-116

Yusupova Ranoxon Tolibjonovna
TEXNIK TARAQQIYOT AXLOQIY-STRATEGIK RESURS SIFATIDA 117-120

Yarashov Sarvar Norqul o‘g‘li
SHAXSNING SHAKLLANISHIGA AXLOQIY IDEALLAR VA JAMIYATDA MAVJUD QADRIYATLARNING TA‘SIRI 121-125

Shokirov Toxirjon, Maxmudov Shoxrux
ZARDUSHTIYLIK DINING VUJUDGA KELISHI VA UNDA MADANIYAT VA SAN’AT FALSAFASI 126-130

Ахмедова Дилбар, Шавкатова Ширин
ПЕРВЫЕ ШАГИ В МИКРОМИРЕ: ФИЛОСОФСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ДИСБИОЗЕ И АЛЛЕРГИИ У МЛАДЕНЦЕВ 131-135

Kurbanbaeva Ulbosin Jumag‘alievna
EKOLOGIK TARBIYANING GUMANISTIK MOHIYATI 136-139

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

Muqumova Dilafruz
IRFONIY SAYRU SULUKNING JA’FAR MUHAMMAD TERMIZIY SHE’RIYATIDAGI MODERNISTIK TASVIRI VA TALQINI 140-147

Xo‘jamqulov Anvar, Tog‘ayeva Shoxnoza
TAXAYYUL OLAMI TAHLILLARI 148-159

Murodova Iroda, Khamidov Tokhirjon
ANALYSIS OF THE LINGUOCOGNITIVE ASPECT OF THE SEMANTICS OF METAPHORICAL INNOVATIONS 160-163

Mamatova Feruza Maxammadovna
FENOMENOLOGIYA, FENOMEN VA ULARNING ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDAGI TALQINI 164-168

Burxonova Gulmira Olimjon qizi
TURLI TIZIMLI TILLARDA SOTSIOMADANIY BIRLIKLAR SHAKLLANISHINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA TASNIFI 169-172

Berdiqulova Shaxnoza, Ruzmatova Gulnara
BOG‘LOVCHILAR VA TINISH BELGILARINING PRAGMATIK KUCHI: O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA 173-177

Musurmonova Barchinoy Hasan qizi
FORS MATNSHUNOSLIGI TARAQQIYOTINING TARIXIY ILDIZLARI 178-182

Яркулова Фотима Усмановна
ОДНОРОДНЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЙ 183-186

Jo'raqulova Rayhon Xolboyevna
O'ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA LEKSIK BIRLIKLAR OBRAZ VA RAMZLARNI YUZAGA KELTIRUVCHI VOSITALAR 187-190

Musoeva Hayitgul Urokovna
THE LINGUO-STYLISTIC ANALYSIS OF THE WORD "HEART"
IN ENGLISH LANGUAGE BASED ON THE NOVEL "PRIDE AND PREJUDICE" 191-195

Yuldasheva Kamola
SINXRON TARJIMA JARAYONIDA QO'LLANILADIGAN
PSIXOFIZIOLOGIK STRATEGIYALAR 196-202

Matkarimova Malika Oybek qizi
HOW TO TEACH ENGLISH USING SIMPLE SCIENCE EXPERIMENTS 203-206

Kamola Hatamova
HUJJATCHILIK TARAQQIYOTINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI 207-210

12.00.00 – YURIDIK FANLAR

Uralov Sharof Urazaliyevich
PROBATSIYA INSPEKTORLARIGA MA'MURIY BAYONNOMA TUZISH VAKOLATINI
BERISHNING HUQUQIY ASOSLARI VA AMALIY AHAMIYATI 211-216

Mamatmurodov Farrux
METHODS OF RESOLVING DISPUTES ARISING FROM ISLAMIC FINANCE SERVICES.
INTERNATIONAL EXPERIENCE 217-222

Муталипова Лола Фархадовна
СМАРТ-КОНТРАКТЫ И БЛОКЧЕЙН: ВЫЗОВЫ ДЛЯ ДОГОВОРНОГО
ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН 223-234

Нормуродова Азиза Азимжон кизи
ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ . 235-241

Abdullayeva Parvina Baxrilloyevna
RAQAMLI PLATFORMALARDAGI BANDLIKNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH 242-246

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

Ismaylov Azerbay Saparniyazovich
RAQAMI IQTISODIYOT SHAROITIDA QORAQALPOQ XALQ AN'ANALARIDAGI
MAVJUD PEDAGOGIK USULLAR TRANSFORMATSIYASI 247-252

Namozova Dilorom Tursunovna
MUSIQA TA'LIMIDA TALABALARDA IJODIY QOBILIYATLARNI
RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MOHIYATI 253-261

Давыдова Руфина Артуровна
РОЛЬ ГУМАННОЙ ПЕДАГОГИКИ В ПРЕОДОЛЕНИИ АГРЕССИИ И ОТЧУЖДЕНИЯ
СРЕДИ ШКОЛЬНИКОВ 262-266

Gaziev Baxromjon Valievich
OT SPORTIDA MALAKALI CHAVANDOZLARNI TAYYORLASH MUAMMOLARI 267-273

Toshtemirova Mohichehra G‘olibjon qizi
DIZAYN TA’LIMINING XALQARO TAJRIBASI:
O‘QUV DASTURLARI VA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR TAHLILI..... 274-279

Rakhmonova Dilnura Saidovna
TEXNIK OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA TALABALARNING
KREATIV FIKRLASHINI TAKOMILLASHTIRISH IMKONIYATLARI:
AMALIYOT VA TAJRIBA..... 280-286

Yakubova Barno Baxtiyorovna
MUSTAQIL VA IJODIY ISHLASH FAOLIYATLARINI RIVOJLANTIRISHGA
QARATILGAN MASHG‘ULOTLARINI TASHKIL ETISH..... 287-290

Rixsiboyev Behzod Alisherovich
IJTIMOIY BARQARORLIKNI TA’MINLASHDA MADANIY PLYURALIZMNING O‘RNI 291-295

Islamova Moxichexra Bekmurzayevna
TALABLARNI TANQIDIY FIKRLASHGA UNDOVCHI O‘QITUVCHI STRATEGIYALARI 296-301

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

07.00.00-TARIX FANLARI – HISTORICAL SCIENCES

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

ETHNIC NAMES IN THE WRITTEN SOURCES OF THE MIDDLE AGES

Abdullaev Ulugbek Saydanovich
Professor of Andijan State Technical Institute,
Doctor of Historical Sciences

Abstract. This article examines ethnic names in medieval written sources and demonstrates their significance inthe study of the ethnic history of the Uzbek people. In it, the author analyzed the etymology of ethnonyms characteristic of different periods of our people's history. The article also shows that many place names on the territory of Uzbekistan are based on the names of a particular tribe, which serve as an important source for studying the history of our people and other brotherly peoples.

Keywords: ethnonym, ethnic history, ethnogenesis, ethnos, ethnic unity, ethnotoponym, place names, Uzbek, historical source.

O‘RTA ASRLAR YOZMA MANBALARIDAGI ETNIK NOMLAR

Abdullaev Ulug‘bek Saydanovich
Andijon davlat texnika instituti professori,
tarix fanlari doktori

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘rta asr mahalliy yozma manbalardagi etnik nomlar o‘rganilgan va ularni o‘zbek xalqining etnik tarixini o‘rganishdagi ahamiyatini ko‘rsatib berilgan. Muallif unda xalqimiz tarixining turli davrlariga xos etnonimlar etimologiyasini, tahlil qilgan. Shuningdek, maqolada muallif O‘zbekiston hududidagi juda ko‘p joy nomlari u yoki bu urug‘-qabilani nomi asosida paydo bo‘lganligi ko‘rsatilgan, ular xalqimiz va boshqa qardosh xalqlar tarixini o‘rganishda muhim manba bo‘lib xizmat qilishini ta’kidlaydi.

Kalit so‘zlar: etnonim, etnik tarix, etnogenez, etnos, etnik birlik, etnotoponim, joy nomlari, o‘zbek, tarixiy manba.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N01

KIRISH

Etnonim yunoncha etnos (ἔθνος — ethos) – “xalq” va onim-“nom” so‘zlaridan tarkib topgan bo‘lib, “xalqni nomi” ma’nosini bildiradi.[1;6] Etnonimlarni o‘rganish juda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Negaki, har bir etnonim, avvalo, axborot tashuvchi hisoblanadi. Etnos nomida qaysidir darajada ushbu xalqning etnogenezi, etnik tarixi, totemi va ijtimoiy turmushining ayrim jihatiga oid ma’lumotlar o‘z aksini topgan bo‘lishi mumkin.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD

Uzoq etnik jarayonlar natijasida shakllangan o‘zbek xalqi o‘rta asrlarda o‘z tarkibiga juda ko‘plab etnik komponentlarni birlashtirgan. Uning etnik tarkibida tarixiy taraqqiyotning turli davrlarida kelib qo‘shilgan urug‘-qabilalar mavjud edi. O‘zbek xalqi etnik tarkibiga qo‘shilgan ushbu urug‘-qabilalar o‘z nomlari (etnonimlari)ga ega edilar.

MUHOKAMA

O‘zbek urug‘-qabilalari haqida gapirganda ushbu etnonimlar qayd qilingan bir qator yozma manbalarga to‘xtalib o‘tish maqsadga muvofiq. Bunday etnonimlar aks etgan yozma manbalar ichida mahalliy mualliflar tomonidan yozib qoldirilgan ishlarning ahamiyati katta. Mazkur yozma manbalarning aksariyati o‘rta asrlarning turli davrlarida turkiy yoki fors tillarida yozilgan. Odatda ular biror bir hukmdorning topshirig‘i asosida yozilgan bo‘lib, ularda ushbu hukmdor mansub bo‘lgan urug‘-qabilalarning yoki u hukmdorlik qilayotgan davlat hududidagi aholining etnik tarkibi aks etgan bo‘ladi. Bular ichida “Majmu’a at-tavorix” (“Tarixlar majmuasi”), “Tarixi Abulxayrxoniy”, “Tuxfat ul-tavorixixoniy” (“Xonning tarixdan tuhfasi”), “Nasabnomayi o‘zbek” (“O‘zbeklarning nasab kitobi”), “Asomiyi navadu du firkayi o‘zbek” (“92 o‘zbek qabilasining nomlari”) kabi yozma manbalarda o‘zbek urug‘-qabilalarining nomlari (etnonimlari) nomma-nom sanab o‘tiladi. XVI asrda yozilgan muarrix Sayfuddin Axsikatiy qalamiga mansub “Majmu’ at-tavorix” (“Tarixlar majmuasi”) asarida quyidagi 92 qavmning ro‘yxati keltirilgan: ming, yuz, qirq, jaloyir, saroy, qo‘ng‘irot, olchin, arg‘in, nayman, qipchoq, qalmoq, chaqmoq, qirg‘iz, qarliq, turk, turkman, boyovut, burlayn, shamarchiq (samarchiq), kabasha, nujin, kelachi, kilamish, burat, ubrat (uyrat), qiyot, xitoy, qang‘li, uryuz, junalachi, kuchi, o‘tarchi, fulodchi, jiyit, juyit, chulchit, turmovit, uymovut, orlot, kerint, o‘ng‘ut, tang‘ut, mang‘it, jalovut, mamasit, markit, burkut, qiyot, quralash, o‘g‘lon, qari, arab, ilachi, jabrug‘on, qishliq, giray, do‘rmon, tobin, tama, ramadan, uyshun, badiy, xofiz, avirchi, jurot, totor, yurg‘a, batosh, qavchin, tuboyi, tilav, kordori, sayhiyon, kirg‘in, shirin, chimboy, chexilkas, uygur, anmor, yobu, targ‘il, turg‘oq, tayit, ko‘xat, faxir, ko‘jalik, shavron (savron), darajot, kimot, shijoat, avg‘on. [2;110-113] “Tarixi Abulxayrxoniy” nomli asar Shayboniy Abdullatif sulton hukmronligi (1540-1551 yillarda Samarqand xoni) davrining boshlarida Ma’sud ibn Usmon Ko‘histoniy tomonidan yozilgan. Bu asarda XVI asrda Shayboniyxon bilan birga Movoraunnahrga ko‘chib kelgan burqut, do‘rmon, iyjon, kenagas, qiyot, qo‘ng‘irot, qushchi, kurlovut, masit, tuboyi, uyshin, kosonboyli, kudag‘ay, mang‘it, muluj, uyg‘ur, nayman, chimboy, qorliq, yonqojer, nukuz, timat, tuman-ming, o‘tarchi qavmlarining nomlari keltirilgan. [3;261]“Tuxfat ul tavorixi xoniy” (“Xonning tarixdan tuhfasi”) nomli asar Qo‘qonlik tarixchi mulla Avaz Muhammad Attor (XIX asr) tomonidan yozilgan. Ushbu asarda 92 o‘zbek qavmiga doir quyidagi etnonimlar keltirilgan: ming, qirg‘iz, yuz, qirq, o‘ngjot, jaloir, qo‘ng‘irot, olchin, arg‘in, nayman, qipchoq, chaqmoq, burlot, simirchiq, bulotjib, qatag‘on, qilachi, kenagas, buyrak, uyrost, qiyot, xitoy, qangli, avar, jubalachi, to‘ychi, buyut, jiyit, chulchit, uymovut, orloy, kerait, ungut,tang‘ut, mang‘it, choljut, masit, markit, burkut, qiyot, quralas, o‘qalon, qari, arab, ilochi, jaburg‘on, qishliq, giray, turkman, do‘rmon, tobin, tama, ramadon, mitan, uyshun, buriya, xofiz, uyurchi (avirchi), juyrat, bidoy, baosh, totor, boshqir (boshqird), sulduz, azoq, qalmoq, qoraqalpoq, sanuvodon, tuboyi, tilov, girodi, saxtiyon, 11№ 1 (1) 2024 qirg‘in, shirin, o‘g‘lon, qurlot, bag‘lon, chimboy, chilkas, uyg‘ur, arnomor, yobg‘u, torg‘il, turg‘on, kuxat, major, ko‘jalik, sarvon baxrin. [4;210213] “Nasabnomayi o‘zbek” (“O‘zbeklarning nasab kitobi”) bori-yo‘g‘i ikki varoq (4 bet)dan iborat bo‘lib, boshqa kitoblarda, chunonchi Maxdumi A’zam Kosoniyning (1462-1542) “Tanbeh as-salotin”, “Risolayi zikr”, “Silsilat as-siddiqin”, “Risolayi batixiya” va boshqa asarlar bilan bir muqovada jamlangan. Ushbu yozma manbada ham 92 o‘zbek urug‘larini nomlari sanab o‘tilgan. Chunonchi, ming, yuz, qirq, o‘zbek, o‘n qajot, jaloir, saroy, qo‘ng‘irot, olchin, arg‘in, nayman, qipchoq, chaqmoq, azak, qalmoq, torliq, tudak, burloq, samarchiq, qibchoq, kelachi, qinakash, buyrak, urot, qiyot, xitoy, tunidi, uzjulachi, qoychi o‘taji,

bulotchi, juyut, job, chulchut, buymovut, orlot, kerait, o‘nguat, tang‘ut, manbut, chilchuvit, meset, markit, burqut, kuvlas, o‘qalan, qori, arab, ilochi, juburg‘an, tishlik, keray, turkman, do‘rmon, tobin, tama, ramadan, quytan, uyshin, badoyi, xofiz, qirg‘iz, mojor ko‘chalik, savron, baxrin, o‘yris, jubrot, biday, tatar, tabash, michroq, suldus, tuboyi, tilov, kirdor, baktiya, qarqin, shirin, o‘g‘lon, qurlaot (qurlovut), bag‘lon, chinboy, chexilkas, uyg‘ur, agar, yobu, targ‘il, turkan, kohat. [5;58-63] “Asomiyi navadu du firqayi o‘zbek” (“92 o‘zbek qabilasining nomlari”) nomli asar Sulton Muhammad ibn Darvish Muhammad al-Balxiy qalamiga mansub. Bu asar ham o‘sha davrda yozilgan boshqa asarlar bilan birga muqovalangan. Ushbu asarda 92 o‘zbek qavmining ro‘yxati quyidagi tartibda berilgan: yuz, qirq, o‘ng, unkajot, jaloir, saroy, xitoy, nayman, qipchoq, chaqmoq, o‘rmoq, tudaq (tug‘daq), bo‘ston, samarchiq, qalmoq, qorliq, qatag‘on, arlot, arg‘in, barlos, bo‘ytay, kenagas, kelachi, buyrak, o‘yrat, qiyot, qo‘ng‘irot, qangli, o‘z, jilovchi, jusulovchi, qoji (xoji), o‘tarchi, qirlovchi, juyut (jiyut), jid, chulchut (chulchit), buyozit, uymovut, kerayit, bag‘lon, lang‘it, lang‘ut, mang‘it, merki, burkut, modi, qiyot, o‘qalon, olchin, qori, g‘arib, shibirg‘on, qishliq, turkman, do‘rmon, taban, tam, tobin, ramadan, miton, uyshun, bo‘sa, xaft, qirg‘iz, totor, bochqir, sulduz, kelovchi, dujor, jurat, badayi, o‘g‘lon, kuryuvut, chimboy, maxdi, chilkas, uyg‘ur, farkon, nukus, qora tushlub, yobu, torg‘il, ko‘xat, shuron, shirin, tama, baxrin, kiray, sathiyon, to‘g‘al, qoyon. [6;262] Ko‘rib chiqilgan yozma manbalarda deyarli bir xil o‘zbek urug‘-qabilalarning nomlari keltirilgan. Faqat ayrim tafovutlar mavjud.Yana shuni aytish o‘rinliki, ushbu etnonimlarning ayrimlari boshqa turkiy xalqlarning chunonchi, qirg‘iz, qozoq, qoraqalpoq, uyg‘ur, turkman, boshqird va boshqalarning etnik tarkibida ham uchraydi.

Har qanday etnonimning o‘z ma’nosi bor. Ba’zi bir etnonimlar juda qadimiy so‘zlar bo‘lganligidan ma’nosini tushunish qiyin. Odatda xalqlar, millatlar, shuningdek, qabilalar, yirik urug‘larning nomlari qadimiy bo‘ladi. Ta’kidlash joizki, qirg‘iz, qozoq kabi millat nomlari, qo‘ng‘irot, mitan, qangli, qipchoq, uyshun, qorluq, xalaj kabi urug‘-qabila nomlari haqida bugungi kunda bir qancha fikr-mulohazalar bildirilgan bo‘lsada, bu etnonimlarning ma’nosi hozirgacha uzil-kesil hal qilinmagan. Masalan, qirg‘iz -“qirq-qiz”, qozoq-“qochoq”, metan “mo‘ytan” (serjun), qangli-qanqli (aravali), qarluq-“qorliq”(qorda qolgan), xalaj-“qol och” (och qolgan), qalmoq-“chetda qolgan” (islom diniga kirmay qolgan) ma’noni bildiradi, deb tushunish bu hali ushbu etnoslarni nomini (etnonimini) ma’nosini to‘la hal qilindi, degani emas. Etnonimlarni o‘rganish juda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Negaki, har bir etnonim, avvalo, axborot tashuvchi hisoblanadi. Etnos nomida qaysidir darajada ushbu xalqning etnogenezi, etnik tarixi, totemi va ijtimoiy turmushining ayrim jihatiga oid ma’lumotlar o‘z aksini topgan bo‘lishi mumkin.Har bir xalq etnonimlarining o‘z tarixi bo‘ladi. Etnonimlar tarix taqozosi bilan vujudga keladi va etnogenetik jarayonlarda paydo bo‘ladi, vaqti kelib yo‘q bo‘lib ketadi ham. Jonivorlar, xususan, uy hayvonlari nomi bilan atalgan etnonimlar eng qadimiydir. Ular ibtidoiy davrda paydo bo‘lgan. Ma’lumki, ko‘plab urug‘larning muqaddas hayvon 12№ 1 (1) 2024 (totem-ongon)lari bo‘lib, urug‘doshlar o‘zlarini shu hayvonlardan tarqalganmiz, deb hisoblaganlar. Masalan, jilondi (ilonli), kulon, oqbo‘ra (bichilmagan oq tuya), qarg‘a, echki, shular jumlasidandir.

Ko‘pgina etnonimlar urug‘-aymoq tamg‘asi nomi bilan atalgan. O‘tmishda har bir urug‘ning o‘z tamg‘asi bo‘lgan. Ya’ni chorva hayvonlariga boshqalarnikidan ajralib turish uchun tamg‘a bosib qo‘yganlar. Ko‘pgina tamg‘alar uy-ro‘zg‘or asboblari shaklida bo‘lgan. Masalan, bolg‘ali, kosovli, sirg‘ali, taroqli, qirg‘ili kabi urug‘lar nomi yozma manba va toponimlarda ko‘p uchraydi. Kishi ismi bilan bog‘liq etnonimlar ham ko‘p uchraydi, chunonchi bo‘ronboy, jalmat,

chig‘atoy shular jumlasidandir. Joy nomlaridan kelib chiqqan etnonimlar ham bor: beshqo‘ton, buloqboshi, soyliq, urganjiy, qayirma, qorabuloq va boshqalar.

O‘zbek etnonimlari ichida biror kasb-hunar nomi bilan yuritiladigan etnonimlar ham qayd qilinadi. Chunonchi, qirsadoq (sadoq-o‘qdan), iyarchi (egarchi-egar yasovchi), sayot (sayyod-ovchi), mirishkor va boshqalar. O‘zbek xalqining etnik tarixini o‘rganishda etnotoponimlarning ham ahamiyati juda katta. O‘tmishda biror bir etnos (urug‘, qabila yoki elat) nomini ma’lum bir joy nomida saqlanib qolishidan etnotoponimlar hosil bo‘ladi.

XX asr boshlariga kelib O‘zbekiston hududidagi ko‘plab aholi yashash joylari (qishloq va ovullar) urug‘-qabila va elatlar nomi bilan atalar edi. Bunday etnotoponimlar bir necha davr mobaynida etnik jamoalarning ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy hayot faoliyati bilan bog‘liq holda paydo bo‘lgan. Ularning aksariyati azaliy chorvador urug‘-qabilalarni o‘troqlashishi yoki bu yerga ko‘chib kelgan migrantlarni joylashib qolishi natijasida paydo bo‘ldi. O‘troqlashgan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi urug‘-qabilalar hamda ko‘chib kelgan elatlar aholi manzilgohlarini tashkil qilib, uni o‘z etnonimlari bilan ataganlar. O‘troqlashayotgan ko‘chmanchi va yarim ko‘chmanchi urug‘-qabilalar hamda ko‘chib kelgan elatlar o‘z aholi manzillarini tashkil qilar ekanlar, odatda unga o‘z xalqi nomini bergan. O‘zbekiston etnotoponimlari tadqiqotchilar tomonidan o‘rganilgan va o‘rganilmoqda. Bunda olimlar ko‘proq dala materiallari va statistik ma’lumotlardan foydalanadilar. 1900-yilda Zarafshon vodiysida ro‘yxatga olingan 2800 dan ortiq qishloqlarning qariyb uchdan bir qismi etnotoponimlar, ya’ni urug‘-aymoq nomlari bilan atalgan. [7;170-314]

Farg‘ona vodiysi etnotoponimlari ham turli davr statistik materiallarida aks etgan bo‘lib, ular etnograf olima S.S.Gubaeva tomonidan yaxshi o‘rganib chiqilgan.S.S.Gubayeva juda ko‘p qishloqlarning nomi urug‘-qabilalar nomidan tashkil topganligini yozadi. Masalan, Namangan viloyatidagi 178 ta aholi punktlarining 59 tasi yoki jami qishloqlarning 33% yoki birgina Andijon shahridagi 80 ta mahallani 16 tasi etnonimlar asosida tashkil topganligi ushbu tadqiqotchi tomonidan ko‘rsatib o‘tilgan. [8;17-28] Nayman, Bo‘ston, Mang‘it, Qondi, Ko‘g‘ay, Elaton, Turk, Beshbola, Qo‘ng‘irot, Qashqarqishloq, Sulduz, Tojik, Baliqchi, Kenagas, Saroy, Qipchoq kabilar Farg‘ona vodiysidagi eng ko‘p tarqalgan etnotoponimlar hisoblanadi.

XULOSA

Xullas, etnotoponimlar mintaqamiz xalqlarini, xususan, o‘zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi. Negaki, etnotoponimlarda har qanday etnos o‘tmish tarixini muhim jihatlari – etnik tarkibi, joylashish xususiyati, etnik qorishuvi (assimilyatsiyalashuvi), va etnik birikish (konsolidatsiyalashuvi) namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, tarixiy etnik xaritani shakllantirishda etnotoponimlar asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi. 13№ 1 (1) 2024

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Қораев С. Этнонимика. Т.: 1979.
2. Материалы по истории киргизов и киргизии. Вип. I. М., 1973.
3. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. Т., 2001 й.
4. Материалы по истории киргизов и киргизии. Вип. I. М., 1973.
5. Хаников Н. Описание Бухарского ханства. СПб, 1843.
6. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари.. Т., 2001 й.
7. Ситняковский Н.Ф. Заметки о Бухарской част долины Зарафшана. //ИТОРГО Т.1. 1899.Вып 2. 1900.

8. Губаева С.С. Этнический состав населения Ферганы в конце XIX – начало XX в. Тошкент., 1983.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF BORDER PROTECTION, GUARD DUTY AND SECURITY ISSUES IN THE EMIRATE OF BUKHARA

Shukurillayev Yunus Asrorovich,
Associate Professor,
Bukhara State Technical University,
Candidate of Historical Sciences

Abstract. Based on archival sources, the article analyzes information about the construction of settlements for the army during the reign of Emir Nasrullah, who founded the regular army in the Emirate of Bukhara, the order of deployment, organization of troop movements, and the situation of the barracks of the emirate's army during the protectorate of Bukhara, the Russian Empire.

Keywords: horde, horde, tent, disembarkation, barracks, redeployment, tailoring, installation, security, sarbaz, cavalry, sarhang.

BUXORO AMIRLIGIDA CHEGARALARNI QO‘RIQLASH, QOROVULLIKNI O‘TASH VA XAVFSIZLIKNI TA’MINLASH MASALALARI TAHLILI

Shukurillayev Yunus Asrorovich,
Buxoro davlat texnika universiteti dotsenti,
tarix fanlari nomzodi
E-mail: yunus-a@mail.ru

Annotatsiya. Maqolada Buxoro amirligida muntazam qo‘shinga asos solgan Amir Nasrulloxon davrida qo‘shin uchun qarorgohlar qurish, o‘rnatish tartib-qoidalari, qo‘shinning ko‘chishini tashkil etish, Rossiya imperiyasi protektorati davrida amirlik qo‘shini kazarmalarining ahvoli, holati to‘g‘risidagi ma’lumotlar arxiv manbalari orqali tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: o‘rdu, o‘rda, chodir, qo‘nalg‘a, kazarma, ko‘chish, tikish, o‘rnatish, qorovul, sarboz, suvoriy, sarhang.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N02

Kirish. Buxoro amirligida cheragalarni qo‘riqlash, qorovullik xizmati hamda xavfsizlikni ta’minlash masalasi kam o‘rganilgan mavzular qatoriga kiradi. Mamlakat chegaralarini qo‘riqlovchi Elnavkarlar deyilib, ular to‘g‘risidagi ma’lumotlar Buxoro xonligi davrida (1533-1756) ham manbalarda uchraydi. Buxoro amirligidagi 28 beklikning har birida Elnavkarlar nizomiy guruhi mavjud bo‘lib ularning asosiy vazifasi o‘z bekliklarida tinchlikni saqlash, chegaralarni himoya qilishdan iborat bo‘lgan [1; 1-ro‘yxat, 1526-yig‘majild, 6-varaq].

Muhokama va natijalar. Mazkur guruh tashkil etilgan davrlarda hududlarda yashovchi aholidan olinib bo‘lib, asosan xizmat hashar yo‘li orqali amalga oshirilgan, aholi o‘z hududini o‘zi himoya qilishi, qo‘riqlashi uchun mas’ul bo‘lgan. Qolgan hududlarda faoliyat ko‘rsatgan elnavkarlarning nomlanishi, soni xususida ilovadagi jadval orqali bilib olishimiz mumkin. Elnavkarlarning amirlik chegaralari bo‘ylab joylashuvi quyidagi jadvalda o‘z aksini topgan [2; 14-15 b].

№	Bekliklar	Dastalar soni	Elnavkarlar soni	Qaysi urug‘ga mansubligi
1	Shahrisabz	1 dasta	150 ta	Kenagas
2	Hisor	1 dasta	150 ta	Laqay
3	Chorjo‘y	1 dasta	150 ta	Tukman
4	Karki	1 dasta	150 ta	Turkman
5	Boljuvon	1 dasta	150 ta	Laqay
6	G‘uzor	1 dasta	150 ta	Laqay
7	Dorboz	1 dasta	150 ta	Laqay
8	Burdaliq	1 dasta	30 ta	Laqay
9	Qorategin	1 dasta	150 ta	Laqay
10	Ko‘lob	1 dasta	150 ta	Laqay
11	Denov	1 dasta	150 ta	Laqay
12	Sherobod	1 dasta	150 ta	Laqay
13	Boysun	1 dasta	150 ta	Laqay
14	Kalif	1 dasta	20 ta	Laqay
15	Kitob	1 dasta	50 ta	Kenagas
16	Nurota	1 dasta	150 ta	Qirg‘iz
17	Xatirchi	1 dasta	150 ta	Qirg‘iz
18	Karmana	1 dasta	150 ta	Xitoy

Barcha bekliklarda ham elnavkarlar xizmatidan foydalanilib, ularning eng katta qismi yetti amloklikdan iborat Buxoro bekligiga (Buxoro, Xo‘jai-Jahon, Vobkent, Pirmast, Xo‘ja Orif, Romitan, Zarmitan) to‘g‘ri kelgan. Buxoro bekligida 150 nafardan iborat 9 ta dasta tashkil etilib ushbu dastalar har qaysi turkiy guruhlar, joy nomlari bilan atalgan. Bekligidagi 9 dastadan iborat elnavkarlar quyidagicha nomlangan. 1. Mang‘it 2. Xitoy 3. Qirg‘iz 4. Qipchoq 5. Ushruq 6. Arab 7. Nayman 8. Burgut 9. Saroy.

Tadqiqot obyekti, manbaviy asosi. Elnavkarlar doimiy harbiy xizmatchi hisoblanmay 150 nafarli dasta 6 oydan navbat bilan qorovullik hamda hammollik xizmatini o‘tashgan. Qolgan vaqtlarda dastadagi 75 kishi o‘z uyida yashagan. Elnavkarlar asosan mahalliy qurol – yarog‘ bilan qurollantirilib, ular uchun maxsus harbiy kiyim berilmagan, asosan shoxmiltiq, xanjar, qilich va boshqa qurol –yarog‘lardan foydalanishgan. Aksariyat holatlarda aholining uylarida mavjud bo‘lgan tabarzin, oybolta, cho‘qmor, shashpar, balka singari asrlar mobaynida saqlanib kelayotgan azaliy sovuq qurollardan ham keng foydalanishgan [3; INN№ 997/11, 2623/11, 2624/11, 2626/11, 4063/13, 5147/20, 5839/15, 8206/15, 9239/15, 9241/15, 12967/15, 21754/15].

Moddiy sharoitlari imkon beradigan elnavkarlar xizmatga o‘z otlari bilan borganlar. Shuning uchun ham bu guruhni na otliq, na piyoda askarlar qatoriga qo‘shishimiz mumkin. O‘z otlari bilan xizmat qilgan harbiy xizmatdagilarning otlari “Tamg‘asiz otlar” yoki “Tamg‘asiz otli elnavkarlar” deyilgan. Amirlik tomonidan ot bilan ta’minlangan elnavkarlar “tamg‘ali otli elnavkarlar” deyilgan.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Amir Haydar hukmronligi davridan boshlab elnavkarlarga yilida bir bor 50 tangadan iborat “sarpo-puli” berila boshlangan. Guruh harbiy mansabdorlari esa bundan tashqari o‘z tanho yerlari hamda tegirmonlarga ega bo‘lganlar. Arxiv hujjatlarda xizmatlari uchun yerga ega bo‘lish maqsadida ariza yozganlarning nomlari keltirilgan:

Husaynbekbiy qulingiz Oliy marhamatingizdan Oliy muboraknomadagi 14 nafar qullaringiz “el” navkariyasidagi g‘ulomlaringiz tarkibiga kiritilgan edi. Ular haqingizga benihoya duolar qildilar. Nurilloxo‘ja Xayyom, To‘raxo‘ja Hayyom, Yormuhammad Hayyom, Abdusattor Hayyom, Xoji Shodibek Mirzaboshi Hayyom, Niyozchehraboy Pahlavon, Ulug‘berdi Jahonboy, Turdi Bahrom og‘a, Qorabek oqsoqol, Bekmurodbek Hisorqul, Qalandar yasovul, Fozil yasovul va Ro‘zimurodbek qullaringiz Oliy o‘rdaxonangiz tomonidan ularga yetadigan yer olishdan umid qiladilar. Oliy ijozatingiz bilan hazratim davlatlaridan ularga yarasha yerni xatlab bersak...1294/1877-1878 yil [1; 1625-yig‘majild, 10-varaq].

Amirlik chegaralarida qorovullik xizmatlarini o‘tovchi Elnavkarlari guruhi mahalliy qurol – aslahalari bilan qurollangan bo‘lib, ularning harbiy dala mashqlari o‘tkazishganliklari xususida biror manbalarda ma’lumotlar keltirilmagan.

Ko‘zga ko‘ringan elnavkarlar orasidan keyinchalik boshqa nizomiy guruhlarga ham qabul qilinishi, ularning yuqori harbiy lavozimlarga erishuvi va boshqa jihatlar ko‘pgina manbalarda e’tirof etib o‘tiladi. Elnavkarlar 1920-yilga qadar faoliyat ko‘rsatganligini hisobga oladigan bo‘lsak, ularga amirlikda ma’lum darajada ehtiyoj bo‘lganligini ko‘ramiz.

Nasrulloxon hukmronligining so‘nggi yillarida nafaqat amirlik, mintaqa tarixida birinchi bo‘lib qo‘shinda “Buxoro davlatining harbiy Nizomi” [4; v 93] qo‘llanila boshlandi. Harbiy Nizom o‘sha davrning eng rivojlangan davlatlari qoidalari bilan mujassamlashib, amirlikda qo‘riqlash, qorovullikni o‘tash hamda xavfsizlikning ta’minlanishiga alohida e’tibor qaratildi.

Mazkur nizomning uchinchi bobi **“Qorovul mashqining odoblari va qoidalari”** deb nomlanib, besh fasldan iborat. Birinchi faslda “Qorovulni tayin qilish odobi to‘g‘risida”gi qoidalar aks ettiriladi:

Ajudanboshi (ya’ni, ad’yutantlarning boshlig‘i) har bir topshiriqni favjlar sarhangiga (sardor, sarkarda) yozib turadi. Sarhang esa o‘ziga qarashli favjning ajudaniga bir kun avval ertaga nechta qorovul kerakligi to‘g‘risida xabar beradi. Favj ajudani jadvalga muvofiq dastajotga taqsimlab, sardastalarni xabardor qiladi. Birinchi vakil esa sarjuqa (olti nafardan iborat qo‘shin guruhi boshlig‘i) va sarbozni xabardor qilishi qat’iyan shart. Negaki, ular ertaga qorovullik navbati ekanligidan g‘ofil qolmasligi kerak. Mabodo, navbati kelgan sarboz kasal bo‘lsa yoki qoidaga muvofiq uzrli sababga ko‘ra kelolmasa, o‘rniga boshqa qorovul belgilanadi. Kundan uch soat o‘tgach qorovulni “hozir bosh”ga chaqiruvchi surnay va nog‘ora chalinadi. Bu paytda har bir qorovulda bo‘lishi kerak bo‘lgan sarboz hech qanday uzrlarsiz o‘z joyida hozir bo‘lishi kerak [4; v 54]. Nizomga ko‘ra, qorovullar favj chodirlarining oldida safar vaqtida va maydonda sarbozlar hozir bo‘lganda bo‘lishi lozim. Favj ajudani o‘rduning oldi va orqasiga sarhangning bayrog‘i oldida mansabdorlardan qorovul turishini ta’lim beradi. Humoyun dargohga, lashkarxona oldiga, qo‘rxonaga, istabli humoyun (podshoh otxonasi) yoniga va boshqa muhim buyutot (diqqatga sazovor uylar) oldiga esa hukmi oliyga muvofiq qorovullarni qo‘yib chiqadi. Bu joylarda mansabdorlar (ya’ni, harbiy unvoni yuqori bo‘lganlar) qorovullik qilishlari kerak. Chunki ular miltiqni ishlatishni va ishlatish joylarini benuqson bilishi, fashang (gilza), sang (chaqmoq toshi) va fonusqa (o‘qlar joylanadigan tasma) kabilarni bexato ishlatib bilishi kerak. Bundan ko‘rinadiki, Nasrulloxon qorvullik, qo‘riqlash, xavfsizlik masalalarida o‘zidan oldingi va keyingi amirlardan farqli o‘laroq xizmatning asosiy yukini yuqori mansabli harbiylar zimmasiga yuklaydi shunga yarasha talab va rag‘batni ham amalga oshiradi. Qorovullar sarbozlarning mansabdorlari (unvoni yuqorilari)dan tayinlanadi, ular kecha-yu kunduz qorovullikdan chalg‘imaydilar, qorovulxonadan ketmaydilar. Zarur bo‘lgan oziq-ovqat,

ko‘rpa-to‘shaklarini xonadoshlari bilan birgalikda tayyorlaydilar. “Hozir bosh” buyrug‘ini eshitishlari bilan hozir bo‘ladilar va qanday topshiriq bo‘lishini kutib turadilar.

Humoyun dargoh qorovullariga favjning bayrog‘i hamroh bo‘lishi shartligi, agar ularning soni yuztadan oshadigan bo‘lsa, yana qo‘shimcha mansablar ham berishi mumkinligi, biroq bu qorovullarning aksari yuqori mansabli harbiylardin bo‘lishi kerakligi Nizomning ikkinchi faslida zikr etiladi [4; v 54].

Uchinchi faslda “Favj qorovullariga taalluqli bo‘lgan buyruqlar va mashq qoidalari odobi”, to‘rtinchi faslda **“**Qorovul va keshikchi (posbon)ni almashtirish to‘g‘risida”gi qoidalar keltiriladi. Qorovullikda turgan sarboz o‘z o‘rniga boshqa qorovul kelayotganini ko‘rgandan so‘ng “hozir bosh” holatida turadi. Yangi qorovul yaqin kelishi bilan qorovul dasta boshlig‘i “Qorovuli toza ohista march” buyrug‘ini beradi. Eski qorovulning ro‘parasiga borgach “holt” buyrug‘ini beradi. Sardasta eski qorovulga “holt” buyrug‘ini bergandan keyin yangi qorovulga “safdur march” buyrug‘ini beradi. Keyin eski qorovulga ham “safdur march” va “bapesh fang” deb buyruq beradi. Yangi qorovulga ham “bapesh fang” buyrug‘ini beradi. Yangi va eski hamma qorovul boshliqlari shamshirlarini baland ko‘targan holda vakillar va sarjuqalar esa “bolo fang” qilgan holda yangi va eski qorovullar oldiga keladilar. Eski qorovullar topshiriqning qanday bajarilgani va dasturul amal bo‘yicha bo‘lgan ishlarni axborot beradilar. Yangi qorovul boshliqlari tanishtiriladi. Shundan so‘ng buyruq berilmasdan “rost kard” qilib, o‘ngga burilib, o‘z joylarini egallaydilar [4; v 59].

Beshinchi fasl “Gazma (Qorovullik xizmatini o‘tovchilar ustidan nazorat qilish, “Sarhangi gazma” ushbu ishni amalga oshiruvchi mansab egasi**)** odobi va yuqori mansabdorlarga hurmat ko‘rsatish” deb nomlanib bunda asosan qorovullik xizmatini tashkil etish, ular holatini muntazam nazorat qilish, xavfsizlikka qat’iy e’tibor qaratish hamda yuqori mansabdorlarga hurmat ko‘rsatish qoidalari mujassamlashgan. Xususan, sarhangi gazma har uch soatda sardasta va o‘zining noibini qorovullar holatini tekshirish uchun yuborib turishi, sarhangning o‘zi bir kechada kamida ikki marta posbonlar yoniga chiqib, holatdan xabardor bo‘lishi, bundan tashqari jang o‘rdusining qorovul yordamchisini ham bir-ikki bor posbonlardan xabar olishga yuborib kechqurun boshlanishidan tong otgunga qadar to‘xtovsiz bo‘layotgan voqealardan xabardor bo‘lib turishi kerakligi, bulardan tashqari har kechaga qorovullar orasida bir ism (parol) berishi kerakligi, bu ism tashqaridan keladigan kishi ichqariga kirishi va begona kishi kirolmasligi uchun ramz bo‘lishi, har kecha qorovullar almashganda ehtiyot uchun bu ism ham o‘zgartirib turilishi shartligi aytib o‘tiladi [4; v 63]. Xavfsizlikni ta’minlashga qaratilgan bunday qoidalar Yevropa, Rossiya va sharq mamlakatlari harbiy Nizomlarida ham o‘z aksini topgan.

Har tunda sarhangi gazma postlarni tekshirishga kelganda keshikchi (posbonlar) kelayotgan odamga qarab, uzoqdan balan ovoz bilan “kim u” deydi. Sarhang unga javoban o‘sha kecha uchun maxsus qilingan ismni sekin aytadi. Keshikchi “siyna fang” holatini qiladi, sarhang yetib kelgach, qorovul chatmasining yoniga yetgach, sarboz va mansabdor sarboz “hozir bosh” holatida bo‘ladi. Mansabdor sarboz keshikchiga “badush fang” buyrug‘ini beradi va ikki nafar vakilni gazma tekshirib, aniqlash uchun yuboradi. Ular borib, sarhangi gazma ekanligini aniqlab, axborot bergach, gazma kelib, qorovullar holatini ko‘radi, ularning sonini sanaydi va tekshiradi. Favjlarning qorovullarining ixtiyori qo‘lida bo‘lgan sardastalar ertalab yangi qorovul almashgach, kechasi bo‘lib o‘tgan ishlarni yozib borish uchun tayinlangan ro‘znomcha (ro‘znomachi, postdagi voqealarni yozib boruvchi kishi)ni yozgan axboroti bilan tezda

sarhangning oldiga yuboradi. Agar mansabdorlardan birontasi notoʻgʻri ish sodir qilib qoʻysa, uni darhol almashtiradi va bu ishda kechikishga yoʻl qoʻymaydi.

Qorovullikda turgan sarboz “kim u” deb savol bergani paytda javob oʻsha kelishilgan ism boʻlmasa, va notoʻgʻri aytsa, demak, bu odam tashqaridan begona kishi boʻladi. Jang oʻrdusi oldida bunday voqea sodir boʻlsa, demak, kelayotgan kishi dushmandir. Shuning uchun keshikchi darhol miltigʻidan oʻq otib, boshqa keshikchilarni ham bu ishdan xabardor qiladi. Barcha qorovullar “hozir bosh” holatiga kiradilar va oʻsha odamni ushlab, vakilni xabardor qiladilar. Ushlangan odamni mansabdor oldiga olib boradilar. Uning tanish yoki hurmatli odamligi ma’lum boʻlsa, uni yoʻliga qoʻyib, qorovullar yonidan oʻtkazib yuboradilar. Agar begona boʻlsa, qorovulxonada ushlab turilib tong otgach, sarhangga bildiriladi. U nimani taqozo qilsa, oʻsha bajariladi [4; v 65].

Xulosa. Mamlakat chegaralarini qoʻriqlash, xavfsizligini ta’minlash ishlari xazinadan tejash, aholining hashar yoʻli bilan amalga oshirilishi yurt taqdiriga befarqlikning yorqin namunasidir. Toʻgʻri, Amir Nasrulloxon davrida muntazam qoʻshinga asos solinib, bu masala davlat ahamiyatiga molik ishlar amalga oshirilsa-da, keyinchalik yuzaga kelgan e’tiborsizlik pirovardida mamlakat taqdirini qanday kechganligiga tarix guvohdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Oʻzbekiston Milliy arxivining I-126 -fondi - Buxoro amirligi qoʻshbegi devonxonasi.
2. Samarqand shahridagi Oʻzbekiston madaniyati tarixi davlat muzeyi arxivi. Hujjat №814.
3. Buxoro davlat muzey qoʻriqxonasi fondlari (INN№ 997/11, 2623/11, 2624/11, 2626/11, 4063/13, 5147/20, 5839/15, 8206/15, 9239/15, 9241/15, 12967/15, 21754/15).
4. Buxoro viloyat IIBning Jasorat tarixiy muzeyi №8, №14 eksponatlar.
5. Buxoro davlatining harbiy Nizomi. //Qoʻlyozma. OʻzR FA ShI. №2793. –B 93.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE HISTORY OF THE GREEK DIASPORA IN UZBEKISTAN: SPECIAL SETTLERS AND POLITICAL EMIGRANTS

Rakhmankulova Adolat Khushbakovna
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Department of History and Social sciences
Tashkent University of Applied Sciences

Abstract. The article is devoted to the history of the formation of the Greek Diaspora in Uzbekistan. The process of formation of the multinational population of Uzbekistan was mainly associated with socio-political events in different historical periods, especially with the resettlement and deportation of peoples in the 20th century.

Keywords: Greek diaspora, forced resettlement of peoples, Uzbekistan, special settlers, political emigrants.

ИСТОРИЯ ГРЕЧЕСКОЙ ДИАСПОРЫ УЗБЕКИСТАНА: СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЫ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ЭМИГРАНТЫ

Рахманкулова Адолат Хушбаковна
кандидат исторических наук,
доцент кафедры “История и гуманитарные науки”
Ташкентского университета прикладных наук
Email: adolat05@mail.com

Аннотация. Статья посвящена истории формирования греческой диаспоры Узбекистана. Процесс формирования многонационального населения Узбекистана в основном был связан с общественно-политическими событиями в разные исторические периоды, особенно с переселением и депортацией народов XX веке.

Ключевые слова: греческая диаспора, насильственное переселение народов, Узбекистан, спецпереселенцы, политэмигранты.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N03

Введение. Греки в Узбекистане являются одним из национальных меньшинств. Основная масса состоит преимущественно из потомков понтийских греков, насильственно выселенных из Крыма в 1944 г. и политэмигрантов, переселенных из Греции в 1949 году. До 40-х годов XX века в Узбекистане и республиках Центральной Азии находилась небольшая греческая диаспора. Согласно переписи 1926 г. численность греков в Узбекской ССР составила – 347, Туркменской ССР – 113 человек [5; С. 8-9.]. Согласно переписи 1939 г. в Узбекской ССР находились – 832, в Казахской ССР – 1374, Туркменской ССР – 352, Таджикской ССР – 110, Киргизской ССР – 108 греков [6]. В целом в стране проживало 286 000 греков.

В 1920-1930-е гг., большая часть греков в СССР проживала во всех крупных городах Крыма, на Северном Кавказе. Действовали национальные школы и техникумы,

где преподавание шло на греческом языке, в частности, только на территории Грузии действовало до 100 греческих школ, а в г. Батуми, Сухуми и Цалкинском районе открылись греческие отделения педагогических техникумов. Издавались газеты и журналы, учебная и художественная литература на греческом языке, функционировали греческие народные театры. До 1938 г. существовали греческие понтийские районы в Краснодарском крае, греки входили в состав правительства Аджарии и Абхазии, они были вовлечены в национальные процессы, проводимые государством. Но к середине 1930-х гг. ситуация по отношению к национальным меньшинствам стала меняться в худшую сторону.

Политическая ситуация в стране 1930-1940-е гг. в стране, большой террор, репрессии, депортации коснулись многих людей и целых народов. Репрессии советской власти 1937-1938 гг. нанесли серьезный удар и по грекам. Большое количество людей погибло в лагерях и тюрьмах. С этого времени запрещается преподавание на греческом языке, закрываются греческие церкви и школы. За сталинскими репрессиями в 1930-х годах последовало насильственное переселение народов в СССР.

Анализ литературы и методология. Проблеме насильственного переселения народов из Крыма в Узбекистан, в том числе греков посвящены ряд публикаций: книги, сборники документов и другие исследования. В книге В. Брошеван, П. Тиглиянц «Изгнание и возвращение» повествуется о депортации из Крыма греков, немцев, крымских татар, армян, болгар в годы Второй мировой войны, а также их возвращении на Родину (в Крым) языком документов и воспоминаний [1].

В научной монографии «Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство», написанная группой крымских историков, рассматриваются проблемы, связанные с осуществлением и последствиями депортации из Крыма в 1941 и 1944 гг. греков и других народов [7].

Представленные архивные материалы в книге Н. Ф. Бугая «Депортация народов Крыма: Документы. Факты. Комментарии», затрагивают историю депортации народов Крыма, включая греков и другие национальности, в период с 1941 по 1944 год [2]. Согласно архивным документам, выселенные из Крыма греческие подданные, имеющих на руках просроченные национальные греческие паспорта были направлены в Ферганскую область Узбекской ССР. Источниковедческую базу по изучаемой проблеме дополняет сборник архивных документов, составленный Н. Л. Поболем и П. М. Поляном, где часть документов посвящены спецпереселенцам грекам, прибывшим из Крыма в Узбекистан [13]. Следующее исследование Н. Ф. Бугая в соавторстве с А. Н. Коцонисом посвящено насильственному выселению российских греков в 1930-1950 годы из Черноморского побережья, Северного Кавказа, Крымской АССР и районов Грузии. Также представлены сведения и о греческих политэмигрантах, которые после вынужденной эмиграции из Греции в 1949 году, были размещены в Узбекистане [4].

В монографии В. Н. Земскова показана статистика всех контингентов, поступивших на спецпоселение, в том числе и греков [10]. Так, согласно данным В. Н. Земскова, на 1 января 1953 г. находилось на спецпоселении Казахской ССР с «Черноморского побережья» - 37 114 греков, из Крыма – 1240 греков; Узбекской ССР из Крыма - 4097 греков; Киргизской ССР с «Черноморского побережья» - 10 греков, из Крыма – 16 греков; Таджикской ССР из Крыма – 153 греков.

На тему “Истории пребывания и трудовой деятельности греческих политэмигрантов в СССР (на материалах Узбекской ССР)”, была написана кандидатская диссертация, в которой анализируется деятельность Ташкентской партийной организации Коммунистической партии Греции в условиях политэмиграции в СССР, исследуется история пребывания греческих политэмигрантов в Узбекской ССР [8]. Некоторые вопросы насильственного переселения народов Крыма и жизнь греческих политэмигрантов в Узбекистане изучаются узбекскими учеными [14, 15].

Проблема насильственного переселения греческого населения из Крыма и история пребывания греческих политэмигрантов в Узбекистане анализируется с учётом политических, социальных, демографических и экономических особенностей исторического периода. Следовательно, при написании данной статьи приводится обобщающий исторический анализ истории греческой диаспоры Узбекистана, используются историко-сравнительный метод исследования и статистический анализ данных.

Обсуждение. В настоящей статье мы решили рассмотреть проблему насильственного переселения греческого населения из Краснодарского края и Ростовской области, Крыма, Грузии, Армении, Азербайджана и с Черноморского побережья в 1942, 1944, 1949 годы. Несмотря на что данная проблема в целом исследована в основном российскими учеными, важно изучить сколько греков и как они были размещены в Узбекистане, к какому контингенту они относились и какой социально-правовой статус они занимали во время нахождения в спецпоселениях. Дискуссионными остаются дальнейшая судьба спецпереселенцев греков после отмены режима спецпоселений. Какое положение занимали греческие политэмигранты, насколько они адаптировались за время пребывания в Узбекистане? Поэтому необходимо продолжить поиски архивных документов и иных источников по изучению интересующих нас вопросов, сравнить различные источники и информацию для получения новых знаний.

Результаты. На основе постановления Государственного Комитета Обороны (ГКО) «О выселении иноподданных из Краснодарского края и Ростовской области» от 12 мая 1941 г. и постановления ГКО от 29 мая 1942 г. №1828 сс «О выселении государственно-опасных лиц» депортации подлежали и 569 греков - солдат и офицеров Красной армии. На основании постановления ГКО о зачистке пограничных районов от 29 мая 1942 г. №1828 сс уже в мае 1942 г. из Краснодарского края и Ростовской области было принудительным порядком отправлено 1402 «неблагонадежных» грека. Всего в рамках этой операции из Армении, Азербайджана и Черноморского побережья Грузии (Абхазия) было выселено 16376 граждан греческой национальности. Согласно постановлению ГКО от 2 июня 1944 года №-5984сс «О выселении с территории Крымской АССР болгар, греков и армян», выселению наряду с другими, были подвергнуты в Крыму еще 15040 граждан греческой национальности. Постановлением ГКО от 24 июня 1944 г. №6100сс дополнительно из Крыма были депортированы 3531 греческих подданных с просроченными паспортами. Новая волна переселений этнических общностей, в том числе и греков, произошла в конце 1940-х годов. На основании постановления Совета Министров СССР от 29 мая 1949 г. №2214-856сс проводилось выселение оставшихся греков, турок и армян. Таким образом, на начало

1953 г. греков числилось на спецпоселении 40 590 человек. В 1955 г. оставались на режиме спецпоселений 10 368 греков, переселенных из Крымской АССР в 1944 году [3; С.34-35.].

Изучение архивных данных показывает, что греки были расселены по 7 областям и Кара-Калпакской АССР Узбекистана. Большая часть греков-спецпереселенцев были расселены в 12 районах Андижанской, 9 районах Наманганской и 17 районах Ферганской областей и проходили по 48 спецкомендатурам, которые были созданы в этих районах. Греки, крымские татары и другие категории спецпереселенцев работали на озокеритовых рудниках «Сель-Рохо» и «Шор-Су», в нефтяных промыслах «Южный Аламышик», «Палванташ», в заводах треста Калининнефть в Ферганской области и других предприятиях. В частности, по состоянию на 1 октября 1947 г. спецконтингент по конторе “Ферганаозокерит” распределяется следующим образом: немцев - 167, греков - 250, крымских татар - 11 человек [16; С. 330-331.]. Следует отметить, что в годы Второй мировой войны некоторые тресты увеличили добычу нефти, более успешно работали тресты Узбекистана, где широко использовался и труд спецпереселенцев. В условиях спецрежима права спецпереселенцев регулировались в основном спецкомендатурами. Перемены в жизни спецпереселенцев по всей стране наступили с середины 1950-х годов.

Особая страница истории греческой диаспоры Узбекистана связана с политическими эмигрантами из Греции. После поражения в гражданской войне в Греции, бойцы Демократической армии Греции в 1949 г. были вынуждены эмигрировать и прибыли в СССР. На основании постановления ГКО на территории Узбекской ССР было размещено 12020 греков политических эмигрантов (женщин – 3245, детей до 12 лет – 38, подростков – 13–16 лет – 296). До 1957 г. продолжалось воссоединение семей, и в Узбекистан прибыли ещё около 3.000 детей со своими матерями. Количество политэмигрантов из Греции составило примерно 15.000 человек. Они были размещены в Ташкенте, Чирчике и Янгиюле. Специально для них построили 14 жилых городков (впоследствии у местного населения получивших название «греческих»), как правило, недалеко от тех предприятий, на которых предстояло работать. Национальный состав политэмигрантов был следующим: греков – 75,7%, македонцев – 24%, другие национальности – 0,3%, среди них рабочих было 12,2%, крестьян – 63,5, ремесленников – 14,8, служащих – 3,0, прочих – 6,5%. Республиканские органы государства занимались размещением, созданием хозяйственно-бытовых условий, трудоустройством политэмигрантов. К началу 1954 г. было трудоустроено 10 182 взрослых политэмигранта, из них на 71 промышленном предприятии – 8 315, в двух строительных организациях – 934 и в обслуге жилгородков – 933 человек. Большое внимание было уделено вопросам обучения греческих детей. Только в 1975-1976 учебном году высшие учебные заведения окончили 103 человека, средние специальные – 83 человек. Из окончивших высшие учебные заведения к середине 1970-х гг. 70 человек защитили кандидатские диссертации, 4 из них получили звание доктора наук [9; С. 22, 28.].

В Узбекистане работал греческий театр и вокально-инструментальный танцевальный ансамбль «Бузуки» (был создан в 1967 г.). Ташкентский завод грампластинок выпускал массовым тиражом записи популярных греческих песен,

мелодий. Буквально с первых дней пребывания греков в Узбекистане стала выходить греческая газета «Прос ти Ники» («К победе»), в 1959 г. переименованная в «Неос Дромос» («Новый путь») [16]. До 1957 г. продолжалось воссоединение семей (приехало около 3.000 детей со своими матерями) и состав политэмигрантов из Греции составил примерно 15.000 человек. В 1964 году была создана «Ассоциация греческих политических эмигрантов при СССР. В 1997 г. Ассоциация была переименована и зарегистрировано городским управлением юстиции в «Ташкентское городское общество греческой культуры» [17].

В 2020 году Центр был преобразован в Республиканский и отныне называется «Греческим Культурным Центром» (ГКЦ). С широким участием молодежи в 2020 году проходят семинары по греческому языку, расширяются детские и молодежные танцевальные коллективы под руководством хореографов и т.д. Помимо культурной и творческой программы в Греческом культурном центре проводятся литературно-музыкальные встречи, тематические вечера, широко отмечаются государственные и национальные праздники Узбекистана и Греции.

Греческий центр принимает активное участие в подготовке и проведении важных событий, происходящих в общественной жизни страны, торжеств и национальных праздников, участвуют в научно-практических конференциях, семинарах и выставках под эгидой Комитета по межнациональным отношениям и дружественным связям с зарубежными странами при Министерстве Культуры Республики Узбекистан. ГКЦ является постоянным участником Фестивалей «Узбекистан – наш общий дом» и удостаивается получением призов и дипломов по различным номинациям.

Согласно Всесоюзным переписям населения 1959, 1979, 1989 гг., численность греческого населения Узбекистана составила соответственно 20047, 14025, 10453 человек [11]. С годами социальный состав греческих политэмигрантов изменился. Они были заняты в различных отраслях народного хозяйства, больше в промышленности, строительстве, государственных учебных заведениях, здравохранении. Если по прибытию в Узбекистан 63,5% политэмигрантов являлись крестьянами, то к середине 1970-х годов лишь 1,45 % греков были заняты в сельском хозяйстве. Заметно вырос образовательный уровень греков, за эти годы 700 греческих политэмигрантов было выдвинуто на руководящую работу. За многолетний период проживания греческая диаспора внесла свой вклад в культурное и экономическое развитие нашей республики. С 1974 г. началась репатриация греков на родину и большинство политэмигрантов вернулись в Грецию. В настоящее время в Узбекистане проживает около 1.5 тысяч греков.

Заключение. В Узбекистане проживают различные национальности. Процесс формирования многонационального населения Узбекистана в основном был связан с общественно-политическими событиями в разные исторические периоды, особенно с переселением и депортацией народов XX веке. История пребывания греческих политэмигрантов связана с вынужденной эмиграцией в октябре-ноябре 1949 г. после поражения в гражданской войне в Греции. На протяжении многих лет проживания в Узбекистане греческая диаспора внесла весомый вклад в культурное и экономическое развитие своей второй Родины. Греки принимают участие в общественной и

культурной жизни республики. В настоящее время, греческая диаспора, а также другие национальности, проживающие в Узбекистане, сохраняют свою историю и развивают национальную культуру. Узбекистан выступают за сохранение духовной и культурной общности народов, обеспечение защиты этнической, языковой, культурной и религиозной самобытности этнических групп, создание условий для их равноправного участия в культурной, социальной, экономической и политической жизни.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Брошеван В., Тиглиянц П. Изгнание и возвращение. – Симферополь: Таврида, 1994. – 176 с.
2. Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма: Документы. Факты. Комментарии. - М.: ИНСАН, 2002. – 240 с.
3. Бугай Н. Ф. Принудительные переселения – механизм осуществления национальной политики в государстве. 1930–1950-е годы. Былые годы. Российский исторический журнал. 2012. № 4 (26). – С. 34-35.
4. Бугай Н.Ф., Коцонис А.Н. «Обязать НКВД СССР... выселить греков». М.: ИНСАН, 1999. – 168 с.
5. Всесоюзная перепись населения 1926 года, Т.XV. – Москва, 1928. – С. 8-9.
6. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения по республикам СССР. – https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=11. - 09.12.2023.
7. Габриелян О.А. и др. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство. - Симферополь: Издательский Дом "Амена", 1998. — 340 с.
8. Жильцов Ю. В. История пребывания и трудовой деятельности греческих политэмигрантов в СССР (на материалах Узбекской ССР): Автореф. дисс. … канд. ист. наук. – Ташкент, 1977. – 31 с.
9. Жильцов Ю. В. История пребывания и трудовой деятельности греческих политэмигрантов в СССР (на материалах Узбекской ССР): Автореф. дисс. … канд. ист. наук. – Ташкент, 1977. – С. 28.
10. Земсков В.Н. Спецпереселенцы в СССР, 1930–1960. – М.: Наука, 2005. – 305 с.
11. Материалы Всесоюзных переписей населения 1959, 1979 и 1989 годов. - https://www.demoscope.ru/weekly/ssp/census.php?cy=1. - 30.05.2025.
12. Народы Узбекистана. Греки. //Этнический атлас Узбекистана. © Институт «Открытое Общество» - Фонд содействия - Узбекистан, 2002. Совместное издание «ИООФС — Узбекистан» и ЛИА Р. Элинина, 2002. – https://shosh.uz/narodyi-uzbekistana-greki-2/. - 30.05.2025.
13. Поболь Н.Л., Полян П.М. (Сост.) Сталинские депортации. 1928–1953. – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с.
14. Рахманкулова А. Х. Принудительное переселение народов из Крыма в Узбекистан и республики Центральной Азии (1940-е гг.) //Ўзбекистон Миллий ахборот агентлиги. ЎзА Илм-фан бўлими (электрон журнал). – Тошкент, 2024. - №9 (59). - С. 102-108.
15. Рахманкулова А. Х. Ўзбекистонга кўчирилган греклар // Qonun himoyasida. – Тошкент, 2003. - №3 (87). - Б. 32-34.
16. Рахманкулова А. Х. Насильственное переселение народов в УУзбекистан (30-40-годы XX века, на примере областей Ферганской долины)// «История Ферганской долины в новых исследованиях» материалы международной научной конференции. – Научное издание. – Фергана: ФГУ, 2019. – С. 330-331.
17. Чем живет греческая диаспора в Узбекистане? - https://koryo-saram.site/chem-zhivet-grecheskaya-diaspora-v-uzbekistane/ - 30.05.2025.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

CONFLICT SITUATION IN INTERETHNIC RELATIONS IN UZBEKISTAN, THE ORGANIZATION OF NATIONAL CULTURAL CENTERS, AND THEIR HISTORICAL SIGNIFICANCE

Khusunov Khabibullo Khakimovich
Andijan State Institute of Foreign Languages,
Senior Lecturer, Department of Social and Humanitarian Sciences, Pedagogy and Psychology
Doctor of Philosophy (PhD) in History

Abstract. This article examines, from both historical and scholarly perspectives, the conflict situations that have arisen within Uzbekistan's interethnic relations. It also considers the establishment of national cultural centers, their role in promoting interethnic integration, the socio-cultural processes that unfolded during the period of independence, and the influence these national cultural centers exerted on the society's socio-political life in a historical context.

Keywords: national cultural centers; interethnic integration; socio-political life; Fergana events; national awakening; Kazakhs; Koreans; Armenians; Azerbaijanis; Tajiks; preservation of cultural heritage.

O'ZBEKISTON MILLATLARARO MUNOSABATLARIDAGI ZIDDIYATLI VAZIYAT VA MILLIY MADANIY MARKAZLARNING TASHKIL QILINISHI VA UNING TARIXIY AHAMIYATI

Xusanov Xabibullo Xakimovich
ADCHTI Ijtimoiy gumanitar fanlar, pedagogika va psixologiya kafedrasi katta o'qituvchisi
tarix fanlari falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda millatlararo munosabatlardagi ziddiyatli vaziyatlar tarixiy va ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilindi hamda milliy madaniy markazlarning tashkil etilishi, ularning millatlararo integratsiyada tutgan o'rni, mustaqillik davridagi ijtimoiy madaniy jarayonlar, milliy madaniy markazlarning jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotiga ta'siri tarixiy kontekstda yoritildi.

Kalit so'zlar: milliy madaniy markazlar, millatlararo integratsiya, ijtimoiy-siyosiy hayot, Farg'ona voqealari, milliy uyg'onish, qozoq, koreys, arman, ozarbayjon, tojik, madaniy merosni asrab-avaylash.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N04

KIRISH

O'zbekiston o'zining etnik jihatdan rang-barang tarkibi bilan ajralib turadi. XX asrning oxiri va XXI asr boshlarida mamlakat hududida yashovchi millatlar o'rtasidagi munosabatlar tarixan qonuniy-ehtiyoj, siyosiy-iqtisodiy holatlar va ijtimoiy-ma'naviy jarayonlar ta'sirida shakllangan. Mustaqillikka erishganidan so'ng O'zbekiston hukumati millatlararo totuvlikni mustahkamlash, madaniy hamda etnik o'ziga xosliklarni rivojlantirish maqsadida bir qancha chora-tadbirlarni amalga oshirdi.

TADQIQOT USULLARI

Mazkur maqolani yozish jarayonida qiyosiy tahlil, muammo-xronologik, obyektivlik, tuzilmaviy-tizimli tahlil hamda og‘zaki tarix kabi usullardan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

1980-yillarning oxirlariga kelib Sovet Ittifoqida millatlararo munosabatlar murakkablashdi. Ayrim respublikalarda, jumladan, O‘zbekistonda ham milliy uyg‘onish jarayonlari kuchaydi. 1989-yil iyunida Farg‘ona vodiysida yuz bergan Meskhet turklariga qarshi zo‘ravonlik voqealari etnik ziddiyatlarning eng yirik namoyon bo‘lgan holatlaridan biri sifatida tarixda qoldi. Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, bu voqealarda kamida 97 kishi halok bo‘ldi va 1 mingdan ziyod shaxs jarohatlandi, 752 ta uy vayron qilindi[1] Ushbu voqealarning sabablari orasida iqtisodiy-ijtimoiy tang ahvol, aholi o‘rtasidagi resurslar uchun raqobat, ayniqsa, ko‘chmas mulk va xizmatlarga bo‘lgan talab o‘rtasidagi ziddiyatlar yotgan. Shuningdek, sovet propagandasining zaiflashishi, markaziy nazoratning pasayishi va mahalliy boshqaruv organlarining ziddiyatlarni vaqtida bartaraf etishda sustkashligi ham keskinlashuvni kuchaytirdi[2].

Yana bir muhim voqea 1990-yilgi O‘sh to‘qnashuvi bo‘lib, bu qirg‘iz-o‘zbek etnik kelib chiqmasi bo‘yicha janubiy Qirg‘izistonda sodir bo‘ldi. Rasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, o‘sha voqealarda 300–600 kishi halok bo‘lgan, norasmiy ma’lumotlarga ko‘ra, qurbonlar soni 1 mingdan 10 minggacha yetgan[3]. Ushbu baxtsiz voqealar umumiy markaziy Osiyoda millatlararo munosabatlarning o‘ta nozik va xavfli ekanini ko‘rsatdi hamda butun mintaqada xavfsizlik va tinchlik masalalarini yanada dolzarb qildi. O‘zbekiston hududidagi o‘sha davr voqealari mustaqillik yillaridagi ijtimoiy va siyosiy o‘zgarishlar oldidan ham muhim signal sifatida xizmat qildi.

Umumiy qilib aytganda, sobiq Ittifoqda millatlararo nizolar oqibatida birgina 1990-yilning o‘zida 782 kishi halok bo‘ldi, yaralanganlar soni esa 3617 kishini tashkil qildi. Tartibni saqlash kuchlari ham katta talafot ko‘rdi. Ulardan fojiali halok bo‘lganlar soni 77 nafar, yaralanganlar soni 548 kishiga yetdi[4. B.78]. Kommunistik mafkura tufayli barcha millat vakillari zarar ko‘rdi. Bunday holat rus millatiga ham taalluqli bo‘ldi. Xususan, 1988-1991-yillardagi millatlararo munosabatlardagi keskinlik ko‘p hollarda rus millatiga qarshi kayfiyat asosida yuz berdi. Buning oqibatida 1991-yilning oxiridan boshlab 25 million ruslar Ittifoqdagi boshqa respublikalardan o‘z yerlariga ko‘chib ketishga majbur bo‘ldilar[5. B.29].

O‘zbekistonda hal qilish o‘ta zarur bo‘lgan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning miqyosi tobora ortib borib, milliy daromadning arzimagan darajada o‘sishi iqtisodiyotning nomutanosibligini uzluksiz ravishda keltirib chiqardi. Ishlab chiqarishning juda sust sur’atlari respublika uchun xos bo‘lgan demografik jarayonlarga mos kelmay qoldi, bu esa o‘z navbatida ijtimoiy vaziyatni yanada keskinlashtirdi[6. B.38]. Aholi jon boshiga to‘g‘ri keladigan real daromadlar ancha pasayib ketdi. 1986-1989-yillarda aholi real daromadlarining yillik o‘rtacha o‘sish sur’ati g‘oyatda past darajaga tushib qoldi, ya’ni bor-yo‘g‘i 0,3 foizni tashkil qildi[7]. Bu raqamlar respublika aholisining moddiy farovonligi anchadan buyon yaxshilanish o‘rniga tobora orqaga ketganligini yaqqol ko‘rsatadi.

Bundan tashqari, Madaniy jabhada esa markaz ko‘rsatmasiga muvofiq mahalliy aholini ruslashtirishga doir siyosat yuritildi. Respublikada aynan 1989-yilda ham mahalliy aholini ruslashtirishga bo‘lgan jarayon kuchli edi. Buni quyidagi raqamlar orqali ham bilish mumkin.

Jumladan, 1990-yilda respublikadagi 1 219 ta maktabda 657 ming o‘quvchiga rus tilida ta’lim berildi (1989-yilda 590 ming edi), 2 297 ta bolalar bog‘chalarida tarbiya rus tilida olib borildi[8. B.62]. Barcha oliy o‘quv yurtlari va texnikumlarda rus tilida ta’lim beradigan bo‘limlar faoliyatda bo‘ldi, faqat pedagogika institutlarining o‘zidagina 185 ta mana shunday bo‘limlar mavjud edi[9. B.102]. Mazkur davr O‘zbekistonda 27 ta gazeta rus tilida nashr qilindi, kitoblar va jurnallar chiqarildi. Respublika televideniyesi va radiosi orqali rus tilida teleko‘rsatuvlar va radioeshittirishlar berib borildi. Markaziy televideniyening birinchi dasturi respublikaga to‘la olib ko‘rsatildi. 1989-yilning o‘zida G‘afur G‘ulom nomli nashriyotda 462 bosma taboq hajmida 27 nomdagi badiiy adabiyot rus tilida salkam 2 million nusxada nashr qilindi[10. B.103]. Xususan, birgina 1990-yilda “O‘qituvchi” nashriyotidan 4 ming bosma taboq kitob bosib chiqarildi, shundan rus tilidagi nashrlar hajmi 1200 bosma taboqni yoki bu ko‘rsatkich 30 foizni tashkil qildi[11. B. 44]. Ko‘rinib turibdiki, markazning bu sa’y-harakatlari eng avvalo mahalliy aholini ruslashtirishga qaratilgandi.

Barcha jabhalarda mustamlaka siyosati amal qilishi va milliy siyosat markaz qolipiga solinganligiga qaramay, O‘zbekistonda Ittifoqning so‘nggi hukmronlik -yillarida milliy madaniy markazlar — maydonga chiqdi. Ularning faoliyat ko‘rsatishi kommunistik madaniyatga muvofiq kelishi kerak edi, markazlar yuqoridan belgilab berilgan qoidalarga asosan faoliyat yuritdi. Shunday bo‘lishidan qat’iy nazar respublikada faoliyati yo‘lga qo‘yilgan milliy madaniyat markazlarining eng faollaridan biri sifatida koreys markazini ta’kidlab o‘tish maqsadga muvofiq. Mazkur markaz tashkil etilishiga doir sa’y-harakatlar to‘lqini 1988-yildan avj oldi. 1989-yilning sentyabrida Toshkentda shahar xalq deputatlari ijroiya komiteti tashabbusi bilan o‘zbekistonlik koreyslar Toshkent shahar konferensiyasini tashkil etish bo‘yicha tashabbuskor guruhlar maydonga chiqdi[12. B. 144]. 1989-yilning sentyabridan 1990-yilning yanvarigacha Toshkent shahar koreyslari konferensiyasini tashkil etish bo‘yicha doimiy ravishda ish olib borildi, shaharning 7 ta tumanida shahar konferensiyasiga delegatlar saylandi. Aynan 1989-yilda Madaniyat vazirligi qoshida mamlakat millatlararo Madaniyat Markazi tashkil etildi. Uning tarkibida 12 ta markaz, jumladan, Qozoq, Koreys, Arman, Ozarbayjon, Tojik madaniyat markazlari faoliyat ko‘rsata boshladi[13.B.242].

Tashkil etilgan Milliy madaniy markazlar birinchi navbatda quyidagi vazifalarni bajarishi ko‘zda tutilgan:

- Madaniy merosni asrab-avaylash va saqlash.
- Bilim va ma’rifat tarqatish.
- Madaniy-gumanitar aloqalarni rivojlantirish.
- Ijtimoiy integratsiya va toqatni kuchaytirish.

Milliy madaniy markazlar birinchi navbatda etnik guruhlar o‘rtasida o‘zaro bag‘rikenglik va hurmat muhitini rivojlantirishga hissa qo‘shadi. Masalan, Namangan viloyatidagi qirg‘iz madaniy markazi qishloqlarda fuqarolarni birlashtirgan sport musobaqalari va o‘zbek, qirg‘iz va boshqa millatlarning to‘qimachiligi va musiqa san’ati bo‘yicha tanlovlarni tashkil etadi. Bunday tadbirlar mahalliy aholi orasida bir-birini yaxshiroq tushunish, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tarmoqlarini kengaytirish imkonini beradi.

Iqtisodiy qiyinchiliklar, ayniqsa, ishsizlik va kambag‘allik darajasi oshganda, ziddiyatlar kuchayishi mumkin. Shu boisdan madaniy markazlar o‘z loyihalarida ijtimoiy tadbirlar, xayriya aksiyalari, biznes-yo‘nalishli seminarlarni ham kiritadi. Masalan, joriy yilda Xorazm viloyatida bo‘lib o‘tgan “Millatlar totuvligi” loyihasi doirasida mahalliy tadbirkorlar va madaniy tadbirlar

ishtirokchilari o‘rtasida kichik grantlar va stipendiyalar taqsimlandi, bu esa mahalliy aholining iqtisodiy imkoniyatlarini kengaytirdi. Natijada ziddiyatlar kamaydi va ijtimoiy barqarorlik mustahkamlandi.

Milliy madaniy markazlardan tashqari, respublika bo‘ylab 38 do‘stlik jamiyatlari faoliyat yuritadi. Ularning maqsadi tijorat va siyosiy-strategik yo‘nalishda hamkorlikni rivojlantirish, shuningdek, xorijiy mamlakatlardagi vatandoshlar bilan uzviy aloqalar o‘rnatishdir. Do‘stlik jamiyatlari O‘zbekiston hukumati bilan hamkorlikda xalq diplomatiyasi loyihalarini amalga oshiradi, bu esa global miqyosda mamlakatning ijobiy imijini oshirishga hissa qo‘shadi[14].

2017-yil 19-maydagi PF-5046-sonli Prezident farmoniga muvofiq “Millatlararo munosabatlar va xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik aloqalarini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” hujjati qabul qilindi. Unda yagona davlat siyosatini amalga oshirish, vakolatli organni kuchaytirish va jamiyatda totuvlikni saqlash, diniy bag‘rikenglikni ta’minlash bo‘yicha amaliy chora-tadbirlar belgilandi[15]. Shu orqali madaniy markazlar va do‘stlik jamiyatlari qatorida siyosiy hamkorlik tizimi ham kuchaytirildi.

XULOSALAR

Xulosa qilib aytganda, mamlakatimiz uchun millatlararo munosabatlarning barqarorligi milliy mustaqillikning muhim omillaridan biridir. XX asr oxiri va XXI asr boshlarida O‘zbekistonda yuz bergan ziddiyatli vaziyatlar, xususan, Farg‘ona voqeasi va atrof mintaqalardagi to‘qnashuvlar millatlararo totuvlik zaruratini yana bir bor ko‘rsatdi tarixiy tajribalardan kelib chiqib, mustaqillik yillarida mamlakatimiz hukumati millatlararo do‘stlik va totuvlikni saqlashga qaratilgan kompleks siyosatni amalga oshirdi.

Milliy madaniy markazlarning tashkil etilishi va rivojlanishi bu siyosatning asosiy elementlaridan biridir. 1989-yilda ilk markazlar tashkil etilganidan so‘ng Respublika baynalmilal madaniyat markazlari tug‘ilishi bilan madaniy markazlar tarmog‘i davlat miqyosida muvofiqlashtirila boshlandi. Bugungi kunga kelib, jami 150 ta milliy madaniy markaz, 38 ta do‘stlik jamiyatlari mamlakat bo‘ylab faoliyat yuritmoqda.

Ushbu markazlar madaniy merosni asrab-avaylash, til va adabiyot sohasida ta’lim berish, ijtimoiy rang-baranglikni qo‘llab-quvvatlash hamda interfaol kommunikatsiya mexanizmlarini yaratish orqali millatlararo totuvlikni mustahkamlaydi. Shu bilan birga ular ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, iqtisodiy ko‘mak, turizm va biznes hamkorlikni rivojlantirishga ko‘maklashadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Fergana_massacre
2. Michael Dobbs. Central Asian Violence spurs Russian Exodus / The Washington Post. November 2, 1990. –P.23.
3. https://en.wikipedia.org/wiki/1990_Osh_clashes
4. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1996. – Б.78.
5. Мусаев О.Р. Ўзбекистон Республикасида миллатлараро муносабатлар (1991-1997 йиллар): Тарих фан.номз. ... дисс.-Тошкент, 2000. – Б.26.
6. O‘zR PAA FVB, 1-fond, 301-ro‘yxat, 205-yig‘majild, 38-varaq.
7. Республика партия-хўжалик фаоллари йиғилиши / Совет Ўзбекистони, 1989 йил 16 июнь.
8. O‘z MA, R.2454-fond, 4- ro‘yxat, 4543-yig‘majild, 62-varaq.
9. O‘z MA, R.2454-fond, 4- ro‘yxat, 4543-yig‘majild, 102-varaq.

10. O‘z MA, R.2454-fond, 4- ro‘yxat, 4543-yig‘majild, 103-varaq.
11. Абдуллаев Б.Х. Рус тилидаги нашрлар сони ортди // Инсон ва сиёсат. – Тошкент, 1991. – №1. –Б.44.
12. O‘z MA, R.2454-fond, 4- ro‘yxat, 4543-yig‘majild, 144-varaq.
13. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Учинчи китоб. Мустақил Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000. –Б.242.
14. In Uzbekistan, strengthening interethnic and interfaith solidarity is always a priority of state policy - The Asia Today
15. https://lex.uz/uz/docs/-3210345

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE PROBLEM OF CHILD NEGLECT DURING THE SECOND WORLD WAR

Toshov Kamoliddin Tojinorovich
Doctor of Philosophy (PhD) in History,
Associate Professor Termez University of Economics and Service
E-mail: kamoliddin@bk.ru

Khurramova Sabrina Abdirashidovna,
student of Termez University of Economics and Service

Abstract. During the Second World War (1939–1945), the problem of child neglect and orphanhood became serious in many countries. The social and psychological consequences of child neglect during the war years were long-term. In the post-war years, much attention was paid to the rehabilitation and reintegration of children into society. The article studies the increase in child neglect in Uzbekistan during the Second World War, measures to prevent it and their practical significance, as well as the population's attitude to child neglect based on archival data.

Keywords: child rights, international child neglect, war years, neglected children, rear, evacuation of children, social sphere, orphanage, material assistance.

IKKINCHI JAHON URUSHI DAVRIDA BOLALARGA E'TIBORSIZLIK MUAMMOSI

Toshov Kamoliddin Tojinorovich
Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Dotsent, Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti
E-pochta: kamoliddin@bk.ru

Xurramova Sabrina Abdurashidovna
Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti talabasi
E-pochta: sabrina11@mail.ru

Annotatsiya. Ikkinchi jahon urushi (1939–1945) davomida ko'plab mamlakatlarda bolalar qarovsizligi va yetimlik muammosi jiddiy tus oldi. Urush yillarida bolalar qarovsizligining ijtimoiy va psixologik oqibatlari uzoq muddatli bo'ldi. Urushdan keyingi yillarda bolalarni reabilitatsiya qilish va jamiyatga qayta moslashtirishga katta e'tibor qaratildi. Maqolada Ikkinchi jahon urushi yillarida O'zbekistonda bolalar qarovsizligining oshib borishi, uning oldini olishdagi chora-tadbirlar va ularning amaliy ahamiyati hamda aholining bolalar qarovsizligiga bo'lgan munosabatlari arxiv ma'lumotlari asosida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: bola huquqlari, xalqaro bolalar qarovsizligi, urush yillari, qarovsiz bolalar, front orti, bolalar evakuatsiyasi, ijtimoiy soha, bolalar uyi, moddiy yordam.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N05

Introduction.

World War II (1939–1945) was one of the largest and most tragic military conflicts in human history, directly affecting the lives of millions of people. The war had serious consequences not only for the military, but also for civilians, especially children. As a result of

the death of fathers on the battlefields, mothers being forced into forced labor or killed in the massacres, many children were left orphaned and abandoned. In those years, child neglect rose to the level of a global problem, giving rise to complex issues such as poverty, hunger, violence, and child exploitation.

Today, in the context of ongoing wars and military conflicts, the issues of children's rights, their safety, and social protection remain relevant. Studying the experience of World War II, especially the analysis of the problems faced by children, is of great importance today in developing effective measures for human rights, the issue of orphans and the protection of children in war zones. In particular, issues related to modern hotbeds of war, the refugee problem and child exploitation make this topic relevant even today.

Literature review and methodology.

The issue of children, the future successors of humanity, has always been in the spotlight, and many reforms and measures have been implemented to ensure their decent lifestyle and a prosperous future.

According to the UN, in 2015, approximately 150 million children worldwide were living and working on the streets, and as a result, they were exposed to various forms of exploitation. Unaccompanied children become easy prey for fraudsters and traffickers, and live without access to education and health care [1]. According to data from 2021, there are around 11-18 million unaccompanied children in India, 1.55 million in the United States, 1.5 million in Egypt and Pakistan, and 1 million in the Philippines [2], which in turn is a problem that exists all over the world and historical evidence and experiences are important in eliminating it.

Today, the problem of child neglect has become one of the most global problems facing the general public, and in order to draw public attention to this issue and eliminate it, the UN has celebrated April 12 in 135 countries as the "International Day for the Elimination of Child Neglect" [3]. In some countries, including Austria, on the initiative of the "Jugend Eine Welt" society, January 31 has been widely celebrated as the "Day for the Elimination of Child Neglect" [2] every year since 2009. One of the main goals of this event is to draw public attention.

The UN, an international organization, has also made many efforts to protect children's rights and adopted the 1989 "Convention on the Rights of the Child" of great importance. In accordance with Articles 43-45, among other standards in the field of children's rights, the UN established a Committee on the Rights of the Child consisting of 10 experts elected for a term of 4 years (with the right to re-election) [4, B.9]. These experts defined the term abandoned child as "children who, due to reasons such as poverty and violence, have fled their families and have become homeless on the streets, mainly children who have fled their families and become abandoned children, children from low-income families, forcibly displaced to another area, and those affected by natural disasters and war" [1].

In the history of Uzbekistan, child neglect was formed during the colonial period, and until then, according to Uzbek customs and traditions, the problem of orphanhood, which was the main cause of child neglect, was eliminated by close relatives, leaving almost no opportunity for children to be left unattended and uncontrolled in society. Due to the youth of the Uzbek people and the formation of views on children based on commonality in clan, kinship ties, and even in neighborly relations, cases of leaving children out of attention and control were rare.

Discussion and results.

With the beginning of the Great Patriotic War, orphanages and labor colonies were overflowing with unattended and uncontrolled children, and it became necessary to open new ones. For this purpose, instead of labor colonies, labor educational colonies of the USSR Ministry of Internal Affairs were established, which included a vocational school, library, and school conditions [5, C.170].

Another reason for the increase in child neglect during World War II was the increase in the number of children running away from children's institutions. In 1945, the transport police of the USSR alone caught 28,861 children's homes and 17,871 escapees [6, C.82]. On January 23, 1942, the USSR Transport Police adopted Resolution No. 75 "On the placement of children left without parents". In 1941, the police caught 19,126, in 1942 - 35,219, and in the first quarter of 1943 - 13,548 abandoned children [7, V-44]. It was found that in orphanages No. 25-33-22-32 in Tashkent, 2 children slept in 1 bed, in orphanage No. 33, 150 grams of bread was given for breakfast, 100 grams of bread with soup water for lunch, and 150 grams of bread for dinner, raw water was consumed, and in orphanage No. 10 in Samarkand, unsuitable food made from dry tomato peels was given for lunch [7, V-45].

Of the 1,854 children brought to criminal responsibility in 1942 and the first quarter of 1943, most worked as market sellers and speculators. A commission was formed under the leadership of the republican, regional, district and city CPSU of the Uzbek SSR to combat neglect and lack of supervision of minors [7, V-47], consisting of the Central Committee of the Communist Youth Council, the Central Council of the Communist Party (Bolsheviks), the CPSU of Education, the CPSU of Internal Affairs, the CPSU of Trade, the CPSU of Health, the Department of Labor Reserves, the prosecutor's office and other bodies. It was planned to create 30 branches of orphanages with a contingent of 4,500 people, and a labor colony for children with difficult upbringing with a capacity of 1,000 places [7, V-48].

From January 1, 1944 to March 15, the Tashkent City Department of the Internal Affairs Ministry detained 2,566 abandoned and unsupervised children from the street for violating public order, petty hooliganism, and illegal trade. The parents of 527 children were brought to administrative responsibility, and the parents of 2,044 children were warned. Among the children were children from poor families. For example, the father of 12-year-old R. Saidov, who was caught illegally buying candy and buns, was Makhmat Saidov, a member of the Communist Party (Bolsheviks), born in 1900, with a salary of 1,000 rubles since 1930, and was held administratively liable twice. The father of 12-year-old Shleper David (121 schoolchildren), who was arrested for embezzlement, was Shleper Grigory, deputy director of the «Red Shoemaker». The father of 16-year-old Zelkin Lazar, who was arrested for stealing money and living on the streets, was Zelkin Matvey, the head of factory number 1. His father was a constructor of a penal colony, and 13-year-old Lishnevsky Alexander, who was caught selling tobacco, was also among those arrested. Among those arrested were children of local nationality, and Umarova Kumri (born in 1928) was arrested for selling mutton fat. His father, Umarov Tashkenboy, was the deputy head of the labor artel and a member of the Communist Party (Bolsheviks), but forced the boy to work [8]. With the outbreak of the Great Patriotic War, the evacuation of children's institutions in the eastern region near the front became an urgent problem, and in December 1941, 664 children's homes were evacuated. The USSR State Committee for Education was designated as the body responsible for the evacuation. In total,

1941-1942, a total of 976 orphanages with 197,223 children were evacuated throughout the USSR [9, C.57]. From November 1941 to May 1943, 32,024 children were accepted through children's evacuation centers, of which 10,145 were under 14 years old, 19,989 were 14-16 years old, 1,890 were over 16 years old, 10,565 were workers, 14,484 were employees, 6,975 were children from collective farms or families engaged in private activities, 30,109 were sent by rail, and the remaining small number were sent by the police, children's commissions, etc. 5,468 children were sent to orphanages through quarantine and reception centers, 10,683 children were sent to study, 5,858 children were sent to work, 1,270 children were sent to their parents, and 1,353 children left independently. 815 children were sent through evacuation centers with their parents. In 1941/42, many writers and scientists published and promoted poems, stories, and works calling for patronage. From January 15, 1942 to May 1, 1943, the Education authorities sent 3,618 children to family upbringing [10, V.91]. However, there were also many cases of children who were forcibly given back.

In 1941/42, 84 orphanages with 10,068 children were opened, in March 1943, 23 Polish orphanages with 1,995 children were brought, 34 new orphanages were opened and 4,150 children were placed. In 1943, 5,000 children were sent to the FZO and production. There were 14,046 children of front-line soldiers. In 1943, Namangan received 90 head of livestock, 10 tons of vegetables, 21 tons of grain, fuel, and 16,000 rubles in aid. In Bukhara, 1851 kg of grain, 4,200 rubles in money, 220 heads of livestock, in Kashkadarya, 20 heads of livestock, 20 tons of vegetables, 2.5 tons of grain, in Samarkand, 700 kg of grain, 8,580 kg of vegetables, 250 kg of fruit, 200 kg of rice, 450 kg of potatoes, 2,083 rubles of collective farms helped orphanages [11, V.21-24].

The amount of oil, flour, groats provided from the fund for the supply of orphanages was 25-30%, and sugar was 20-28%. Although it improved by the decision of the Uzbek SSR CPSU at the end of 1942, it deteriorated again in 1943 [10, V.97]. In Tashkent, children's canteens were able to provide 1,000 children with free meals per day [10, V.98].

In 1943, the Ministry of Health registered 723 children and placed 390 in orphanages and children's homes, 3 in foster care, and 300 in foster care, a total of 693 children. In terms of regions, 75 children were placed in orphanages and children's homes in Fergana, 44 in Namangan, 32 in Andijan, 3 in foster care, 91 in foster care, and 70 in guardianship, 103 in Bukhara, 96 in foster care, 10 in Surkhandarya, 2 in guardianship, 37 in Khorezm, and 5 in foster care [12, V.8-18].

In 1943, the Education Committee formed a list of 24,764 orphans in Tashkent, 1,043 in Tashkent region, 4,503 in Fergana, 1,691 in Namangan, 2,736 in Andijan, 4,582 in Bukhara, 306 in Surkhandarya, and 71 in Khorezm, totaling 39,696 children, and placed 20,573 in Tashkent region, 824 in Tashkent region, 3,184 in Fergana, 1,691 in Namangan, 2,736 in Andijan, 3,707 in Bukhara, 306 in Surkhandarya, and 71 in Khorezm, totaling 33,092 children. There were 9,289 Red Army partisan soldiers of the Patriotic War, children whose parents were lost during the German occupation, and 7,812 children were placed. 17,059 children were placed in orphanages and children's homes, 2,588 in foster care, 526 in foster care, 722 in guardianship, 114 in collective farms, state farms and production, 12,083 in FZO, artisanal and railway enterprises. The total number of children in foster care was 5,588, and 722 in guardianship [12, V.3-4].

On June 25, 1943, there were 27,051 children in 213 orphanages in the Uzbek SSR, 4,512 were given to production and education, 3,618 to patronage, 1,038 to their parents, and 1,771 children left for other reasons [10, V.91-A]. On January 1, 1944, the number of children in the orphanages of the Ministry of Education was 13,199 in the city, 12,001 in the countryside, 1,038 in the Polish orphanages in the city, 1,193 in the countryside [11, V.19].

In the social sphere, the issue of child neglect was partially implemented in an inactive manner, and one of the biggest problems was the lack of material resources, and the second biggest problem was the shortage of personnel. From this point of view, many problems were observed in the social sphere.

In order to eliminate child neglect, state bodies have taken appropriate measures in their field, and many commissions have been established on the initiative of the state, the main task of which is to deal with child neglect. In turn, these commissions have struggled with the issue of child neglect, which poses a social danger to society, to the extent possible, and have achieved partial success. However, many problems have also arisen due to the lack of a system of sufficient support for the commissions by the center. In practice, children's commissions have operated without the ability to completely eliminate child neglect.

Child neglect can be called the starting point of child crime in a certain sense. The majority of child crime during this period was committed by neglected children, who, in fact, committed it in order to save their lives in a difficult lifestyle. According to the conclusions of scientific research, child crime, in turn, arose due to the failure to create a decent lifestyle for children and the complete failure to meet their needs. Namely, although the legislative system on child crime is quite well developed, the lack of focus on its prevention has prevented a positive result.

The main force in combating child crime is the Internal Affairs bodies, and although they have established various institutions aimed at preventing child crime and covering children with existing problems in their upbringing, insufficient attention has been paid at the government level.

Child neglect has had its worst impact on social sector bodies, and the Ministry of Education, Health, and Social Security, as the bodies responsible for the education, health, and social protection of children, has not been able to fully fulfill its functional duties due to the lack of financial resources and qualified specialists. This, in turn, has led to children living a dangerous lifestyle in children's institutions and on the streets.

From October 1941 to October 1942, 192,000 rubles were spent on free meals for children in canteens, and 153,000 rubles were spent on milk and dairy products for infants and children in kindergartens [13, C.758].

On November 25, 1941, the Uzbek government established the Central Children's Evacuation Department in Tashkent. N.P. Kraft was the first head, and after a year of work, A.I. Avdiyeva replaced him [14, C.5].

During World War II, Uzbekistan accepted the evacuation of more than a million people, or more than 200,000 children, and placed 4,500 orphans with families [15, C.152].

The Ministry of Education also introduced a paid form of patronage in 1942, and it was determined that out of 20,000 children, 3,600 would be given free patronage and 400 would be paid patronage. Paid patronage, which was paid 130-65 rubles per month depending on the family, was 50-75% cheaper than keeping them in an orphanage. It was also determined that

the Ministry of Education would transfer 200 teenagers and 40 children of academic years to paid patronage, and in total, 320 children would be given 130 rubles per month in 1942, and 320 children would be given 65 rubles per month in 1942, and the total amount would be 745,800 rubles per year [16].

Vera Shestakova reported in her memoirs that when they were evacuated to Tashkent, they were met at the train station and given hot food, washed in a bathhouse and given sanitary treatment, and when they came out of the bathhouse, many Uzbek women placed large bowls of jiyda, apricots, and magiz on their heads, and sent them to Fergana and placed them in an orphanage [17, C.16]. In 1941–1942, high-ranking officials such as the Chairman of the Uzbek SSR Communist Party A. Abdurakhmonov, Secretary of the Uzbek CPSU (b) N. Lomakin, Deputy Chairman of the Uzbek SSR Communist Party S. Rodichev, and Deputy Head of the Internal Affairs Committee I. Gagin accepted the evacuated children into their families [17, C.28].

In November 1942, 86 applications for adoption were submitted to the Tashkent orphanage, and a total of 4,672 children were adopted in Tashkent that month [18: C-19]. The childless Shoahmad and Bahri Shomahmudov family, who were childless, took in a total of 22 evacuated children, 4 of whom were reunited with their parents, 4 died of various illnesses, and the remaining 14 grew up in this family [18, C-28]. After Khamid Samatov from Kattakurgan went to war and returned wounded in 1944, he was moved by the tragic fate of children at the front and began to take in abandoned children. When he married in 1945, he had 13 children. Fatima Kasimova from the Khazar village of Samarkand adopted 10 children in addition to her own 6 children [18, C-44].

Although many practical initiatives were taken by the state and representatives of the population to eliminate child neglect, due to insufficient attention from the Center, it remained impossible to eliminate the problem until the end of World War II.

Three state orphanages were organized under the Ministry of Education, and from 1940, 4 rubles 35 kopecks were established for each child, as well as maintenance [19]. In 1940, there were 350 children in the Ordzhonokhidze orphanage for the deaf, 115 in the Tashkent orphanage for the blind, and 120 in the Chingeldi village institution for children with difficult upbringing [20, V.13]. The problem increased due to the low salaries of the orphanages, as good staff did not work. Children from the Urgut children's town rioted, expelled the educational and technical staff, and killed a guard [20, V.16]. Children in the Zamin orphanage were regularly beaten, and a case of indecent assault on girls was revealed in orphanage No. 34 in Tashkent [20, V.17].

From October 1941 to October 1942, 192,000 rubles were spent on free meals for children in canteens, and 153,000 rubles were spent on milk and dairy products for nursing and kindergarten children in kindergartens [13, C.758].

According to Resolution No. 452 of the UzSSR Central Committee and the Central Executive Committee of the Uzbek SSR of April 23 - May 5, 1941, children aged 8-12 years old were assigned to tutors, and those over 12 years old to masters, 50% of the workshop income was to be spent on improving the life of the institution, 15-20% of the product income was to be collected in a deposit in the name of the child, and the Labor Reserves Department of the UzSSR Central Committee was to allocate 1,500 places for the Education Workers' Union in regional, district factories, plants, educational, railway, and vocational schools. 2,075 children over 14 years old were distributed [21]. In 1944, 1,659 children out of a total of 9,168 children

over 12 years old were recruited to 53 workshops, 18% of which were over 12 years old. In 1942, the children's address desk collected information on more than 50,000 children, 4,672 parents applied, 460 children were returned to their parents, and more than 4,700 were wanted. The number of children in foster care reached 26,000 [10, V.92].

On March 9, 1945, the resolution of the UzSSR CPSU "On strengthening the fight against neglect, neglect and criminality of children" was adopted, and in accordance with its implementation, 1,439 children were admitted to orphanages in March and April [22, V.86].

Director of Samarkand Orphanage No. 22 10,000 rubles Director of Surkhandarya Orphanage No. 8 285,000 rubles Director of Shorchi Orphanage No. 5 75,000 rubles with severance pay, Director of Samarkand Karaqishlok Orphanage due to increased child mortality (32 children). In 1945, 247 children escaped from 15 orphanages in Surkhandarya, and 469 children from 30 orphanages in Namangan [22: V.90].

According to a letter from Yunusov, the head of the Statistics Department, to Moscow on March 7, 1946, in 1945, 46 orphanages were established in the Republic: 10 in the Tashkent region, 7 in Namangan, 7 in Samarkand, 7 in Bukhara, 6 in Kashkadarya, and 9 in other regions, a total of 46 orphanages were established, with an increase of 3,424 children [23].

It was only during the Soviet era that children's institutions were formed in Uzbekistan. According to Uzbek values, children were not strangers to them, but even adopted their neighbor's child as their own, even if he was an orphan, and provided him with material and spiritual nourishment. The activities of the institutions, which were new to the Uzbek people, were ineffective due to their poor financial situation.

Conclusions.

According to the results of the study, the following can be said in conclusion. World War II was one of the greatest catastrophes in human history, and its consequences were very serious not only for the military, but also for civilians, especially children. During the war years, millions of children were left orphaned or abandoned, became victims of hunger, disease and violence. Factors such as the death of their parents or forced labor, evacuation, repression and genocide in the occupied territories had a profound impact on the social and psychological lives of children. As a result of the war, children suffered not only physical, but also mental and spiritual shocks. Orphaned children were placed in various children's homes and orphanages, and some were forced to live in an environment of poverty and violence. Some children became victims of illegal trafficking and exploitation. Although states and international organizations have taken various measures to reduce child neglect and re-adapt them to the social environment, the severe consequences of the war have been felt for many years.

World War II was one of the most difficult periods in history from the point of view of the fate of children, and its lessons have not lost their relevance today. This experience allows us to deeply study the impact of war on children's lives and understand what measures the international community should take to prevent such tragedies in the future.

References/Adabiyotlar/Литература:

1. Umirzakov B.A. Criminological description and prevention of juvenile delinquency: Textbook. – T.: Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan, 2019.

2. Slavko A.A. The role of the special children's colony in the struggle with impunity and beznadzronostyu in Russia and the great national war in the post-war period. // Izdatelstvo «Gramota». No. 3., 2009.
3. Husak A.V. Militsiya v sisteme organov po borbe s detskoy besprizornostyu i beznadzronostyu v period Velikoi Otechestvennoy warny (1941-1945 gg.). // Penitentiary school. No. 9., 2009.
4. UzMA, fund R.837, list 32, case 3691, sheets 44,45,47,48.
5. UzMA, fund R.94, list 5, case 4609, sheet 3-A
6. Ibragimov E.V. Rol detskikh domov v reshenii problem detskoy besprizornosti i beznadzornosti v godi Velikoy Otechestvennoy Voyni. // Izdatelstvo «Gramota». No. 3(9)., 2011. – S. 57.
7. UzMA, fund R.94, list 5, case 4261, sheets 91, 91A, 92, 97, 98.
8. UzMA, fund R.94, list 5, case 4425, sheets 19, 21, 24.
9. UzMA, fund R.1619, list 11, case 978, sheets 3-4, 8-18.
10. Saidova G.Sh. The life of the evacuees in Uzbekistan and the Vtoroy world. // «Moloday Uchyoni». No. 12(59), 2013.
11. Almatinskaya A., Avdiyeva A. Svet nasikh ochey. Tashkent. Uzbekistan. 1971.
12. Pasilov B. Deyatelnost Usmana Yusupova in 1941-1945. / Sbornik materialov International scientific conference, postvyashyonnoy 75-letiyu Great Victory. Echeloni idut na Vostok. Evacuation in Uzbekistan in Great Patriotic War. Tashkent, 2019.
13. UzMA, fund R.94, list 5, case 4250, sheet 6.
14. Maryanovsky G. Sudeb to the knee. Tashkent: G. Gulyam. 1988.
15. Fazilkhodzhaev K. Detey priminal Uzbekistan. - Tashkent; Uzbekistan. 1991. -S. 19.
16. UzMA, R.837-fund, list 32, case 2451, sheet 22.
17. UzMA, R.94-fund, list 5, case 2107, sheets 13, 16, 17.
18. UzMA, R.837-fund, list 32, case 2566, sheet 45.
19. UzMA, R.94-fund, list 5, case 4715, sheets 86, 90.
20. UzMA, R.1619-fund, list 11, case 111, sheet 1.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE FORMATION OF THE PRESS OF THE KhPSR AND THE ESSENCE OF SOCIAL PROBLEMS IN IT

Atamuratova Dilafruz Rashidovna
Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences, Associate Professor,
Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni

Abstract. An important aspect of the history of the Khorezm press is that at the beginning of the 20th century, when the Turkestan, Samarkand and Bukhara press were being formed, there was not a single printed publication in Khorezm. However, the lithographic printing method, which was the basis for the first printed works, first began its activity in Khorezm. It should be noted that for some aspects of the history of the period before 1920, that is, before the first printing work was established in Khorezm, the role of articles and reports published in the national press was incomparable. The article examines the formation of printing work in the KhPSR, the transformation of the periodical press into a propaganda tool for political parties, as well as the interpretation of some processes in social terms.

Keywords: lithography, press, newspaper, publishing work, propaganda, article.

XXSR MATBUOTIGA ASOS SOLINISHI VA UNDA IJTIMOIY MASALALARNING MOHIYATI

Atamuratova Dilafruz Rashidovna
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
E-mail: atamuratovadilafruz@gmail.com

Annotatsiya. Xorazm matbuoti tarixining ahamiyatli tomoni XX asr boshlarida Turkiston, Samarqand, Buxoro matbuoti shakllangan ayni damda Xorazmda birorta matbuot nashri ishi mavjud emas edi. Holbuki, dastlabki matbuot ishlari uchun asos bo‘lgan litografik bosish usuli aynan Xorazmda dastlab o‘z faoliyatini boshlagan. Shuni qayd etish kerakki, 1920-yilga qadar ya’ni Xorazmda dastlabki matbuot nashri ishi yo‘lga qo‘yilgungacha bo‘lgan davr tarixining ba’zi jihatlari uchun milliy matbuotda chop qilingan maqola va xabarlarning o‘rni beqiyos bo‘ldi. Maqolada XXSRda matbuot ishining yo‘lga qo‘yilishi, davriy matbuotning siyosiy partiyalar uchun tashviqot quroliga aylangani, ijtimoiy jihatdan ba’zi jarayonlar talqini ko‘rib chiqildi.

Kalit so‘zlar: litografiya, matbuot, gazeta, nashr ishi, tashviqot, maqola.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N06

The events of 1917 in the Khiva Khanate created favorable conditions for the development of publishing. O. Abdalov took the initiative in establishing a press in the KhPSR. The first newspapers of Khorezm were also printed under his leadership. O. Abdalov educated and trained many students in the field of printing - Kadir Abdullayev, Kilich Karimov, Ota Miskinov, Nurulla Khudoyberganov, among them. On March 7, 1920, the first issue of the newspaper "Sun of the Revolution" was published. Otajon Abdalov became the publisher of this first newspaper in Khorezm. Even in its early days, the newspaper had weak ties with the

people and was distributed mainly only in the city of Khiva in 300-400 copies [2]. There were many supporters of the "Young Khiva" party in the editorial office. The newspaper did not meet the requirements set for it in its ideology and design. Representatives from other republics provided great assistance to "Inqilob Soyuzi". Since 1922, the circulation of the newspaper has increased, the circle of active correspondents has expanded. The party bodies have taken measures to improve the technical design of the newspaper. For this purpose, as well as to increase the circulation, from May 1, 1923, newspaper typesetting (previously printed by lithography) began, which was a step forward in the development of printing in the republic. Khorezm poets Soyib Nazariy, Faqiriy, musicians Muhammad Chokar, Muhammad Khusan Khonarabiy, Ota Makshum Partov, Safo Allaberganov actively collaborated in "Inkilab kuyashi". They glorified the freedom of Khorezm in their works. Their poems, articles, and essays gained great popularity among the population. Q. Beregin, Kh. Safaraliyev, A. Sapayeva, D. Rizayev, Sh. Murtazin, U. Kurbaniy, I. Adamov, Erniyazov, Majidov, and others often published their articles in the newspaper [2]. Using real-life facts, reporters tried to show the shortcomings of the Soviet system and expose the tricks of the reactionary forces. On April 8, 1924, the Communist Party of the KhPSR decided: "On adapting the printed organ of the Central Committee to the interests of the broad masses, both in content and form". In this regard, the newspaper "Inkilab kuyashi" began to publish more articles reflecting the interests of the population and showing the role of the Soviet government in improving the lives of working people. In rural areas, newspapers and magazines were read aloud to peasants and farmers. "Inkilab kuyashi" was usually published twice a week. At the beginning of 1923, its circulation did not exceed 500-600 copies, but with the introduction of typefaces, it increased significantly. In the republic, along with "Inkilab kuyashi", the magazine "Kyzyl Khorezm" (one and a half printed sheets) was published once a month, sometimes twice. Also, from time to time, "News of the Central Executive Committee", the satirical magazine "Kopkan", etc. were published. From July 6, 1921, the newspaper "Izvestia" of the Autonomous Representation of the RSFSR in the Khorezm PSR began to be published in the republic, it was published in three languages, in an edition of 800-1300 copies [3]. The writer Hamza Hakimzoda Niyazi made a great contribution to the development and strengthening of the Soviet press in Khorezm. During his time in the republic, he was actively interested in the development of the press, gave valuable advice to the publishing house staff. He did a great job in improving the content of newspapers and magazines. The most pressing problems of that time were raised on the pages of newspapers and magazines, in particular, many articles were published about the liberation of women, and the press explained that the people's government had granted them equal rights with men in all spheres of life. The press of the KhPSR played a major role in uniting the masses of the people to fulfill the tasks set by the Communist Party.

The ideological control of the political consciousness and activity of the masses, the party and the Soviet press have always been a powerful weapon of the Communist Party. Therefore, since 1922, when the Communist Party of the Soviet Union became part of the RCP(b), the USSR Central Committee has taken measures to improve the activities of all print media in the interests of the Communist Party of the Soviet Union. It was during this period that the organ of the Central Committee of the Khorezm Communist Party, the publication "Inkilab kuyashi", was revived and began to be published twice a week in Uzbek. From March 1921 to April 1922, it was published under the name "Khorezm khabarlari" and was the newspaper of

the Khorezm Central Executive Committee. A number of new periodicals were created. In 1922, several magazines and newspapers began to be published at once: magazines – "Kyzyl Khorezm" - the organ of the Central Committee of the Khorezm Communist Party – "Maorif" published under the Ministry of Education. The newspapers "Yordam", "Ishchilar Tovushi", "Kyzyl Yoshlari Ovozi" published in Uzbek, the newspapers "Songgi Akhbor", "Krasnoarmeyskiy Listok", "Oq Yol" printed in Kazakh. Individual pamphlets on popular science topics were also published, works by revolutionary writers, artists, and others were published. Dozens of wall newspapers were regularly published in enterprises, institutions, and educational institutions. All this required a significant strengthening of the local printing base. For this purpose, at the end of 1922, the only low-capacity lithography in the KhPSR was transformed into an independent republican printing house, which was under the jurisdiction of the Central Committee of the Khorezm Communist Party. Thus, the Communist Party, through the party and Soviet press, put it at the service of the people and began a huge work on educating the masses in a revolutionary spirit, raising their political self-awareness and cultural level. Thanks to the decisive measures taken by the Central Committee of the KhPSR, the party and Soviet press successfully overcame all difficulties (the lack of printing workers speaking local languages), which significantly influenced the further improvement of its activities. The press began to play the role of a collective organizer, a collective agitator in the life of the Khorezm Republic - educating the masses in a revolutionary spirit. The pages of newspapers and magazines regularly published the decisions of the Central Committee of the RCP(b), the Central Asian Bureau of the RCP(b), the Central Committee of the Khorezm Communist Party, and the most important decisions of the government of the KhPSR. The pages of the Khorezm party printed organs were used to explain the intensification of the struggle to establish and strengthen local bodies of power of the KhPSR, the mobilization of the masses to defend revolutionary achievements and build a new life, the new principles of managing the national economy, the main provisions of the new economic policy, and their specifics in the conditions of the Soviet republic. The atheistic education of the masses was carried out through the party and Soviet press. Of course, this work required extreme caution. The Central Committee of the RCP(b) had in mind what prompted the Khorezm communists to be extremely careful and vigilant in their anti-religious propaganda among the population. Thus, the Secretary of the Central Committee of the RCP(b) V.V. In a letter to the Central Committee of the CPKh on March 19, 1923, Kuibyshev mentioned the need to "…drastically improve anti-religious propaganda among the population, prepare appropriate literature highlighting the reactionary nature of religious holidays, intensify the fight against wars and other forms of propaganda, including plays, films, programs for street demonstrations, etc. "It is necessary to change the center of gravity of the struggle against religion and rituals, insulting the religious feelings of the people in the slightest way". These instructions were well-known to the specific features of the socio-economic and political situation of the peoples of Central Asia, including the Khorezm oasis. The appeal of V.V. Kuibyshev immediately became the basis for the activities of the Central Committee of the CPKh and the entire party press to conduct atheistic propaganda among the population. At the initiative of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, the press gradually moved from episodic statements on anti-religious topics, from partial "exposure" of individual representatives of the reactionary clergy, to a systematic and deeper ideological struggle "against religious prejudices". The printing organs of the Central

Committee - the newspaper “Inkilab kuyashi” and the magazine “Kizil Khorezm” - showed particular activity in this regard. From 1922 to the beginning of 1924, anti-religious Dozens of articles were published on the topic, which, along with a deep theoretical justification of the class nature of religion, in particular Islam, also contained valuable factual information drawn from the reality of Khorezm itself.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Bilyalov M.G. Iz istorii kulturы i prosveщeniya v Xorezmskoy Narodnoy Sovetskoy Respublike (1920-1924 gg.). – T.: Fan, 1966.
2. Inqilob quyoshi, 5 may, 1924-yil.
3. “Izvestiya” Polnomochnogo predstavitelstva RSFSR v XNSR, 6 iyulya 1921 g.
4. Boboxonov A. Asrdan oshgan ziyo maskanlari. T., “O‘zbekiston”. 2011.
5. Inoyatov X.Sh. Istoriya Xorezmskoy Narodnoy Sovetskoy respubliki (1920-1924 gg.). T., “Fan”. 1976. –
6. Nasirov B.F. Iz Istorii politiko-massovoy i kulturno-prosvetitelnoy raboты v Xorezme. O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar. № 4. T., “Fan”, 1967.
7. Pogorelskiy I.V. Istoriya Xivinskoy revolyusii i Xorezmskoy Narodnoy Sovetskoy Respubliki 1917 – 1924 gg. Leningrad., Izdatelstvo Leningradskogo universiteta. 1984.
8. Toshpo‘latova D. Matbaachilik tarixidan. Voha solnomasi. – Urganch, Xorazm. 2010.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE SOCIO-ECONOMIC AND MILITARY-POLITICAL LIFE OF THE ASHTARKHANID STATE DURING IMOMQULIKHAN'S REIGN

Nazirov Bakhtiyor Safarovich
Doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences, Associate Professor.
Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy
Denov, Uzbekistan
E-mail: b.nazirov@dtpi.uz

Mo‘minov Nodirbek Botir ugli
Student of Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy
E-mail: mominovnodir04@gmail.com

Abstract. It is certainly no coincidence that historians consider the reign of Imomqulixan, one of the khans of the Ashtarkhanid dynasty, to be the best period of governance. During Imomqulixan's era, the state strengthened to some extent in all spheres, and the rule of law was established in social life. All factors threatening the integrity of the state were identified, and serious efforts were made to eliminate them. In particular, the devastating impact of nomadic tribes' invasions on the country was assessed, and even internal problems of these tribes were exploited to consistently eliminate them. The establishment of order in the state's external and internal relations stimulated the development of other sectors. This article examines the general history of the Bukhara Khanate during Imomqulixan's reign, utilizing available literature.

Keywords: Bukhara Khanate, Ashtarkhanids, Kazakh Sultans, Tashkent.

IMOMQULIXON DAVRI ASHTARXONIYLAR DAVLATINING IJTIMOIY-IQTISODIY VA HARBIY-SIYOSIY HAYOTI

Nazirov Baxtiyor Safarovich
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent.
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Denov, O‘zbekiston

Mo‘minov Nodirbek Botir ugli
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. Ashtarxoniylar sulolasining xonlaridan bo‘lgan Imomqulixonning hukmronlik davrini tarixchilar tomonidan eng yaxshi boshqaruv davri deb topilishi albatta bejiz emas. Imomqulixon davrida davlat hamma sohada bir qadar mustahkamlanib, ijtimoiy hayotda qonun ustuvorligi belgilandi. Davlat yaxlitligiga xavf soluvchi barcha omillar aniqlanadi va bartaraf etish ishlari jiddiy olib borildi. Ayniqsa ko‘chmanchi qabilalarning bosqini yurtni naqadar xonavayron qilish ta’siri baholanib, ularni izchil bartaraf etish uchun hatto qabilalarning ichki muammolaridan ham foydalanildi. Davlatning tashqi va ichki munosabatlarida tartib o‘rnatilishi, boshqa sohalarning rivojlanishiga turtki berdi. Ushbu maqolada Imomqulixon davrida Buxoro xonligining umumiy tarixi adabiyotlardan foydalangan holda ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Buxoro xonligi, Ashtarxoniylar, Qozoq sultonlar, Toshkent.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N07

Kirish. Bizga ma’lumki Shayboniylar sulolasining oxirlarida hukmronlik qilgan Abdullaxon II vafotidan atigi uch yil o‘tgandan so‘ng Shayboniylar sulolasi ham barham topdi. 1601-yildan boshlab Ashtarxoniylar sulolasining hukmronligi o‘rnatildi. Bu sulola rasmiy ravishda 1601-1756-yillar oralig‘ida hukmronlik qilgan. Ashtarxoniylar sulolasi Chingiziylarga mansub bo‘lib, XV asrning oxirlarida Osiyo qit’asining shimolida joylashgan Volga daryosi havzasida mavjud bo‘lgan Ashtarxon (Hoji Tarxon) xonligida hukmronlik qilgan. Bu xonlikni Ivan Grozniy 1555-1556-yillar davomida egallab oladi. Sulola hukmdori Yormuhammad Sulton oila-a’zolari bilan birga Buxoroga keladi. Jonimuhammad, Abbos, Tursun Muhammad, Pirmuhammad sultonlar kabi Yormuhammad Sultonning o‘g‘illari bor edi. Bu davrda Buxoro hukmdori Abdullaxon II ning otasi Iskandar Sulton edi. Iskandar Sulton ularni hurmat ila kutib oladi va Yormuhammadning o‘g‘li Jonimuhammadga o‘z qizi Zuhrabegimni nikohlab beradi. Jonibek Sulton va Zuhrabegim uch o‘g‘il farzand ko‘rishadi. Ularning ismi Dinmuhammad, Boqimuhammad va Valimuhammad edi. XVI asrning boshlarida Abdullaxon II dan so‘ng munosib xon qolmaydi. Davlat esa boshboshdoqliklarga to‘lib ketgan edi. Shunday paytda Buxoro zodagonlari Jonibek Sultonga Taxtni taklif etishadi, biroq Jonimuhammad taxtni katta o‘g‘li Dinmuhammad foydasiga rad etadi. Dinmuhammad Obivardda hokimlik qilar edi. U Buxoroga qaytish paytida Eron qo‘shini bilan bo‘lgan to‘qnashuvda halok bo‘ladi. Shu tariqa taxt Jonimuhammadning ikkinchi o‘g‘li, Samarqand hokimi bo‘lgan Boqimuhammad Sultonga beriladi. U Pirmuhammad II ni taxtdan olib tashlaydi va (1601-1605) taxtga o‘tiradi. Tarixda esa bir yarim asr hukmronlik qilgan Joniylar yoki Ashtarxoniylar deb atalgan sulola hukmronligi boshlanadi. Boqimuhammaddan so‘ng ukasi Valimuhammad taxtga keladi. Afsuski u Abbos I bilan aloqa bog‘lab ba’zi viloyatlar bo‘yicha 1607-yilda sulh imzolaydi. Butun Xuroson esa Safaviylarga o‘tib ketadi. 1611-yilda yilda Samarqand atrofida Boqimuhammadning o‘g‘li Imomqulixon va Valimuhammad o‘rtasida bo‘lgan urushda Valimuhammad mag‘lubiyatga uchrab halok bo‘ladi. Taxtga esa Imomqulixon keladi [1, 212-214 betlar].

Material va tadqiqot usullari

Imomqulixonning yashagan davri (1589-1644), hukmronlik davri esa (1611-1642). Buxoro xonligining uchinchi hukmdori. Otasi Dinmuhammad bo‘lgan. Dinmuhammad 1599-yilda halok bo‘lganda Imomqulixon 10 yoshda bo‘lgan. Imomqulixon ota tarbiyasini ko‘p ko‘rmaydi. Amakilari davrida ma’lum hududlarning idorasi bilan shug‘ullangan.

Imomqulixonning boshqaruvi davrida, davlat ijtimoiy hayotda ulkan muvaffaqiyatlarga erishganligi aytiladi. Bu haqda quyidagi manbadan bilishimiz mumkin: “*Imomqulixon qiynalganlar, nochorlar ishini yengillashtirdi. Shikoyat bilan kelganlarni orqaga qaytarmadi. Uning davrida juda qiynalgan insonlar qolmadi. Chiqargan buyruqlarini so‘zsiz bajarilishi ustida amaldorlarni qattiq nazoratda tutardi. Kech tushushi bilan oddiy libos kiyib vazir va qo‘riqchilar bilan birga bozorga borar, oddiy xalq ahvolidan xabardor bo‘lib turardi. U ulamo, abado va shoirlar bilan ko‘p suhbat qurardi, hukmdorlik libosi o‘rniga darveshlik libosini ko‘p kiyardi. Xalq dardini bilish uchun vaziri Nodir devonbegi va yaqin mahrami Abdulvose bilan shahar aylanar edi. Xalq dardini bilgani uchun ham uning hukmronlik davrida Buxoro xonligida bironta ham katta xalq qo‘zg‘oloni ko‘tarilmadi* (Toshkentdagi qo‘zg‘olondan boshqa, uning sababi boshqa voqealarga bog‘liq) [2, 39-41 betlar].

Imomqulixon hukmronligi davrida Ashtarxoniylar nisbatan murakkab yo‘lni bosib o‘tadi. Bir tomondan ko‘chmanchi qabilalarga urush olib borgan bo‘lsa, yana bir tomondan taxt uchun kurashuvchilarga qarshi janglar olib boradi. Biroq Imomqulixon xonlikda hukm

surayotgan qirg‘inbarot urushlarga nisbatan chek qo‘ydi. Markaziy hokimiyatni mustahkamlash uchun ayovsiz kurash olib bordi. Davlat yaxlitligiga putur yetkazovchi har qanday siyosiy jarayonda qat’iyat va oqillik bilan ish yuritdi [3, 123 bet]. Ashtarxoniylar sulolasidan chiqqan Imomqulixon o‘z amakisi, ayrim Xuroson viloyatlari uchun Eron bilan va shimolda Qozoq biylari bilan urushlar olib bordi. Ular bilan bo‘lgan to‘qnashuvlarda g‘alabaga erishib siyosiy mavqeyini mustahkamlab oladi [4, 12 bet].

Natijalar va ularning muhokamasi. Imomqulixon mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida o‘zboshimcha yurt hokimlar harakatini susaytirishga erisha oldi. To‘g‘ri u Xuroson va Xorazmni bosib ololmadi, lekin Movarounnahrga nisbatan shimoldagi shaharlar bo‘lmish Turkiston, Andijon va ayniqsa Toshkentni Qozoq, Qalmiq va boshqa ko‘chmanchi qabilalarga ham berib qo‘ymadi. Ba’zida ayyorlik qilib ko‘chmanchilarning kuchidan Eron shohlariga ham qarshi foydalandi. Bir so‘z bilan aytganda Imomqulixonning harbiy yurishlaridan maqsadni quyidagicha tushunishimiz mumkin, ya’ni o‘zga yerlarni bosib olishdan ko‘ra, nazoratidagi yerlarda kuchli markazlashgan davlat tuzishdir. To‘g‘ri Xuroson, Xorazm va atrofdagi hududlar ham Buxoroga qarashli bo‘lgandir. Lekin ularni qo‘shib olishdan ko‘ra, avval o‘zining tarkibidagi hududlarni chiqib ketmaslikka yo‘l qo‘ymaslik tabiiy bir holat. Boshqa hududlarni bosib olish esa keyingi darajali vazifadir.

Imomqulixon Toshkentda nazoratga olgandan so‘ng bu yerga o‘g‘li Iskandar Sultonni hokim qilib saylaydi. Iskandar Sulton ancha vaqtdan beri boshi urushlardan chiqmagan va vayron bo‘lgan shaharni tiklash uchun aholidan ko‘proq soliq undirishni boshlaydi. Toshkentliklar Iskandar Sultonning talonchiligiga qarshi qo‘zg‘olon bilan javob beradi. Bu qo‘zg‘olonlarda Iskandar Sulton o‘ldiriladi. Buning natijasida Imomqulixon o‘g‘lining xunini olish uchun 1613-yilda Toshkentda juda katta qirg‘inbarot o‘tkazadi. Qasam ichgandek otimning uzangisi qonga botmaguncha qon to‘kishni to‘xtatmayman degan qasamini buzmaydi (Qirg‘in nihoyatda ko‘payib ketganligidan kiyin bu qasam ruhoniylarning maslahati ila boshqa yo‘l bilan ado etiladi).

Imomqulixon ba’zida qozoq sultonlar bilan ham ittifoq holatda harakat qilishga ham to‘g‘ri keladi. Sirdaryo bo‘yidagi yerlar Eshim sulton boshqaruviga beriladi. Lekin Qozoq sultonlar shunday bo‘lsa ham talonchilik yurishlaridan voz kechmaydi. Tushunadiki Imomqulixon ularni bir yoqlama qilmay mamlakat shimoliy sarhadlarini barqarorligini taminlay olmasligini. Imomqulixon Qalmiqlar bilan ittifoqlikda Talas vodiysida Qozoq xonligiga juda qaqshatqich zarba beradi va g‘alabaga erishadi. Lekin Biroz vaqtdan so‘ng shimolda Jung‘orlarning Oyrat xonligi (1635-1758) tashkil topishi Buxoro xonligi uchun bir muncha yomon vaziyatni vujudga keltirdi. Endilikda Jung‘orlar Qozoqlar bilan birikib Buxoro xonligiga qarshi tez-tez talonchilik yurishlarini olib bordi. Mamlakatning xo‘jaligiga, ijtimoiy-madaniy hayotidagi bu hodisa jiddiy zarba berdi. Bu yurishlar davomida Qozoqlarning Movarounnahr hududiga ko‘chib o‘tishi ham kuzatildi [5, 213-217 betlar].

Imomqulixon o‘ttiz yildan ko‘proq vaqt davomida davlatni idora qildi. Bu vaqt Boqimuhammad, Valimuhammad yoki o‘zidan keyin Nodir (Nazr) Muhammad davrlariga qaraganda ancha ko‘p vaqt hisoblanadi. Imomqulixon xonlik yillari markaziy hokimiyat mustahkam, boshqaruvda barqarorlik ta’minlandi. Imomqulixonning 1610-yillarda Qozoq va Qalmiqlarni Qoratog‘-yu Ashpara tomonlarga quvib yuborishda, ukasi Balx hokimi Nazr (Nodir) Muhammad ham yordam berganligi ma’lum. Shu davrda mamlakatning boshqa sarhadlari ham tinch emas edi. Marhum amakisi Valimuhammadxonning Hirotda panoh topgan o‘g‘li Rustam

Sulton Nazr (Nodir) Muhammadxonning Balxda emasligidan foydalanib, u yerga yurish qiladi. Rustam Sulton hech qanday natijaga erishmagani bilan ham, bunday yurishlarning sulolaviy doirada bo‘lib turushi, taxt uchun kurashlarning takrorlanishi xavfli hol edi. Bu hodisalar bo‘lib turgan vaqtlarda, 1630-yillarda Ashtarxoniylarning Boburiylar bilan ham munosabatlarida taranglik kuzatiladi. Bu ziddiyatlar Xazorajot, Kobul masalasida va Rustam sultonning Shibirg‘on, Andxud (1620), Chechaktu (1622), Yabag‘u, Juzjon (1631) tomonlarga hamlasi, ukasi Nazr (Nodir) Muhammadxonning Bolo Murg‘ob Xirot va Mashhad tomonlarga yurushi bilan bog‘liq bo‘lgan. Imomqulixon siyosatida Buxoro xonligining asosiy tashqi muammolari bo‘lgan Qozoqlar, Qalmiqlar, Eron, Boburiylar bilan urushlardan ko‘ra diplomatik yo‘llar, elchilik aloqalarini olib borish ustuvor bo‘lgan. Elchilik aloqalarini ham olib borgan albatta [6, 260-270 betlar].

Imomqulixonning olib borgan urushlari natijasida birinchidan, mamlakatning markazlashuvi kuchaygan bo‘lsa, ikkinchidan Davlat hududi Shimoliy-sharqqa qarab ham kengaydi. Toshkent, Farg‘ona vodiysi singari hududlar qo‘shib olindi. Bu davrda xon hokimiyatining mavqeyi oshdi, ichki vaziyat esa birmuncha yaxshilandi. Lekin afsuski Imomqulixondan kiyin Nodir Muhammad, Subxonqulixon hukmronligi davrida mamlakatning siyosiy hayoti izdan chiqdi. Bu holat ijtimoiy-iqtisodiy va harbiy sohalar rivojiga ham kuchli zarba berdi [7, 170-178 betlar].

Imomqulixon oddiy aholini ahvolini yaxshilash uchun ko‘plab obodonchilik ishlarini olib bordi. 1614-1615-yillarda Qashqadaryodan Qarshi cho‘liga kanal qazib chiqarildi. 1633-yilda Qo‘shqo‘rg‘onda ham kanal qazilgan. Buning oqibatida qarovsiz bo‘lgan qishloqlar va yangi ekin yerlar o‘zlashtirilgan. Sug‘orish tizimlari doimiy ta’mirlanar, muntazam tozalanib turilardi. 1617-yilda Registon maydonida Poyandabiy masjidi qurilgan. Yigirma yillardan so‘ng, aniqrog‘i 1637-yilda Mag‘oki Ko‘rpa masjidi ham bino qilingan. Imomqulixon hukmronlik qilgan davrda Samarqand hokimi Yalangto‘shbiy Bahodir bo‘lgan. U nihoyatda boy va Imomqulixonning sodiq amaldorlaridan bo‘lgan. Yalangto‘shbiy Bahodir Samarqandda Registon maydonini qurilishiga va ta’mirlanishiga homiylik qiladi. Aynan shu davrda Registon hozirgi ko‘rinishda shakllangan. Sherdor madrasasi esa Imomqulixon hukmronlik yillarida bunyod etilgan. Imomqulixon hukmronlik davrida yana ko‘plab obodonchilik ishlari olib borilgan. Xususan, 1612-1613-yillarda Qozi Soqiy madrasasi qurilgan bo‘lsa, Sayyid Ahmadxo‘ja madrasasi esa 1637-1638-yillarda bunyod etilgan.

Imomqulixon hukmronlik yillarida elchilik aloqalari ham faol rivojlandi. Imomqulixon Sibir bilan elchilik aloqalarini yo‘lga qo‘yib, u yer orqali Rus davlati bilan elchilik munosabatini olib borishga harakat qildi. 1622-yilda Chobak Balikov boshchiligidagi elchilarni Sibirga, Tyumenga jo‘natdi. Chobak Balikov xon xatini Rus podshosiga yetkazadi. Bu elchilikning natijasi sifatida 1620-yilda Mixail Fyodorovich elchi Ivan Xoxlovni Imomqulixon saroyiga elchi qilib jo‘natadi. Elchi maktubida Buxoro xonligi savdogarlarining Qozon, Astraxan va boshqa hududlarda savdo qilish imkoniyati berilganligi ma’lum qilingan edi. 1634, 1638-1642-yillarda ham elchilik aloqalari bo‘lgan.

Imomqulixon 1614-yilda Boburiy hukmdor Jahongir saroyiga ham elchi jo‘natgan. 1625-yilda esa Jahongir o‘z elchisi Hakim Hoziq boshchiligidagi elchilarni Buxoroga jo‘natgan. O‘zbekxo‘ja boshchiligidagi Imomqulixon elchilari 1625-yilda Kashmirda bo‘ladi. XVII-asrning 20-yillarida Usmoniylar elchilari ham Buxoro xonligida bo‘lganligi haqida tarixiy hujjatlardan bilishimiz mumkin. Sulton Ahmad IV Bag‘dodni Erondan qaytarib olish uchun Imomqulixon

saroyiga 1638-yilda elchi yuboradi. Biroq Imomqulixonning Eronga qarshi kurashidan manfaatli joyi yo‘qligi uchun qaytarib elchi yubormagan. Bundan tashqari Imomqulixon Qozoq biylari, Eron bilan ham xat-xabar almashgan.

Xulosa. Imomqulixon hukmronligining oxirlarida ko‘zi ojiz bo‘lib qoladi. Bundan foydalangan amaldorlar va hokimlar mustaqil bo‘lishga harakatlari kuchayadi. Manbalarda Imomqulixonning Iskandar Sultondan boshqa, Pir Muhammad sulton va Bahrom Mirzo ismli o‘g‘illari bo‘lgan. Imomqulixon davlatning yaxlitligini ta’minlash, ko‘zi ojizligidan boshqa amaldorlarning foydalanmasligi uchun taxtdan voz kechadi. Taxtni o‘g‘illari bo‘lsa ham, ukasi Nodir Muhammadga beradi va o‘zi haj ziyoratini amalga oshirish uchun Makka hamda Madina shaharlariga jo‘nab ketadi. Xon safariga Nodir Devonbegi va Muhammad Do‘st hamrohlik qilgan. Imomqulixon Mashhad va Isfahon shaharlarida Eron Safaviylari shohining nufuzli va hurmatli qabul marosimida bo‘ladi. Imomqulixon Eron orqali Makka va Madina shaharlariga tashrif buyurib haj amallarini bajaradi. Madinada ikki-uch yil yashaydi. Madinada Buxorodan borgan kishilar dam olishi uchun Chorbog‘ va Makkada, Ka’baga kiraverish chog‘ida tutqichi oltin va kumushdan bo‘lgan yog‘och zina qurdiradi. Imomqulixon 1644-yilda Arofat tog‘ida vafot etadi va Baqiya qabristonida dafn etiladi. Imomqulxon janoza marosimiga 600 ming kishi atrofida odamlar ishtirok etgan ekan. Imomqulixonning yuqoridagi buyuk xizmatlari uchun ham Ashtarxoniylar sulolasining eng buyuk hukmdorlaridan biri ekanligiga shubha yo‘q albatta. Mol-dunyoga mehr qo‘ymagan, Davlat yaxlitligini ta’minlash uchun har qanday qattiqqo‘llikka ham yo‘l qo‘ygani bilan e’tiborga loyiq. Mamlakat shimolidagi xavfsizligi uchun Qozoq sultoni, Eshim sultonning qizi bo‘lmish Oyxonimga uylangan va ittifoqchilikka erishgan [8, 45-52 betlar].

Aholining asosiy qismi dehqonchilik, hunarmandchilik, savdo-sotiq, chorvachilik sohalari bilan shug‘ullangan. Ularning taraqqiyoti uchun imtiyozlar va imkoniyatlar berilgan. Ular uchun urushlar, goho sulhlar bilan siyosiy tinchlikka erishgan. Albatta har qanday soha taraqqiyoti uchun albatta tinchlik kerak. Savdo-sotiqning rivoji uchun turli davlatlar bilan elchilik aloqalarini olib borgan va o‘zga yurtlarda savdo qilish huquqlarini boshqa yurt hukmdorlaridan savdogarlarga olib bergan. Aholining yaxshi yashashligi uchun doimiy xabardor bo‘lgan. Juda qiynalgan qatlamlarga g‘amxo‘rlik qilgan. Imomqulixon davrida bechora va o‘ta nochor aholi qolmagan deyiladi. Imomqulixonning tariximiz oldidagi yana bir buyuk xizmati shuki, Buxoro xonligini shimoliy qismlaridagi hududlarning, shaharlarning birinchi galda Toshkentning boshqa qabilalar tasarrufiga o‘tkazmaganligi, uning uchin urushlar olib borganligidir. Bir so‘z bilan aytganda Imomqulixon davlatchiligimiz tarixi uchun buyuk qahramonlardan biri bo‘lishga har tomondan munosib insonlardandir.

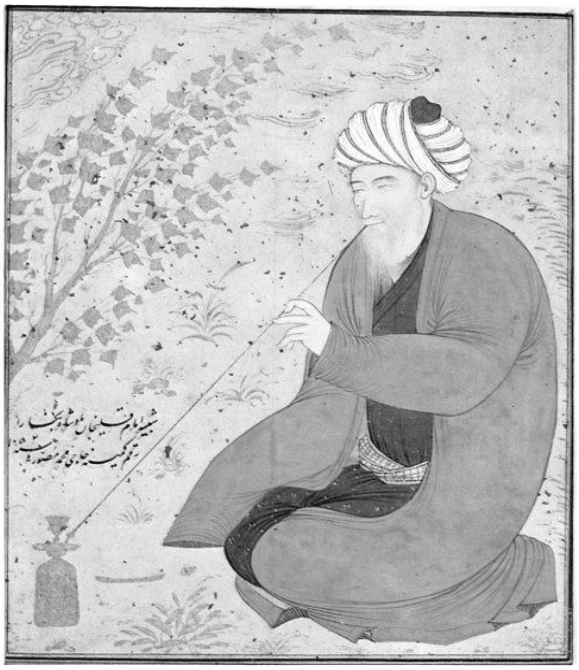

Imomqulixon. Eronda chizilgan rasm.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Eshov B.J, Odilov A.A. O‘zbekiston tarixi II-kitob. Toshkent, Donishmand ziyosi. 2020.-B. 212-214
2. Zamonov Akbar, Subhonov Farruh. Buxoro Xonligining Ashtarxoniy hukmdorlari. Toshkent. 2021.-B. 39-41
3. Alimova Raxima Ruskulovna. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi. Toshkent. 2023.-B. 123
4. Ziyoyev Xamid. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. Toshkent. 1998.-B. 12
5. Eshov B.J., Odilov A.A. O‘zbekiston tarixi II-kitob. Toshkent, Donishmand ziyosi. 2020.-B. 213-217
6. Azamat Ziyo. O‘zbek davlatchiligi tarixi. Toshkent. Sharq. 2001.-B. 260-270
7. Sagdullayev A, Aminov B, Mavlonov U, Norqulov N. O‘zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti. Toshkent. Akademiya. 2000.-B. 170-178
8. Zamonov Akbar, Subhonov Farruh. Buxoro Xonligining Ashtarxoniy hukmdorlari. Toshkent. 2021.-B. 45-52

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

08.00.00-IQTISODIYOT FANLARI – ECONOMICAL SCIENCES

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

STATE AND DIRECTIONS OF POVERTY REDUCTION IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Islamutdinov Vadim
DSc of Economics,
Acting Professor of the Department of Economics,
Urgench State University

Abstract. The article examines the key aspects of the poverty problem in the Republic of Uzbekistan. The analysis of scientific works of domestic and foreign researchers devoted to the study of the level and factors of poverty in the country is conducted. The analysis of statistical data on the level and structure of poverty over the past five years is presented. Based on the analysis, the main directions of state policy and practical measures contributing to the reduction of poverty and the improvement of the well-being of the population of Uzbekistan are determined.

Keywords: poverty, poverty level, poverty structure, Uzbekistan, poverty reduction, economic growth, human capital.

СОСТОЯНИЕ И НАПРАВЛЕНИЯ СНИЖЕНИЯ БЕДНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Исламутдинов Вадим,
д.э.н.,
и.о. профессора кафедры экономики
УрДУ

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые аспекты проблемы бедности в Республике Узбекистан. Проведен анализ научных работ отечественных и зарубежных исследователей, посвященных изучению уровня и факторов бедности в стране. Представлен анализ статистических данных по уровню и структуре бедности за последние пять лет. На основе проведенного анализа определены основные направления государственной политики и практические меры, способствующие снижению уровня бедности и повышению благосостояния населения Узбекистана.

Ключевые слова: бедность, уровень бедности, структура бедности, Узбекистан, снижение бедности, экономический рост, человеческий капитал.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N08

Проблема бедности является одной из наиболее острых и многогранных глобальных проблем современности, оказывающей существенное влияние на социально-экономическое развитие любого государства. В Республике Узбекистан, вступившей на путь кардинальных реформ и модернизации, снижение уровня бедности определено в качестве одного из приоритетных направлений государственной политики. Актуальность данной темы обусловлена необходимостью разработки и реализации эффективных мер, направленных на повышение уровня жизни населения,

обеспечение социальной справедливости и устойчивого развития страны. Целью настоящей статьи является анализ текущего состояния проблемы бедности в Узбекистане, выявление ее основных характеристик и определение перспективных направлений для ее сокращения на основе изучения научных работ и статистических данных.

Проблематика бедности в Узбекистане активно изучается как отечественными, так и зарубежными исследователями. Узбекские ученые [3-6] в своих работах акцентируют внимание на специфике проявления бедности в условиях трансформационной экономики, анализируют региональные диспропорции, роль теневой экономики и неформальной занятости. Например, в их исследованиях часто подчеркивается важность развития предпринимательства и самозанятости как факторов снижения бедности, особенно в сельской местности. Так, в работе [3] анализируются механизмы «махаллабай» системы и ее роль в выявлении и поддержке уязвимых слоев населения.

Среди англоязычных публикаций значительный вклад в изучение бедности в Узбекистане вносят работы экспертов Всемирного банка (World Bank), Азиатского банка развития (ADB) [7] и Программы развития ООН (UNDP) [8]. Эти организации регулярно публикуют отчеты и аналитические записки, в которых оценивается уровень бедности с использованием международных методологий (например, на основе черты бедности в $3.65 или $6.85 по ППС 2017 года), анализируются детерминанты бедности и эффективность государственных программ. Например, в отчетах Всемирного банка [9,10] подчеркивается важность перехода от категориальных льгот к адресному социальному содействию и развитию системы социальных услуг. Исследования UNDP часто фокусируются на многомерной бедности, учитывая не только доход, но и доступ к образованию, здравоохранению и базовой инфраструктуре.

Официальные измерения уровня бедности на основе минимальных потребительских расходов стали более систематичными с 2021 года. Для более ранних лет можно использовать оценки международных организаций или ретроспективные расчеты (таблица 1).

Таблица 1. Динамика общего уровня бедности в Республике Узбекистан

Год	Уровень бедности, всего (%)	Городская местность (%)	Сельская местность (%)
2020	18	14,0	21,5
2021	17,0	12,5	19,5
2022	14,1	11,0	17,2
2023	11,0	9,5	14,0
2024	8,9	8,1	10,3

Примечание: составлено автором на основе https://stat.uz

Разрыв в уровне бедности между городом и селом является характерной чертой для многих стран, включая Узбекистан. Также отличается уровень бедности в зависимости от региона. Наиболее высокий уровень бедности в Республике Каракалпакстан – 14,6%, самый низкий в г. Ташкент – 2,6%.

Детализированная статистика по доле различных социально-демографических групп в структуре бедности за 5 лет в открытом доступе ограничена. Однако, на основе исследований и общих наблюдений, можно выделить ключевые уязвимые группы.

Таблица 2. Ключевые социально-демографические группы, подверженные повышенному риску бедности в Узбекистане

Группа риска	**Характерные проблемы, способствующие бедности**
Многодетные семьи (особенно с 3+ детьми)	Высокая иждивенческая нагрузка, часто недостаточный доход на одного члена семьи, особенно в сельской местности. Хотя поддержка таким семьям усиливается, они остаются в зоне риска.
Домохозяйства, возглавляемые женщинами	Трудности с трудоустройством на высокооплачиваемую работу, "стеклянный потолок", необходимость совмещать работу и уход за детьми/домом. Программы поддержки женщин-предпринимателей и занятости женщин активизировались, но проблема сохраняется.
Лица с низким уровнем образования и квалификации	Ограниченный доступ к стабильной и хорошо оплачиваемой работе. Усилия по развитию профтехобразования и переквалификации направлены на решение этой проблемы, но эффект требует времени.
Безработные (официально и скрыто)	Отсутствие дохода. Активные меры на рынке труда (общественные работы, субсидии) помогают, но полное решение требует создания большего числа качественных рабочих мест.
Неформально занятые	Низкие и нестабильные доходы, отсутствие социальных гарантий (больничные, пенсии). Усилия по формализации занятости предпринимаются, но сектор остается большим.
Жители отдаленных сельских районов	Ограниченный доступ к рынкам, инфраструктуре, качественным социальным услугам (образование, здравоохранение), меньше возможностей для диверсификации доходов. Программы регионального развития нацелены на сокращение этого разрыва.
Лица с инвалидностью и семьи, имеющие их	Дополнительные расходы, барьеры в трудоустройстве и доступе к услугам. Система социальной поддержки и инклюзии развивается, но потребности часто превышают доступные ресурсы.

Примечание: составлено автором на основе [3-7]

За последние 5 лет в Узбекистане наблюдается устойчивая тенденция к снижению общего уровня бедности, особенно выраженная с момента внедрения официальной национальной методики ее измерения. Тем не менее, сохраняются значительные вызовы:

- Существенный разрыв в уровне бедности между городской и сельской местностью, хотя и с тенденцией к некоторому сокращению.
- Выраженные региональные диспропорции, где отдельные области и Республика Каракалпакстан демонстрируют значительно более высокий уровень бедности по сравнению с более благополучными регионами и столицей.
- Уязвимость определенных социально-демографических групп, что требует адресных мер поддержки.
- Проблема «работающих бедных» и значительная доля неформальной занятости, в том числе сезонной занятости за рубежом остаются актуальными.

Эти данные и тенденции подчеркивают необходимость продолжения и углубления реформ, направленных на инклюзивный экономический рост, развитие человеческого капитала, совершенствование системы социальной защиты и целенаправленное развитие регионов.

Несмотря на то, что Правительство Узбекистана проводит достаточно вдумчивую политику по снижению бедности, необходимо отметить наличие приписок и искажения данных по бедности. Так, начиная с 2024 года во многих областях Узбекистана региональные власти стараются всеми правдами и неправдами уменьшить численность безработных. Для этого прибегают с искусственному завышению числа самозанятых и малых предпринимателей.

На основе анализа научных работ и статистических данных можно выделить следующие ключевые направления для дальнейшего снижения уровня бедности в Узбекистане [5,6,11]:

1. Обеспечение инклюзивного и устойчивого экономического роста. Для этого необходимо: стимулирование создания высокопроизводительных рабочих мест, особенно в трудоизбыточных регионах и для молодежи; поддержка малого и среднего бизнеса, создание благоприятной предпринимательской среды; диверсификация экономики, развитие отраслей с высокой добавленной стоимостью (промышленность, сфера услуг, IT-сектор).

2. Развитие человеческого капитала: повышение доступности и качества образования на всех уровнях, включая профессионально-техническое образование, ориентированное на потребности рынка труда, а не на запросы выпускников школ или, тем более, их родителей; улучшение системы здравоохранения, обеспечение доступа к качественным медицинским услугам, особенно в сельской местности; реализация программ переподготовки и повышения квалификации для безработных и лиц, занятых в низкооплачиваемых секторах.

3. Совершенствование системы социальной защиты: усиление адресности социальной помощи через механизмы "Железной тетради", "Женской тетради" и "Молодежной тетради", обеспечивая их прозрачность и эффективность; развитие системы социальных услуг для уязвимых групп населения (пожилые, лица с инвалидностью, семьи с детьми); постепенное расширение охвата и повышение размеров социальных пособий до уровня минимальных потребительских расходов.

4. Развитие регионов и сокращение территориальных диспропорций: реализация целевых программ развития отстающих регионов, направленных на улучшение инфраструктуры (дороги, водоснабжение, энергетика), создание производств и привлечение инвестиций; поддержка аграрного сектора и развитие несельскохозяйственных видов деятельности в сельской местности; стимулирование внутренней миграции и мобильности трудовых ресурсов.

5. Повышение эффективности рынка труда: легализация неформальной занятости, создание стимулов для формализации трудовых отношений; развитие активных мер на рынке труда (общественные работы, субсидирование занятости, поддержка самозанятости); совершенствование деятельности служб занятости, внедрение современных методов подбора персонала и профориентации.

6. Институциональные реформы: укрепление верховенства закона и защита прав собственности как основы для экономического роста и привлечения инвестиций; повышение прозрачности и подотчетности государственных органов; активное вовлечение институтов гражданского общества и населения в процессы разработки и мониторинга программ по снижению бедности.

Таким образом, снижение бедности является комплексной задачей, требующей скоординированных усилий со стороны государства, бизнеса и гражданского общества. В Узбекистане за последние годы достигнут заметный прогресс в этом направлении, что подтверждается как официальной статистикой, так и оценками международных организаций. Однако для закрепления достигнутых результатов и дальнейшего улучшения благосостояния населения необходимо продолжать системную работу по всем вышеперечисленным направлениям. Ключевыми факторами успеха станут обеспечение макроэкономической стабильности, создание равных возможностей для всех граждан, инвестиции в человеческий капитал и последовательное проведение институциональных реформ. Дальнейшие исследования должны быть направлены на углубленный анализ эффективности реализуемых мер и выявление новых вызовов и возможностей в борьбе с бедностью в контексте глобальных изменений и национальных приоритетов развития.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. О Стратегии «Узбекистан – 2030»: Указ Президента Республики Узбекистан от 11 сентября 2023 года № УП-158 // Национальная база данных законодательства, 12.09.2023 г., № 06/23/158/0669.
2. Агентство статистики при Президенте Республики Узбекистан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://stat.uz (дата обращения: 20.05.2025).
3. Таирова М.М. Рузиев М. Проблема бедности и пути её решения в Узбекистане // Aktuar moliya va buxgalteriya hisobi ilmiy jurnali. – 2024. - № 4(04). – С. 204-212.
4. Маликова, Г. Социально-экономические предпосылки реформы государственного управления или вопросы сокращения бедности в Республике Узбекистан // Общество и инновации. - 2023. - № 4(5), - С. 16–30. https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss5-pp16-30
5. Худойбердиев Ж. Ўзбекистонда камбағалликни қисқартиришни рағбатлантириш ва институционал механизмларнинг камбағаллик даражасини камайтиришдаги ўрни // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. – 2024. - № 2(4). - 599-605 b. DOI: 10.60078/2992-877X-2024-vol2-iss4-pp599-605
6. Дустмурадов О. И., Гулмуродов К.А. Уровень бедности в Узбекистане и пути по его снижению // Academy. – 2020. - С. 15-17.
7. Asian Development Bank (ADB). Uzbekistan: Country Partnership Strategy (2024–2028) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.adb.org/documents/uzbekistan-country-partnership-strategy-2024-2028 (дата обращения: 20.05.2025).
8. UNDP Uzbekistan. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.undp.org/uzbekistan/ (дата обращения: 20.05.2025).
9. World Bank. Toward a Prosperous and Inclusive Future : The Second Systematic Country Diagnostic for Uzbekistan. Washington, D.C.: World Bank Group. http://documents.worldbank.org/curated/en/099242105192220964 (дата обращения: 25.05.2025).
10. An assessment of the social protection system in Uzbekistan Based on the Core Diagnostic instrument (CODI) – Washington, D.C.: World Bank Group, 2021. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://documents1.worldbank.org/curated/en/924061602058394

488/pdf/An-Assessment-of-the-Social-Protection-System-in-Uzbekistan-Based-on-the-Core-Diagnostic-Instrument-CODI-A-Joint-Report-by-ILO-UNICEF-and-the-World-Bank.pdf (дата обращения: 30.05.2025).
11. Babaev Sh., Johnston T., Almeida P. Economic Growth and Poverty Reduction in Uzbekistan: Achievements and Challenges. International Journal of Advanced Research in Economics and Finance, 2024., v. 6, n. 4, p. 16-26.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

BENCHMARKING AS AN EFFECTIVE TOOL FOR ENHANCING THE COMPETITIVENESS OF SMALL INNOVATIVE BUSINESSES

Melibaeva Gulxon Nazrullaevna
Lecturer of Kokand University

Abstract. This article analyzes the effectiveness of benchmarking in enhancing the competitiveness of small innovative business (SME) entities. SMEs are an important part of Uzbekistan's economy, generating jobs and innovations, but they face resource constraints and intense competition. The study is based on expert interviews conducted with 20 SMEs in Uzbekistan. The results show that benchmarking accelerates innovation processes, improves operational efficiency, enhances marketing strategies, and strengthens financial stability. The discussion highlights the theoretical and practical significance of these findings, the unique characteristics of Uzbekistan, and directions for future research. In conclusion, benchmarking is a key tool for ensuring sustainable development and economic growth for SMEs.

Keywords: benchmarking, small innovative business (sib), competitiveness, innovation, economic development, Uzbekistan, management tools.

BENCHMARKING KICHIK INNOVATSION BIZNESNING RAQOBATBARDOSHLIGINI OSHIRISHDA SAMARALI VOSITASI SIFATIDA

Melibaeva Gulxon Nazrullayevna
Kokand Universiteti o‘qituvchisi
E-mail: gulhonmelibaeva@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola benchmarkingning kichik innovatsion biznes (SME) subyektlari raqobatbardoshligini oshirishdagi samaradorligini tahlil qiladi. SMElar O‘zbekiston iqtisodiyotining muhim qismi bo‘lib, ish o‘rinlari va innovatsiyalar yaratadi, biroq resurs cheklovlari va kuchli raqobatga duch keladi. O‘zbekistondagi 20 ta SMEs bilan o‘tkazilgan ekspert intervyulari asosida amalga oshirilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, benchmarking innovatsion jarayonlarni tezlashtiradi, operatsion samaradorlikni oshiradi, marketing strategiyalarini takomillashtiradi va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlaydi. Muhokamada bu topilmalarning nazariy va amaliy ahamiyati, O‘zbekistonning o‘ziga xos xususiyatlari hamda kelajakdagi tadqiqotlar yo‘nalishlari ko‘rsatilgan. Xulosa qilib aytganda, benchmarking SMElar uchun barqaror rivojlanish va iqtisodiy o‘sishni ta’minlashda muhim vositadir.

Kalit so‘zlar: benchmarking, kichik innovatsion biznes (kib), raqobatbardoshlik, innovatsiya, iqtisodiy rivojlanish, O‘zbekiston, boshqaruv vositalari.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N09

Kirish

Zamonaviy global iqtisodiyotda kichik innovatsion biznes (SMES) subyektlari har qanday milliy iqtisodiyotning dinamik kuchi va innovatsion ekotizimning markaziy elementi hisoblanadi. Ular yangi ish o‘rinlari yaratish, texnologik taraqqiyotni tezlashtirish, iqtisodiy diversifikatsiyani ta’minlash va aholi turmush farovonligini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. SMESlar o‘ziga xos moslashuvchanligi, innovatsiyalarga intilishi va bozor ehtiyojlariga tez javob berish qobiliyati bilan ajralib turadi. Global miqyosda SME (kichik va o‘rta biznes) umumiy korxonalar sonining 90% dan ortig‘ini tashkil etib, ish o‘rinlarining yarmidan ko‘pini

ta’minlaydi va yalpi ichki mahsulot (YAIM) ning sezilarli qismiga hissa qo‘shadi (World Bank Group, 2020). O‘zbekiston uchun ham bu sektor iqtisodiy barqarorlik va o‘sishning ajralmas qismidir. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi (2024) ma’lumotlariga ko‘ra, 2023-yil yakuni bo‘yicha respublikadagi jami faoliyat ko‘rsatayotgan korxonalar va tashkilotlarning 85% dan ortig‘i kichik tadbirkorlik subyektlariga to‘g‘ri kelgan. Ularning YAIMdagi ulushi 55% dan oshib, ish bilan band bo‘lgan aholining qariyb 76% i aynan shu sohada mehnat qilmoqda. Bu raqamlar SMESning mamlakat iqtisodiy qudratini ta’minlashdagi fundamental ahamiyatini yaqqol ko‘rsatadi.

Biroq, innovatsion kichik biznes, ayniqsa, bozorga yangi texnologiyalar va g‘oyalar bilan kirib kelarkan, katta raqobat bosimi ostida qoladi. Cheklangan moliyaviy resurslar, yuqori xavf-xatar, yirik korxonalarning bozor ustunligi, bozorga kirishdagi byurokratik to‘siqlar, shuningdek, malakali kadrlar yetishmasligi kabi omillar ularning raqobatbardoshligini saqlab qolish va oshirishda jiddiy muammolarni keltirib chiqaradi (Audretsch, 2002).[25,60] Raqobatbardoshlik, bu korxonaning bozorda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish, o‘z mahsulot va xizmatlarini raqobatchilarnikidan ustun darajada taklif qilish hamda uzoq muddatli istiqbolda barqaror rivojlanishni ta’minlash qobiliyatidir (Porter, 1985). Innovatsion biznes uchun raqobatbardoshlik shunchaki narx va sifatdan iborat bo‘lmay, balki innovatsion jarayonlarning tezligi, bozorga chiqish muddatlari, noyob texnologiyalarni yaratish qobiliyati va mijozlarning o‘zgaruvchan ehtiyojlariga moslasha olish qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi. An’anaviy boshqaruv usullari ko‘pincha ichki samaradorlikni oshirishga qaratilgan bo‘lsa, benchmarking (benchmarking – ilg‘or tajribalarni qiyosiy tahlil qilish va o‘zlashtirish) raqobatchilar va soha yetakchilarining eng yaxshi amaliyotlarini tizimli o‘rganishga e’tibor qaratadi.[150,170] Bu SMESlarga o‘zlarining ishlash ko‘rsatkichlarini soha standartlari bilan taqqoslash, aniqlangan farqlarni bartaraf etish va o‘zgarishlarni amalga oshirish uchun samarali strategiyalar ishlab chiqish imkonini beradi (Spendolini, 1992). Benchmarking shunchaki raqobatchilarni nusxalash emas, balki eng yaxshi amaliyotlarni o‘zlashtirish, ularni o‘z sharoitlariga moslashtirish va shu orqali o‘ziga xos ustunlikni yaratish jarayonidir (Camp, 1989). Ushbu maqola benchmarkingning kichik innovatsion biznesning raqobatbardoshligini oshirishdagi samaradorligini IMRAD doirasida tahlil qilish, O‘zbekiston sharoitini hisobga olgan holda aniq misollar keltirish va amaliy tavsiyalar berishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili

Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press. Maykl Porterning ushbu fundamental asari raqobatbardoshlik nazariyasiga poydevor qo‘ygan. Porter korxonalar raqobatdosh ustunlikka erishishning ikki asosiy yo‘li borligini ta’kidlaydi: xarajat ustunligi (cost leadership) va differensiatsiya (differentiation).[95,105] Xarajat ustunligi ishlab chiqarish jarayonlarida samaradorlikni oshirish va xarajatlarni minimallashtirish orqali erishiladi, differensiatsiya esa noyob mahsulot yoki xizmatlarni taklif qilish orqali raqobatchilardan ajralib turishni anglatadi. Kichik innovatsion biznes uchun benchmarking har ikki strategiyada ham muhim rol o‘ynaydi. Jarayon benchmarkingi xarajatlarni kamaytirishga yordam bersa, mahsulot va strategik benchmarking differensiatsiya uchun yangi g‘oyalar beradi.

Schumpeter, J. A. (1934). The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle. Harvard University Press. Jozef Shumpeter iqtisodiy rivojlanishning asosiy drayveri sifatida innovatsiyani ilgari surgan. U innovatsiyani

“yaratuvchi vayronkorlik” (creative destruction) deb ataydi, bu yangi g‘oyalar, mahsulotlar va jarayonlar eski, samarasizlarini siqib chiqarishini anglatadi.[120,140] Shumpeterning nazariyasiga ko‘ra, aynan tadbirkorlar innovatsiyalarni joriy etish orqali iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi. Kichik innovatsion biznes Shumpeter ta’riflaganidek, innovatsiyalarni bozorga olib kiruvchi asosiy aktyorlardir. Benchmarking ularga yangi g‘oyalarni tezroq aniqlash, o‘zlashtirish va joriy etish orqali innovatsion jarayonni tezlashtirishga yordam beradi.

Camp, R. C. (1989). Benchmarking: The Search for Industry Best Practices that Lead to Superior Performance. Quality Press. Bob Camp benchmarkingning “otasi” hisoblanadi. Uning bu asari benchmarkingni tizimli jarayon sifatida birinchi bo‘lib ta’riflagan. Camp benchmarkingni “o‘z faoliyatingizni dunyoning eng yaxshi kompaniyalariniki bilan taqqoslash” deb belgilaydi.[210,220] U benchmarkingning asosiy bosqichlarini (rejalashtirish, ma’lumot to‘plash, tahlil qilish, harakat qilish, monitoring qilish) batafsil tushuntirib bergan. Kichik innovatsion biznes uchun Campning metodologiyasi juda muhim, chunki u resurslari cheklangan korxonalarga ham ilg‘or tajribalarni tizimli ravishda o‘rganish imkonini beradi.

Spendolini, M. J. (1992). The Benchmarking Book. Robert Spendolini ham benchmarking metodologiyasini rivojlantirishga katta hissa qo‘shgan. U benchmarkingni besh bosqichli jarayon sifatida tasvirlaydi va uni strategik, operatsion va funksional turlarga ajratadi.[145,160] Spendolinining ishi benchmarkingni turli sohalarda, jumladan, KIBda ham qo‘llash uchun amaliy ko‘rsatmalar beradi. Uning ta’kidlashicha, benchmarking shunchaki “taqqoslash” emas, balki “o‘rganish va moslashish” jarayonidir. Kichik innovatsion biznes uchun ushbu moslashuvchanlik va o‘rganish qobiliyati raqobatbardoshlikning asosiy omilidir.

Audretsch, D. B. (2002). Innovation and firm performance. National Bureau of Economic Research, Working Paper 8817. David Audretsch kichik firmalarning innovatsion faoliyatini chuqur o‘rgangan iqtisodchilardan biridir. Uning tadqiqotlari kichik firmalar ko‘pincha yirik korxonalarga nisbatan innovatsiyalarga ko‘proq moyil bo‘lishini, ammo ular moliyaviy cheklovlar va bozor xatarlariga ko‘proq duch kelishini ko‘rsatadi.[250,265] Bu, SMES lar uchun samarali strategik vositalarga, masalan, benchmarkingga bo‘lgan ehtiyojni oshiradi. Benchmarking ularga innovatsiyalar uchun zarur bo‘lgan bilim va amaliyotlarni tashqi manbalardan olish imkonini beradi, shu bilan xatarlarni kamaytiradi.

Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1996). The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. Harvard Business School Press. Kaplan va Norton tomonidan yaratilgan “Muvozanatli Ko‘rsatkichlar Tizimi” (Balanced Scorecard) strategiyani amaliyotga tatbiq etishda kompaniyalarga yordam beruvchi boshqaruv vositasidir. U moliyaviy ko‘rsatkichlardan tashqari, mijozlar, ichki jarayonlar va o‘rganish hamda rivojlanish kabi noan’anaviy ko‘rsatkichlarni ham o‘z ichiga oladi. Benchmarking ushbu Muvozanatli Ko‘rsatkichlar Tizimining “ichki jarayonlar” va “o‘rganish va rivojlanish” perspektivalari uchun muhim ma’lumot manbai bo‘lishi mumkin, chunki u eng yaxshi amaliyotlarni aniqlash orqali KIBning samaradorlik va innovatsion salohiyatini oshirishga yordam beradi.[310,320]

Damanpour, F. (1991). Organizational Innovation: A Meta-Analysis of Antecedents and Moderators. Academy of Management Journal, 34(3), 555-590.

Fariborz Damanpourning tadqiqoti tashkiliy innovatsiyalarning old shartlari va moderatorlarini meta-tahlil qilgan. Uning ishi ko‘plab omillar, jumladan, tashkilotning hajmi, resurslari va tashqi muhit bilan aloqasi innovatsiyaga ta’sir qilishini ko‘rsatadi. Kichik biznes uchun tashqi muhitdan o‘rganish qobiliyati (ya’ni, benchmarking) innovatsion faoliyatni

rag‘batlantiruvchi muhim omil bo‘lishi mumkin. Damanpourning ishi benchmarkingning bilim almashinuvi va tashkiliy o‘rganishdagi rolini nazariy jihatdan asoslaydi.[98,130]

Metodologiya

Ushbu tadqiqot kichik innovatsion biznesning raqobatbardoshligini oshirishda benchmarkingning samaradorligini baholash uchun aralash metodologik yondashuvni qo‘lladi. Bu yondashuv nazariy adabiyotlarni chuqur tahlil qilish (sifatli tahlil), kichik innovatsion biznes vakillari bilan o‘tkazilgan ekspert intervyulari (sifatli ma’lumotlar to‘plash) hamda mavjud statistik ma’lumotlarni va davlat hisobotlarini tahlil qilish (miqdoriy tahlil)ni o‘z ichiga oladi. Tadqiqotning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat bo‘ldi: Adabiyotlar sharhi asosida benchmarkingning SMES raqobatbardoshligiga ta’sir qiluvchi asosiy omillar (masalan, mahsulot innovatsiyasi, jarayon samaradorligi, marketing strategiyalari, kadrlar malakasi) va bu ta’sirning iqtisodiy rivojlanishga ko‘rsatadigan natijalari (masalan, ish o‘rinlari yaratish, YAIMga hissa, eksport hajmi, innovatsion ko‘rsatkichlar) o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni aks ettiruvchi nazariy konseptual model shakllantirildi. Model, benchmarking orqali o‘rganilgan eng yaxshi amaliyotlarni joriy etish SMESning ichki salohiyatini oshirib, tashqi bozor sharoitlariga moslashish qobiliyatini kuchaytiradi, bu esa pirovardida iqtisodiy rivojlanishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini ko‘rsatadi.

O‘zbekistondagi 20 ta kichik innovatsion biznes subyektining rahbarlari va menejerlari, shuningdek, kichik biznesni qo‘llab-quvvatlovchi tashkilotlar (masalan, O‘zbekiston Respublikasi Savdo-sanoat palatasi, IT Park, Tadbirkorlikni rivojlantirish agentligi vakillari) va iqtisodiyot sohasi mutaxassislari (universitet professorlari, ilmiy tadqiqotchilar) bilan yarim-strukturalangan intervyular o‘tkazildi. Intervyularning maqsadi ularning benchmarkingga bo‘lgan munosabati, uni amalda qo‘llash tajribasi, duch kelayotgan qiyinchiliklari, benchmarking orqali erishgan yutuqlari va kelajakdagi imkoniyatlari haqida chuqur sifatli ma’lumotlar to‘plash edi. Intervyu savollari benchmarking jarayonlarining bosqichlari, tanlangan benchmarking obyektlari (raqobatchilar, soha yetakchilari), innovatsion strategiyalar, texnologik yangilanishlar, marketing yondashuvlari, davlat ko‘magining samaradorligi va kadrlar siyosati kabi keng doiradagi masalalarni qamrab oldi. Intervyularning barchasi 2024-yil dekabr – 2025-yil aprel oylari oralig‘ida bevosita (yoki masofaviy aloqa vositalari orqali) o‘tkazildi va audio yozuvlar yozib olindi, so‘ngra transkripsiyalandi va mavzular bo‘yicha tahlil qilindi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining kichik biznesni rivojlantirishga oid Farmon va Qarorlari, Davlat dasturlari, O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligining kichik tadbirkorlik va innovatsiya bo‘yicha statistik ma’lumotlari (masalan, SMESning YAIMdagi ulushi dinamikasi, bandlikdagi o‘rni, innovatsion faoliyat ko‘rsatkichlari), shuningdek, Jahon banki va Xalqaro moliya korporatsiyasining O‘zbekiston biznes muhiti bo‘yicha hisobotlari tahlil qilindi. Bu miqdoriy ma’lumotlar SMESning umumiy iqtisodiyotdagi holati, ularning rivojlanish tendensiyalari va hukumatning qo‘llab-quvvatlash siyosatining ta’sirini baholashda asos bo‘ldi. Bu tahlil benchmarkingning iqtisodiy ta’sirini umumiy kontekstda joylashtirishga yordam berdi. Benchmarkingning besh bosqichli modeli (Camp, 1989) – rejalashtirish (nimani benchmarking qilish kerak), ma’lumot to‘plash (ma’lumotlarni qanday to‘plash), tahlil qilish (eng yaxshi amaliyotlarni qanday tushunish), harakat qilish (o‘zgarishlarni qanday joriy etish) va monitoring qilish (natijalarni qanday kuzatish) – SMESlarning innovatsion faoliyati kontekstida har bir bosqichning ahamiyati va SMESlarning ularni qanday amalga oshirayotganligi yuzasidan intervyu ma’lumotlari va adabiyotlar tahlili

asosida baholandi. Har bir bosqichdagi xatarlar va muvaffaqiyat omillari alohida ko‘rib chiqildi. Ushbu keng qamrovli metodologiya benchmarkingning SMES uchun nazariy asoslarini va amaliy ahamiyatini chuqur o‘rganishga imkon berdi, shu bilan birga tadqiqot natijalari va tavsiyalarining ishonchliligini va O‘zbekiston sharoitiga mosligini ta’minladi.

Natijalar

O‘tkazilgan tadqiqotlar natijasida benchmarkingning kichik innovatsion biznesning raqobatbardoshligini oshirishdagi samaradorligini tasdiqlovchi bir qator muhim va aniq topilmalar aniqlandi:Ekspert intervyulariga ko‘ra, benchmarkingni muntazam qo‘llagan SMESlar yangiliklarni yaratish tezligini va bozorga chiqish muddatini (Time-to-Market) sezilarli darajada qisqartirganlar. Masalan, Toshkentdagi “Smart Solutions Group” nomli dasturiy ta’minot ishlab chiqaruvchi kichik firma (intervyu ishtirokchisi A) AQShdagi “Atlassian” va “Microsoft” kabi kompaniyalarning “Scrum” va “Agile” dasturiy ta’minot ishlab chiqish metodologiyalarini, shuningdek, CI/CD (Continuous Integration/Continuous Delivery) amaliyotlarini o‘rganganidan so‘ng, o‘zining dasturiy mahsulotini ishlab chiqish siklini 25% ga tezlashtirganini ta’kidladi. Bu ularga bozorga tezroq yangi versiyalarni chiqarish va mijozlar talablariga tezroq javob berish imkonini bergan. SMESlar raqobatchilarning ilmiy-tadqiqot va ishlanmalar (R&D) ga ajratgan xarajatlarini, innovatsiya menejmenti strategiyalarini va innovatsion jarayonlar (masalan, ideatsiya, prototiplash, sinovdan o‘tkazish) samaradorligini tahlil qilish orqali o‘zlarining innovatsion byudjetlarini samaraliroq taqsimlash imkoniyatiga ega bo‘lganlar (Camp, 1989). Bu ularga cheklangan resurslar sharoitida eng istiqbolli yo‘nalishlarga sarmoya kiritishga yordam beradi. Ba’zi SMESlar raqobatchilarning patent strategiyalarini o‘rganish orqali o‘zlarining intellektual mulkini himoya qilish bo‘yicha ham samaraliroq yondashuvlarni ishlab chiqqanlar.

Benchmarking SMESlarga o‘zlarining ichki jarayonlarini optimallashtirishda yordam bergan. Intervyu ishtirokchisi B (Namangandagi kichik onlayn-ta’lim platformasi) Janubiy Koreyadagi “Coursera” va “edX” kabi yetakchi onlayn-ta’lim platformalarining mijozlarga xizmat ko‘rsatish va texnik qo‘llab-quvvatlash tizimlarini, shuningdek, kontentni yetkazib berish mexanizmlarini (CDN) o‘rganganidan so‘ng, o‘zining mijozlar bilan aloqa qilish (CRM) tizimiga sarmoya kiritgan va server infratuzilmasini optimallashtirgan. Natijada, mijozlarning shikoyatlari ko‘rib chiqish vaqti 35% ga qisqargan, platformaning yuklanish tezligi oshgan, mijozlar qoniqish darajasi esa 15% ga oshgan.

1-Rasm Benchmarkingning turlari

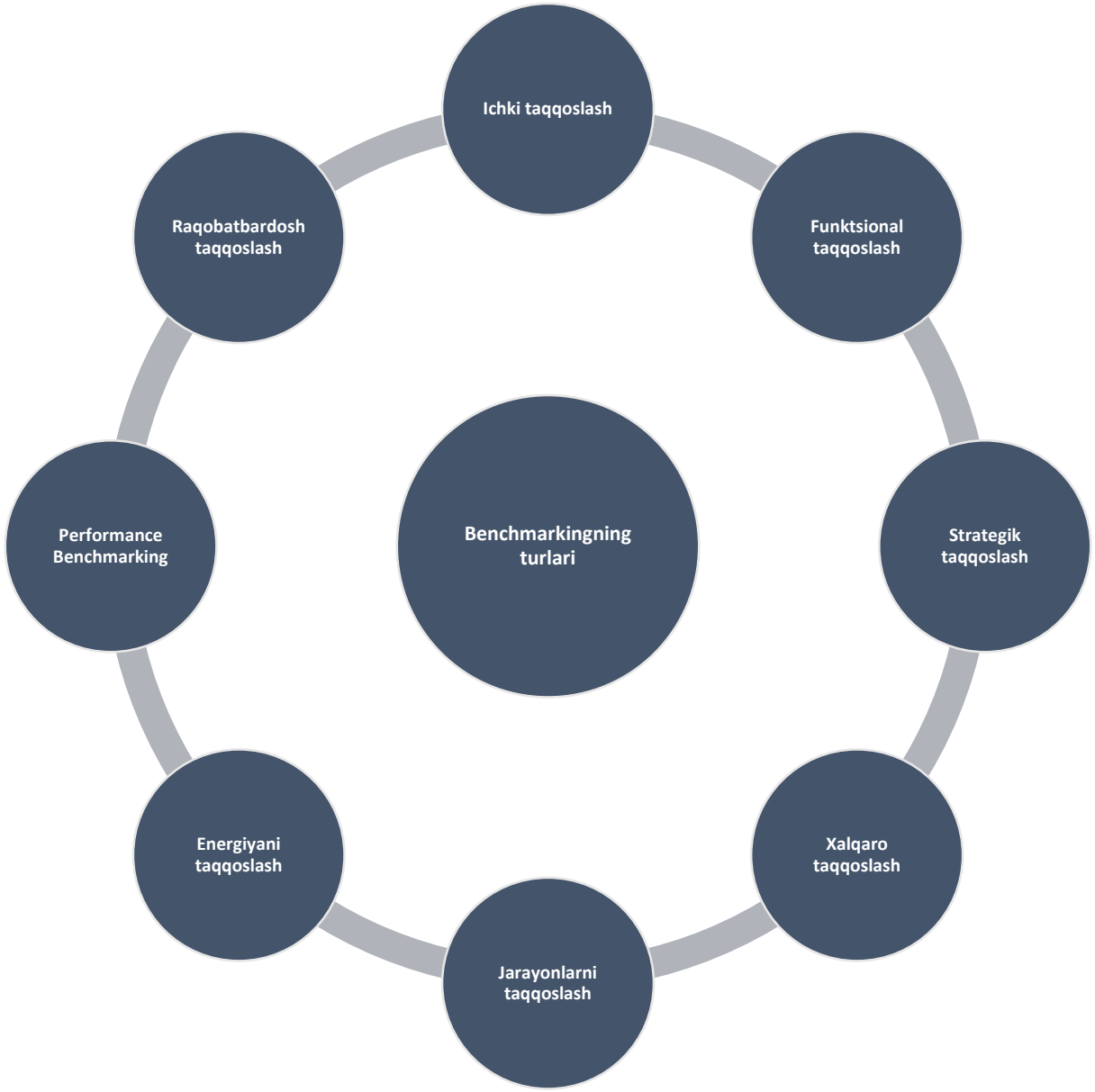

Ishlab chiqarishga yo‘naltirilgan SMESlar uchun benchmarking mahsulot tannarxini pasaytirishda muhim ahamiyat kasb etgan. Misol uchun, Farg‘onadagi kichik g‘isht ishlab chiqaruvchi korxona (intervyu ishtirokchisi C) O‘zbekistonning boshqa mintaqasidagi yanada zamonaviyroq raqobatchining energiya sarfini optimallashtirish usullarini (masalan, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish, zamonaviy pechlarda yondirish texnologiyalari) o‘rganib, o‘zining energiya xarajatlarini 15-20% ga kamaytirishga muvaffaq

bo‘lgan. Bu ularning mahsulot tannarxini sezilarli darajada pasaytirib, bozor narx raqobatbardoshligini oshirgan. SMESlar raqobatchilarning raqamli marketing strategiyalari, ijtimoiy tarmoqlar orqali targ‘ibot usullari, kontent marketingi va mijozlarni jalb qilish kampaniyalarini benchmarking orqali o‘rganib, o‘z marketing xarajatlarining samaradorligini oshirganlar. Intervyu ishtirokchisi D (Buxorodagi kichik dizayn studiyasi) o‘zining AQSh va Yevropadagi raqobatchilarining Instagram, Pinterest va Behance kabi platformalardagi faoliyatini, vizual kontent strategiyasini va mijozlar bilan muloqot usullarini tahlil qilib, o‘z kontent strategiyasini tubdan o‘zgartirgan. Natijada, ularning ijtimoiy tarmoqlardagi jalb qilish darajasi (engagement rate) 2 baravar oshgan, brend taniqliligi kuchaygan va yangi buyurtmalar soni 30% ga ko‘paygan. Benchmarking eksportga yo‘naltirilgan SMESlarga yangi bozorlarga kirish strategiyalarini ishlab chiqishda yordam bergan. Ular xorijiy bozorlarning iste’mol tendensiyalarini, madaniy o‘ziga xosliklarini, mahalliy raqobatchilarning marketing yondashuvlarini va distribyutorlik kanallarini o‘rganib, o‘z mahsulotlarini ushbu bozorlarga moslashtirganlar. Masalan, kichik organik meva sharbatlari ishlab chiqaruvchi firma Yevropa bozorining “yashil” iste’molchilari uchun ekologik qadoqlash va “organik” sertifikatlash talablarini o‘rganib, mahsulotini shu bozorga muvaffaqiyatli eksport qilishga erishgan.

Ba’zi SMESlar benchmarkingni kadrlar menejmenti sohasida ham qo‘llaganlar. Ular yetakchi kompaniyalarning xodimlarni o‘qitish, malaka oshirish, motivatsiya tizimlari, ish haqi siyosati va korporativ madaniyatini o‘rganib, o‘zlarining inson resurslarini boshqarish siyosatiga o‘zgartirish kiritganlar. Natijada, xodimlarning ishdan qoniqish darajasi oshib, kadrlar qo‘nimsizligi (aylanma) kamaygan. O‘zbekistondagi kichik texnologik startap (intervyu ishtirokchisi E) Silikon vodiysidagi o‘xshash kompaniyalarning ishchi guruhlarini tashkil etish (masalan, o‘z-o‘zini boshqaruvchi jamoalar), loyihalarni boshqarish amaliyotlari (masalan, OKR — Objectives and Key Results) va ishchi muhitini tahlil qilib, o‘zining jamoa ichidagi kommunikatsiyani, innovatsion muhitni va qaror qabul qilish jarayonini sezilarli darajada takomillashtirgan. Bu esa loyihalarning o‘z vaqtida va samarali bajarilishiga olib kelgan.Garchi benchmarking bevosita moliyaviy resurslarni taqdim etmasa-da, u SMESlarga o‘z biznes-modellarini optimallashtirish, xarajatlarni kamaytirish va daromadlarni oshirish orqali moliyaviy samaradorligini oshirishda yordam bergan. Masalan, xarajatlar benchmarkingi orqali resurslardan samaraliroq foydalanish orqali foydalilik darajasini oshirish mumkin. Samaradorlikning oshishi esa investorlar uchun SMESni yanada jozibador qiladi, chunki ular kam xatar bilan yuqori daromad olish imkoniyatini ko‘radilar (Kaplan & Norton, 1996).Benchmarking orqali aniqlangan ilg‘or amaliyotlarni joriy etish SMESlarning biznes risklarini kamaytirishga, bu esa kredit olish va venchur investitsiyalar jalb qilish imkoniyatlarini oshirishga olib kelgan. Investorlar o‘z sohasining eng yaxshi amaliyotlaridan o‘rganadigan va ularni joriy etadigan kompaniyalarni yanada ishonchli deb bilishadi.

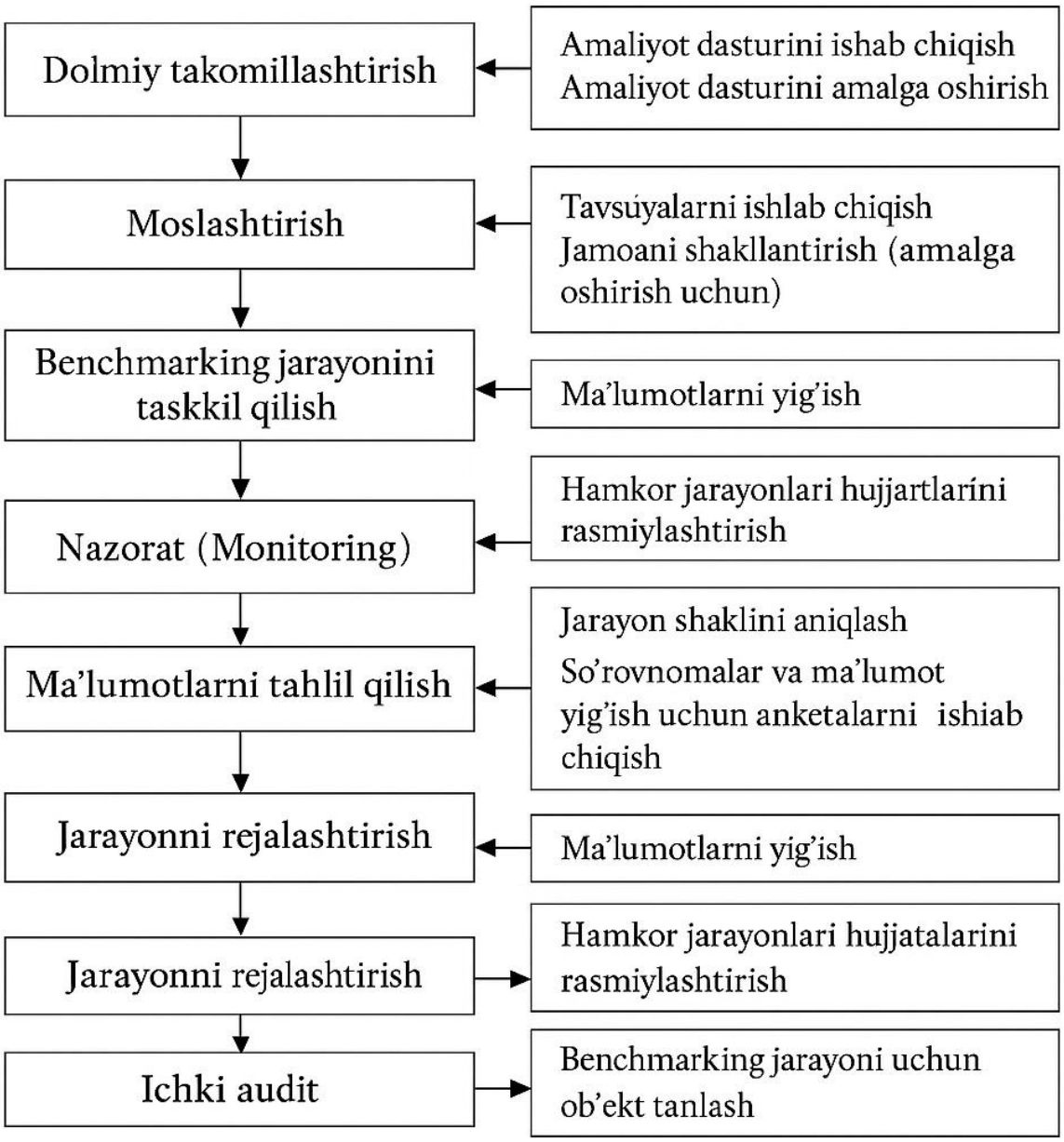

2-Rasm. Raqobatbardosh integratsiyani taqqoslash jarayoni modeli

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, benchmarking SMESlar uchun nafaqat ichki samaradorlikni oshirish, balki tashqi bozor sharoitlariga moslashish va raqobatchilarning ustunliklaridan o‘rganish orqali strategik ustunlikka erishish imkonini beruvchi kuchli va ko‘p qirrali vosita hisoblanadi. Bu, o‘z navbatida, SMESlarning iqtisodiy rivojlanishga qo‘shgan hissasini (ish o‘rinlari yaratish, innovatsiyalarni joriy etish, YAIMga hissa, eksport hajmining oshishi) sezilarli darajada oshiradi.

Muhokama

Olingan tadqiqot natijalari benchmarkingning kichik innovatsion biznesning raqobatbardoshligini oshirishdagi fundamental ahamiyatini ishonchli tarzda tasdiqlaydi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, SMESlar uchun benchmarking shunchaki nazariy g‘oya emas, balki amaliy natijalar beruvchi real va samarali boshqaruv vositasidir.Nazariy asoslar va amaliy topilmalar o‘rtasidagi bog‘liqlik: Tadqiqot natijalari Maykl Porterning (1985) raqobat nazariyalari va Jozef Shumpeterning (1934) innovatsiya nazariyalari bilan to‘la uyg‘unlashadi.

Porterning raqobat strategiyalari, ya’ni xarajat ustunligi (cost leadership) va differensiatsiya (differentiation) SMESlarning benchmarking orqali qanday raqobatbardoshlikka erishishini izohlaydi. Benchmarking SMESlarga jarayonlarni optimallashtirish, xomashyoni arzonroq manbalardan olish va resurslardan samarali foydalanish orqali xarajat ustunligini (masalan, yuqorida keltirilgan g‘isht ishlab chiqaruvchi korxonaning energiya xarajatlarini kamaytirishi) ta’minlashga yordam beradi. Shu bilan birga, innovatsiyalarni o‘zlashtirish, yangi mahsulotlarni bozorga tezroq kiritish va mijozlarga noyob qiymat taklif qilish orqali differensiatsiya strategiyasini (masalan, dasturiy ta’minot firmasi tez-tez yangilanishlar chiqarishi) mustahkamlaydi. Bu ikki strategiya benchmarking yordamida SMESlarning bozordagi mavqeyini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shumpeterning innovatsiya nazariyasi esa SMESlarning iqtisodiy rivojlanishdagi asosiy roli, ya’ni yangi texnologiyalar, mahsulotlar va bozorlarni yaratishga qaratilganligini ta’kidlaydi. Benchmarking SMESlarga ushbu innovatsion jarayonni tezlashtirish va samaradorligini oshirishga yordam beradi, shu bilan iqtisodiy o‘sishning asosiy drayveri bo‘lib xizmat qiladi. Yangiliklarni tashqi manbalardan o‘rganish va ularni o‘z sharoitlariga moslashtirish, “yaratuvchi vayronkorlik” (creative destruction) jarayonini tezlashtiradi va iqtisodiyotni doimiy ravishda yangilaydi (Schumpeter, 1934). Kichik innovatsion biznes ko‘pincha moliyaviy, inson va texnologik resurslar yetishmasligidan aziyat chekadi. Benchmarking ularga cheklangan resurslarni eng samarali yo‘nalishlarga to‘plash, innovatsiya va jarayonlarni optimallashtirishda yo‘nalish beradi. Kichik firmalar o‘zlarining barcha tajribalarni o‘zlari yaratish shart emas, balki boshqalarning muvaffaqiyatlaridan o‘rganishlari mumkin. Bu “g‘ildirakni qayta ixtiro qilish” dan saqlaydi va vaqt hamda mablag‘ni tejaydi. Bo‘shliqni aniqlash va aniq maqsadlarni belgilash: Benchmarking SMESlarga o‘zlarining amaldagi holati va soha yetakchilarining ishlash ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi “samaradorlik bo‘shlig‘ini” (performance gap) aniq belgilashga yordam beradi. Bu bo‘shliqni bartaraf etish uchun aniq, o‘lchanadigan, erishiladigan, tegishli va o‘z vaqtida bajariladigan (SMART) maqsadlar va harakat rejasini ishlab chiqish mumkin. Doimiy o‘rganish va moslashish: Benchmarking doimiy o‘rganish va takomillashtirish jarayonini rag‘batlantiradi. Bozor sharoitlari o‘zgarganda, yangi texnologiyalar paydo bo‘lganda yoki iste’molchi talablari o‘zgarganda, SMESlar benchmarking orqali tezda moslashish va raqobatbardoshlikni saqlab qolish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bu ularning “o‘rganuvchi tashkilot” sifatida rivojlanishiga hissa qo‘shadi.

Boshqa kompaniyalarning muvaffaqiyatli amaliyotlarini o‘rganish yangi strategiyalar va texnologiyalarni joriy etishdagi xatarlarni kamaytirishga yordam beradi, chunki bu amaliyotlar allaqachon sinovdan o‘tgan va o‘z samaradorligini isbotlagan bo‘ladi. Bu, ayniqsa, xatar darajasi yuqori bo‘lgan innovatsion biznes uchun muhimdir. O‘zbekiston sharoitida benchmarkingning o‘ziga xos xususiyatlari va muammolari: O‘zbekistonda SMESlar uchun benchmarkingni qo‘llashda bir qator o‘ziga xos jihatlar va muammolar mavjud:Ko‘pincha SMESlar uchun bozor ma’lumotlari, raqobatchilarning moliyaviy va operatsion ko‘rsatkichlari haqida ishonchli va ochiq ma’lumotlarni topish qiyin bo‘lishi mumkin. Davlat organlari, tadbirkorlik uyushmalari va ilmiy muassasalar ochiq ma’lumotlar bazalarini shakllantirish, tarmoq kesimida statistik ma’lumotlarni muntazam nashr etish va tadbirkorlar uchun ochiq axborot resurslarini yaratish orqali bu muammoni hal qilishlari mumkin.Xorijiy tajribadan (masalan, Germaniyaning Mittelstand modeli yoki AQShning SBA dasturlari) ko‘rinib turibdiki, benchmarking jarayonida

SMESlarga mentorlik va maslahat ko‘magi muhim. O‘zbekistonda IT Park, Savdo-sanoat palatasi, “Tadbirkorlikni rivojlantirish agentligi” kabi tashkilotlar benchmarking dasturlarini amalga oshirishda faol ishtirok etishlari kerak. Ularning SMESlarga xorijiy ilg‘or kompaniyalar bilan aloqa o‘rnatishga, tajriba almashish dasturlarini tashkil etishga va texnik yordam berishga yordam berishi benchmarking samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

O‘zbekistonning an’anaviy biznes madaniyatida ochiq ma’lumot almashinuvi va raqobatchilar bilan hamkorlik qilish (ayniqsa, bir-biridan o‘rganish) ba’zida qiyinchilik tug‘dirishi mumkin. Benchmarkingning afzalliklari haqida tadbirkorlar orasida tushuntirish ishlarini olib borish, muvaffaqiyat hikoyalarini ommalashtirish va hamkorlik madaniyatini shakllantirish muhim. “Ishonch muhiti”ni yaratish bu jarayonning muvaffaqiyati uchun zarur.O‘zbekistonning turli viloyatlarida kichik biznes rivojlanish darajasi va sohaviy ixtisoslashuvi turlicha. Ichki benchmarking (viloyatlararo, sektorlararo) tajriba almashish va muvaffaqiyatli modellarni replikatsiya qilish uchun samarali bo‘lishi mumkin. Misol uchun, qishloq xo‘jaligi sohasidagi innovatsion SMESlar bir viloyatda erishilgan yutuqlarni boshqa viloyatlardagi hamkasblariga yetkazishlari mumkin.Davlat benchmarkingni rag‘batlantirish uchun maxsus dasturlar ishlab chiqishi, jumladan, kichik biznes assotsiatsiyalari va klasterlar doirasida benchmarking loyihalarini moliyalashtirishi mumkin. Bu, ayniqsa, yangi texnologiyalarni joriy etishga intilayotgan SMESlar uchun muhimdir. Ushbu tadqiqotning cheklovlari ekspert intervyularining nisbatan cheklangan soni (20 ta SMES) va sifatli ma’lumotlarga asoslanishi hisoblanadi. Shuningdek, benchmarkingning iqtisodiy ta’sirini to‘g‘ridan-to‘g‘ri miqdoriy baholash uchun keng miqyosli ma’lumotlar bazalarining mavjud emasligi ham cheklov bo‘ldi. Kelajakdagi tadqiqotlar ko‘proq sonli SMESlarni qamrab olgan keng miqdoriy so‘rovnomalar o‘tkazishi, shuningdek, benchmarkingning har bir bosqichining SMES ko‘rsatkichlariga ta’sirini ekonometrik modellar (masalan, panel regression tahlili) yordamida baholashi mumkin. Bundan tashqari, benchmarkingning aniq turlari (masalan, strategik benchmarking, operatsion benchmarking, raqamli benchmarking) va ularning SMESlarning turli turlari (masalan, IT startaplari, ishlab chiqarish korxonalari, xizmat ko‘rsatish SMESlari) uchun samaradorligini chuqurroq o‘rganish dolzarbdir. Sun’iy intellekt (AI) va Katta ma’lumotlar (Big Data) texnologiyalaridan foydalangan holda benchmarking jarayonlarini avtomatlashtirish imkoniyatlari ham kelajakdagi tadqiqotlar uchun qiziqarli yo‘nalish bo‘lishi mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, benchmarking kichik innovatsion biznesning raqobatbardoshligini oshirishda nafaqat nazariy jihatdan muhim, balki amalda ham yuqori samaradorlikka ega bo‘lgan strategik boshqaruv vositasi hisoblanadi. U SMESlarga o‘zlarining innovatsion jarayonlarini tezlashtirish, operatsion samaradorlikni oshirish, marketing strategiyalarini takomillashtirish, inson kapitalini rivojlantirish va moliyaviy barqarorlikni mustahkamlashda yordam beradi. Bu esa o‘z navbatida, to‘g‘ridan-to‘g‘ri ish o‘rinlari yaratish, yalpi ichki mahsulot (YAIM) o‘sishiga hissa qo‘shish, eksport salohiyatini oshirish va iqtisodiy rivojlanishni umumiy ravishda tezlashtirish kabi muhim iqtisodiy ta’sirlarga ega. O‘zbekiston sharoitida benchmarking amaliyotini keng joriy etish va undan samarali foydalanish uchun davlat organlari, tadbirkorlik uyushmalari, ilmiy-tadqiqot muassasalari va xususiy sektor birgalikda harakat qilishlari zarur. Bu ma’lumotlar bazalarini yaratish va ularning shaffofligini oshirish, mentorlik dasturlarini kengaytirish, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, SMES larning

raqamli ko‘nikmalarini oshirish bo‘yicha maxsus ta’lim dasturlarini joriy etish va innovatsion klasterlarni qo‘llab-quvvatlash kabi chora-tadbirlarni o‘z ichiga olishi kerak. Hukumat kichik biznesni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha joriy etgan soliq imtiyozlari (“IT Park” rezidentlari uchun soliq imtiyozlari) va imtiyozli kredit dasturlari (“Oilaviy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat dasturi” doirasida 2023-yilda qariyb 12 trln so‘m mablag‘ ajratilgan) kabi mavjud mexanizmlarni benchmarking amaliyotini rag‘batlantirish bilan uyg‘unlashtirish muhimdir. Benchmarkingdan samarali foydalanish SMES larga o‘zgaruvchan bozor sharoitlarida barqaror o‘sishni ta’minlash, global raqobatbardoshlikka erishish va O‘zbekiston iqtisodiyotining barqaror o‘sishiga muhim hissa qo‘shishda ajralmas ustunlik beradi. Kichik innovatsion biznesga ko‘rsatiladigan har tomonlama ko‘mak va ularning ilg‘or tajribalarni o‘zlashtirishga bo‘lgan intilishi mamlakatning kelajakdagi iqtisodiy qudratini shakllantirishda hal qiluvchi omil bo‘ladi. Bu esa, o‘z navbatida, aholi turmush farovonligini oshirib, mamlakatning xalqaro maydondagi o‘rnini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Audretsch, D. B. (2002). Innovation and firm performance. National Bureau of Economic Research, Working Paper 8817.
2. Camp, R. C. (1989). Benchmarking: The Search for Industry Best Practices that Lead to Superior Performance. Quality Press.
3. Damanpour, F. (1991). Organizational Innovation: A Meta-Analysis of Antecedents and Moderators. Academy of Management Journal, 34(3), 555-590.
4. Davenport, T. H. (1993). Process Innovation: Reengineering Work through Information Technology. Harvard Business School Press.
5. Drucker, P. F. (1985). Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles. Harper & Row.
6. Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1996). The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. Harvard Business School Press.
7. O‘zbekiston Respublikasi Statistika agentligi. (2024). O‘zbekiston Respublikasining 2023-yil yakunlari bo‘yicha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi to‘g‘risida hisoboti. Toshkent.
8. Porter, M. E. (1985). Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. Free Press.
9. Schumpeter, J. A. (1934). The Theory of Economic Development: An Inquiry into Profits, Capital, Credit, Interest, and the Business Cycle. Harvard University Press.
10. Spendolini, M. J. (1992). The Benchmarking Book. AMACOM.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

FORMATION AND DEVELOPMENT OF A COMPETITIVE SMALL BUSINESS MODEL IN MODERN CONDITIONS

Ibragimov Ulmas
Doctoral student of Namangan State Technical University

Abstract. This study analyzes the dynamics of the economic indicators of Namangan region over a 24-year period, with an emphasis on the sectoral structure of the gross regional product (GRP), industrial production, trade turnover and employment. The results obtained indicate a steady growth in GRP up to 2018, followed by a downward trend from 2019 to 2024. A similar negative trend is observed in the industrial sector, while fluctuating trends are recorded in the areas of trade and employment. For a comprehensive assessment of these processes, the study uses trend analysis with five-year intervals, as well as visualization of changes in the form of industry graphs. The findings provide valuable information about the transformation of the regional economy and serve as a basis for making informed decisions in the field of regional policy and planning.

Keywords: gross regional product (GRP), industry analysis, economic trends, employment dynamics, industrial development, fluctuations in trade, regional economic planning, trend analysis, longitudinal data analysis.

ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОЙ МОДЕЛИ МАЛОГО БИЗНЕСА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Ибрагимов Ульмас
докторант Наманганского государственного технического университета
E-mail: ulmas_ibragimov@mail.ru

Аннотация. В данном исследовании проводится анализ динамики экономических показателей Наманганской области за 24-летний период с акцентом на отраслевую структуру валового регионального продукта (ВРП), объем промышленного производства, торговый оборот и занятость. Полученные результаты свидетельствуют о стабильном росте ВРП вплоть до 2018 года, за которым с 2019 года до 2024 прослеживается тенденция к снижению. Аналогичная негативная динамика наблюдается в промышленном секторе, тогда как в сферах торговли и занятости фиксируются колебательные тренды. Для комплексной оценки данных процессов в исследовании применяется трендовый анализ с пятилетними интервалами, а также визуализация изменений в виде отраслевых графиков. Полученные выводы предоставляют ценные сведения о трансформации региональной экономики и служат основой для принятия обоснованных решений в области региональной политики и планирования.

Ключевые слова: валовой региональный продукт (ВРП), отраслевой анализ, экономические тенденции, динамика занятости, промышленное развитие, колебания в торговле, региональное экономическое планирование, трендовый анализ, лонгитюдный анализ данных.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N10

Введение. В условиях глобальной интеграции, структурных преобразований в экономике и экономических кризисов субъекты малого бизнеса демонстрируют высокую адаптивность. Особенно это касается малых производственных предприятий, обладающих операционной гибкостью и способностью эффективно использовать

существующую инфраструктуру, что делает их особенно подходящими для быстрого формирования сервисно-ориентированных систем.

Понятие предпринимательства формировалось постепенно на протяжении всей истории человечества. Уже во времена Амира Темура осознавалась важность предпринимательской свободы. Он понимал, что мир и процветание в государстве могут быть достигнуты приоритетным развитием предпринимательской деятельности. Эта идея получила отражение в его знаменитом труде «Темур тузуклари», где он подчёркивал: «Один смелый, решительный и инициативный человек ценнее тысячи праздных и равнодушных».

На современном этапе предпринимательство достигло стадии устойчивого развития. Предприниматели всё активнее осваивают навыки, необходимые для адаптации к продолжающимся структурным изменениям в экономике [1]. Расширение международного сотрудничества также способствует росту квалификации и накоплению опыта среди отечественных предпринимателей. В частности, в Узбекистане можно выделить несколько этапов становления и развития сектора малого бизнеса:

- Этап I (1989–1991 гг.): Формирование первых кооперативных форм предпринимательства. Признание частной собственности заложило основу для становления рыночной экономики и предпринимательской активности, сыгравших важную роль в процессе обретения независимости.

- Этап II (1992–1997 гг.): Создание инфраструктуры поддержки малого бизнеса: «Бизнес-фонд», страховое агентство «Мадад», «Тадбиркорбанк», а также бизнес-школы. В этот период наблюдается активный рост предпринимательства, особенно в сфере торговли.

- Этап III (1998–2001 гг.): Акцент на поддержку микропредприятий с расширением участия государства и региональных властей. Продолжалась приватизация, углублялись экономические реформы, и происходила либерализация национальной экономики.

- Этап IV (2002–2006 гг.): Развитие предпринимательства на микро- и макроуровнях. Упрощались процедуры государственной регистрации, сертификации и лицензирования. Возрос вклад малого бизнеса в ВВП, особенно за счёт расширения надомных производств и сферы услуг.

- Этап V (2007–2017 гг.): Сосредоточение на повышении эффективности бизнеса за счёт облегчённого доступа к ресурсам и технической модернизации. Были реализованы меры по снижению налоговой нагрузки и увеличению занятости.

- Этап VI (2017 г. – по настоящее время): Реализуются комплексные программы поддержки и развития предпринимательства. Наложен курс на прямой диалог Президента с предпринимателями, оптимизированы механизмы предоставления долгосрочного льготного кредитования. Введены преференции для стимулирования экспорта, цифровизация бизнес-процессов и расширение государственных электронных услуг.

Малые предприятия, как правило, создаются в ограниченных масштабах и ориентированы на получение устойчивого дохода. В большинстве случаев их владельцы стремятся к стабильному денежному потоку. Однако благодаря мобильности, малые

предприятия функционируют в гибкой среде, привлекают ограниченное число работников и, в ряде случаев, обладают большей устойчивостью к финансовым рискам [2].

Обзор литературы. Конкуренция как экономическая категория является одной из фундаментальных характеристик рыночной экономики и, в более широком смысле, любой товарной системы хозяйствования. Она выступает одновременно движущей силой развития и ключевым элементом рыночного механизма [3]. В своей фундаментальной работе, посвящённой конкурентной стратегии, Майкл Портер выделяет три основные стратегии, которые компании могут использовать для повышения своей конкурентоспособности:

Лидерство по издержкам (Cost Leadership) — компания стремится предложить продукцию или услуги по более низкой цене по сравнению с конкурентами. Путём минимизации производственных или операционных затрат фирма получает ценовое преимущество на рынке.

Дифференциация (Differentiation) — предприятие внедряет уникальные характеристики в свою продукцию или услуги, отличающие их от аналогов. Добавленная ценность способствует формированию лояльности потребителей и созданию конкурентного преимущества.

Стратегия фокусирования (Focus Strategy) — организация сосредотачивает свои усилия на определённом сегменте рынка, целевой группе потребителей или географическом регионе с целью достижения конкурентного превосходства в данной нише.

Дополнительно Портер разработал известную модель пяти конкурентных сил, представляющую собой аналитический инструмент для оценки конкурентной среды в отрасли. В состав модели входят следующие элементы:

- Угроза появления новых участников — лёгкость, с которой новые конкуренты могут выйти на рынок и усилить конкуренцию;
- Угроза товаров-заменителей — наличие альтернативных продуктов или услуг, способных заменить существующее предложение;
- Переговорная сила поставщиков — степень влияния поставщиков на ценообразование и условия поставок;
- Переговорная сила покупателей — способность потребителей добиваться лучших условий, включая снижение цен или повышение качества;
- Соперничество между существующими конкурентами — интенсивность конкурентной борьбы между действующими участниками рынка.

Модели Портера остаются краеугольным камнем в анализе конкурентной среды и стратегическом бизнес-планировании. Они предоставляют ценные инструменты для понимания того, как предприятия могут более эффективно позиционировать себя в условиях динамично меняющегося рыночного окружения.

Согласно мнению О.И. Морозовой и её соавторов, грамотно выстроенная конкурентная стратегия малых предприятий обладает комплексными характеристиками и функционирует последовательно и системно. Она охватывает широкий спектр задач, направленных на анализ внешней среды, рыночных сегментов, деятельности и потенциала конкурентов. Такая стратегия позволяет компаниям

сохранять гибкость при одновременном совершенствовании производственных процессов и повышении качества продукции.

Результаты исследований показывают, что, по утверждению Ю.В. Захаровой и Н.С. Соменковой, повышение конкурентоспособности малых инновационных предприятий представляет собой ключевой фактор активизации инновационных процессов. Конкурентоспособность в данном контексте понимается как способность организации опережать своих конкурентов в существующих рыночных условиях. Это включает в себя стремление к достижению конкурентных преимуществ как во внешней, так и во внутренней среде. При отсутствии конкурентной среды малые инновационные предприятия рискуют столкнуться с неэффективностью и зависимостью от государственного финансирования.

Указанные исследователи выдвигают обоснованную позицию. Действительно, если малые предприятия, основанные на инновациях, не смогут обеспечить устойчивое рыночное присутствие или выдержать конкурентное давление, ресурсы, вложенные в их создание, могут не принести ожидаемой отдачи. Это, в свою очередь, способно вызвать недоверие к инициативам, направленным на формирование инновационно-ориентированной предпринимательской среды. С этой точки зрения становится особенно важным выявление и учёт факторов, влияющих на конкурентоспособность малых предприятий.

Методология исследования. Современные модели достижения конкурентоспособности должны быть адаптированы к текущим структурным изменениям в экономике [4]. Такая необходимость обусловлена устойчивым ростом числа субъектов предпринимательства, ежегодно вступающих в рынок, изменением потребительских предпочтений в зависимости от уровня доходов, появлением более конкурентоспособных компаний, расширением ассортимента доступной продукции, а также развитием инновационных маркетинговых стратегий. Эти факторы подчеркивают актуальность внедрения новых моделей, направленных на повышение конкурентоспособности малых предприятий [5].

С точки зрения масштабов и охвата, конкуренцию принято подразделять на два основных типа:

- Внутриотраслевая конкуренция — это соперничество между предприятиями, функционирующими в рамках одной и той же отрасли, за более благоприятные условия производства и сбыта, а также за получение дополнительной прибыли.

- Межотраслевая конкуренция — это борьба между предприятиями различных отраслей за получение наибольшей возможной нормы прибыли.

В экономической литературе, как правило, выделяются четыре основные формы конкуренции в рамках одной отрасли:

- Совершенная конкуренция — наблюдается на тех рынках, где множество фирм производят однородную продукцию. Такие рынки характеризуются большим числом продавцов, предлагающих аналогичные товары, а также широким кругом покупателей и потребителей.

- Чистая монополия — имеет место в условиях, когда одна компания является единственным производителем конкретного товара или услуги. Это приводит к

формированию монополистической структуры, в рамках которой фирма обладает значительным контролем над ценами.

- Монополистическая конкуренция — представляет собой смешанную форму, сочетающую черты монополии и конкуренции. На рынке действует множество компаний, производящих схожие, но не идентичные товары. Конкуренция осуществляется по цене, характеристикам продукции и объёмам производства.

- Олигополия — возникает, когда рынок контролируется ограниченным числом производителей или поставщиков услуг. Основной особенностью олигополии является то, что небольшое количество участников рынка зачастую формирует взаимозависимую или координированную стратегию поведения..

Понимание указанных форм конкурентной структуры и их последствий имеет ключевое значение для определения стратегических направлений, которые малые предприятия могут выбрать для повышения своей конкурентоспособности в условиях стремительно меняющейся экономической среды.

Адаптация к рыночному спросу как основа обеспечения конкурентоспособности. Согласование предпринимательской деятельности с рыночным спросом является одним из ключевых подходов к повышению конкурентоспособности хозяйствующих субъектов. Для достижения этой цели необходимо учитывать различные формы конкуренции, рассмотренные ранее. Достижение доминирующей конкурентной позиции обеспечивает значительное преимущество на рынке, однако требует реализации комплексных операционных стратегий и, в большинстве случаев, финансовой автономии. Финансовая независимость играет особо важную роль, поскольку она позволяет формировать и реализовывать стратегию конкурентоспособности на основе чётко определённых целей. В противоположность этому, предприятия, лишённые такой самостоятельности, зачастую испытывают трудности в адаптации к рыночному давлению.

Повышение конкурентоспособности малого бизнеса представляет собой многоплановую задачу как в теоретическом, так и в практическом аспектах. Её решение требует системного подхода, включающего проектирование и внедрение механизмов, направленных на формирование и поддержание устойчивых конкурентных преимуществ. Поэтому определение ключевых элементов данных механизмов и разработка взаимосвязанных стратегий между ними представляет собой задачу стратегического характера. Согласованная система взаимосвязанных компонентов служит основой для долгосрочной и устойчивой конкурентоспособности в секторе малого предпринимательства.

Для разработки эффективного механизма повышения конкурентоспособности субъектов малого бизнеса необходимо учитывать совокупность взаимосвязанных задач, охватывающих организационные, технологические и управленческие аспекты, каждый из которых формирует отдельное звено структуры механизма. Формирование подобного механизма должно базироваться на чётко структурированной системе компонентов — целей, задач, принципов, методов, инструментов и рычагов воздействия, — которые совместно составляют основу его практической реализации (Рисунок 1). Понимание и интеграция этих элементов в единую логическую систему

являются решающим фактором обеспечения эффективности и адаптивности механизма в условиях динамично развивающейся предпринимательской среды.

Рисунок 1. Традиционный механизм обеспечения конкурентоспособности малого бизнеса

Как показано на диаграмме, традиционный механизм обеспечения конкурентоспособности малого бизнеса играет важную роль. Данный механизм охватывает ключевые направления, такие как операционная эффективность, маркетинговые стратегии, системы управления и финансовая устойчивость.

Во-первых, повышение производственной эффективности способствует укреплению рыночных позиций малых предприятий. Это достигается за счёт рационального использования ресурсов, внедрения современных технологий и повышения качества выпускаемой продукции. Кроме того, развитие систем обслуживания и доставки позволяет создавать продукцию, в большей степени соответствующую потребностям и ожиданиям потребителей.

Во-вторых, правильная реализация маркетинговых стратегий играет решающую роль в укреплении рыночных позиций субъектов малого бизнеса. Формирование бренда, адаптация ценовой политики, инвестиции в рекламу и системы управления взаимоотношениями с клиентами способствуют росту лояльности потребителей и увеличению объёмов продаж.

В-третьих, эффективная организация управленческих систем позволяет оптимизировать внутренние процессы и обеспечивать устойчивый рост бизнеса. Стратегическое планирование, развитие кадрового потенциала и модернизация организационных структур способствуют долгосрочному развитию предприятия.

В-четвёртых, финансовая устойчивость и доступ к инвестиционным ресурсам являются фундаментальными условиями роста и развития малого предпринимательства. Особое значение при этом приобретают использование доступных кредитных линий, получение государственных субсидий и привлечение частных инвестиций. Одновременно с этим, оптимизация расходов и эффективное управление финансовыми рисками становятся важнейшими факторами повышения конкурентоспособности хозяйствующих субъектов.

Тем не менее, с учётом стремительно изменяющихся условий современной экономики, традиционные механизмы повышения конкурентоспособности необходимо обогатить инновационными решениями, процессами цифровизации и технологическими достижениями. Малые предприятия не могут полагаться исключительно на классические подходы — им необходимо повышать адаптивность к условиям глобальной конкуренции, внедрять передовые технологии и оперативно реагировать на изменение потребительских предпочтений. В этом процессе активная государственная поддержка остаётся незаменимым фактором.

В заключение следует отметить, что совершенствование производственных процессов, внедрение инновационных подходов, обеспечение финансовой устойчивости и эффективное использование государственной поддержки позволяют малым предприятиям значительно повысить свою конкурентоспособность, достичь устойчивого роста на рынке и обеспечить долгосрочный успех.

Анализ и обсуждение результатов. В условиях глобальных преобразований мировой экономики, углубления рыночных отношений и усиления конкурентной среды вопрос конкурентоспособности становится центральным для каждого хозяйствующего субъекта. Современное экономическое развитие убедительно демонстрирует, что лишь те предприятия, которые способны обеспечить высокий уровень конкурентоспособности, могут сохранить свои позиции на рынке, обеспечить рост и достичь долгосрочных стратегических целей.

В этом контексте в настоящем исследовании проведён анализ показателей деятельности субъектов малого бизнеса в Узбекистане за период с 2000 по 2024 год. Рассматривается их доля в валовом региональном продукте (ВРП), промышленности, торговле и занятости. Цель анализа — определить, в какие годы в течение указанного 24-летнего периода показатели деятельности малого бизнеса находились на высоком (конкурентоспособном), среднем (стабильном) или низком (слабом) уровне.

Доля малого бизнеса в структуре ВРП служит важнейшим показателем оценки уровня социально-экономического развития региона, предпринимательского климата и степени деловой активности. Этот показатель отражает не только вклад малого предпринимательства в региональный экономический рост, но и общую жизнеспособность предпринимательской среды.

Анализ доли малых предприятий в промышленном производстве позволяет определить уровень их конкурентоспособности. Более высокая доля указывает на

наличие благоприятной конкурентной среды, стимулирование технологической модернизации и активизацию рынка труда. Существование конкурентоспособной промышленной модели также свидетельствует о высоком инновационном потенциале, эффективном функционировании рыночных механизмов и масштабности производственной активности в регионе — всё это рассматривается как стратегически важные индикаторы регионального развития..

Для продолжения анализа составим таблицу, содержащую показатели доли ВРП, доли промышленности, доли торговли и уровня занятости за период с 2000 по 2024 год (Таблица 1).

Таблица 1

Доля Наманганской области в ВРП, промышленности, торговле и занятости в период с 2000 по 2024 гг. (в процентах)

Год	ВРП %	Промышленность %	Торговля %	Занятость %
2000	33,4	15,6	34,9	49,0
2001	38,2	13,1	36,8	51,2
2002	40,0	14,5	34,6	52,8
2003	44,7	7,4	32,9	55,5
2004	42,5	14,4	89,3	58,7
2005	45,2	18,8	89,7	64,0
2006	57,5	13,7	92,2	71,5
2007	66,3	18,3	90,7	75,7
2008	69,7	22,0	86,5	77,1
2009	72,4	27,8	82,4	77,8
2010	72,1	42,6	86,3	78,7
2011	74,6	44,9	88,9	80,2
2012	72,7	48,6	89,0	80,7
2013	74,9	50,9	88,9	81,7
2014	75,4	59,9	90,4	83,0
2015	78,7	62,0	92,3	83,3
2016	79,8	69,4	92,5	83,3
2017	83,1	72,6	91,1	83,5
2018	82,0	72,0	90,5	83,0
2019	78,0	56,7	87,2	83,0
2020	76,3	50,7	90,2	81,6
2021	76,2	49,2	94,6	82,2
2022	74,6	44,8	94,9	81
2023	74,3	46,3	94,3	80,9
2024	73,4	50,0	89,3	81,2

Данные, представленные в таблице, показывают, что валовой региональный продукт (ВРП) демонстрировал устойчивую тенденцию к росту вплоть до 2018 года, после чего с 2019 года наблюдается снижение. Аналогичная динамика прослеживается и в промышленном секторе, где первоначальный рост постепенно сменился тенденцией к снижению. В отличие от этого, торговый сектор характеризуется колебаниями, чередующими периоды роста и спада в разные годы. Динамика занятости в целом

повторяет тенденции, наблюдаемые в торговле, демонстрируя разнонаправленные изменения на протяжении анализируемого периода. Для наглядного представления указанных изменений 24-летние данные по секторам будут проанализированы с использованием трендовых линий с шагом в пять лет и представлены в графическом виде (Рисунок 2).

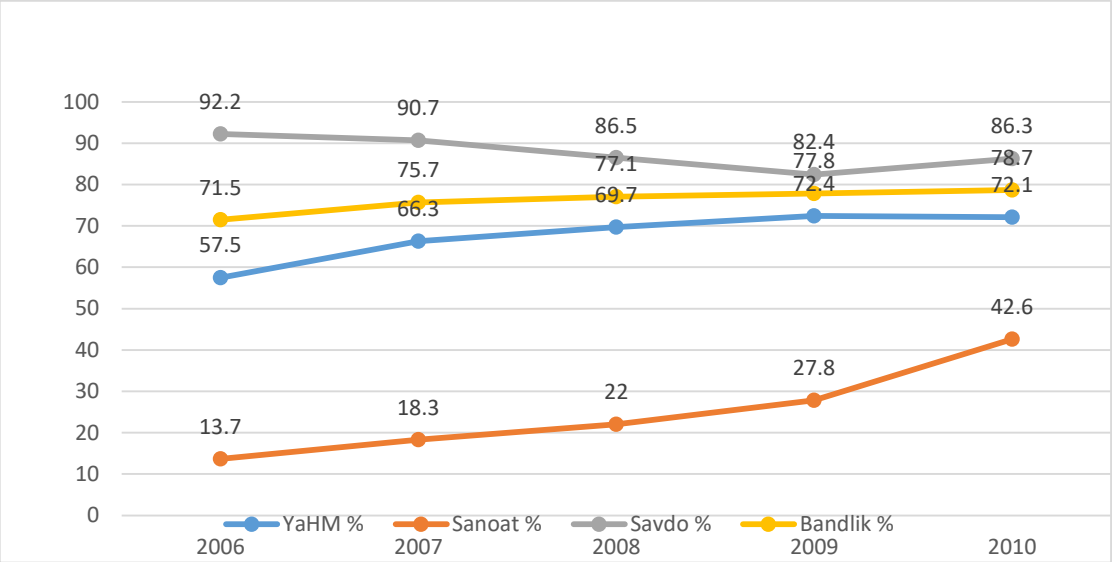

Рисунок 2. Доля малого бизнеса в Намганской области по видам экономической деятельности (ВРП, промышленность, торговля и занятость) в 2006–2010 годах (в процентах)

Заключение. Анализ 24-летней динамики экономической структуры Намганской области выявил существенные преобразования в ключевых секторах. Валовой региональный продукт и промышленное производство демонстрировали стабильный рост до 2018 года, после чего наметилось заметное снижение, вероятно обусловленное как внутренними структурными изменениями, так и внешним экономическим воздействием. В отличие от этого, сферы торговли и занятости характеризовались циклической волатильностью, что свидетельствует о высокой чувствительности данных секторов к рыночным колебаниям и государственным мерам регулирования.

Полученные результаты подчеркивают необходимость реализации адаптивных стратегий регионального развития с акцентом на механизмы поддержки отдельных секторов и активное экономическое управление. Применение графического анализа на основе трендов способствовало более глубокому пониманию долгосрочных изменений и заложило прочную основу для прогнозирования и стратегического планирования. В дальнейшем целесообразно углубить исследование причинно-следственных факторов, лежащих в основе выявленных тенденций, а также провести оценку эффективности реализуемой региональной экономической политики..

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Primario, S., Rippa, P., & Secundo, G. (2024). Peer innovation as an open innovation strategy for balancing competition and collaboration among technology start-ups in an innovation ecosystem. Journal of Innovation & Knowledge, 9(2), 100473.

2. Toorajipour, R., Oghazi, P., & Palmié, M. (2024). Data ecosystem business models: Value propositions and value capture with Artificial Intelligence of Things. International Journal of Information Management, 78, 102804.
3. Audretsch, D., & Keilbach, M. (2004). Entrepreneurship Capital and Economic Performance. Regional Studies, 38(8), 949–959.
4. Meyer-Stamer, J. (1995). Micro-level innovations and competitiveness. World Development, 23(1), 143–148.
5. Ibeh, K.I. (2003). Toward a contingency framework of export entrepreneurship: conceptualisations and empirical evidence. Small Business Economics, 20, 49–68.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

09.00.00 – FALSAFA FANLARI - PHILOSOPHICAL SCIENCES

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE PRACTICAL SIGNIFICANCE OF THE CATEGORY "MEASURE" IN PRESERVING THE BIOSPHERE

Salomova Hakima Yusupovna
Doctor of Philosophy, Professor
Bukhara State University

Abstract. This article explores the essence of the concept of ecological measure and examines its philosophical and scientific interpretations as provided by Hegel, Al-Biruni, and Ibn Sina. It analyzes the harmony of quality and quantity in nature and highlights ecological imbalances and crises that occur when natural norms are violated. The paper presents a comparative analysis between natural ecological standards of atmospheric, hydrospheric, and biospheric components and the actual indicators resulting from anthropogenic activity. Specific data are used to illustrate global environmental problems arising from deviations in ecological norms of elements such as oxygen, carbon dioxide, sulfur dioxide, nitrogen oxides, chlorine, ozone, freons, petroleum products, lead, and radiation levels.

Keywords: ecological measure, natural ecological balance, anthropogenic factors, biosphere, ecological crisis, carbon dioxide, ozone layer depletion, freons, ecosystem, ecological culture, laws of nature, green economy, atmospheric pollution, ecological sustainability, eco-component, limiting factor, global environmental threat.

ME'YOR KATEGORIYASINING BIOSFERANI ASRASHDAGI AMALIY AHAMIYATI

Salomova Hakima Yusupovna
Falsafa fanlari doktori, professor
Buxoro davlat universiteti
E-mail: x.y.salomova@buxdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada ekologik me'yor tushunchasining mohiyati, uning Gegel, Beruniy va Ibn Sino tomonidan berilgan falsafiy va ilmiy talqinlari o'rganiladi. Tabiatda mavjud bo'lgan sifat va miqdor uyg'unligi, tabiiy me'yorlar buzilgan holatlardagi ekologik muvozanatsizlik va inqirozlar misollar asosida yoritiladi. Atmosfera, gidrosfera, biosfera va boshqa tabiiy tizimlardagi komponentlarning tabiiy-ekologik me'yorlari bilan antropogen faoliyat oqibatidagi real ko'rsatkichlari taqqoslab ko'rsatilgan. Xususan, kislorod, karbonat angidrid, oltingugurt va azot oksidlari, xlor, ozon, freonlar, neft mahsulotlari, qo'rg'oshin va radiatsion fonning ekologik me'yorlardan chekinishi oqibatida yuzaga kelayotgan global ekologik muammolar aniq raqamlar asosida tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: ekologik me'yor, tabiiy-ekologik muvozanat, antropogen omillar, biosfera, ekologik inqiroz, karbonat angidrid, ozon qatlamining yemirilishi, freonlar, ekotizim, ekologik madaniyat, tabiat qonunlari, yashil iqtisodiyot, atmosferaning ifloslanishi, ekologik barqarorlik, ekokomponent, limitrik omil, global ekologik xavf.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N11

Dunyoda insonning biologik tur sifatida yashashiga bevosita xavf-xatar mavjud. Ya'ni, yalpi yadro urushi xavfi ancha kamaygan bo'lsa ham, ekologik tanglik xavfi, biogenetik buzilishlar xavfi hamon tahlikali holatda saqlanib kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasining Birinchi Prezidenti I.A.Karimov

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2025-yil 15-maydagi "2030-yilgacha bo'lgan davrda aholining ekologik madaniyatini yuksaltirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risidagi" Qarori jahonda ro'y berayotgan ekologik inqirozlarni oldini olishga javob tariqasida vujudga keldi. Birgina bu qarorgina emas, balki "Yashil iqtisodiyot" borasidagi, Orol ekotizimiga oid amaliy ishlari ham tahsinga loyiq. Bunday rejalarni amalga oshirishda barcha o'zbekistonliklar jonbozlik ko'rsatishlari davr talabidir.

Falsafadagi "me'yor" kategoriyasining borliqdagi amaliy ahamiyati nihoyatda muhim. "Me'yor" kategoriyasining birgina o'ziga Gegelning yigirmadan ortiq tasnif berganligi ham bundan dalolat beradi. Gegeldan ancha ilgari Markaziy Osiyo mutafakkirlari ham o'z asarlarida borliqda o'rni beqiyos bo'lgan bu kategoriyaga katta ahamiyat berishgan. Beruniy me'yorni "xos adad", "haqiqatga yaqin miqdor", "o'rtacha miqdor", "aniq miqdor" deb; Ibn Sino esa "aniq sifatli miqdor", "mo'tadillik", "sifatlar mosligi", "zaruriy miqdor", "talab qilinadigan miqdor", "tadbir", "had" deb, me'yorning amaliy ahamiyatini insonning bemorlik va salomatlik me'yorlari orqali o'z davrlarida ko'rsatib, uning amaliy ahamiyatini chuqur yoritishgan edilar. Agar Gegel me'yor tasniflarining birida me'yor — "ikkala sifatning miqdoriy munosabati" [1; 474-475], deb ta'kidlagan bo'lsa, Ibn Sino "me'yor – to'rtta sifatning o'zaro mutanosibligi, munosabatidir"[2; 17-18] deb, me'yor kategoriyasining bir qancha modifikatsiyalarini o'z tajribasida ko'rsata oldi. "Me'yor – sifat va miqdorning yaxlitligi" tasnifidan boshqalari ham uning juda serqirra hamda purma'no kategoriya ekanligini bildiradi. "Me'yor – aniq miqdor", "Me'yor — xos miqdor", "Me'yor – sifat va miqdorning sintezi", "me'yor go'yo ikkala me'yorlar munosabati" va ho. Bo'ri bilan kiyik, sudak bilan zog'ora balig'i, qisqasi, «yirtqich va o'lja» o'rtasida ham, simbioz organizmlar orasida ham miqdoriy mutanosiblik, ya'ni tabiiy-ekologik me'yor mavjud. Bunda tabiiy-ekologik me'yor ikkala har xil sifatning miqdoriy aloqadorligi, yaxlitligi ko'rinishida namoyon bo'lmoqda. Suv ekotizimi samarali bo'lmog'i uchun 1 ta sudak (yirtqich) balig'iga 30 ta zog'ora balig'i (tinchliksevar baliq) mos keladi, ya'ni 1:30 kabi, bu mutanosiblik izdan chiqsa, suv havzasining biomahsuldorligiga putur yetadi. Bo'rilar kiyik galasiga hujum qilar ekan, hech qachon sog'lom kiyikka hujum qilmaydi. Aksincha, u galadagi nimjon, kasal kiyik bolalariga hujum qiladi. Bu bilan bo'ri kiyiklar to'dasini bir tomondan miqdorini me'yorlashtirsa, ikkinchi tomondan sifat jihatdan saralaydi.

Ma'lumotlarga ko'ra, Yer yuzidan so'nggi 50 yilda hayvonlarning 100 dan ortiq turi, Markaziy Osiyoda esa 26 turdagi qushlar, 12 turdagi sut emizuvchilar, jumladan, Turon yo'lbarsi, Osiyo qoploni va boshqa endemik turlar butunlay yo'q bo'lib ketgan.

Me'yorning tabiiy borliqda namoyon bo'lishi, g'oyatda xilma-xil, o'ziga xos va nihoyatda murakkabdir. Tabiat borlig'ida hukmron bo'lgan me'yorni anglash, tushunish va unga rioya qilish juda qiyin. Hayotda bu me'yorlarga amal qilinmasa, har xil ekologik bo'hronlar, tabiiy ofatlarning xilma-xil ko'rinishlari sifatida ro'y beraveradi. Mana birgina misol, ozon qobig'ining o'z me'yoridan kamayishi butun insoniyatni xavfga soluvchi "ozon tuynugi"ni keltirib chiqishiga sabab bo'ldi. Yoki atmosfera tarkibidagi karbonat angidrid gazining o'z me'yoridan

oshib ketishi, biosferada “bug‘li qobiq”ning kelib chiqishiga sabab bo‘ldi. Demak, biosfera va uni tarkibiy qismlarining tabiiy me’yoriga amal qilish bir mamlakatning emas, balki butun insoniyat, butun kishilarning tabiat oldidagi odamiylik burchidir.

Tabiiy borliqda sifat va miqdor ko‘rsatkichisiz komponentlarning o‘zi yo‘q. Har bir ekologik komponent, omil o‘zining sifat va miqdor ko‘rsatkichlariga ega. Tabiiy-ekologik me’yorlar: fizikaviy, kimyoviy, geologik, genetik, biologik bo‘lishi mumkin. Tabiiy-ekologik me’yorlarni mohiyatiga ko‘ra biz quyidagi guruhlarga ajratamiz:

1. Ekokomponentning (hujayra, organizm, tur, populyatsiya, ekosistemaning) me’yori;
2. Ekologik omillar (biotik, abiotik va antropogen) me’yori;
3. Organizm va ekosistemaning yosh (o‘sish) me’yori;
4. Organizmning jins me’yori;
5. Ekologik komponentlarning chidamlilik (tolerantlik) me’yori;
6. Organizm tur ekosistemalarning limitrik (asosiy-zamin, nozik) me’yori;
7. Organizm, tur va ekosistemaning tor va keng me’yori;
8. Organizm, tur, ekosistema, biosferaning qat’iy me’yori (boshqacha so‘zlar bilan aytganda, biosferaning doimiyliklar);
9. Populyatsiya va tur sonining me’yori;
10. Ekokomponetlarning moslashish adaptatsion me’yori;
11. O‘simliklar (flora) bilan hayvon (fauna)lar orasidagi miqdoriy mutanosiblik va ho.
12. **Abiotik me’yorlarga misollar:** Masalan, baliqlar uchun suvning minerallashuv me’yori 6-8 gramm litrga teng yoxud 1 litr suvda 6000 dan 8000 mg tuz bo‘lsa, bu ko‘rsatkich mineral-tuzning qulay tabiiy-ekologik me’yoridir. Suvning vodorod ko‘rsatkichi esa rN 6,5-8,6 gacha bo‘ladi. Bunday ko‘rsatkichlarda baliqlar o‘zlarini yaxshi his etishadi. Palma o‘z hosilini harorat 26 gradusdan to 41 gradus bo‘lganda yetkazib beradi, cho‘rtan balig‘i sho‘r suvni, tunes balig‘i chuchuk suvni yomon ko‘radi. Kanadada kislotali yomg‘ir (suv vodorod ko‘rsatkichining tabiiy-ekologik me’yori izdan chiqqani) tufayli 4000 ta ko‘l o‘lik deb hisoblandi, qolgan 12 000 ko‘l esa halokat yoqasiga kelib qolgan, ya’ni ularning vodorod ko‘rsatkichlari rN 6-8dan ancha yuqori. Shvetsiyadagi ko‘llarning vodorod ko‘rsatkichlari buzilgani oqibatidan 18 000 ko‘ldagi biologik muvozanatga putur yetgan.

Biotik me’yorga misollar: Ma’lum hududdagi olmaxonlar sonini o‘sha hududdagi archa g‘uddalari miqdori belgilaydi. Demak, olmaxonlarni asrash uchun biz archa daraxtlariga ziyon yetkazmasligimiz lozim ekan. Yoki yirtqich va yirtqich bo‘lmagan baliqlar o‘rtasida; urg‘ochi va erkak jinslar orasida ham miqdoriy mutanosiblik tabiiy-biotik me’yorga o‘rinli misol bo‘la oladi. Ko‘pgina turlar uchun 1:1 kabi bo‘lsa, ba’zi turlar uchun 1:4 va hatto 1:10 bo‘lishi mumkin, ya’ni bir xo‘rozga bir necha tovuq mos kelganidek. Asalarilarning tabiiy-ekologik me’yorlardan yana biri – asalari uyasidagi «ijtimoiy» me’yordir: har doim bir oilada bir dona Ona asalari (Beruniy iborasi bilan aytadigan bo‘lsak, Yaasib; ba’zilar fikricha, podshoh ari); bir necha yuz erkak arilar (trutni-dangansa arilar degani – S.H.); va bir necha o‘n mingdan toki 100 000 va undan ortiq ishchi-asalarilar bo‘ladi. Ari oilasidagi bu miqdoriy mutanosiblik – 1:100:100000 — ya’ni bu tabiiy-ekologik me’yor doimo saqlanadi. Ona asalari halok bo‘lsa, asalari oilasi halokatga uchraydi. Asalari uyasi mavjudligi uchun uch yagonalik — uch sifatning muayyan miqdoriy munosabati — buzilmasligi shart.

Antropogen omil ham o‘z me’yoriga ega. Insonning hayot kechirish jarayonida amalga oshiruvchi turli-tuman faoliyatining ekologik komponentlarga ta’siri **antropogen omil** deyiladi. Masalan, tuproqqa 8 – 12 tonna og‘irlik bilan ta’sir qiluvchi qishloq xo‘jaligi texnikalari tuproqning nafaqat abiotik me’yorini, balki biotik me’yorini ham izdan chiqaradi. Hisob-kitoblarga ko‘ra 1 gramm namli o‘rmon tuprog‘ida 25 mlrd. bakteriya, 15 mln. aktinomitset zamburug‘i, 1 mln. gacha mog‘or zamburug‘i va 100 mingtagacha suv o‘tlarini uchratish mumkin. 1 gr. tuproqdagi 3–3,5 mlrd. jonli organizmlar qishloq xo‘jalik texnikalarining bunday og‘irlikdagi bosimiga dosh bera olmaydi, zero bir vegetatsiya davrida ularning 18 martadan 27 martagacha yangilanishi tuproqni boy gumus bilan ta’minlaydi. Insoniyat o‘zi anglamagan holda tabiatga tazyiqini kuchaytiraveradi. Antropogen omilning eng qudratli va katta kuch deyilishiga sabab uning tabiatga ta’sir ko‘rsatish darajasi va ko‘lamining kengligi hamda vositalarining xilma-xilligi hamdir. Insonning o‘zi tabiatda ilgari bo‘lmagan birikmalarni ham ishlab chiqardi. Natijada tabiiy-ekologik me’yorlar uzviy tizimi izdan chiqib, ekologik bo‘hron boshlanadi. Insoniyat o‘zining ongli faoliyatini chuqurroq o‘ylab faoliyat ko‘rsatish mavridi keldi.

Tabiiy-ekologik me’yorlarni o‘rganish paytida quyidagi xarakterli belgilarni aniqlash mumkin:

1. Barcha ekokomponent va ekologik omillar o‘z tabiiy-ekologik me’yoriga ega.
2. Tabiiy-ekologik me’yorlar bir-biri bilan dialektik aloqador bo‘ladi, sabab va oqibat tizimini yechishda biz tizimli tabiiy me’yorlarga duch kelamiz: konsorli, topik, trofik va boshqa xildagi bog‘lanishni ifodalovchi me’yorlarga duch kelamiz. Demak, barcha ekologik me’yorlar bir – biri bilan bog‘lik holda mavjud bo‘la oladi. Bir tabiiy-ekologik me’yor ikkinchi bir me’yor uchun mezon hisoblanadi. Archa g‘uddalari kamayishi olmaxonning sonining kamayishiga olib keladi, botqoqliklar va zaxkashlarning kamayishi esa laylaklarning kamayib, qirilib ketishiga sabab bo‘ladi.
3. Omilning organizm hayoti uchun eng qulay darajasi – optimal daraja, ya’ni qulay me’yori deyiladi. Masalan, fasllar orasida mo‘tadili kuz va bahor fasli eng qulay, 18˚-20˚ S haroratda inson samarali mehnat qila oladi, bu inson uchun eng qulay abiotik me’yorlardan biri hisoblanadi. Ammo inson eng sovuq va eng issiq regionlarda ham yashaydi. Ammo hamma organizmlar ham keng me’yorli emas.
4. Bir tabiiy-ekologik me’yor ikkinchi bir tabiiy-ekologik me’yor uchun mezon (kriteriy) hisoblanadi.
5. Tabiiy-ekologik me’yorlar orasida limitrik me’yor muhim bo‘lib, aynan shu me’yor antropogen me’yor uchun mezon sanaladi. Ba’zi ilmiy adabiyotlarda bu omilni cheklovchi, ba’zilarida esa limitrik omil deb yuritishadi, aslida faqat muayyan bir markaziy va nozik omil me’yori haqida fikr yuritilgan.

Mabodo atmosfera tarkibidagi kislorod 21% o‘rniga 63% bo‘lib qolsa, ya’ni atmosferadagi mavjud bo‘lgan kislorod tabiiy-ekologik me’yoridan uch baravarga oshsa, chaqmoqlar to‘qnashuvidan tuganmas yong‘in vujudga kelgan bo‘lur edi. Aksincha o‘z me’yoridan kamaysa, Yer sayyoramizdagi hayotning yuqori shakllari tiriklik bilan vidolashgan bo‘lishar edi.

Biosferaning muhim hayot koʻrsatkichlaridan biri atmosfera tarkibidagi karbonat angidridning miqdoridir. Hammaga ma'lumki, Yer atmosferasida karbonat angidridning miqdori 0,03% ga teng. Xoʻsh, boshqa sayyoralarda bu gazning miqdori qancha ekan?

Mars, Venera, Yer va hayot mavjud boʻlmagan deb faraz qilingan Yer sayyoralaridagi atmosfera tarkibi va harorati taqqoslangan:

Atmosferadagi gazlar tarkibi	Mars	Venera	Hayot boʻlmagan Yer	Yer
Uglerod toʻrt oksidi	95	98	98	0,03
Azot	2,7	1,9	1,9	79
Kislorod	0,13	Izlar	Izlar	21
Yuza harorati, S	- 53	477	290	13

Bunga nazar tashlasak, Yer sayyoramizdagi uglerod toʻrt oksidining SO_2 miqdori «arzimas»dek tuyuladi. Ammo aynan mana shu miqdor biosferaning hayot koʻrsatkichini tashkil etadi. Bir yilda tabiiy fon bilan 9 milliard tonna karbonat angidrid gazi atmosferaga yuboriladi. Antropogen faoliyat orqali (energetika va sanoat, transport, maishiy sohalarda) esa 25 milliard tonna va undan koʻproq miqdorda karbonat angidrid atmosferaga chiqarilib yuboriladi. Biosfera oʻz imkoniyatidan foydalanib 9 milliard tonna karbonat angidridni oʻzlashtirib kislorodga aylantirib bera oladi, mabodo biosferaning zaxira quvvati ham ishga solinganda 10-11 milliard tonna karbonat angidridni (oʻrmonlar orqali) kislorodga aylantirib bera oladi, ortiqcha karbonat angidrid miqdori esa biosfera uchun «qalin koʻrpa»ni hosil qiladi, fanda bu «bugʻli qobiq» deb yuritiladi, natijada sayyoramizdagi harorat odatdagidan ancha issiq boʻlib, muzliklar erishi mumkin. Demak, biosferada karbonat angidrid oʻz tabiiy-ekologik me'yorida boʻlgandagina ekologik talafotlar roʻy bermaydi.

Biosferadagi ekokomponentlarning tabiiy-ekologik me'yori bilan antropogen omildan keyingi miqdoriy koʻrsatkichlarini taqqoslaydigan chizmani taklif etsak, ekologik tangliklar roʻy berish sabablari aniq boʻladi.

№	Biosferadagi ekomponentlarning tabiiy–ekologik me'yorlari	Antropogen faoliyatdan keyingi koʻrsatkichlar
1	Atmosfera tarkibining 21% kislorod tashkil etadi.	Har bir yilda oʻrmondagi daraxtlarning kesishi tufayli kislorodning kamayishi 10-12 mlrd.tonnani tashkil etadi. Bir minutda 50 gektar maydondagi oʻrmonlar kesilmoqda. Havodagi kislorod konsentratsiyasining oʻz tabiiy-ekologik me'yori, ya'ni 21%dan 17% tushishi natijasida insonlarda lohaslik, maza qochishi, behollik kuzatilsa, 12%ga kislorod konsentratsiyasining pastga tushishi kishi hayotiga xavf soladi, 11%dan kam kislorod konsentratsiyasida insonda ong yoʻqoladi, 6% kam boʻlishida esa nafas olishning toʻxtashi kuzatiladi.[3; 287]
2	Karbonat angidridning bir yildagi tabiiy chiqish koʻrsatkichi 9 mlrd.tonnani tashkil etadi.	Antropogen faoliyat tufayli 25-30 mlrd./tonna atmosferaga chiqariladi. Karbonat angidrid gazining oʻz me'yoridan bunday oshganligi tufayli 2050 yilga kelib sayyoramizning oʻrtacha haroratini 1,5-4 gradusga oshishiga, muzliklarning erishi va dengiz sathining 1,5-2,5 metrga koʻtarilishiga olib keladi. ("Bugʻli qobiq"ning kuchayishi)

3	Oltingugurt to‘rt oksidining atmosfera havosidagi tabiiy ko‘rsatkichi 0,28-2,8 milligramm metr kubni tashkil etadi [4; 156]	Jahon miqyosida bir yilda atmosferaga yuboriladigan oltingugurt to‘rt oksidining umumiy miqdori 190 mln/t. Shundan faqatgina sanoat korxonalarining o‘zidan bir yilda jahon bo‘yicha 120 mln./t oltingugurt oksidlari atmosferaga yuboriladi.
4	Azot oksidlari 30 mln./t. Azot oksidlarining tabiiy me’yori ozon me’yori uchun mezondir. Ularning tabiiy me’yorlari quyidagicha bo‘ladi: Azot bir oksidi – 2mg/ m^3; Azot ikki oksidi – 0,02 mg/ m^3; Azot to‘rt oksidi – 0,02mg/ m^3	Antropogen faoliyat tufayli 65 mln/t. atmosferaga yuboriladi. Bulardan tashqari azot bir oksidining atmosferada 200 yil “yashashiga” nima deyiladi?
5	Xlorning atmosferadagi tabiiy miqdori bir yilda 10 dan 100 000 tonnaga yetadi xolos.	Antropogen omil tufayli bir yilda 850 000 tonna xlor atmosferaga yuboriladi.
6	Qo‘rg‘oshinning tabiiy-ekologik me’yori: sanoat paydo bo‘lmagan davrda tabiiy shamollar tufayli bir yil davomida atigi 11 ming tonna qo‘rg‘oshin okeanga kelib tushgan xolos.	Hozirgi paytda okeanda bir yilda 430 000 tonna qo‘rg‘oshin cho‘kmoqda. Okeanning qo‘rg‘oshin bilan ifloslanishi 1940 yildan, ya’ni avtomobil benzini uchun tetraetilqo‘rg‘oshinning antidetonator sifatida ishlatila boshlangandan beri boshlangani fanga ma’lum. $Pb(C_2H_5)_4$–tetraetilqo‘rg‘oshin zaharli bo‘lishiga qaramasdan, motor yonilg‘isi uchun keng tarqalgan antidetonatordir. Yer sharining Shimoliy yarim sharida har yili atmosferaga 350 ming tonna qo‘rg‘oshin avtomobil gazi sifatida chiqarib yuboriladi, ulardan 250 ming tonnasi atmosfera cho‘kindisi sifatida dengiz suvlari tomon yo‘l oladi.[5; 546]
7	Ozon 10 kmdan to 50km balandlikdagi havoda bo‘ladi, uning eng ko‘p, ya’ni maksimum miqdori 18-26 kilometr oralarida bo‘ladi. Stratosferada hammasi bo‘lib 3,3 trillion tonna ozon bor.[6; 29] Agar ozonning bu miqdorini normal bosim (760 mm/simob ustuni) va 20^0 daraja haroratda to‘plasak, u holda bu qatlamning qalinligi hammasi bo‘lib 2,5 — 3 mm ni tashkil etadi. Bu qalinlik millimetrning yuzdan biriga teng miqdor bilan o‘lchanadi hamda Dobson birligi deb ataladi, ya’ni 1 D.b. 0,001 sm.ga teng bo‘ladi. Ozon qobig‘i bahorda o‘zining eng ko‘p miqdoriga–446 D.b.ga teng bo‘ladi.Atmosferada uning normal miqdori (ya’ni tabiiy-ekologik me’yori) 300 Dobson birligiga (D.b.) teng.[7; 57] Stratosferadagi ozon doimo yangilanib tursa-da, ammo uning miqdori o‘zgaruvchan muvozanatda bo‘ladi. Ma’lumki, barcha narsa me’yorida bo‘lgani ma’qul. Ozonning havodagi tabiiy konsentratsiyasi 15-20 mkg/m^3 eng qulay (optimal) hisoblanadi. Ruxsat etilgan miqdori esa 100 mkg/m^3 ni tashkil etadi.	1985yilda Antraktida osmonida ilk bor ozon qobig‘ining yupqalashganligi aniqlandi, bu hol «ozon tuynugi» degan nom bilan yuritila boshlandi. Ba’zi bir ekologik mavzularga bag‘ishlangan adabiyotlarda esa stratosferada 1976 yildayoq ozon miqdorining 7,5 % ga kamayib ketganligi qayd etilgan (qarang.: Filosofskie problemы globalnoy ekologii. M.:Nauka. 1983. S.239). 1987 yilda Antarktida ustidagi 40 mln.km^2. maydonda ozon qatlamining 200 D.b.gacha kamaygani kuzatilgan, bu amalda 60^0 janubiy doira bilan tengdir. Kuzatishlar natijasida bunday zonalarda xlor oksidlari konsentratsiyasining yuqori darajada ekanligi kuzatilgan, demak xlor oksidlari konsentratsiyasi yuqori bo‘lgan joylarda ozon miqdorining tabiiy me’yori kamayadi. Inson faoliyati tufayli atmosferaga metilxlorid, tetraxlormetan, xlorftormetanlar,qisqacha aytganda «freonlar» deb ataluvchi o‘zida galogen atomlarini saqlovchi birikmalar to‘planib bormoqda. Ular ozon qatlamini yemiruvchi asosiy manbalar hisoblanadi. Freonlar uzoq saqlanuvchi “yashovchan” birikmalar bo‘lib, u atmosferada 105–205 yillar mobaynida saqlanadi. 1974 yilda xlorftoruglerodlar aniqrog‘i, F–11 ya’ni trixlorftormetan **(SCl_3F)** va F-12, ya’ni dixlordiftor metan **(CCl_2F_2)** 850 000 tonna, 1976-yilda 8,1 mln.tonna freonlar ishlab chiqarildi. Vulkanlar otilganda har yili 10 tonnadan to 100 000 tonnagacha xlor birikmalari stratosferaga chiqariladi. Demak, tabiiy va antropogen omil tufayli atmosferaga chiqarilayotgan freonlarning miqdori bir-biridan katta farq qiladi. Stratosferada inson tomonidan ishlab chiqib yuborilgan freonlarga quyidagilar mansub: metilxloroform-**CH_3CHCl_3;** tetraxlormetan-**CCl_4**; metil xloridi-**CH_3Cl.** Freonli birikmalar asosan xolodilniklarning sovitgich apparatlarida, bo‘yoqchilikda, kosmetika, qishloq

		xo‘jaligida, tibbiyotda, sun’iy ko‘piklar hosil qilishda, aerozolli ballonchalarda ishlatiladi. Hisob-kitoblar 10-15km. yuqorida bu birikmalar konsentratsiyasining ruxsat etiladigan normadan 10 barobar ortiqligini ko‘rsatdi [8; 8] Jahonda bir yilda 700 000 tonna va bundan ham ko‘p miqdorda freonlar ishlab chiqarilmoqda. Shimoliy yarim sharda ham 1979-1990-yillarda freonlar miqdorining ko‘payishi bilan ozon qatlami 5%ga kamaygan. Ozon qatlamining 5%ga kamayishi teri raki (melonoma va karsinoma) ni 10 % oshishiga olib keladi. Demak, biosferada «arzimagan» miqdordagi, ya’ni nihoyatda kam miqdordagi ekokomponent ham o‘z o‘rniga, o‘z funksiyasiga ega. Masalan, 1991-yil dekabrdan 1992-yil fevrali o‘rtasida Rossiya va Skandinaviyada ozonning umumiy miqdori keskin kamaygan, ayniqsa Sankt-Peterburg, Riga va Arxangelskda ozon miqdori uning tabiiy miqdoridan 45% kamligi aniqlangan. Uning sababi freonlarning 10 baravardan ortiq miqdorda atmosferaga chiqib ketishi bo‘lgan. Bularning barchasi insoniyatdan zarur choralar ko‘rishni talab qilmoqda. Mamlakatlararo qabul qilingan hujjatlarga muvofiq 2005-yildan keyin metilxloroform **(SN_3SSI_3)** ishlab chiqarilishi taqiqlanadi. Chunki bir atom xlor 100 000 molekula ozonni yemiradi. Ozon qatlamini parchalovchi moddalar bo‘yicha 1987-yilgi Monreal protokoliga ko‘ra 1997-yildan so‘ng freonlar ishlab chiqarilishi va ulardan foydalanish 50% ga kamaytirilishi ko‘zda tutilgan. O‘zbekiston Respublikasi 1993-yilda ozon qatlamini asrash bo‘yicha Vena konvensiyasini va ozon qatlamini parchalovchi moddalar bo‘yicha Monreal protokolini ratifikatsiya qildi. 1998-yilda esa respublikamiz bu protokolga kiritilgan ikkita o‘zgarishni ham imzolab, ozonni muhofaza qiluvchi davlatlar safidan o‘rin oldi.
8	Tabiatni o‘zi okean va dengizlarga neft va neft mahsulotlarini yubormaydi.	BMT ma’lumotlariga ko‘ra bir yilda dengiz okeanlariga 6-7 mln.tonna neft to‘kilar ekan. Tajriba natijalarining ko‘rsatishicha bir soatda bir kvadrat mil hududda neft qobiqlari bo‘lmasa 97 tonna suvni bug‘latadi, mabodo neft suv yuzasini qoplagan bo‘lsa, bu ko‘rsatkich 45 tonnani tashkil etadi. Bug‘lanish jarayonining pasayishi okean sathida havo massasining suv bug‘lari bilan to‘yinish imkonini kamaytiradi.
Biosferaning fizikaviy hayot ko‘rsatkichlari		
9	Tabiiy radioaktivlik bir yilda 100 millirentgen yoxud 0,1 ber/yilni tashkil qiladi. Biosferadagi tabiiy radioaktivlik daraja sayyoramiz miqyosida million yillar mobaynida o‘zgarmay kelgan edi.	Birinchi atom bombasi 1945-yilda portlatilgan bo‘lsa, hozirgi kungacha jahonda 2000 ta bunday portlatishlar kuzatildi. Shu sababli ham sayyoramizdagi radioaktivlik o‘z tabiiy darajasidan 2%ga oshgan.
10	Erning tabiiy elektromagnit maydoni o‘n darajasi minus uchdan o‘n darajasi o‘n gersga teng	Shaharlarda magnitli fon yuz barobardan tortib ming barobargacha oshgan.

Chizmadagi taqqosiy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, hech bir ekologik komponent yoxud ekologik omil o‘zining tabiiy-ekologik me’yoridan oshmasligi ham, kamaymasligi shart. Me’yorning pastki yoki yuqorigi chegaralaridan chetga chiqishi albatta, ekologik inqirozlarga olib keladi. Har bir o‘simlik, hayvonot olami vakillarining tabiiy-ekologik me’yorlariga amal

qilinsagina ekologik inqirozlar oldi olinadi. Tor me'yorli qora anjir Buxoro viloyatining Qo'rg'on hududlarida, anzur piyoz Samarqandning tog'li hududlaridagina o'sib yetishadi, ular tarkibidagi niatsin va fitonsidlarni inson organizmiga nechog'li foydali ekanligini bilsak, ularning yashash maydoni – ekologik nishiga zarar yetkazmasligimiz lozim.

Yuqoridagilardan shunday xulosaga kelish mumkin:

1. Tabiiy-ekologik me'yorlarga amal qilish – tabiat qonunlariga amal qilishdir. Tabiiy-ekologik me'yorlarga barcha mamlakatlar amal qilsagina inqirozlar oldi olinadi;
2. Bir tabiiy-ekologik me'yor ikkinchi bir tabiiy-ekologik me'yor uchun mezon bo'ladi. Shu sababli hech bir ekologik me'yor va o'lchovlarni buzish mumkin emas. Aksincha, me'yorlar uzviy tizimini buzmaslik uchun ularni mahalliy hududlardan asrashni boshlashimiz lozim.
3. Ekologik inqirozlar oldini olish uchun har bir ekotizimdagi limitrik me'yorlarni chuqur o'rganishimiz, ularni avaylashimiz shart.
4. Ekologik nuqtai nazardan bir mamlakatda ro'y bergan mudhish xatolikni boshqa bir mamlakat aslo qaytarmasligi lozim. "Ura kasalligi", "Minamata kasalligi", "Itay-itay" kabi kasalliklar – ekologik kasalliklar bo'lib, ular atrof-muhitning, suvning zaharli va zararli kimyoviy birikmalar bilan ifloslanishi tufayli vujudga keladi. Stronsiy va uning tuzlarini inson organizmida to'planishidan paydo bo'lgan "ura kasalligi" Zabaykalening Ura daryo vodiysi atrofida yashaydigan kishilarda uchragan. Zero, Ura daryosi suvida stronsiy tuzlari ruxsat etiladigan miqdordan ancha ko'p bo'lgan. Bu suvni ichgan kishi suyagidagi tuzlar bilan stronsiy tuzlari tezda aralashib ketgan, natijada suyak yumshoq, egiluvchan bo'lib, insonda o'ziga xos mayiblik, nogironlik yuzaga kelgan.

"Bizning tajribamiz, ekologiya o'lchovlarini xalqaro gumanitar siyosatning muhim mezonlaridan biriga aylantirish zarurligini ko'rsatib turibdi»[9; 14], deb ta'kidlaganda I.A.Karimov, aynan, ekologik o'lchovlar va me'yorlarni nazarda tutgan edilar.

5. O'zbekistondagi o'quv yurtlarining barcha-barchasida "Ekologiya" (Umumiy ekologiya), "Ijtimoiy ekologiya", "Ekonologiya", "Yashil iqtisod" fanlarining o'qitish davr talabidir. Ekologiya fani tartibi – algoritm aslo buzilmasligi shart. Har bir yosh mutaxassis ekologik bilimli bo'lgandagina u tabiat qonunlariga rioya etadi. Natijada tabiat borlig'i sog'lom bo'ladi. Sog'lom avlod esa – sog'lom tabiat mahsulidir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Гегель, Георг Вильгельм Фридрих. Наука логики. В 3-х томах. Т.1. М., "Мысль". 1970. - С. 433. - С. 474-475.
2. Абу Али Ибн Сина. Канон врачебной науки. Книга. 1. Изд. второе. Т., "Фан". 1981. - С. 17-18.
3. Инженерная экология и экологический менеджмент. М.Логос. - 2003. С. 287.
4. В.И.Вернадский и современность. М., "Наука". 1986. - С. 156.
5. Экологические очерки о природе и человеке. М.: Прогресс. 1988. 546 с.
6. Ю. А. Израэль., Ф.Я.Равенский. Берегите биосферу. М., Педагогика. 1987. - С. 29.
7. Ю.А.Израэль и Д.Король. Атмосферный азон – сенсации и раельность. Л., Гидрометеоиздат. 1991.
8. Аргументы и факты. 1992 г. феврал. №8. - С. 8.
9. И.А Каримов. Ўтмишсиз келажак, ҳамкорликсиз тараққиёт бўлмайди. И.А.Каримовнинг ЮНЕСКО Ижроия кенгаши сессиясида 1996 йил 24 апрелда сўзлаган нутқи. Халк сўзи, 1996 йил, 25 апрел.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

MORAL EDUCATION IN LEGAL EDUCATION AND THE ACTIVITIES OF LEGAL CLINICS

Djumaniyozova Dilfuza Kamalovna
Candidate of Philosophical Sciences,
Associate Professor of the Department of General Educational Disciplines and Culture of TSUL

Ibraximova Dilorom Saloydinovna
Teacher of the Department of General Educational Disciplines and Culture of TSUL

Abstract. The article analyzes the qualities formed as a result of moral education, which help lawyers to honestly and conscientiously fulfill their professional duties, avoid negative situations such as corruption and abuse of office, and faithfully serve citizens.

Keywords: ethics, moral education, youth, legal assistance, legal personnel, legal clinic.

YURIDIK TA'LIM VA YURIDIK KLINIKA FAOLIYATIDA AXLOQIY TARBIYA

Djumaniyozova Dilfuza Kamalovna
Falsafa fanlari nomzodi,
TDYU "Umumta'lim fanlar va madaniyat" kafedrasi dotsenti

Ibraximova Dilorom Saloydinovna
TDYU "Umumta'lim fanlar va madaniyat" kafedrasi o'qituvchisi
E-mail: diloromibraximova@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yuridik kadrlarni tayyorlashda axloqiy tarbiyaning asosiy tamoyillari tahlil qilinadi. Axloqiy tarbiya natijasida shakllangan fazilatlar yuridik kadrlarga o'z kasbiy burchlarini halol va vijdonan bajarish, korrupsiya hamda mansab vakolatlarini suiiste'mol qilish kabi salbiy holatlardan uzoq bo'lish, fuqarolarga sadoqat bilan xizmat qilishi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: axloq, axloqiy tarbiya, yoshlar, huquqiy yordam, yuridik kadrlar, yuridik klinika.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N11

Huquqiy soha mutaxassislar nafaqat chuqur bilim, kasbiy ko'nikma va kompetensiyalarga, balki yuksak axloqiy fazilatlarga ham ega bo'lishi zarur. Chunki bu omillar jamiyatning barqaror rivojlanishi hamda qonun ustuvorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Sudyalar, prokurorlar, advokatlar, tergovchilar va qonun ijodkorlari jamiyatda adolat va qonuniylikni ta'minlashda markaziy rol o'ynaydi. Ularning axloqiy tamoyillarga rioya qilishi va kasbiy madaniyati fuqarolarning huquqiy tizimga nisbatan ishonchini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Shu sababli yuridik ta'limda axloqiy tarbiyani shakllantirish dolzarb va ustuvor vazifalardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Professional huquqshunoslar fuqarolarning huquq va erkinliklarini ta'minlash, adolatni qaror toptirish, jamiyatda qonun ustuvorligini mustahkamlash vazifasini bajaradilar. Bu

jarayonda ularda yuksak ma’naviy-axloqiy fazilatlar hisoblanuvchi vatanparvarlik, halollik, adolatparvarlik, mas’uliyatlilik, xolislik kabi sifatlar bo‘lishi talab etiladi.[1] Axloqiy tarbiya natijasida shakllangan fazilatlar yuridik kadrlarga o‘z kasbiy burchlarini halol va vijdonan bajarish, korrupsiya hamda mansab vakolatlarini suiiste’mol qilish kabi salbiy holatlardan uzoq bo‘lish, fuqarolarga sadoqat bilan xizmat qilish imkonini beradi. Xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, ko‘plab mamlakatlarda yuridik ta’lim jarayoniga kasbiy etika va axloqiy tarbiya majburiy tarkibiy qismi sifatida o‘qitiladi. Bu esa jamiyatda huquqiy madaniyatni yuksaltirish va aholining adolatga bo‘lgan ishonchini mustahkamlashda muhim rol o‘ynaydi. Jamiyatda amalga oshirilayotgan huquqiy islohotlarning samaradorligi ko‘p jihatdan mazkur jamiyat a’zosi bo‘lgan hamda huquqiy islohotlarni amalga oshirishda katta rol o‘ynovchi professional huquqshunoslarning axloqiy madaniyati darajasiga bog‘liq. Boshqacha qilib aytganda, huquqshunoslarning axloqiy tamoyillarga qat’iy rioya qilishi nafaqat qonunchilikning barqarorligini, balki jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatning yuksalishini ham ta’minlaydi. [2]

Yuridik mutaxassislarni tayyorlashda axloqiy tarbiyaning tutgan o‘rnini hamda uning asosiy tamoyillarini tahlil qilishdan avval, axloqiy tarbiya tushunchasiga aniqlik kiritish lozim. Ushbu tushuncha pedagogika va axloqshunoslik fanlari kesishmasida qo‘llanilib, shaxs ongiga jamiyat tomonidan tan olingan axloqiy qadriyatlar va xulq-atvor me’yorlarini singdirish, ularning ma’naviy fazilatlarini shakllantirish jarayonini anglatadi. Axloqiy tarbiya — bu tarbiya jarayonining bevosita axloqiy qadriyatlar va xulq me’yorlarini shakllantirishga yo‘naltirilgan muhim tarkibiy qismidir.

Axloqiy tarbiya har qanday kasb egasi uchun muhimdir, chunki u inson faoliyatining jamiyatda qaror topgan axloqiy mezonlarga muvofiq yo‘naltirilishini ta’minlaydi. Ayniqsa ma’lum darajada ijtimoiy mas’uliyat talab etuvchi shifokorlik, o‘qituvchilik, huquqshunoslik kabi soha vakillari o‘z vazifalarini ado etishda axloqiy tamoyillariga tayangan holda ish ko‘rishi jamiyat farovonligi va ijtimoiy adolat qaror topishiga xizmat qiladi. Xususan, kasbiy mahorat bilan bir qatorda yuristning axloqiy fazilatlari ham uning kasbiy xususiyatlari hisoblanadi, shu bois professional yuristning muntazam ravishda axloqiy tarbiya olishi, axloqiy kamolotga intilishi talab etiladi. [3]

Axloqiy tarbiya ta’sirida mutaxassisda mehnat intizomiga qat’iy amal qilish, o‘z vazifasini halollik bilan bajarish, jamoada sog‘lom va samimiy muhitni ta’minlash, shuningdek, xizmat faoliyatida qonun va axloq me’yorlariga zid holatlarga murosasiz munosabatda bo‘lish kabi ijobiy fazilatlar shakllanadi.

Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, bugungi kunda yuridik sohada faoliyat yuritishni tanlagan mutaxassislar – yosh “yuristlar”da quyidagi fazilatlar bo‘lishi talab etiladi: yuksak axloqiy ong va madaniyat, gumanizm, har qanday vaziyatda inson, uning sha’ni, manfaatlarini himoya qilish, burchga sadoqat hissi, axloqiy e’tiqodlarning mustahkamligi, shaxsning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta’minlashda prinsipiallik va mustaqillik, uni himoya qilish va ijtimoiy muhofaza etishda qat’iyatlilik, shuningdek, o‘z kasbiy faoliyatida uchraydigan qonunbuzarlik va axloqsizlikning har qanday ko‘rinishiga nisbatan murosasizlik hissi.[4]

Bu kabi professional fazilatlar nafaqat huquqiy bilimlar, balki chuqur va tizimli axloqiy tarbiya natijasida shakllanadi. Shu sababli, mamlakatimizdagi professional yuristlarni tayyorlovchi oliy ta’lim muassasalari, xususan, Toshkent davlat yuridik universiteti kabi

yetakchi yuridik oliygohlarda talabalarga faqat nazariy bilim berish bilangina cheklanmay, balki ularda o‘z kasbiga nisbatan yuksak axloqiy munosabat, halollik, insonparvarlik va vijdonlilik kabi muhim axloqiy fazilatlarni shakllantirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda ta’lim jarayonining o‘zida akademik halollik va ilmiy izlanishlarda etik tamoyillarga qat’iy amal qilish – milliy yuridik ta’limning samaradorligini oshirish va axloqan yetuk, malakali yuridik kadrlarni tayyorlashning muhim poydevori sifatida qaralmoqda.

Yangi O‘zbekistonda yuridik soha vakillarini axloqan yetuk tarzda tayyorlash yo‘lida amalga oshirilayotgan islohotlar ko‘plab rivojlangan davlatlarda ushbu yo‘nalishda olib borilayotgan ishlar bilan uyg‘un va mos ravishda kechmoqda. Garchi dunyo miqyosida yuridik kadrlarga axloqiy tarbiya berish bo‘yicha turli yondashuvlar mavjud bo‘lsa-da, deyarli har bir mamlakatda ushbu masalaga alohida e’tibor qaratilayotgani yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Masalan, AQShda advokatlar va yuristlar uchun oliy yuridik ta’limda albatta professional etikaga oid maxsus kurs o‘qilishi talab etiladi. Xususan, yuridik fakultetlarda “Professional mas’uliyat” (Legal Ethics) moduli majburiy bo‘lib, Amerikaning Advokatlar assotsiatsiyasi (ABA) standartlariga ko‘ra har bir yuridik soha talabasi o‘qish davomida kamida bir marta kasbiy etika bo‘yicha majburiy kursda ishtirok etishi lozim.[5] Germaniyada huquqiy ta’lim ikki bosqichli bo‘lib, ikkinchi bosqich – amaliyot davrida bo‘lajak sudya va advokatlar kasbiy odob hamda xizmat intizomi bo‘yicha maxsus tayyorgarlikdan o‘tadilar [6] Yaponiyada esa professional huquqshunoslar, sud va prokuratura xodimlari uchun xizmat davomida doimiy ravishda kasbiy axloqqa taalluqli seminar-treninglar tizimi yo‘lga qo‘yilgan. Janubiy Koreya va Singapur kabi davlatlar davlat xizmatchilari uchun korrupsiyaga qarshi kurash hamda xizmat odobi qoidalariga rioya etish bo‘yicha qat’iy tartib o‘rnatgan.[7] Shuningdek, Rossiya tajribasida oliy yuridik ta’lim standarti doirasida talabalarga “Yurist etikasi” fani o‘qitilishi yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, [8] bu orqali bo‘lajak huquqshunoslarning kasbiy burchga sodiqlik va ma’naviy fazilatlar shakllantirilishi ko‘zda tutilgan.

Xalqaro tajribadan ko‘rinib turibdiki, yuridik kadrlarga axloqiy tarbiya berish ularning kasbiy malakasini oshirish jarayonining ajralmas tarkibiy qismidir. O‘zbekiston sharoitida esa bu yo‘nalishda milliy an’ana va qadriyatlar asosida, shu bilan birga xorijiy tajribaning ijobiy jihatlarini uyg‘unlashtirgan holda samarali yondashuvlar ishlab chiqish zarurati mavjud.

O‘zbekiston hududida zamonaviy yuridik ta’limning shakllanishi XX asr boshlariga borib taqaladi. 1918-yil 21-aprelda Turkiston Xalq universitetida Ijtimoiy-iqtisodiy fakultet tarkibida huquq bo‘limi ochilgani ilk zamonaviy yuridik ta’lim asosini qo‘ygan deb baholanadi. 1923-yilda ushbu fakultet negizida ilk huquqshunos mutaxassislar (71 nafar bitiruvchi) yetishib chiqqan.

Bugungi kunda yurtimizda yuridik kadrlarni tayyorlovchi bir qator oliy ta’lim muassasalari faoliyat olib bormoqda. Ular orasida eng yetakchisi va soha bo‘yicha tayanch ta’lim muassasasi sifatida Toshkent davlat yuridik universiteti alohida o‘rin tutadi. Mazkur universitetda talabalar nafaqat puxta yuridik bilimlarga ega bo‘lishlari, balki ularning kasbiy axloqiy qadriyatlari, ma’naviy-ma’rifiy qarashlari ham shakllanishiga katta e’tibor qaratiladi. Shuningdek, universitetda Yuridik klinika faoliyati yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, bu universitet talabalari uchun nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg‘unlashtirish, aholiga bepul yuridik yordam ko‘rsatish imkonini beruvchi muhim amaliy platformadir. Yuridik klinikada Toshkent davlat yuridik universiteti talabalari volontyor sifatida faoliyat yuritadi. Ular professor-o‘qituvchilar rahbarligida fuqarolarga yuridik maslahatlar beradi, huquqiy hujjatlarni

tayyorlashda ishtirok etadi va amaliy koʻnikmalarni rivojlantiradi. Toshkent davlat yuridik universiteti professor-oʻqituvchilarining “Ijtimoiy xavf guruhiga kiruvchi yoshlar muammolarini hal qilishga koʻmaklashuvchi yuridik klinika faoliyatini yoʻlga qoʻyish” loyihasi doirasida Yuridik klinikada faoliyat koʻrsatuvchi talabalar ijtimoiy xavf guruhiga kiruvchi yoshlar muammosini aniqlab ularga huquqiy yordam koʻrsatishmoqda. “Ular bunday yoshlarning huquqiy xabardorligini oshirish, huquqiy savodsizlikdan kelib chiqadigan xatoliklarning oldini olish, shuningdek, ularni mavjud huquqiy himoya mexanizmlari bilan tanishtirishga alohida e’tibor qaratmoqdalar. Talabalar bu yoshlar bilan individual suhbatlar olib borish, huquqiy maslahatlar berish, turli turdagi huquqiy hujjatlarni rasmiylashtirishda amaliy yordam koʻrsatish bilan birga, ularning ijtimoiy va oilaviy muammolarini ham chuqur oʻrganib, tegishli mutasaddi tashkilotlarga yoʻnaltirish ishlarini ham amalga oshirmoqda. Misol uchun, jinoyat sodir etishga moyil boʻlgan yoki sudlangan oʻsmirlar bilan ishlash jarayonida talabalar ularga nisbatan qoʻllanilishi mumkin boʻlgan ijtimoiy reabilitatsiya choralari, qonuniy huquqlari va ularni jamiyatga qayta ijtimoiylashtirish imkoniyatlari haqida tushuntirish ishlarini olib borishadi. Shu bilan birga, yetim yoki nogironligi bor yoshlar uchun davlat tomonidan belgilangan ijtimoiy imtiyozlar, yordam dasturlari haqida ma’lumot beriladi.Bunday faoliyat nafaqat yoshlarni jinoyatchilik va ijtimoiy chetlanishdan asrashda muhim rol oʻynaydi, balki talabalar uchun ham katta tajriba maktabiga aylanadi. Ular huquqiy bilimlarini real hayotdagi murakkab holatlarga tatbiq qilish, empatiya, muloqot, ijtimoiy mas’uliyat kabi koʻnikmalarni rivojlantirish imkoniyatiga ega boʻlishadi. Shu tariqa, loyiha doirasidagi yuridik klinika faoliyati jamiyat uchun foydali boʻlgan ikki tomonlama samaradorlikka erishmoqda.

Professional huquqshunoslarni tayyorlash tizimidagi keng qamrovli islohotlar, qabul kvotalarining oshirilishi, oliy yuridik ta’lim muassasalarining soni va geografik qamrovi kengayib borayotgani — sohaga kirib kelayotgan yosh mutaxassislarning yuksak kasbiy va axloqiy fazilatlarga ega boʻlishini ta’minlashga alohida e’tibor qaratishni taqozo etadi. Huquqshunoslar uchun ta’lim jarayonidayoq kasbiy etikaning asosiy prinsiplari, axloqiy normalar va qoidalarga ega boʻlish, shuningdek, yuqori darajadagi axloqiy kompetensiyani shakllantirish katta ahamiyatga ega.

Oʻzbekiston yuridik ta’lim tizimida esa har bir soha (sud, advokatura, tergov-surishtiruv, prokuratura, qonun ijodkorligi va boshqalar)ga xos boʻlgan axloqiy qadriyatlarni yosh kadrlarga singdirish maqsadida turli yondashuvlardan foydalanilmoqda. Asosiy yondashuvlar quyidagilardan iborat:

1. Huquqiy-falsafiy yondashuv

Bu yondashuv yuridik ta’limni huquq falsafasi va axloqiy tafakkur bilan uygʻunlashtirishga yoʻnaltirilgan. Huquq va axloq – jamiyatdagi tartibni ta’minlovchi muhim ijtimoiy me’yorlar boʻlib, ular bir-birini toʻldiradi. Mazkur yondashuv doirasida boʻlajak huquqshunoslarga huquqning falsafiy asoslari, adolat va qonun uygʻunligi, huquq va axloq oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik yuzasidan chuqur bilim beriladi. “Huquq falsafasi”, “Yuridik etika”, “Davlat va huquq nazariyasi” kabi nazariy fanlar orqali talabalar huquqiy hodisalarga keng, ma’naviy-nazariy yondashuv asosida qarash koʻnikmasini hosil qiladi.

Ushbu fanlar orqali talabalar inson huquqlari, adolat, vijdon erkinligi kabi tushunchalarni nafaqat qonunchilik nuqtai nazaridan, balki axloqiy va falsafiy jihatdan ham tahlil qilishni oʻrganadilar. Bu esa ularni nafaqat bilimli huquqshunos, balki ijtimoiy

mas’uliyatni his qiladigan, adolatparvar va prinsipial mutaxassis sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Misol uchun, “Yuridik etika” fanida talabalar real kasbiy vaziyatlar asosida axloqiy tanlov qilish, halollik, manfaatlar to‘qnashuvi, xolislik kabi muhim masalalarni muhokama qilib, kasbiy qadriyatlarni ongli ravishda anglab yetadilar. “Huquq falsafasi” fani esa ularni huquqning mohiyati, inson tabiatidagi adolat hissi va qonun bilan axloq o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni anglashga chorlaydi.

Bunday yondashuv huquqshunoslik ta’limini faqat yuridik texnika va qonunchilikni o‘rganish bilan cheklab qo‘ymaydi, balki talabalarni mustahkam ma’naviy-axloqiy asosga ega bo‘lgan mutaxassislarga aylantirishga intiladi.

2. Kasb etikasiga asoslangan yondashuv.

Bu yondashuv huquqshunoslik kasbiga oid odob-axloq qoidalarini o‘rgatishga qaratilgan. Yuridik ta’lim tizimida “Kasb etikasi” moduli yoki maxsus kurslar mavjud bo‘lib, ular orqali talabalar turli kasbiy vaziyatlarda to‘g‘ri axloqiy qarorlar qabul qilish malakasini rivojlantiradilar.

Kasbiy etikaga oid ta’lim ko‘pincha amaliy mashg‘ulotlar orqali olib boriladi. Masalan, sud jarayonining imitatsiyasi shaklidagi darslarda talabalar nafaqat qonunchilikni qo‘llash va dalillar keltirishni, balki hakamlik madaniyati hamda protsessual odob qoidalariga amal qilishni ham o‘rganadilar. Bundan tashqari, ularga haqiqiy kasbiy muammolarni aks ettiruvchi vaziyatlar – ya’ni keyslar taqdim etilib, axloqiy jihatdan to‘g‘ri yechim topish vazifasi yuklatiladi. Toshkent davlat yuridik universitetida faoliyat yuritayotgan yuridik klinika ham kasbiy etika prinsiplariga tayangan holda ishlaydi. Klinikada faoliyat olib boruvchi talabalar huquqiy maslahat olish bo‘yicha murojaat qilgan fuqarolarga huquqiy yordam ko‘rsatish jarayonida nafaqat o‘z bilim va ko‘nikmalarini qo‘llaydilar, balki kasbiy etika tamoyillariga ham amal qiladilar. Ular mijoz bilan muomala jarayonida maxfiylikni saqlash, hurmat bilan munosabatda bo‘lish, xolislik va adolatni ta’minlash kabi muhim axloqiy me’yorlarga rioya qilishadi. Bu orqali talabalar nazariy bilimlarni real hayotdagi holatlar bilan bog‘lab, kelajakdagi kasbiy faoliyatlariga tayyorgarlik ko‘radilar. Shu tarzda yuridik klinika talabalarning kasbiy etikani amaliyotda qo‘llash ko‘nikmalarini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi.

Masalan, talabaga nikohdan ajralish istagida bo‘lgan ayol murojaat qilganda, u faqat qonuniy tartiblarni tushuntiribgina qolmay, balki mijozning shaxsiy holatini hurmat qilish, unga hamdardlik bilan yondashish, uni ayblamaslik kabi kasbiy etikaga oid tamoyillarga amal qiladi. Yoki bo‘lmasa, meros bilan bog‘liq nizolar yuzasidan murojaat qilgan fuqarolarning holatida talabalar har ikki tomon manfaatini hisobga olgan holda, xolislik va adolat tamoyillariga rioya qilgan tarzda maslahat berishga harakat qiladilar.

Shuningdek, talabalar har qanday huquqiy masalada murojaat qilgan mijozlarning shaxsiy ma’lumotlarini sir saqlash — ya’ni maxfiylik prinsipiga qat’iy amal qilishadi. Bu esa ularning kelajakdagi kasbiy faoliyatida ishonchli va axloqiy mas’uliyatli mutaxassis bo‘lib shakllanishiga xizmat qiladi.

Yuridik klinika orqali talabalar real hayotdagi huquqiy vaziyatlarni boshdan kechirish bilan birga, kasbiy etika me’yorlarini nazariy qoidalar sifatida emas, balki amaliy hayotda doimo rioya etilishi lozim bo‘lgan prinsiplar sifatida chuqur o‘zlashtiradilar.

Ushbu yondashuv orqali kasbiy etika faqat nazariy me’yorlar emas, balki real hayotdagi holatlar orqali tushunarli va amaliy ko‘nikmaga aylanishi ta’minlanadi.

Mazkur yondashuvlar o‘zaro uzviy bog‘liqlikda qo‘llanilsa, yuridik kadrlarda axloqiy tarbiyani samarali shakllantirish imkonini beradi. O‘zbekistonda yuridik sohada olib borilayotgan islohotlar ham aynan shu kompleks yondashuvlarni joriy etish va takomillashtirishga qaratilgan.

Xulosa qilib aytganda, yuridik kadrlarga axloqiy tarbiya berish – jamiyatda adolat va qonun ustuvorligini mustahkamlashga qaratilgan uzoq muddatli, strategik ahamiyatga ega bo‘lgan sarmoyadir. Axloqan yetuk, ma’naviy pok va yuqori kasb madaniyatiga ega huquqshunoslar shakllanganda, fuqarolarning huquqlari ishonchli himoyalanadi, sud-huquq tizimiga bo‘lgan ishonch ortadi, eng muhimi esa jamiyatda huquqiy madaniyatning yuksalishiga erishiladi.

Shu sababli yuridik ta’lim muassasalarida axloqiy tarbiyani doimiy e’tibor markazida ushlab turish zarur. Yosh huquqshunoslarni nafaqat bilimli, balki yuksak axloqiy fazilatlarga ega, halol va mas’uliyatli shaxslar sifatida tarbiyalash uchun izchil sa’y-harakatlar davom ettirilishi lozim. Chunki qonunlarga bo‘lgan hurmat, avvalo, ularni yaratish, ijro etish va himoya qilish bilan shug‘ullanuvchi kishilarning axloqiy darajasi va jamiyatda ularga bo‘lgan hurmatdan boshlanadi.

Yuridik ta’lim jarayonida talabalarni nafaqat qonunchilikni puxta o‘zlashtirishga, balki adolatparvarlik, halollik, xolislik, insonparvarlik kabi kasbiy axloqiy qadriyatlarga ham sodiq bo‘lishga yo‘naltirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu yo‘nalishda nafaqat darsliklar va nazariy fanlar, balki ustoz-shogird an’analari, rolli o‘yinlar, muhokamalar, keys-stadiylar va amaliy mashg‘ulotlar orqali ularda huquqiy va axloqiy mas’uliyat hissi shakllantiriladi.

Axloqiy tarbiyaning ta’lim jarayonida uzviy bo‘lishi natijasida, bo‘lajak huquqshunoslar nafaqat qonunlarni biluvchi mutaxassis, balki ularni adolat bilan qo‘llay oladigan, jamiyatda ishonch uyg‘otuvchi shaxs sifatida shakllanadi. Zero, huquqning kuchi uning rasmiy matnida emas, balki uni hayotga tatbiq etayotgan insonlarning vijdoni va axloqiy mas’uliyatida namoyon bo‘ladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Топилдиева Д. Юридическое образование: международный опыт 26 августа 2024 (дата обращения: 12.03.2025) https://yuz.uz/ru/news/yuridicheskoe-obrazovanie-mejdunarodny-opt
2. Kozhevnikov V. To the problem of the theory of legal responsibility // Tomsk State University Journal Of Law. - Issue28, 2018.- P. 5-19
3. Макарова З. Нравственный идеал профессии юриста // Судебная власть и уголовный процесс. – Воронеж: ВГУ, 2016. №2. – Ст. 200-203. https://cyberleninka.ru/article/n/nravstvennyy-ideal-professii-yurista-1
4. Топилдиева Д. Юридическое образование: международный опыт 26 августа 2024 (дата обращения: 12.03.2025) https://yuz.uz/ru/news/yuridicheskoe-obrazovanie-mejdunarodny-opt
5. 2024-2025 Standards and Rules of Procedure for Approval of Law Schools // Chicago: American Bar Association, 2024. – p. 19. https://www.americanbar.org/content/dam/aba/administrative/legal education and admissions to the bar/standards/2024-2025/2024-2025-standards-chapter-3.pdf
6. Schultz U. Legal Education in Germany–an ever (never?) ending story of resistance to change //Revista de educación y derecho= Education and law review. – 2011. – №. 4. – p. 5.
7. Index C.P. Transparency International, Corruption Perceptions Index // URL: https://www.transparency.org/cpi2021 – 2022.

8. Васильев А.А., Куликов Е.А., Шпоппер Д. Высшее юридическое образование в России: некоторые современные тенденции, проблемы и перспективы развития //Российско-азиатский правовой журнал. – 2019. – №. 1. – С. 4-13.
9. Amirov E. From the history of Tashkent State Law University // World Bulletin of Management and Law (WBML). - Volume-14, September-2022. – P. 118-120.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

CRITERIA OF LEVELS OF SOCIAL KNOWLEDGE

Djo‘rayev Anvar Muxammadiyevich
PhD in Philosophy, Associate Professor
ISFT Institute

Abstract. This article analyzes the relationship between empirical and theoretical levels of scientific knowledge, the criteria for their distinction, and the relative and dynamic nature of the boundaries between them. Based on various philosophical schools, especially post-positivism, and through epistemological and methodological approaches, the differences and interconnections between empirical and theoretical cognition, as well as their roles in scientific thinking, are deeply explored. The article differentiates levels of knowledge by object, method, language, conceptual system, and forms of thought. Their unity and contradiction are presented as integral parts of the scientific knowledge process. This study contributes to understanding the structure of scientific knowledge, the development of theoretical concepts, and the mechanisms for constructing scientific theories from empirical data.

Keywords: scientific knowledge, empirical level, theoretical level, epistemology, methodology, logic, thinking, knowledge criteria, experiment, observation, idealization, concept of knowledge, cognitive process, theoretical term, empirical term.

IJTIMOIY BILISH DARAJALARINING MEZONLARI

Djo‘raev Anvar Muxamadiyevich
falsafa fanlari nomzodi, dotsent
ISFT instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ilmiy bilishning empirik va nazariy darajalari o‘rtasidagi munosabatlar, ularni ajratish mezonlari hamda ushbu ikki daraja o‘rtasidagi chegaralarning nisbiy va o‘zgaruvchan xususiyati tahlil qilinadi. Turli falsafiy oqimlar, ayniqsa postpozitivizm, gnoseologik va metodologik yondashuvlar asosida empirik va nazariy bilishning farqlari, o‘zaro bog‘liqligi va ilmiy tafakkurdagi o‘rni chuqur o‘rganiladi. Maqola doirasida bilish darajalari obyekt, metod, til, tushuncha va tafakkur shakllari asosida ajratiladi hamda ularning birligi va qarama-qarshiligi ilmiy bilish jarayonining tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Mazkur tadqiqot ilmiy bilim tuzilmasi, nazariy tushunchalarning shakllanishi va empirik ma’lumotlar asosida ilmiy nazariyalarni qurish mexanizmlarini anglashga yordam beradi.

Kalit so‘zlar: ilmiy bilish, empirik daraja, nazariy daraja, gnoseologiya, metodologiya, mantiq, tafakkur, bilim mezonlari, eksperiment, kuzatish, ideallashtirish, bilim tushunchasi, bilish jarayoni, nazariy termin, empirik termin.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N13

Ilmiy bilish doirasiga, shu jumladan ijtimoiy jarayonlarni bilishning empirik va nazariy jihatlarining o‘zaro munosabatiga taalluqli masalalarga ular o‘rtasidagi chegarani, ya’ni ularni bir-birlaridan farqlash mezonlarini aniqlash haqidagi masala ham kiradi. Mavjud ilmiy adabiyotlarda ushbu masalada har xil nuqtai nazarlar bildirilgan. Ba’zi mualliflar bilish darajalari bilimlarni hosil qilish usullari bo‘yicha farqlanishini ta’kidlaydilar. Boshqalari ularda sxemalashtirish va ideallashtirishning turli usullarini ko‘radilar. Bilishning ikki darajasini ajratish va ularning o‘zaro munosabati muammosiga doir nuqtai nazarlarning ko‘pligi bu

muammoning dolzarbligi va murakkabligidan dalolat beradi. Buning ustiga, fan rivojlanishi bilan empirik va nazariy darajalar o‘rtasidagi chegaralar doimiy ravishda o‘zgarib turadi, chunki ushbu chegaralar nisbiy bo‘lib, ko‘p jihatdan bilish jarayonining dialektik rivojlanishiga bog‘liq. Bilish jarayonining o‘zi rivojlangani sayin empirik jihat nazariy jihatga o‘tadi, fanning bir bosqichida nazariy deb hisoblangan masala boshqa, yuqoriroq bosqichida empirik vositalar yordamida bilsa bo‘ladigan muammo hisoblanadi[1; 92-101].

Tadqiqotchilar, ayniqsa, tabiatshunoslar orasida aynan amaliy ahamiyatga molik ilmiy bilish yetarli darajada yuqori nazariy maqomga egalik ko‘rsatkichi bo‘ladi degan fikr chuqur ildiz otgan[2; 560]. Garchi bunday baho nazariy bilimni yanada takomillashtirishni taqozo etsa ham, biroq uning yo‘nalishlari va maqsadlarini talqin etishning nazariy mohiyatini tushunishning boshqa turiga tayanuvchi baholardan kelib chiqadigan talqinlardan keskin farq qiladi.

Nazariy bilim mohiyatini tushunishning mazkur turining asosini uning empirik, tajribaviy-eksperimental bilimga bo‘lgan munosabati tashkil qiladi. Ilmiy bilimning nazariy maqomini aniqlash jarayonida ushbu munosabatlarning namoyon bo‘lish shakllari va jihatlari ko‘p va xilma-xildir. «Empirik bilimning mohiyatini ko‘rib chiqish va uni nazariy jihat bilan qiyoslash (jumladan, o‘zaro qarama-qarshi qo‘yish) gnoseologiya, metodologiya va fan mantig‘ining ko‘plab muhim masalalari bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, ularga, masalan, ilmiy bilim hosil qilish, gipotezalarni tekshirish, ilmiy nazariyalarning tuzilishi, ideallashtirish, tiplashtirish, tushuntirishlarning tabiatini aniqlash masalalari kiradi»[3; 49].

Faylasuflar tomonidan empirik va nazariy darajalar munosabatini ilmiy bilishning ikki xil tavsifi dixotomiyasidagi asosiy kalit sifatida mantiqiy-gnoseologik va metodologik anglashlari empirik va nazariy darajalar namoyon bo‘ladigan shakllarning ko‘pligini aniqlashga imkon berdi. Bular ilmiy bilish darajalari va tafakkur darajalari, bilish faoliyati darajalari yoki fanning tarixiy bosqichlaridir. Ilmiy bilishning empirik va nazariy darajalari o‘rtasidagi munosabatlarining har bir shakli uchun o‘z mezonlari ishlab chiqilgan[1; 92-101]. Bu mezonlardan barcha bilimlar majmuini bilishning hodisadan mohiyatga tomon harakatlanishidagi ichki mexanizmlarni o‘rganishning zaruriy bosqichi sifatida empirik va nazariy tarkibiy qismlarga ajratish, bilimning tadqiq etilayotgan tuzilishidagi ayrim elementlarni ifodalash va darajalash uchun foydalaniladi.

Falsafaga oid adabiyotlarda mezonlar sifatida quyidagilar keltiriladi:

1) bilimda aks etadigan aloqalarning turlari;
2) obyektni kuzatish mumkinligi;
3) o‘rganilayotgan obyektning xususiyati;
4) o‘rganilayotgan obyektning tuzilishi, tarkibi;
5) sezgi va tafakkurning o‘zaro munosabatiga xos xususiyatlar;
6) bilimning haqiqatligini aniqlash usuli;
7) bilim olish metodi va boshqalar.

Ilmiy bilishning empirik va nazariy darajalarini bir-biridan ajratish asoslari va mezonlari shunchalik ko‘p bo‘lgan sharoitda ularni aniqlash va ta’riflash jarayonida qiyinchiliklar mavjudligidan hayratlanmasa ham bo‘ladi.

Zamonaviy falsafada, ayniqsa postpozitivizm ta’limotiga asoslangan metodologiyada empirik va nazariy darajalarni bilimning bir-birini istisno etuvchi qarama-qarshi turlari deb hisoblash qabul qilingan[4; 410]. Biroq bilimning ushbu ikki turi o‘rtasidagi farqni aniqlash

mezonini tanlash haqida so‘z ketganida ham kelishmovchiliklar yuzaga keladi. Masalan, empirik va nazariy darajalar o‘rtasidagi farq bilish faoliyatining ikki yo‘nalishi bilan bog‘liq, degan fikrlarni ham uchratish mumkin. Empirik va nazariy darajalarni farqlash mezonlari bilimning tegishli turlari tayanadigan bazisdagi farqlarda ko‘rinadi: empirik bilim bevosita tajribaga, nazariy bilim esa – tafakkur vositalariga tayanadi.

Bilishning empirik va nazariy darajalarini farqlash asoslarini va mezonlarini aniqlashda empirik bilimning tuzilishi uning ekstensiv ekanligi, hamda ma’lumotlar va ularning sistemalari o‘rtasida iyerarxik aloqa yo‘qligi bilan izohladi.

Sho‘rolar davri falsafasida ilmiy bilishda empirik va nazariy darajalar o‘zaro munosabatining ayrim jihatlari talqin qilingan. Masalan, ba’zi ilmiy izlanishlarda ilmiy nazariya tarkibidagi nazariy va empirik atamalarning o‘zaro aloqalari va farqlarining mantiqiy-metodologik asoslarini tadqiq etishga formal-mantiqiy yondashuv qo‘llanilgan. Mualliflar asosiy (bazisli) tilni tashkil qiladigan va ma’nolari tabiiy anglashiladigan atamalarni empirik atamalar deb, asosiy tilga mansub bo‘lmagan barcha qolgan atamalarni esa nazariy atamalar deb hisoblaydilar[5; 34].

Shu asosda quyidagilarni ajratish mumkin:

1) nazariy atamalarga ega bo‘lmagan gaplar;

2) nazariy atamalarga ega bo‘lgan gaplar.

Ta’kidlash lozimki, faktlarga oid gaplarni nomologik hukmlardan ajratish gaplarni ular qaysi atamalarda ifodalanganligiga qarab ajratishga mos keladi. Nazariy atamalarga asoslangan kuzatuv, eksperiment yoki faktlarga oid gaplar, shu bilan birga, nazariy atamalarsiz ifodalangan nomologik hukmlar ham bo‘lishi mumkin. Biroq, garchi empirik obyektlar bilan amalga oshiriladigan harakatlar so‘zlar bilan amalga oshiriladigan harakatlar bo‘lmasa-da, biroq ular muayyan jihatdan aniq qayd etilgan va obyektlar bilan bo‘ladigan harakatlarga mos kelishi mumkin.

Bu mavzuga doir ilmiy ishlarda nazariy va empirik darajalarning nisbati muammosini formal mantiq nuqtai nazaridan tahlil qilish faqat mantiqiy pozitivizmga[4; 410] xos bo‘lmasdan, balki ilmiy dialektik bilish nazariyasiga ham to‘la mos kelishi yaxshi ko‘rsatilgan[6; 126-127].

Bilimning empirik va nazariy darajalarini «empirik talqin» tushunchasi yordamida formal-mantiqiy vositalar bilan ajratishning boshqa dalillari ham bo‘lishi mumkin.

Odatda, kuzatish atamalari bevosita empirik talqinga egaligi, nazariy atamalar esa bunday talqinga ega emasligi e’tirof etiladi. Bizningcha esa, ular kuzatuv atamalari bilan bog‘liq darajadagina empirik talqinga egadirlar.

Aytish joizki, «kuzatish» yoki «eksperiment» atamalariga alohida-alohida yondashish to‘g‘ri emas. Chunki qanday atamalar mavjudligini hisobga olishgina emas, balki hukmlar ifodalanadigan butun mantiqiy tizimni inobatga olish ham muhim. Ko‘pincha nazariy atamalarga tushadigan butun og‘irlikni mantiqiy vositalarga ko‘chirishimiz mumkin bo‘ladi. Ba’zi bir nazariy atamalarning kvantorlari juda murakkab tarzda chatishib ketganligi tufayli ularni «kuzatish» yoki «eksperiment» atamalari orqali ifodalay olmaymiz. Masalaning bu jihati ko‘pincha metodologiyada inobatga olinmaydi. Ko‘p hollarda kuzatish atamalari orqali nafaqat kuzatish yoki eksperimentning dastlabki atamalari, balki ular orqali aniq ta’riflanadigan barcha atamalar nazarda tutiladi. Bizningcha, bu fikr shubhali. Chunki hal qiluvchi ibora (formula) juda

murakkab shaklda bo‘lishi mumkin. Agar mantiq yetarlicha boy bo‘lsa, butun og‘irlik mantiqning o‘ziga tushishi mumkin.

Ilmiy tushunchalar muhokama qilinganida odatda ularning biz kundalik hayotimizda ishlatadigan tushunchalaridan keskin farq qilishi ta’kidlanadi. Shubhasiz, bu farqlar juda jiddiy, biroq maxsus fanlarning rivojlanish tarixini kuzatadigan bo‘lsak, ularning genetik manbai kundalik tajriba va tabiiy til ekanligi ma’lum bo‘ladi. Nisbatan keng falsafiy qarashga ega bo‘lgan olimlar bunday aloqani inkor etmaganlar. Shu o‘rinda A. Eynshteynning qarashlari qiziqarlidir: «Butun fan kundalik tafakkurni takomillashtirishdan boshqa narsa emas»[7; 200].

Lui de Brol tasavvurlarimizni kundalik hayotiy tajribamizdan ilhomlanib hosil qilishimizni ta’kidlagan edi. Biz odatda muayyan tushunchalarni hosil qilamiz, so‘ngra soddalashtirish va mavhumlashtirish orqali ayrim sodda manzaralar, aniq tushunchalarni o‘ylab topamiz, nihoyat ulardan hodisalarni izohlashda foydalanishga urinamiz[8; 186].

Bizningcha, ilmiy bilishning empirik va nazariy darajalari o‘rtasidagi muhim farqlar obyekt, faoliyat usullari, uning natijalarini qayta ishlash va ularni tushunchalar shaklida ifodalash usullarida eng aniq namoyon bo‘ladi. Uning doirasida empirik va nazariy darajalarni qiyoslash bilim rivojlanishining manbai bo‘lmish ularning birligi va ziddiyatlariga xos bo‘lgan xususiyatlarda ko‘rish imkonini beradi. Masalan, empirik faoliyat – real obyektga, nazariy faoliyat esa ideal obyektga qaratilgan bo‘ladi. Empirik bilish amaliyot bilan bevosita aloqasini saqlab qoladi, nazariy bilish esa u bilan bilvosita bog‘liq. Nazariy darajada yuksak ideallashtirish, formallashtirish, turli xil mavhumlashtirish turlarini ajratish mavjud bo‘lib, ular empirik tafakkurga xos emas.

Empirik va nazariy darajalarning asosiy farqlari obyektda ham namoyon bo‘ladi, ya’ni empirik va nazariy darajalarni tahlil qilishda obyektning xususiyatini inobatga olish zarur. Bu hol bilish darajalarining umumiy va muhim jihatlarini aniqlashtirishgagina emas, balki ular asosida turli fanlarda empirik va nazariy darajalarning o‘ziga xos xususiyatlarini oqilona tushuntirishga ham imkon beradi. Ilmiy bilim elementlarini tahlil qilish metodologiyasiga asos qilib olingan bunday o‘zaro ta’sir bilish nazariyasining rivojlanib borayotgan kategoriyalari sifatida empirik va nazariy darajalarga muayyan qarashni shakllantiradi. Ushbu holda empirik va nazariy darajalar munosabatlari obyektning xususiyati, ya’ni fanlarni empirik va nazariy fanlarga ajratish bilan cheklanadi. Bu hol ilmiy bilishning ushbu ikki darajasi o‘rtasidagi chegaraning o‘zgaruvchanligi va nisbiyligidan dalolat beradi.

Empirik va nazariy darajalarga tafakkur darajalari sifatida qaraydigan metodologik yo‘nalish ham mavjud bo‘lib, unda empirik va nazariy darajalar o‘rtasidagi chegaralarning mutlaqligi birinchi o‘ringa chiqadi. Bu konsepsiya bilish darajalarini hosil bo‘ladigan tushunchalarning mantiqiy tuzilishidagi farqlarga asoslanadi.

Yuqorida keltirilgan konsepsiyalarni o‘zaro to‘ldirish, birlashtirish zarur, chunki ikkinchi konsepsiya u yoki bu aniq fanning bilish obyektiga xos bo‘lgan xususiyat tafakkurning empirik va nazariy darajalari mazmuniga qanday ta’sir etishi haqidagi masalani ko‘rmaydi, aksincha, bilishning mazkur darajalari nisbiyligini inobatga olmaydi. Ushbu konsepsiyalarning sintezi «empirik» va «nazariy» bilish kategoriyalarini rivojlanishda ko‘rish imkonini beradi va bu bilan ularning bilish jarayonidagi metodologik ahamiyatini oshiradi.

Hozirgi vaqtda nazariya haqidagi ta’limotlar keng rivoj topmoqda. Masalan, endilikda predmet va hodisalarni majmualar (sistemalar) nazariyasidan foydalanib tahlil qilish lozimligi ta’kidlanmoqda. «Majmualar nazariyasiga to‘liq asoslanuvchi biologiya, ximiya, oliy

matematika, kibernetika, kosmologiya, kosmonavtika, robototexnika kabi ilm-fan tarmoqlari mavjud. Majmualar nazariyasidan dunyoni anglash usuli sifatida foydalanuvchi fanlar kundan-kunga ortib bormoqda. Shu kunga kelib, muayyan fanning taraqqiy etganligi va har bir olimning yetuklik darajasi ularning majmualar nazariyasidan naqadar unumli foydalana olishi bilan belgilanmoqda»[9; 28].

Bizning fikrimizcha, empirik bilim shunday bilimki, uni tekshirish va aniqlash chog‘ida kuzatish va eksperiment ma’lumotlaridan bevosita foydalanish, binobarin, bunday bilimning mazmunini kuzatiladigan narsalar va munosabatlarga taalluqli atamalar orqali bevosita ifodalash mumkin bo‘ladi. Nazariy bilim esa – shunday bilimki, uning haqiqatligini tekshirishni kuzatiladigan narsalar va munosabatlarga doir atamalar orqali bevosita ifodalab bo‘lmaydi. Bunday bilimning haqiqiyligini bevosita kuzatish va eksperiment yordamida tekshirib bo‘lmaydi, binobarin uning mazmuni bevosita hissiy bilim aniqlay olmaydi.

Ilmiy tushunchalar bevosita tajriba orqali olinishi mumkin bo‘lmagan mazmunga ega bo‘ladi. Ularda kuzatib bo‘lmaydigan, idrok etilmaydigan belgilar bo‘ladi. Ular obyektning mohiyatini ifodalaydi. Ilmiy tushunchalarda obyektning ichki mohiyati, xossalari, tuzilishiga xos ichki aloqalar o‘z ifodasini topadi. Biroq ayni vaqtda ular ushbu tuzilishga ega bo‘lgan obyektlarning ba’zi bir empirik xususiyatlarini ham aks ettiradi. Empirik va nazariy bilimlarni «kuzatish mumkinligi» belgisi bo‘yicha ajratish yetarli emas. Bu avvalo kuzatish belgisining empirik darajaga nisbatan qo‘llanilishi bilan bog‘liq. Xo‘sh, bu holda empirik tadqiqot yoki empirik daraja hali nazariy jihatdan yetarli tushuntirilmagan va tahlil qilinmagan, biroq, albatta, tabiatshunoslik fanlarida empirik tadqiq etiladigan va kuzatish yoki laboratoriya eksperimenti yordamida qayd etiladigan obyektlarni ifodalashga imkon beradigan atamalar ifodalanadigan ma’nodagi «kuzatiladigan» bo‘lmaydi. Masalan, ijtimoiy-gumanitar bilimlar o‘zining tavsiflovchi, empirik darajasida doimo kundalik ong qayd etgan ijtimoiy hodisalar bilan ish ko‘radi. Ushbu ma’noda bu hodisalar aslo «nazariy olam»ga kirmaydi, biroq ularga nisbatan «kuzatish mumkinligi» atamasini qo‘llab bo‘lmaydi.

Yuqorida keltirilgan misoldan ko‘rinib turganidek, tadqiqotchilar bilimning empirik va nazariy darajalari chegarasini hamda ularni farqlash mezonlarini ushbu muammoning bir yoki bir qancha jihatlarini ajratib ko‘rsatish orqali aniqlashga harakat qilmoqdalar. Bu esa ular o‘z tadqiqotlarini muammoni to‘liq har tomonlama qamrab olishning qiyinligi sababli bila turib, cheklayotganliklaridan dalolat beradi. Ammo bu mazkur muammoni bunday vositalar bilan hal qilishning iloji yo‘qligi haqidagi fikrga olib keladi. Aftidan, shakllangan yondashuvlarga qarama-qarshi ravishda tadqiqotning umumiy yo‘nalishi nazariy va empirik daraja muammosini bilish faoliyatining xususiyati bilan bog‘liq muammo sifatida (gnoseologik, kategorial-mazmuniy, metodologik va mantiqqa xos har xil jihatlarni qamrab oluvchi) kompleks o‘rganishdan iborat bo‘lishi kerak.

Ilmiy bilishning empirik darajasida, albatta, fikrlash faoliyati ham amalga oshiriladi. Uning yordamida empirik ma’lumotlar umumlashtiriladi, obyektiv voqelikning har qanday xususiyatlari emas, balki tadqiqot maqsadidan kelib chiqib tanlab olingan xususiyatlari aks ettiriladi. Aks ettirish esa ko‘zgudagidek, ya’ni izomorf tarzda bo‘lmaydi. Aks ettirish chog‘ida ushbu xususiyatlar fikran tartibga solinadi, tasniflanadi, alohida belgilari va qoidalari bo‘yicha umumlashtiriladi va tavsiflanadi. Bunda ilmiy bilishning analiz va sintez, induksiya va deduksiya, qiyoslash, analogiya, umumlashtirish, tasniflash kabi usullaridan keng foydalaniladi. Ta’kidlash zarurki, eksperiment darajasidayoq nazariy tafakkur amal qiladi, zero tadqiqotchi

eksperiment o‘tkazayotganida muayyan nazariy bilimlar, g‘oyalarga tayanadi, ulardan ilgari surayotgan gipotezasining ishonchliligini tekshirishda foydalanadi.

Biroq, yuqorida aytilganlar bilishning empirik darajasida fikriy faoliyatning mavjudligi miqdor va sifat jihatidan bilishning nazariy darajasidagi bilish jarayonlaridagi fikrlash faoliyati va qayta ishlashning mavjudligiga teng, degan ma’noni bildirmaydi.

Aftidan, empirik va nazariy darajalar o‘rtasidagi farq birining tadqiqot obyektlari bilan bevosita aloqada ekanligi, boshqasining esa empirik faktlarni umumlashtirish, chuqurlashtirish, izohlashdan iboratligi va hodisalarga doir hissiy ma’lumotlar majmuidan iborat emasligidagina emas. Bu farq ular o‘rtasida o‘rganilayotgan obyektni tafakkur orqali o‘zlashtirishning o‘ziga xos xususiyatida ham mavjudligidadir[10; 33-48].

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Клюшкина О. Б. Построение теории на основе качественных данных // Социол. исслед. – 2000. – № 10. – С. 92–101.
2. Пуанкаре А. О науке. – М.: науки 1983. – 560 с.
3. Степин В.С. Теоретическое знание. 0– М., 2000. – С. 49.
4. Кун Т. Структура научных революций. – М., 2001; Американская социологическая мысль. – М.: МГУ, 1994; Риккерт Г. Науки о природе и науки культуре. – М.: Республика, 1998. – 410 с.
5. Девятко И.Ф. Модели объяснения и логика социологического исследования. – М .: 1996. – С. 34.
6. Алексеев П. В., Панин А. В. Теория познания и диалектика. – М.: Высшая школа, 1991. – С. 126–127.
7. Эйнштейн А. Собрание научных трудов. Т. 4. – М., 1967. – С. 200.
8. Луи де Броль. Революция в физике. (Новая физика и кванты). – М., 1968. – С. 186.
9. Зиёмухамедов Б. Комилликка элтувчи китоб. – Т.: Турон иқбол, 2006. – Б. 28.
10. Штомпка П . Социология социальных изменений. – М., 1996. – С. 33–48.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

PHILOSOPHICAL ASPECTS OF DELAYED PUBERTAL DEVELOPMENT IN ADOLESCENTS: AN INTERDISCIPLINARY SYNTHESIS OF MEDICAL DATA AND ANTHROPOLOGICAL-ETHICAL CONTEXTS

Karimova Gulchekhra Samadovna
Assistant of the Department of Obstetrics and Gynecology No.1
Samarkand State Medical University

Shavkatova Shirin
Student of the Faculty of Pediatrics
Samarkand State Medical University

Abstract. This article addresses the philosophical issues related to delayed pubertal development in adolescent girls. It explores the ethical, social, and anthropological dimensions of this medical problem and their influence on identity formation and quality of life. The study is based on materials from a dissertation focused on modern diagnostic and treatment methods for delayed pubertal development, and offers a philosophical reflection on these issues.

Keywords: delayed pubertal development, philosophy of medicine, adolescent identity, bioethics, social norms.

ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ЗАДЕРЖКИ ПОЛОВОГО РАЗВИТИЯ У ПОДРОСТКОВ: МЕЖДИСЦИПЛИНАРНЫЙ СИНТЕЗ МЕДИЦИНСКИХ ДАННЫХ И АНТРОПОЛОГО-ЭТИЧЕСКИХ КОНТЕКСТОВ

Каримова Гулчехра Самадовна
Ассистент кафедры акушерство и гинекологии №1
Самаркандского Государственного медицинского университета

Шавкатова Ширин
Студентка педиатрического факультета
Самаркандского Государственного медицинского университета

Аннотация. В статье рассматриваются философские вопросы, связанные с проблемой задержки полового развития у девочек-подростков. Анализируются этические, социальные и антропологические аспекты данной медицинской проблемы, а также их влияние на формирование идентичности и качества жизни. Исследование базируется на материалах диссертации, посвященной современным методам диагностики и лечения задержки полового развития, и предлагает философское осмысление этих вопросов.

Ключевые слова: задержка полового развития, философия медицины, подростковая идентичность, биоэтика, социальные нормы.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N14

Введение. Задержка полового развития (ЗПР) у девочек-подростков представляет собой одну из актуальных и комплексных проблем современной педиатрической и подростковой эндокринологии.[1,8] В клинической практике под ЗПР принято понимать отсутствие менархе к 15-летнему возрасту и недоразвитие

вторичных половых признаков (отсутствие телархе и/или пубархе) к 13–14 годам. Согласно статистическим данным, частота встречаемости данной патологии колеблется в пределах 15–18%, однако при проведении целенаправленных скрининговых мероприятий этот показатель может возрастать до 23%, что свидетельствует о значительном уровне латентности данной проблемы.[6,7]

ЗПР не является исключительно медицинским состоянием, ограниченным рамками нарушенного пубертатного развития; она отражает сложное взаимодействие биологических, генетических, социальных, психоэмоциональных и экологических факторов, оказывающих влияние на темпы физического и репродуктивного созревания подростка. В этом контексте ЗПР выступает как био-социальный феномен, способный оказывать влияние не только на физиологическое развитие, но и на формирование личности, психоэмоциональное состояние, а также на дальнейшую репродуктивную функцию женщины. [1,2,5]

Клинические наблюдения, представленные в диссертационном исследовании Абулкосимовой Д.Х. (2023), подтверждают полифакторный характер этиологии ЗПР. Так, одной из значимых причин рассматривается наследственная предрасположенность: наличие позднего менархе у матери в анамнезе увеличивает относительный риск ЗПР у дочери (относительный риск – AR = 67,5%), что подчёркивает важность генетической отягощённости. Помимо наследственных факторов, исследование акцентирует внимание на внешнесредовых влияниях, включая экологические риски, такие как токсическое воздействие тяжёлых металлов, ксенобиотиков и других антропогенных загрязнителей окружающей среды, способных оказывать негативное влияние на эндокринную регуляцию пубертатного развития.

Таким образом, ЗПР у девочек требует комплексного междисциплинарного подхода, включающего не только клинико-эндокринологическую диагностику, но и анализ социальных, генетических и экологических факторов, что определяет актуальность дальнейших исследований в этом направлении.

Философское осмысление этих данных требует анализа трёх взаимосвязанных пластов:

1. **Онтология нормы** – как статистические критерии (например, объём матки по УЗИ: 42,68±0,45 мм у здоровых vs 34,74±0,73 мм при центральной форме ЗПР) конструируют понятие патологии;
2. **Этика вмешательства** – оправданность гормональной коррекции (эстрогены, цинк) для соответствия социальным ожиданиям;
3. **Экзистенциальные последствия** – формирование идентичности в условиях «не-нормативного» тела.

1. Деконструкция медицинской нормы: между биологией и культурным конвенционализмом

Критерии ЗПР, основанные на популяционных исследованиях (например, сроки менархе в 12,4–13,3 лет), игнорируют **философскую относительность понятия «норма»**. Как отмечает Джордж Кангилем, медицинские стандарты часто отражают не универсальные биологические законы, а исторически сложившиеся **социальные конвенции**. Данные диссертации подтверждают это:

У 30% пациенток с ЗПР выявлен лептосомный соматотип, характерный для определённых этнических групп, где позднее созревание не является патологией;

Эхографические параметры (например, угол между телом и шейкой матки >160° при ЗПР vs <145° в норме) трактуются как отклонение, хотя в отсутствие жалоб могут быть вариантом конституционального развития. **Философский парадокс** заключается в том, что медицина, декларируя объективность, применяет редукционистский подход: сложность индивидуального развития сводится к бинарной оппозиции «норма/патология» через инструменты биовласти (Фуко, 1973).

2. Биоэтические дилеммы терапии: конструирование «правильного» тела

Клинические протоколы лечения ЗПР, включающие гормональную стимуляцию и препараты цинка (суточная доза 15–40 мг), поднимают вопрос о **границах медицинского патернализма**. Исследование демонстрирует:

При комбинированной терапии (гормоны + цинк) у 60% пациенток достигнута нормализация УЗИ-параметров матки через 6 месяцев vs 30% в группе без цинка;

Однако это сопровождается **фармакологическим насилием** над телесной автономией: вмешательство ради соответствия статистическим, а не жизненно важным показателям. Философ Иван Иллич предупреждал о рисках **медикализации жизни**, где терапия становится инструментом социального контроля. В случае ЗПР это особенно очевидно: лечение часто инициируется не по медицинским показаниям (например, при риске остеопороза), а из-за давления родителей/сверстников.

3. Экологическая философия: тело в токсичной среде

Нашие исследования подтверждает: **экотоксиканты** – значимый этиологический фактор ЗПР (до 23% случаев). Это согласуется с концепцией Тимоти Мортона о «гиперобъектах» – невидимых, но вездесущих угрозах (тяжёлые металлы, пестициды), дестабилизирующих развитие:

- Исследование выявило прямую корреляцию между уровнем свинца в крови и задержкой менархе ($p<0,05$);
- У 76,6% пациенток с ЗПР обнаружены хронические соматические заболевания (ЖКТ, мочевыводящей системы), связанные с кумуляцией токсинов. Философский аспект: тело подростка становится **полем биополитической борьбы** между корпоративными интересами (загрязнение среды) и медикализацией последствий.

4. Социальная феноменология: стигма и идентичность

Качественные данные диссертации (анализ историй болезни) раскрывают **экзистенциальный кризис** у подростков с ЗПР:

- 86% пациенток сообщают о буллинге из-за отсутствия вторичных половых признаков;
- У 70% выявлена деформация телесного образа «Я» – восприятие себя как «не-женщины».

  Феноменологи Мерло-Понти и Сартр объясняют это **нарушением интенциональности тела**: когда биологическое развитие не синхронизировано с социальными ожиданиями, возникает экзистенциальный разрыв. Эхографические критерии (например, толщина эндометрия 2,55±0,28 мм при ЗПР

vs 6,89±0,21 мм в норме) становятся не просто диагностическими маркерами, а **метафорами социальной неполноценности**.

5. Альтернативная парадигма: от коррекции к принятию разнообразия

На основе данных диссертации предлагается **философски обоснованный подход**:

- **Дестагматизация ЗПР** через образовательные программы (использование данных о конституциональных вариантах: например, у 13,3% здоровых девочек менархе наступает после 14 лет);
- **Этический алгоритм терапии**: вмешательство только при доказанных рисках для здоровья (остеопения – снижение М-плотности кости на 15% при ЗПР), а не социального дискомфорта;
- **Эко-социальная модель профилактики** – снижение токсической нагрузки вместо медикаментозной компенсации.

Выводы. Задержка полового развития – это **философский вызов** современной медицине, обнажающий:

Онтологическую условность медицинских норм;

Биоэтическую напряжённость между терапией и автономией;

Экзистенциальную уязвимость подростка в социуме. Интеграция клинических данных (гормональные профили, УЗИ-маркеры) и философского анализа позволяет перейти от парадигмы «исправления отклонений» к **этике телесного разнообразия**, где вариативность развития признаётся антропологической константой.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Effects of estrogen or testosterone on self-reported sexual responses and behaviors in hypogonadal adolescents / J.W. Finkelstein , E.J. Susman , V.M. Chinchilli et al. // J Clin Endocrinol Metab. - 2018. - Vol.83, N7. - P.2281-2285. Final height after long-term growth hormone treatment in Turner syndrome. European Study Group / J. Van den Broeck, G.G. Massa, A. Attanasio et al. //Journal of Pediatrics. - 2015. - Vol.127, N.5. - P.729-735.
2. Final height in girls with Turner's syndrome treated with once or twice daily growth hormone injections. Dutch Advisory Group on Growth Hormone/T.C.Sas, S.M. de Muinck Keizer-Schrama, T. Stijnen et al. //Archives of Disease in Childhood . - 2009. - Vol. 80, N1. - P.36-41.
3. Final height of growth hormone-treated GH-deficient children and girls with Turner's syndrome: the Dutch experience. The Dutch Advisory Group on Growth Hormone / S. de Muinck Keizer-Schrama, J. Van den Broeck et al. //HormoneResearch . - 2019. - Vol.51. -P. 127-131. Fleischer AC, Shawker TH. The role of sonography in pediatric gynecology //Clin Obstet Gynecol. - 1987. - Vol.30, N3. - P.735-746.
4. Gonadotrophin pulsatility in girls with the Turner syndrome: modulation by exogenous sex steroids / N.C. Nathwani, P.C. Hindmarsh, A.A. Massarano et al. //Clinical Endocrinology . - 2008. - Vol.49, N1. - P.107-113.
5. Gonadotropin-releasing hormone agonist analog (nafarelin): a useful diagnostic agent for the distinction of constitutional growth delay from hypogonadotropic hypogonadism / G.B. Kletter, A. Rolfes-Curl, J.C. Goodpasture et al. // Pediatric Endocrinology & Metabolism. - 2006. - Vol.9, NP.9-19.

6. Growth hormone therapy in Turner's syndrome: one versus two daily injections / J. De Schepper, M. Craen, G. Massa et al.// Clin. Endocrinology & Metabolism . - 2004. - Vol.79, N2. - P.489-494.
7. Growth hormone therapy of Turner's syndrome: beneficial effect on adult height [see comments] / R.G. Rosenfeld, K.M. Attie, J. Frane et al. // Pediatrics. - 2014. - Vol.132, N2. - P.319-324.
8. Рустамов М. Р. и др. Хронические гастродуоденальные патологии у детей с атопическим дерматитом //Научные исследования. – 2021. – №. 1 (36). – С. 49-50.
9. Закирова Б. И., Мамаризаев И. К. Течение рецидивирующих респираторных инфекций у детей на фоне атопического дерматита. Ж //Вопросы науки и образования. – 2021. – Т. 9. – С. 134.
10. Шавази Н. М. и др. Эффективность наружного применения сульфата цинка в базисной терапии атопического дерматита у детей //Достижения науки и образования. – 2020. – №. 15 (69). – С. 54-56.
11. Шавази Н. М. и др. Аллергические заболевания у детей с нарушением дисбиоза кишечника //Вопросы науки и образования. – 2020. – №. 31 (115). – С. 10-13.
12. Закирова Б. И. и др. Бронхообструктивный синдром: прогностическая значимость дисбиоза кишечника в его развитии //Достижения науки и образования. – 2020. – №. 10 (64). – С. 83-85.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

BREATH AS A MIRROR OF CHILDHOOD: A PHILOSOPHICAL VIEW ON RECURRENT RESPIRATORY INFECTIONS

Gaibullaev Javlon Shavkatovich
Assistant at the Department of Pediatrics and Neonatology,
Samarkand State Medical University

Abstract. The article explores recurrent respiratory infections (RRI) in children through the lens of philosophy, interpreting illness as an act of communication between the developing immune system and the environment. The author examines RRI as a phenomenon reflecting fragility, growth, and the search for resilience, drawing on concepts from M. Merleau-Ponty and M. Heidegger. Special emphasis is placed on the role of care, existential ecology, and immunity as a metaphor for inner resilience.

Keywords: recurrent respiratory infections, childhood, philosophy, immunity, care, existential ecology, Merleau-Ponty, Heidegger.

ДЫХАНИЕ КАК ЗЕРКАЛО ДЕТСТВА: ФИЛОСОФСКИЙ ВЗГЛЯД НА РЕЦИДИВИРУЮЩИЕ РЕСПИРАТОРНЫЕ ИНФЕКЦИИ

Гайбуллаев Жавлон Шавкатович
Ассистент кафедры 1-педиатрии и неонатологии
Самаркандского Государственного медицинского университета

Аннотация. В статье исследуются рецидивирующие респираторные инфекции (РРИ) у детей через призму философии, где болезнь рассматривается как акт коммуникации между формирующимся иммунитетом и окружающей средой. Автор анализирует РРИ как феномен, отражающий хрупкость, становление и поиск устойчивости, используя концепции М. Мерло-Понти и М. Хайдеггера. Особое внимание уделяется роли заботы, экзистенциальной экологии и иммунитета как метафоры внутренней устойчивости.

Ключевые слова: рецидивирующие респираторные инфекции, детство, философия, иммунитет, забота, экзистенциальная экология, Мерло-Понти, Хайдеггер.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N15

Введение. Детство — это не просто возрастной период, но пространство становления, в котором каждая болезнь, каждое телесное проявление становится знаком, кодом, указывающим на более глубокие слои бытия. Детство — это не просто биологический этап развития, но пространство, где организм впервые вступает в диалог с миром во всей его сложности. [2,5] Рецидивирующие респираторные инфекции (РРИ) у детей — не просто медицинская проблема, а феномен, раскрывающий глубинные механизмы взаимодействия организма с окружающей средой. В этой статье мы рассмотрим РРИ через призму философии, где каждая инфекция становится актом коммуникации между формирующимся иммунитетом и внешним миром. В этом ключе рецидивирующие респираторные инфекции (РРИ) у детей предстают не как череда

биомедицинских событий, а как свидетельства хрупкости, формирования и поиска устойчивости. [9,12]

Дыхание как акт бытия

Философ М. Мерло-Понти рассматривал тело не как объект среди других, но как центр восприятия и опыта. Вдох и выдох — базовые ритмы, через которые ребёнок устанавливает связь с миром. Нарушение этих ритмов — не просто патология, но событие, которое обнажает напряжение между внутренним и внешним, между телом и средой. РРИ становятся сигналом, через который организм сообщает о своей неготовности, о вызовах среды, о своём пути становления. [5,13]

Забота как философская категория

Забота — ключевая категория философии Мартина Хайдеггера. В педиатрии она приобретает конкретную форму: наблюдение, лечение, профилактика. Но в более глубоком смысле забота — это присутствие, внимательное сопровождение становящегося существа. Ребёнок с РРИ требует не только медицинского вмешательства, но и признания его уязвимости, принятия этой уязвимости как основы взаимодействия. [4,5,6]

Иммунитет как Микрокосм: Диалог "Своего" и "Чужого"

Иммунная система ребенка — это вселенная в становлении. Ее незрелость — не недостаток, а потенциал. Каждая встреча с патогеном — это акт различения:

Гуморальный иммунитет (антитела) — "память" о прошлых встречах.

Фагоцитоз — "вопрошание" клеткой вторгшегося Другого.

Наблюдаемые при РРИ изменения (снижение CD16, дисбаланс цитокинов) — это следы интенсивного диалога, а не всегда признаки катастрофы. Истинный иммунодефицит — это разрыв в коммуникации, требующий особого внимания. Его маркеры:

≥8 отитов в год.

≥2 пневмоний в год.

Семейная история иммунных нарушений.

Но в большинстве случаев РРИ — это не патология, а интенсивное обучение иммунной системы в условиях ранней социализации.

Экология Болезни: Среда как Соучастник

Факторы риска РРИ — не просто статистические данные, а элементы экзистенциального ландшафта:

Ранняя социализация (детский сад) — ускоряет встречи с патогенами.

Неблагоприятные условия жизни (сырость, курение) — создают "фон" для диалога.

Роль врача трансформируется: от "борца с инфекциями" к сопровождающему на пути к гармонии. Диагностика — это поиск смысла повтора:

Исключение астмы, рефлюкса, гипертрофии аденоидов.

Оценка не только медицинских, но и экологических факторов.

Лечение — не только антибиотики, но настройка внутреннего баланса:

Устранение очагов инфекции.

Иммуномодуляция как коррекция "диалога".

Профилактика — создание условий для мягкой адаптации.

Гармония через Уязвимость

Рецидивирующие респираторные инфекции — не враг, а учитель. Они отражают процесс становления иммунитета через диалог с миром. Задача медицины — не подавлять этот процесс, а различать:

Где повтор — естественный этап развития.

Где он — сигнал глубинной дисгармонии.

Понимание РРИ как экзистенциального феномена позволяет перейти от тактики борьбы к стратегии мудрого сопровождения. В этом — суть новой парадигмы: болезнь как путь к целостности.

Болезнь и норма: зыбкие границы

Современная медицина стремится к классификации: 6 эпизодов в год — патология, 4 — норма. Но философски важно признать, что границы между здоровьем и болезнью не абсолютны, а подвижны. РРИ — это не всегда отклонение, но порой — способ адаптации, отклик на интенсивное взаимодействие с социальной и микробной средой. Болезнь как таковая может быть не врагом, а учителем.

Тело и среда: экзистенциальная экология

Детское тело не автономно — оно связано с матерью, с домом, с воздухом, которым дышит. В философском измерении это можно назвать экзистенциальной экологией. Ребёнок, приходящий в мир, сразу оказывается в сети влияний, и повторные инфекции — возможно, не следствие слабости, а проявление резонанса с этой сложной сетью. В этом контексте медицина становится не только наукой, но и искусством настройки, внимательного вглядывания.

Иммунитет как метафора внутренней устойчивости

Иммунная система — не просто совокупность клеток и белков, а отражение способности организма устанавливать границы, распознавать своё и чужое. У ребёнка, особенно в первые годы жизни, эта система ещё только учится. Повторные инфекции — как испытания, через которые формируется идентичность тела. В этом процессе есть философская глубина: болезнь — как экзамен на становление.

Диагностика как акт понимания

Диагноз — не только медицинское заключение, но и акт интерпретации. Врач здесь выступает как герменевт, читающий тело как текст. Ребёнок с РРИ — это не просто носитель симптомов, а существо, в чьей телесности зашифрована история контактов, страхов, генетической памяти. И задача врача — не только вылечить, но и понять, прочитать, быть свидетелем этой истории.

Заключение. Взгляд на рецидивирующие респираторные инфекции у детей сквозь призму философии позволяет выйти за рамки патогенеза и клиники. Это приглашение к более глубокому пониманию ребёнка как становящегося, уязвимого, но и бесконечно потенциального существа. Болезнь здесь — не просто отклонение, а момент истины, раскрывающий скрытые измерения жизни и открывающий возможность для подлинной заботы.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Джураев Ж. Д., Абдукадирова Ш. Б., Мамаризаев И. К. HISTORICAL, CLINICAL, LABORATORY AND INSTRUMENTAL CHARACTERISTICS OF HEMORRHAGIC DISEASE OF NEWBORNS //УЗБЕКСКИЙ МЕДИЦИНСКИЙ ЖУРНАЛ. – 2024. – Т. 5. – №. 2.

2. Мамаризаев И. К. FEATURES OF THE COURSE, MORPHO-FUNCTIONAL AND CLINICAL-INSTRUMENTAL INDICATORS OF COMMUNITY-ACQUIRED PNEUMONIA WITH MYOCARDITIS IN CHILDREN //УЗБЕКСКИЙ МЕДИЦИНСКИЙ ЖУРНАЛ. – 2024. – Т. 5. – №. 2.
3. Мамаризаев И. К. ОПТИМИЗАЦИЯ ЛЕЧЕНИЯ АТОПИЧЕСКОГО ДЕРМАТИТА У ДЕТЕЙ //ILM FAN XABARNOMASI. – 2024. – Т. 1. – №. 2. – С. 320-325.
4. Komilzhonovich M. I. OPTIMIZATION OF TREATMENT OF ATOPIC DERMATITIS IN CHILDREN //International journal of scientific researchers (IJSR) INDEXING. – 2024. – Т. 5. – №. 2. – С. 642-646.
5. Мамаризаев И. К., Абдукадирова Ш. Б., Джураев Ж. Д. THE ROLE OF THE HEMOSTATIC SYSTEM IN THE DEVELOPMENT OF ACUTE OBSTRUCTIVE BRONCHITIS IN CHILDREN AGAINST THE BACKGROUND OF MYOCARDITIS //УЗБЕКСКИЙ МЕДИЦИНСКИЙ ЖУРНАЛ. – 2023. – Т. 4. – №. 5.
6. Рустамов М., Мамаризаев И. Особенности состояния сердечно-сосудистой и дыхательной системы у детей при внебольничной пневмонии с миокардитами //Международный журнал научной педиатрии. – 2023. – Т. 2. – №. 10. – С. 353-356.
7. Атаева М. С., Мамаризаев И. К., Рустамова Ю. М. ОСОБЕННОСТИ КЛИНИЧЕСКИХ И ИНСТРУМЕНТАЛЬНЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ВНЕБОЛЬНИЧНЫХ ПНЕВМОНИЙ С МИОКАРДИТАМИ У ДЕТЕЙ //Journal of cardiorespiratory research. – 2023. – Т. 1. – №. 2. – С. 48-51.
8. Закирова Б. И. и др. Пищевая аллергия у детей //Достижения науки и образования. – 2021. – №. 4. – С. 76.
9. Шавази Н. и др. Частота встречаемости и течение атопического дерматита у детей //Журнал гепато-гастроэнтерологических исследований. – 2021. – Т. 2. – №. 3.2. – С. 48-50.
10. Рустамов М. и др. Влияние уровня витамина д на развитие аллергических заболеваний у детей //Журнал гепато-гастроэнтерологических исследований. – 2021. – Т. 2. – №. 3.1. – С. 114-116.
11. Абдукодирова Ш. Б., Джураев Ж. Д., Мамаризаев И. К. ОСТРЫЙ ОБСТРУКТИВНЫЙ БРОНХИТ У ЧАСТО БОЛЕЮЩИХ ДЕТЕЙ //Студенческий вестник. – 2021. – №. 21-4. – С. 80-81.
12. Джураев Ж. Д., Абдукодирова Ш. Б., Мамаризаев И. К. Оптимизация лечения острых обструктивных бронхитов у детей с миокардитами на фоне аллергических реакции //Студенческий вестник. – 2021. – №. 21-4. – С. 84-85.
13. Шарипов Р. Х., Махмудова З. Р., Мамаризаев И. К. Пониженный уровень витамина д как фактор риска развития атопических заболеваний //Научные исследования. – 2021. – №. 1 (36). – С. 51-52.
14. Рустамов М. Р. и др. Хронические гастродуоденальные патологии у детей с атопическим дерматитом //Научные исследования. – 2021. – №. 1 (36). – С. 49-50.
15. Закирова Б. И., Мамаризаев И. К. Течение рецидивирующих респираторных инфекций у детей на фоне атопического дерматита. Ж //Вопросы науки и образования. – 2021. – Т. 9. – С. 134.
16. Шавази Н. М. и др. Эффективность наружного применения сульфата цинка в базисной терапии атопического дерматита у детей //Достижения науки и образования. – 2020. – №. 15 (69). – С. 54-56.
17. Шавази Н. М. и др. Аллергические заболевания у детей с нарушением дисбиоза кишечника //Вопросы науки и образования. – 2020. – №. 31 (115). – С. 10-13.
18. Закирова Б. И. и др. Бронхообструктивный синдром: прогностическая значимость дисбиоза кишечника в его развитии //Достижения науки и образования. – 2020. – №. 10 (64). – С. 83-85.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE IMPORTANCE OF NATIONAL VALUES IN THE EDUCATION OF YOUTH

Yusupaliyev Orzimurod Odilovich
Gulistan State Pedagogical Institute
Department of "National Ideology and Philosophy"
Senior Lecturer
E-mail: orzumurodyu85@mail.ru

Abstract. The article tells about examples of folklore, epics, songs, sayings, proverbs and proverbs created by our ancestors throughout the history of our people. The way of life of our people reflects the processes of using such traditional values created by our ancestors. Instead, with the help of reasoned considerations, the role and significance of these national values in the upbringing of the younger generation is explained.

Keywords: custom, value, tradition, saga, story, proverb, song, charity.

YOSHLAR TARBIYASIDA MILLIY QADRIYATLARNING AHAMIYATI

Yusupaliyev Orzimurod Odilovich
Guliston davlat pedagogika instituti
"Milliy g'oya va falsafa" kafedrasi
Katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada millatimiz tarixi davomida ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan xalq og'zaki ijodi namunalari, dostonlar, qo'shiqlar, iboralar, maqol va matallar haqida so'z boradi. Xalqimiz turmush tarzida ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan bunday urf-odatga aylangan qadriyatlardan foydalanish jarayonlari aks ettirilgan. O'z o'rnida bu milliy qadriyatlarning yosh avlod tarbiyasidagi o'rni va ahamiyati asosli mulohazalar vositasida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: urf-odat, qadriyat, an'ana, doston, matal, maqol, qo'shiq, baxshichilik.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N16

KIRISH

Asrlar osha turli ko'rinishlarda saqlanib kelgan o'tmish haqidagi bilimlar ertangi kun uchun zarur xulosalar chiqarishga zamin yaratadi. Millatning o'tmish haqidagi tasavvurlari milliy til, urf-odatlar, tarixiy janrdagi badiiy adabiyot, maqollar, dostonlar, tarixiy qo'shiqlar va xalq og'zaki ijodining boshqa shakllari, joy nomlari kabi ma'naviy, arxitektura yodgorliklari, nodir kitoblar, qo'lyozmalar, buyumlar kabi moddiy madaniyat shakllarida mujassamlashgan milliy tarixiy xotira haqida ham shunday deyish mumkin. Bunda albatta, moddiy va ma'naviy madaniyat o'rtasidagi farq nisbiyligini va ularni aslo mutlaqlashtirib bo'lmasligini unutmaslik lozim. Moddiy madaniyat insonning ma'lum bir g'oyalari, bilimlari, maqsadlarining namoyon bo'lishidir. Ayni paytda har qanday ma'naviy madaniyat mahsuli ham obyektivlashuvi, o'zining moddiy ifodasini (yozuv, nutq, rasm, haykal va h.k. shakllarda) topmog'i lozim [Shermuhamedov S., Ochildiev A., 2000, 10 b.]. Obyektivlashgan moddiy va ma'naviy madaniyat

elementlari esa, subyektiv shakldagi milliy tarixiy xotiraning u yoki bu qatlamlarining aktuallashuvining muhim manbai hisoblanadi.

Ma’naviy madaniyatning tarkibiy qismi bo‘lgan tarixiy janrdagi badiiy adabiyot, o‘zida millatning kechmishini, dardu-hasratini, quvonchu-iztiroblarini, tafakkur tarzini aks ettiradi. Ushbu janrdagi asarlarda insonga muhabbat, o‘zaro mehr-oqibat g‘oyalarining ustuvorligi millat hayotida beqiyos pozitiv ahamiyat kasb etsa, g‘ayriinsoniy g‘oyalar, o‘tmishni yuzaki yoritish kabi xususiyatlar ustunligi millatni jaholatga, o‘zligidan adashishga yo‘l ochadi. Bu “Adabiyot- atomdan kuchli” [Abdulla Qahhor. Yon daftardan qaydlar. 1989 y, 262 b.],-degan fikrning o‘rinli ekanini tasdiqlaydi.

Tadqiqotlarning ta’kidlanishicha, “ ... tarixiy mavzudagi badiiy asar o‘z g‘oyasi, voqealar, personajlar, makon va zamon nuqtai nazaridan hamma vaqt tarixiylik mezoni darajasida bo‘ladi” [O‘zbek folklori ocherklari. 256 b.]. Shu jihatdan ham, bunday asarlar kishilarda o‘z tarixini o‘rganish va to‘g‘ri baholash, o‘tmish tajribasidan zarur xulosalar chiqarishga undaydi. Eng asosiysi, ular o‘z obrazlari orqali millat tarixiga bag‘ishlangan fundamental ilmiy asarlardan farqli o‘laroq tarixiy xotiraning o‘sishi, takomillashishiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tarixiy janrda yozilgan badiiy adabiyotlar tarix, ajdodlarning hayot yo‘li, ularning ko‘rsatgan jasoratlarini yoritish orqali ibrat namunasiga aylangan. Millat tarixiy xotirasini uyg‘otuvchi muhim omilga aylanib boradi. Bu o‘rinda, A.Qodiriyning “O‘tgan kunlar”, “Mehrobdan chayon”, Oybekning “Navoiy”, H.Olimjonning “Muqanna”, O. Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi”, P. Qodirovning “Yulduzli tunlar”, “Humoyun va Akbar” kabi tarixiy janrdagi badiiy asarlari va ular asosida yaratilgan filmlar, spektakllar bilan millatimiz tarixiy xotirasi o‘sishida muhim rol o‘ynagan. O‘z o‘rnida tilimizda uchraydigan “uyat bo‘ladi”, “yomon bo‘ladi”, “odamga andisha kerak,” kabi bir jumla bilan butun boshli millatning mentalitetini aks ettirishi, o‘zining mazmun-mohiyati bilan axloqiy-tarbiyaviy, ma’naviy-ma’rifiy jihatdan juda teran ma’nolarni anglatadigan iboralar shakllangan.

Qadimdan, bu so‘zlar ota-bobolarimiz tomonidan farzandlarni tarbiyalash uchun ular nojo‘ya xatti-harakat qilganda ishlatilgan. Yoshlarimiz uchun shu birgina so‘z ularning o‘zlarini tuzatishi uchun, boshqalar oldida o‘ylab so‘zlashi, har ishni yetti o‘lchab qaror qabul qilishi uchun yetarli hisoblangan.

Ularning qimmati aniq bir tarixiy shaxs yoki davrga bog‘lanmagan. Ma’lum davrga xos bo‘lgan hayot va tafakkur tarzi, urf-odat va an’analar, xalqning madaniyati haqidagi yaxlit tasavvur hosil qilishga yordam berishi bilan ham belgilanadi [A. Achildiev., 1997, 109 b.].

Hozirgi kunda yuqoridagi kabi adabiyotlarni mutolaa qilish yoki ajdodlar tomonidan shakllangan maqol va matallar, iboralarni o‘z o‘rnida qo‘llash yoki asarlar bosh qahramoniga taqlid yuzaga kelishi asno har bir yosh avlodning individual ongi rivojlanishi kuzatiladi. Ajdodlarga, ularning faoliyati, xatti-harakatiga nisbatan hurmat, o‘rnak olish hissi uyg‘onadi. Shaxsda “Men kimman?”, “Biz kimmiz?”, — degan savollarga javob topish imkoniyati vujudga keladi.

ASOSIY QISM

Millatning kechmishi, dardu-hasratlari, iztiroblari, o‘y-xayollari, orzu-umidlari aynan xalq og‘zaki ijodi, maqola, matal va iboralarda o‘z ifodasini topgan.

Xalq og‘zaki ijodining yorqin namunasi bo‘lgan, unda keng ko‘lam kasb etadigan dostonlar ham shular jumlasidandir. Dostonlar uzoq tarixiy ildizlarga va etnoslar tarixini

anglashda beqiyos ahamiyatga ega bo‘lgani bois doimo tadqiqotchilar diqqat markazida bo‘lib kelgan. Xususan, bu borada olib borilgan ilmiy izlanishlarda “...Dostonlar uzoq tarixiy taraqqiyot bosqichlarini bosib o‘tadi. Doston asosida xayoliy uydirma yotadimi, konkret o‘tmish voqealari tasvirlanadimi, bundan qat’iy nazar, xalqning qahramonona o‘tmishi sifatida talqin qilinadi va shu tarzda qabul qilinadi” [O‘zbek folklori ocherklari., 1988 y. 78 b.],-degan qarashlarni o‘qiymiz. Masala mohiyatiga chuqurroq yondashilsa, dostonlarning kuchli emotsional ta’sir quvvatiga egaligini ham anglash mumkin.

Dostonlar epiklikka moyil bo‘lgani uchun ham kishilar hayotining turli jabhalari, qolaversa milliy taraqqiyotning turli bosqichlarini qamrab oladi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, o‘zbek xalqining “Alpomish”, “Go‘ro‘g‘li”, “Ravshan va Zulxumor”, “Oshiq G‘arib va Shohsanam”, qirg‘iz xalqining “Manas” kabi xalq dostonlari millatning bebaho ma’naviy yodgorligi hisoblanadi. Yaxshilik va yomonlik o‘rtasidagi kurash, o‘zaro mehr-muhabbat, el-yurt taqdiriga daxldorlik tuyg‘usi, ulus manfaatlari yo‘lidagi mardlik, jasurlik, qahramonlik namunalari o‘zining falsafiy-axloqiy talqinini topgan ushbu dostonlar orqali millatning asl qiyofasini va taraqqiyot yo‘lini chuqurroq va yaqqolroq tasavvur qildiradi.

Turkiy xalqlar orasida juda keng tarqalgan ushbu janr milliy o‘ziga xoslik kasb etadi. Dostonlarning haqqoniyligi, hissiy va tarbiyaviy kuchi baxshilar tomonidan ijro etilganda yaqqolroq namoyon bo‘ladi. Doston ijrosini kuzatgan holda kuylanayotgan voqealar, davrning o‘ziga xos xususiyatlari baxshilar orqali juda ta’sirchan qilib etkazib berilishini anglash mumkin. Bu dostonlardagi she’r va kuyning omixtalashuvi natijasi bo‘lib, aynan shu jihat ularning ta’sirchanligini oshiradi. Mana shu jarayonda baxshilar bir vaqtning o‘zida ham yozuvchi-shoir ham musiqachi-bastakor sifatida namoyon bo‘ladilar [U.Karabaev., 1991 y, 26 b.].

Lekin har doim ham xalq og‘zaki ijodining targ‘ib etilishi, qolaversa baxshilar faoliyati ijobiy baholanmagan. Yaqin o‘tmishda xususan mashhur Baxshi Qurbonnazar Abdullaev (Bola baxshi)ning 1933-1940-yillar mobaynida doston va maqomlariga “o‘tmish sarqitlari”, — degan tamg‘a bosilganligi fikrimizning isboti bo‘la oladi [Pravda Vostoka. 1989 g.1 fevral].Shunday taqiqlarga qaramasdan millatimiz qon-qoniga singib ketgan, tarixiy xotirasidan keng o‘rin tutgan muhim manba sifatida o‘z dostonlarini saqlab qola oldi.

Xalq og‘zaki ijodi namunalarining fundamental ilmiy tahlili ularga xos bo‘lgan spetsifik xususiyatlarni aniqlash imkoniyatini beradi. Unga ko‘ra xalq og‘zaki ijodi yashovchanligining asosiy xususiyati, ularda ajdodlarning asrlar qa’ridan bizgacha etib kelgan boy hayotiy tajribalarining yoshlarga yetkazilishi, eng muhimi o‘zidan keyin shogirdlar qoldirish an’anasining mavjudligidir [U.Karabaev., 1991 y, 28 b.], - degan xulosaga kelindi. Dostonlardagi aynan shu xususiyat millat tarixiy xotirasida o‘tmish haqidagi bilimlarning uzilishlarsiz, izchil holda avlodlararo o‘tib borishini, vorisiyligini ta’minlaydi. Bu jarayonda tarixiy bilimlar, orttirilgan tajribalar, chiqarilgan xulosalar ustozlardan shogirdlarga o‘tib, ularning yashovchanligini ta’minlaydi.

Beruniy “Kitoblarni xotirada saqla, ularni faqat yig‘a bermagin. Chunki kitoblarga ham qiron keladi. Olov ularni yondiradi, suv g‘arq etadi, sichqonlar kemiradilar, o‘g‘ri o‘g‘irlaydi” [Beruniy., 1974 y, 129 b.], -deb ta’kidlagan edi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, xalq og‘zaki ijodining o‘lmasligining yana bir jihati uning aynan og‘zaki holda avloddan-avlodga yetkazilishidir. Bu shaklda saqlangan bilimlar, manbalar, ma’lumotlarni hech kim tortib ololmaydi, millat xotirasida abadiy muhrlangan holda saqlanib kelaveradi.

Xalq ogʻzaki ijodining yana bir koʻrinishi boʻlgan, koʻpincha xalqning hayotida yorqin iz qoldirgan voqealar, tarixiy shaxslar kuylanadigan tarixiy qoʻshiqlar ham milliy tarixiy xotirada muhim oʻrin tutadi. Ilmiy adabiyotlarda ta'kidlanishicha, "...tarixiy qoʻshiq termini ostida tarixiy-siyosiy voqea-hodisalar yoki real shaxslar faoliyati bilan bevosita aloqador qoʻshiqlar nazarda tutiladi" [Oʻzbek folklori ocherklari: 1-jild, 1988 y, 254 b.].

Ushbu janrdagi qoʻshiqlarning ahamiyati ularning real ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning intihosi ekani bilan belgilanadi. Sodda qilib aytganda, paydo boʻlishiga ham ana shu omillar sabab boʻlishini qayd etish lozim. Boshqacha aytganda, "Ming la'nat", "Qargʻalar uchsa qaraylik, Margʻilonning yoʻliga", kabi tarixiy qoʻshiqlarni tinglash orqali kishilarimiz oʻsha davrning suronli voqealarini, ma'naviy-ruhiy muhitini, insonlar taqdiri va kechinmalarini koʻz oldida tasavvur etadi. Mustaqillik va soʻnggi yillarda yaratilgan vatan madhini kuylash, ona yurtni ulugʻlash mavzularidagi qoʻshiqlar, xalqimizning mustahkam irodasini, bukilmas qaddini badiiy ifodalab beradi desak xato emas.

Bu janrdagi qoʻshiqlarning yaratilishi asosida millat ruhiyatiga kuchli ta'sir koʻrsatgan voqea-hodisalar yotadi. Sodda qilda aytganda, bu qoʻshiqlar kuchli emotsional ta'sirning aks-sadosi sifatida namoyon boʻladi. Millat xotirasida muhrlanib qoladi. Xalq ogʻzaki ijodining muhim elementlaridan biri boʻlgan tarixiy qoʻshiqlar oʻtmish haqidagi tasavvurlar, bilimlar, his-tuygʻularni avlodlararo tashiydi. Ularni oʻrganish, bevosita tarixni bilishga imkoniyat yaratib, bugungi tinch-osuda hayotning qadriga etish tuygʻusini rivojlantiradi.

Xalq ogʻzaki ijodining muhim elementi boʻlgan, kishilik jamiyatining koʻp asrlik hayotiy tajribasi asosida shakllangan, pand-nasihat mazmunida obrazli va qisqa hikmatli xulosalarda ifodalangan maqollar ham milliy tarixiy xotirada oʻziga xos oʻringa ega.

Maqollar, ularning kelib chiqish tarixi xar doim olimlar diqqatini jalb etib kelgan. Uning mohiyatini oʻrganishga undagan. Shunday tadqiqotlardan birida, "Maqol xalq ogʻzaki ijodining ixcham shaklga, ammo chuqur mazmunga ega boʻlgan janrlaridan biri boʻlib, u xalqning koʻp asrlik hayotiy kuzatishlari, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy tajribalari asosida vujudga kelgan. Asosan keng xalq ommasining dunyoqarashini ifodalaydi" [Oʻzbek folklori ocherklari: 1-jild, 1988 y, 85-86 bb.],-degan talqin mavjud.

Shu sababdan ham maqollar sanjob boʻlib, soʻzlar har doim uzukka koʻzdek jilolanib turadi [T. Yoqubov., M. Yoqubova., 2004 y, 80 b.] , -degan fikrlarni oʻqiymiz. Demak "...maqollar juda kam oʻzgarib, uzoq umr koʻradi" [X.Jumaeva., 1980 y, 3 b.], — degan fikr ham yuqoridagi mulohazalarga mos xulosa.

Ushbu fikrlar maqollarning oʻzida oʻtmish tajribasini ifodalashi va ularning uzoq tarixga egaligidek qirralari ochib berilganini koʻrish mumkin. Maqollar xalq tarixiy tajribasining oʻziga xos quyuqlashgan ifodasi sifatida oʻtmish haqida ma'lum bilimlar, ajdodlarning turmush tarzi, dunyoqarashi haqidagi axborotlarning muhim tashuvchisi hisoblanadi. "Bir marta ogʻzi kuygan qatiqni ham puflab ichadi", "Koʻr hassasini bir marta yoʻqotadi", — kabi maqollar nafaqat alohida olingan shaxsning kundalik-hayotiy tajribasi, balki umummilliy ahamiyat ham kasb etib oʻtmishning "achchiq" tajribasidan saboq beradi. "Birlashgan oʻzar, birlashmagan toʻzar", "Kuch-birlikda" kabi maqollar ahillik va birdamlikning qudrati, tarix va taqdirni belgilashdagi oʻrni haqidagi hikmatli xulosalarni chiqarish imkonini beradi.

Maqollar oʻz mazmun mohiyatiga koʻra hayotning barcha jabhalarini qamrab oladi.

XULOSA

Yuqoridagi mulohazalardan kelib chiqib, ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan xalq ogʻzaki ijodi bizning ongu-shuurimizga singib, tarixiy xotiraga, urf-odatga aylanib ketganligini koʻrishimiz mumkin. Maqollar, matallar, dostonlar, ibratli fikrlar, purma'no oʻgitlar insonlarni qanday yashashga oʻrgatishini koʻrishimiz mumkin. Qiyin damlarda odamlarga dono maslahatchi, hamdard, murabbiy va ruhiy-ma'naviy madadkor boʻlib xizmat qiladi. Negaki ular ming yillarning mahsuli, ruhiy qadriyat, bebaho ma'naviy boylik sifatida qadimgi davrlar bilan hozirgi zamonni birlashtirib turuvchi oltin xalqdir [P.Bakirov., 2004 y, 98-99 bb.] - deyish mumkin.

Ilmiy tadqiqotlarda aksariyat hollarda u yoki bu xalq ijodiyotining yuqoridagi kabi koʻrinishlarining ayrimlari qachondir, qayerdadir, kimdir tomonidan qaysidir voqea munosabati bilan birinchi marta aytilgani xususida bahslar hamon boʻlib turadi. Bu esa xalqimizning milliy-ma'naviy xazinasi teranligini, ularni yana ming yillar davomida oʻrganish mumkinligini anglatadi. Boshqa tomondan ijtimoiy tarixiy taraqqiyot davomida vujudga kelgan achchiq yoki ijobiy tajribani oʻzida mujassamlashtirgan voqea-hodisalardan toʻgʻri, aniq va ishonchli xulosalar asosida yosh avlodni tarbiyalash jarayonida bizga qoʻl keladi deb aytishimiz mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abdulla Qahqor. Yon daftardan qaydlar.Abdulla Qahor. Asarlar. 5-jildlik. Xak soʻzning kuchi. Maqolalar. Suhbatlar. Qaydlar.-T.: Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989 y. 5-jild. 262 b.
2. Anikin V.P. Russkie narodnne poslovitsi, pogovorki, zagadki i detskiy folklor.-M.: 1957 g. - S. 10.
3. Achildiev A.S. Dialektika natsionalnogo samosoznaniya i natsionalnoy kultur!.-T.:Universitet, 1997 g. - S.109.
4. Bakirov P.U. Mesto poslovits! sredi drugix vidov paremiy.GʻGʻ Ilm sarchashmalari. 2004 y, 2-son. 98-99 bb.
5. Beruniy Abu Rayhon. Tanlangan asarlar,6-jild.-T.: 1974 y. 129 b.
6. Yoqubov T., Yoqubova M. Nemis-oʻzbek maqollari tipologiyasiga doir ayrim kuzatishlar. GʻGʻIlm sarchashmalari. 2004 y, 4-son. 80 b.
7. Jumaeva X. Folklor va tarbiya.-T.: Oʻqituvchi, 1980 y. 3 b.
8. Karabaev U.X. Traditsionnoe narodnoe tvorchestvo: problemoʻ vozrojdeniya i razvitiya.-T.: Fan, 1991 g.- S. 28.
9. Karabaev U.X. Traditsionnoe narodnoe tvorchestvo: problem: vozrojdeniya i razvitiya.-T.: Fan, 1991g ,-S. 26.
10. Pravda Vostoka.-1989.-1.fevral
11. Oʻzbek folklori ocherklari. 3 jildlik.-T.: Fan, 1988 y. 1-jild. 78-92-254-256 bb.
12. Shermuhamedov S., Ochildiev A. Madaniyat va tsivilizatsiya.-T.: Fargʻona, 2000 y. 10 b.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

CHALLENGES IN DEVELOPING FAMILY BUSINESSES IN UZBEKISTAN

Taylyakova Feruzakhon Sultanovna
Senior lecturer,
Department of Languages and Humanities,
Andijan State Technical Institute

Abstract. This article examines the development of the entrepreneurial environment, family business, and the active study of family entrepreneurship issues in contemporary scientific research. Family business is highlighted as a specific field of scientific research closely related to socio-economic and socio-psychological relations in society. The importance of private property and the middle class in civil society is emphasized. It is noted that private property is the foundation of a market economy and, simultaneously, the material basis of civil society. Aspects ensuring the social effectiveness of family entrepreneurship are described.

Keywords: entrepreneurship, social support, subject, personal development, kinship relations, private property, production, social stability, economic structure, small business, employment, income growth, collective relations.

O‘ZBEKISTONDA OILAVIY BIZNESNI RIVOJLANTIRISH MUAMMOLARI

Taylyakova Feruzaxon Sultanovna
Andijon davlat texnika instituti
“Tillar va Gumanitar fanlar”
kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tadbirkorlik muhitini rivojlantirish, oilaviy biznes, oilaviy tadbirkorlik muammosi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda faol o‘rganilishi, oilaviy biznes ilmiy tadqiqotlarning o‘ziga xos sohasi bo‘lib u jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik munosabatlar bilan chambarchas bog‘liqligi, fuqarolik jamiyatida xususiy mulkchilik, o‘rta qatlamlar asosiy o‘rinni egallashi masalalari yoritilgan. Xususiy mulkchilik bozor iqtisodiyotining asosini va ayni paytda fuqarolik jamiyatining moddiy negizini tashkil qilishi, oilaviy tadbirkorlikning ijtimoiy samaradorligini ta’minlaydigan jihatlar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: tadbirkorlik, ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash, subyekt, inson kamoloti, qarindoshlik, xususiy mulkchilik, ishlab chiqarish, ijtimoiy barqarorlik, xo‘jalig tuzilishi, kichik biznes, bandlikn. daromadlarni oshirish. jamoaviy munosabatlar.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N17

KIRISH

Tadbirkorlik muhitini rivojlantirish, oilaviy biznes, oilaviy tadbirkorlik muammosi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda faol o‘rganilmoqda. Aholi bandligini ta’minlash jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining eng muhim shartlaridan biriga aylangan zamonaviy jamiyatda bu muammo falsafiy tadqiqotlarning aloxida yo‘nalishi bo‘lib qolmoqda.

Aholini aniq yo‘naltirilgan asosda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash ko‘p jihatdan hududda xususiy tadbirkorlik va oilaviy biznesni rivojlantirishga bog‘liq. Oilaviy biznes bilan shug‘ullanayotgan tadbirkorlar o‘z oilalaridan tashqari shu hududda istiqomat qiluvchi boshqa fuqarolarning ham ijtimoiy manfaatlariga xizmat qiladilar. Mahallada tashkil etilgan

tadbirkorlik sub'yekti aholi uchun qulayliklar yaratish barobarida, ularni foydali mehnatga jalb etish imkoniyatini ham kengaytiradi. Ana shu nuqtai nazardan olib qaralsa, mahalla kichik biznesning o'zimizga xos milliy yo'nalishi — oilaviy tadbirkorlikni shakllantirish va rivojlantirish uchun eng qulay maskan sanaladi. Oilaviy biznes-bu ma'lum bir oilaga yoki bir nechta oilalarga mansubligi bilan tavsiflangan tijorat faoliyatining o'ziga xos turi bo'lib, uning a'zolari bir-biri bilan sulolaviy nikohlar, qarindoshlik rishtalari bilan bog'langan yoki o'zaro kelishuv, norasmiy aloqalar asosida birlashgan ushbu biznesning egalari va ijrochilaridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mavzuga oid munosabatlarning ilk unsurlari Avestoda oila muqaddas institut sifatida talqin etilib, kishi "o'z hunariga ega bo'lishi va mehnat qilishi insonni axloqiy jihatdan poklaydi"[1]. deb hisoblangan. Konfutsiyning "Fozil insonni ko'rganda undan namuna olishni o'yla, fazilatsiz kishini ko'rganda undagi kamchiliklar senda ham bormi yo yo'qligi haqida mulohaza qil," — degan fikrlari[2].

Antik davr faylasuflari jamiyat va oila munosabatlariga alohida e'tibor qaratganlar. Ularning qarashlari oilaviy tadbirkorlikning ijtimoiy-falsafiy asoslarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Aflotun o'zining "Davlat" asarida ideal jamiyat tuzilmasini tasvirlab, unda oilaning jamiyatdagi o'rni va ahamiyatini muhokama qiladi. Aflotun oilaning jamiyatdagi o'rni haqida shunday yozadi: "Agar biz jamiyatda adolatni qaror toptirmoqchi bo'lsak, har bir kishi o'ziga tegishli vazifani bajarishi kerak.

Sharq mutafakkirlari oilani jamiyatning asosiy bo'g'ini sifatida ko'rib, uning axloqiy, ma'naviy va iqtisodiy jihatlariga alohida e'tibor qaratganlar. Abu Nasr Forobiy inson kamoloti va baxti haqida so'z yuritar ekan, oilaviy tarbiyaning ahamiyatini ta'kidlaydi[3]. Abu Rayhon Beruniy o'z asarlarida ayol shaxsining komilligi, sabr-toqat va kamtarlik kabi fazilatlarni oilaviy tarbiya orqali shakllantirish mumkinligini yozadi[4].. Ibn Sino axloqiy tarbiyaning asoslarini oilada ko'radi va shaxsning ma'naviy kamolotini oilaviy muhit bilan bog'laydi[5]. Yusuf Xos Hojib "Qutadg'u bilig" asarida oilaviy tarbiyaning jamiyatdagi axloqiy me'yorlarni shakllantirishdagi rolini yoritadi[6]. Alisher Navoiy insonparvarlik va komil inson g'oyalarini ilgari surib, oilaning bu boradagi ahamiyatini ta'kidlaydi[7].

MDH mamlakatlari olimlaridan mavzuning iqtisodiy tomonlarini Li Baotszyan, E.V.Romanenko, V.P.Samarina, G.V.Cherezov, E.A.Karpov, V.V.Sinyavskaya, R.R.Versotskiy, I.Yu.Smirnova[8], muammoning ijtimoiy-falsafiy jihatlarini А.Акматалиев V.Sobkin, I.Smirnova, G.Kalieva, Z.Bekmuratova, A.Zinovyev, S.Averintsev, G.Esim, A.Qunanbayuli, M.Shakuri, G.Brutyan[9], va boshqalar tadbirkorlik faoliyatini rivojlanishning o'ziga xos hususiyatlarini hamda muhim omillarini o'rganganlar.

O'zbekistonda kichik biznes va xususiy tadbirkorlik faoliyatini shakllantirish va rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy asoslarini S.G'ulomov, Q.Muftaydinov, M.Eshov, M.Ibragimova, K.Kurpayanidi, M.Ashurov[10]. ilmiy izlanishlarida o'z aksini topgan. Mavzuning aynan, ijtimoiy-psixologik, pedagogik va iqtisodiy xususiyatlarini, amaliyotchi olimlardan M.Ortiqova, Sh.Quvondiqov, D.Yuldashev, G.Ochilova, O.Pardayeva tadqiq etishganligi bilan izohlanadi[11].

O'zbek taniqli faylasuf olimlaridan Q.Nazarov, N.Shermuhamedova, I.Soifnazarov, N.Hakimov, Z.Davronov, L.Muhammadjanova[12]. tadbirkorlik faoliyatining aksiologik va praksiologik xususiyatlarini ochib berganlar, yangi avlod mahalliy faylasuflaridan B.Ganiyev,

N.Annayeva, J.Davlatov, A.Sayitxonov, A.Raxmanov, A.So‘fiyev va boshqalarning tadqiqotlarini mavzuga yaqinligini keltirishimiz lozim[13].

TADQIQOT METODLARI

Oilaviy biznes ilmiy tadqiqotlarning o‘ziga xos sohasi bo‘lib u jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik munosabatlar bilan chambarchas bog‘liqdir. Bunda ota-onalik va nikoh rishtalari, oilaviy qarindoshlik natijasida shakllangan ijtimoiy jamoa oilaviy biznesning ichki tajribasi uning rivojlanishining ijtimoiy-tarixiy tajribasini takomillashtirib boradi va davriy ravishda yangilanib boradi. Shu bois bugungi kunda dunyoda oilaviy biznesning umumiy qabul qilingan ilmiy ta’rifi mavjud emas. Uni falsafiy nuqtai nazardan insonning o‘zini o‘zi anglash shakli, qalbning o‘ziga xos kayfiyati, ishbilarmonlik romantikasi shakli sifatida ham tavsiflashadi.

Fuqarolik jamiyatida xususiy mulkchilik, o‘rta qatlamlar asosiy o‘rinni egallaydi. Bunday jamiyatda davlat iqtisodiyotga aralashmaydi. Bunday holat fuqarolik jamiyatining asosiy sub’yekti kichik va oilaviy biznes bo‘lgan iqtisodiy soha bilan o‘zaro bog‘liqligidan guvohlik beradi. Kichik va oilaviy biznes vakillari yirik biznes bilan hamkorlik qiladi, yirik biznesning tegishli ehtiyojlarini qoniqtirish uchun xizmat qiladi. kichik va oilaviy tadbirkorlik vakillari innovatsion g‘oyalar va texnologiyalarni ishlab chiqarishga oson va tez tadbiq qiladi, ular o‘zgarib borayotgan sharoitga tez moslasha oladi.

Tadbirkorlikning erkinligi va xususiy mulkchilik bozor iqtisodiyotining asosini va ayni paytda fuqarolik jamiyatining moddiy negizini tashkil qiladi. Bozor munosabatlari sharoitida davlat va tadbirkorlik turli funktsiyalarni bajaradi. Davlat ishlab chiqarishning umumiy sharoitlarini ta’minlash bilan shug‘ullanadi. Davlatning birinchi darajali vazifasi ishlab chiqarish sohasidagi faollikni maksimal darajada rag‘batlantirish, tadbirkorlik uchun eng qulay sharoitlarni yaratish, aholining bandligi ta’minlash, shu jumladan turmush darajasining yuqori darajada bo‘lishini ham kafolatlash hisoblanadi.

Bunday vazifani bajarish uchun soliqlar xazinaga o‘z vaqtida tushishi kerak bo‘ladi. Soliqlarning asosiy yuki tadbirkorlar yelkasiga tushadi. Tadbirkor imkon boricha ko‘proq foyda olishga intiladi. Bundan chiqadigan xulosa shundan iboratki xo‘jalik yuritishning mazkur usulida tadbirkor ham yollanma xodim ham yuksak mas’uliyatga intiladi. Shunday qilib fuqarolarning turmushi yuksak andozalar darajasida bo‘lishini ta’minlaydigan xo‘jalik yuritish tartibi shakllanadi.

“Oilaviy tadbirkorlikning O‘zbekiston iqtisodiy hayotidagi o‘rni va roli, avvalo, mamlakatning demokratik taraqqiyot yo‘lidan borayotgan rivojlanish strategiyasi bilan bevosita uzviy bog‘liqdir. Chunki milliy xavfsizlik, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik va iqtisodiy mustahkamlik ko‘p jihatdan jamiyatda o‘z iqtisodiy manfaatlariga ega bo‘lgan, ijtimoiy jihatdan faol, barqaror o‘rta sinfning shakllanishi va rivojlanishiga tayanadi. Mazkur o‘rta sinf esa asosan kichik biznes subyektlari, xususan, oilaviy tadbirkorlar tomonidan tashkil etiladi va qo‘llab-quvvatlanadi. Shu ma’noda, oilaviy tadbirkorlik nafaqat iqtisodiy samaradorlikni oshiruvchi omil, balki ijtimoiy barqarorlik va fuqaro jamiyatining tayanchi sifatida ham namoyon bo‘ladi. Bu esa uni nafaqat iqtisodiy-iqtisodiyotshunoslik, balki falsafiy jihatdan ham tahlil qilishni zarur qiladi[14].

O‘zbekiston Respublikasida “Tadbikorlik faoliyatini erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi (yangi taxrir) qonunining 7-moddasiga ko‘ra, “jismoniy shaxslar yuridik shaxs tashkil etmagan holda birgalikdagi tadbirkorlik faoliyatini oilaviy tadbirkorlik, oddiy shirkat va

dehqon xo‘jaligi shakllarida amalga oshirishi mumkin. Jismoniy shaxslar yakka tartibdagi tadbirkorlar sifatida davlat ro‘yxatidan o‘tganidan keyingina birgalikdagi tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish uchun tuziladigan oddiy shirkat shartnomasining taraflari bo‘lishi mumkin. Oilaviy tadbirkorlikning amalga oshirilishi, oddiy shirkat va dehqon xo‘jaligi tuzilishi, faoliyat ko‘rsatishi hamda faoliyatining tugatilishi bilan bog‘liq munosabatlar qonunchilik bilan tartibga solinadi”[15]-deyilgan.

Tadbirkorlikning tashkiliy-iqtisodiy tuzilmasida uch shakl mavjud: individual oilaviy korxona; sheriklik korxonasi; shirkat yoki hissadorlik jamiyati.

Mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev “.....oilaviy tadbirkorlik jadal rivojlanmoqda. Xususan, hozirda tegishli dasturlar orqali mikro-biznesni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashga xar yili 1 milliard AQSH dollaridan ziyod mablag‘lar yo‘naltiryapmiz. Natijada bugun xar bir mahallada kamida 40-50 nafar yangi tadbirkor paydo bo‘lib, minglab doimiy ish o‘rinlari yaratilmoqda. Biroq, kichik biznesni manzilli qo‘llab-quvvatlash, zarur sharoitlarga ega qulay muhit yaratish borasida hali qiladigan ishlarimiz ko‘p.

Yurtimizda kichik biznes infratuzilmasini rivojlantirishga qaratilgan islohotlar izchil davom ettirilmoqda. Jumladan, “Biznesni rivojlantirish banki” aksiyadorlik tijorat banki yangitdan tashkil etildi. Bundan asosiy maqsad ustuvor ravishda kichik biznes subyektlari loyihalarni moliyalashtirish va ularga kompleks xizmatlar ko‘rsatishdan iborat. Kichik tadbirkorlik subyektlariga biznes loyihalarni ishlab chiqish, moliyalashtirish va ishga tushirish uchun ko‘maklashish, ularga konsalting xizmatlarini ko‘rsatishda Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahrida tashkil etilayotgan 14 ta kichik biznesga ko‘maklashish markazlarining o‘rni ham kattadir” [16] -deb ta’kidladi.

Individual oilaviy korxona tadbirkorlikning eng ko‘p tarqalgan shakli bo‘lib, bozor iqtisodi rivojlangan mamlakatlarda miqdoriy jihatdan u ko‘pchilikni tashkil qiladi. Masalan, AQShda bunday korxonalarning soni 20 mln.dan ortiq. Oilaviy korxona boshlig‘i ishlab chiqarish faoliyati uchun zarur bo‘lgan moddiy resurslar va ishlab chiqarish vositalariga ega bo‘ladi (yoki ijaraga olishi mumkin). U korxona faoliyatini shaxsan o‘zi nazorat qiladi.

Oilaviy tadbirkorlik an’anaviy tarzda muvaffaqiyatli tarzda rivojlanib kelayotgan sohalar mavjud. Bular savdo, xizmat ko‘rsatish sohasi va qishloq xo‘jaligi hisoblanadi. Mamlakatimizda ko‘plab asrlar davomida rivojlanib kelgan ana shu sohalar oktyabrь to‘ntarishidan keyin barbod qilindi. Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, bu sohalardagi oilaviy tadbirkorlik qayta tiklandi va hozirgi kunga kelib, tez sur’atlar bilan rivojlanib bormoqda.

Oilaviy tadbirkorlikning ijtimoiy samaradorligini ta’minlaydigan jihatlar quyidagilarda ko‘rinadi:

1. Bandlikni ta’minlash

Oilaviy tadbirkorlik ishsizlik darajasini pasaytirishga yordam beradi, chunki oila a’zolari o‘z mehnat salohiyatidan samarali foydalanishi mumkin. Oilaviy korxona qaror qabul qilishda juda keng erkinliklarga ega. Nima ishlab chiqarish, qancha ishlab chiqarish va qanday ishlab chiqarishni uning o‘zi hal qiladi. Bunday korxonada umumiy majlislarning qarori, sheriklarning fikri, direktorlarning buyrug‘ini kutib o‘tirilmaydi.

2. Daromadlarni oshirish

Oilaviy tadbirkorlik orqali oila a’zolari barqaror daromad manbaiga ega bo‘ladi, bu esa ularning ijtimoiy-iqtisodiy holatini yaxshilashga yordam beradi.Xizmatlar ma mahsulotlarni

ko‘paytirish oila a’zolarining jamoaviy mexnati orqali amalga oshiradi. Oilaviy tadbirkorlik o‘z iqtisodiy holatlarini yaxshilab daromadlarini oshirish imkonini beradi.

3. Ijtimoiy ahamiyatga ega mahsulotlar ishlab chiqarish

Ko‘pincha oilaviy tadbirkorlik mahalliy jamoalar ehtiyojlarini qondiruvchi mahsulot va xizmatlar taklifini oshiradi.Tadbirkorning ijtimoiy mas’ulyatini oshiradi va uning bozordagi mavqeini mustahkamlaydi.

4. Madaniy va an’anaviy qadriyatlarni saqlash

Oilaviy tadbirkorlik milliy hunarmandchilik, kulinariya, qishloq xo‘jaligi kabi sohalarda an’anaviy usullarni saqlab qolishga xizmat qiladi. Madaniy merosni saqlashga,. Uni kelajak avlodga yetkazishga ham xizmat qiladi.

5. Jamoaviy munosabatlarni rivojlantirish

Oilaviy tadbirkorlik oila a’zolarini bir maqsad atrofida birlashtiradi, jamoada o‘zaro ishonch va ko‘mak muhitini shakllantiradi. Jamoaviy munosabatlarni rivojlantirish nafaqat oilaviy tadbirkorlikning samaradorligini oshiradi, balki jamiyatda barqaror ijtimoiy muhitni shakllantirishga ham xizmat qiladi. Bu esa keng jamoat manfaatlari uchun muhim ahamiyatga ega.

6. Mahalliy iqtisodiyotni rivojlantirish

Oilaviy tadbirkorlar faoliyati mahalliy bozorni rag‘batlantiradi, iqtisodiy o‘sish uchun turtki beradi va mahalliy resurslardan samarali foydalanishni ta’minlaydi. Mahalliy iqtisodiyotning rivojlanishi aholi turmush darajasining oshishi, yangi ish o‘rinlari yaratilishi va hududda barqaror iqtisodiy o‘sishni ta’minlaydi. Oilaviy tadbirkorlik bu jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo‘lib xizmat qiladi.

7. Ta’lim va malaka oshirish

Oila a’zolari tadbirkorlik jarayonida yangi bilim va ko‘nikmalarni egallash imkoniga ega bo‘ladi, bu ularning shaxsiy rivojlanishiga hissa qo‘shadi. Ta’lim va malaka oshirish tadbirkorlikni yanada samarali qilish, mahsulot va xizmatlar sifatini oshirish, shuningdek, oila a’zolarining shaxsiy salohiyatini rivojlantirishga yordam beradi. Bu jarayon oilaviy tadbirkorlikning barqarorligini va raqobatbardoshligini ta’minlaydi.

XULOSA

Xo‘jalik faoliyati yuritayotgan shaxs doimo foyda to‘g‘risida o‘ylaydi, ko‘pincha uning ma’naviy-axloqiy masalalar to‘g‘risida bosh qotirishga vaqti bo‘lmaydi. Bir qarashda u tadbirkorning amaliy erkinligidan foydalanadi, lekin oliy ma’naviy mohiyatga har doim ham e’tibor bermayotganday tuyuladi. Aslida uning harakatlari negizida uning ijtimoiy qadriyatlarni, huquqiy me’yorlarni qay darajada o‘zlashtirgani va ularga amal qilishi yotadi.

Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda kichik korxonalar, jumladan, oilaviy korxonalar, korxonalar umumiy sonining yarmidan ko‘prog‘ini, ba’zi mamlakatlarda esa, 80-90 foizini tashkil qiladi. Bu korxonalardagi ishchi-xizmatchilar soni aholining ish bilan band qismining uchdan ikki qismidan ko‘prog‘ini tashkil etadi. Bu korxonalarda yalpi ichki mahsulotning yarmidan ko‘prog‘i ishlab chiqariladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. А*весто: Яшт китоби*. (Т.Махмуд таржимаси.) - Тошкент: Шарк, 2001.-Б. 76.
2. Конфуций Суҳбат ва мулоҳазалар. (Тузувчи ва сўзбоши М.Обидов.) - Тошкент: Янги аср авлоди. 2016. - Б.43.

3. **Abu Nasr Forobiy.** *Fozil odamlar shahri*. (Tarjimonlar: Abdusodiq Irisov, Mahkam Mahmudov, Urfon Otajon; Mas'ul muharrirlar: Muzaffar Xayrullayev, Muhammadjon Jakbarov.) - Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. - B. 320.
4. **Abu Rayhon Beruniy.** *Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar*. (Tanlangan asarlar. I jild.) - Toshkent: O'zbekiston, 2022. - B. 656.
5. Sarvar Saidov Ibn Sino risolalarida ruhiy tarbiya masalalari // International scientific journal of Biruni. 2024.№1.-B.269-273.
6. **Yusuf Xos Hojib.** *Qutadg'u bilig*. (Tarjimon: Boqijon To'xliyev.) - Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa uyi, 2007. - B. 199.
7. **Alisher Navoiy.** *Hayrat ul-abror.* (Tarjimon: Porso Shamsiyev.) - Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1992. - B. 344.
8. Ли Баоцзянь. Роль малого бизнеса в развитии инновационного процесса КНР. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. - Москва: 2015.;
9. В.С.Собкин Социология образования. - Москва: Наука, 2020. - С. 412.
10. С.С.Ғуломов Тадбиркорлик ва кичик бизнес. - Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. 2002. - Б. 365.
11. М.Б.Ортиқова Оилада ўсмирларни тадбиркорлик фаолиятига тайёрлашнинг педагогик шарт-шароитлари. Пед. фан. бўй. фалс. док. (PhD) даражасини лолиш учун тайёрланган диссертацияси. - Тошкент: ТДПИ 2008. - Б. 155.
12. Q.Nazarov Bilish falsafasi. - Toshkent: Sharq, 2005. - B. 186.
13. Б.С.Ганиев Янги ривожланиш босқичида тадбиркорлик фаолиятининг ижтимоий-фалсафий жиҳатлари. Фалс. фан. док. (DSc) дисс. автореф. - Андижон: 2022. - Б. 64.
14. U.P. Umurzakov, A.J.Toshboyev. Kichik biznes va tadbirkorlik / o'quv qoilanma. Toshkent: «Sano-standart», 2014. - 480 bet.
15. Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш ҳақида. 02.05.2012 йилдаги ЎРҚ-328-сон. 7-н https://lex.uz/docs/2006789
16. Ш.Мирзиёев. Ҳозирги замон ва янги Ўзбекистон. Тошкент 2024йил 298-бет

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

TECHNICAL DEVELOPMENT AS AN ETHICAL-STRATEGIC RESOURCE

Yusupova Ranokhon Tolibjonovna
Assistant, Department of "Languages and Humanities",
Andijan State Technical Institute

Abstract. This article analyzes the role and importance of technical progress as a moral-strategic resource in modern society. It explains how technological achievements, combined with moral values, can serve to develop human capital and ensure social stability. It also substantiates the need to take into account moral criteria when making strategic decisions based on technical progress.

Keywords: technical progress, moral resource, strategic decision, innovation, human capital, technology, social stability, moral criteria.

TEXNIK TARAQQIYOT AXLOQIY-STRATEGIK RESURS SIFATIDA

Yusupova Ranoxon Tolibjonovna
Andijon davlat texnika instituti
"Tillar va Gumanitar fanlar"
kafedrasi assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada texnik taraqqiyotning zamonaviy jamiyatda axloqiy-strategik resurs sifatidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Axloqiy qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan texnologik yutuqlar qanday qilib inson kapitalini rivojlantirishga, ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashga xizmat qilishi mumkinligi izohlanadi. Shuningdek, texnik taraqqiyotga asoslangan strategik qarorlar qabul qilishda axloqiy mezonlarning hisobga olinishi zaruriyati asoslanadi.

Kalit so‘zlar: texnik taraqqiyot, axloqiy resurs, strategik qaror, innovatsiya, inson kapitali, texnologiya, ijtimoiy barqarorlik, axloqiy mezonlar.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N18

Kirish. Texnik taraqqiyot insoniyat tarixining ajralmas va doimiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo‘lib kelmoqda. U nafaqat ishlab chiqarish va iqtisodiy o‘sishni jadallashtiradi, balki ijtimoiy va madaniy tuzumlarga ham chuqur ta’sir ko‘rsatadi. Biroq, so‘nggi yillarda texnologik yutuqlarning tezlashuvi bilan birga axloqiy muammolar va ijtimoiy ziddiyatlar ham ko‘paymoqda. Shu nuqtai nazardan, texnik taraqqiyotga faqat iqtisodiy manfaat manbai sifatida emas, balki uni axloqiy-strategik resurs sifatida ko‘rish zarurati yuzaga kelmoqda. Bu esa texnologiyaning ijtimoiy qadriyatlar, inson huquqlari, ekologik xavfsizlik va madaniy muvozanat bilan uyg‘unlashtirilgan tarzda rivojlanishini taqozo etadi.

Adabiyotlar tahlili. Texnik taraqqiyot va uning axloqiy jihatlari ko‘plab zamonaviy tadqiqotlarda muhokama etilgan. M. Castell “Axborot davri” asarida texnologik inqilob va jamiyat o‘zgarishlari o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni ochib beradi. Yuval Noah Harari esa “Homo Deus” kitobida texnologiya orqali insoniyatning kelajakdagi axloqiy muammolarini tahlil qiladi. O‘zbekistonlik tadqiqotchilar, masalan, Sh.R. Qodirov va M.M. Karimov o‘z ishlarida

innovatsion rivojlanish va milliy axloqiy qadriyatlarning uyg‘unligiga alohida urg‘u berishadi. Biroq, bu boradagi tadqiqotlar ko‘proq iqtisodiy yoki texnik yondashuvga asoslangan bo‘lib, texnik taraqqiyotning axloqiy-strategik resurs sifatidagi holati hali to‘liq ochib berilmagan [3].

Metodlar. Maqolani tayyorlashda quyidagi ilmiy-uslubiy yondashuvlardan foydalanildi:

Tahliliy metod – mavjud adabiyotlar va tadqiqotlar asosida texnik taraqqiyot va axloqiy qadriyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik tahlil qilindi.

Komparativ metod – turli davlatlardagi strategik yondashuvlar o‘rganilib, ularning axloqiy mezonlarga rioya qilish darajasi solishtirildi.

Kontent-tahlil – siyosiy, iqtisodiy va texnologik strategiya hujjatlari tahlil qilinib, axloqiy mezonlarning qay darajada aks ettirilgani o‘rganildi.

Ekspert baholash – axborot texnologiyalari, sotsiologiya va falsafa sohasidagi mutaxassislarning qarashlari o‘rganildi.

Natijalar. Texnik taraqqiyot axloqiy-strategik resurs sifatida insoniyat rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. U nafaqat iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik muammolarni hal qilishda asosiy vosita, balki davlatlar, tashkilotlar va jamiyatlar uchun uzoq muddatli barqarorlik va raqobatbardoshlikni ta’minlovchi strategik omil hisoblanadi. Biroq, bu taraqqiyotning ijobiy va salbiy oqibatlari o‘rtasida muvozanatni saqlash uchun axloqiy me’yorlar va strategik rejalashtirish zarur. Quyida ushbu mavzuni kengroq va batafsil yoritaman.

Texnik taraqqiyotning strategik resurs sifatidagi ahamiyati

Texnik taraqqiyot davlatlar va jamiyatlar uchun strategik resurs bo‘lib, ularning iqtisodiy, harbiy va ijtimoiy sohalardagi ustunligini ta’minlaydi. Quyidagi jihatlarni alohida ta’kidlash mumkin:

- Iqtisodiy rivojlanish va raqobatbardoshlik:

Zamonaviy texnologiyalar, masalan, sun’iy intellekt (SI), 5G tarmoqlari, kvant hisoblash va robototexnika iqtisodiy samaradorlikni oshiradi. Masalan, sanoat 4.0 deb atalgan to‘rtinchi sanoat inqilobi avtomatlashtirish va ma’lumotlarni tahlil qilish orqali ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirdi. Bu esa xarajatlarni kamaytirib, mahsulot sifatini oshiradi.

Davlatlar texnologik innovatsiyalarga sarmoya kiritish orqali global bozorda yetakchi o‘rinlarni egallaydi. Masalan, Xitoy va AQSh o‘rtasidagi SI va 5G sohasidagi raqobat global iqtisodiy tartibni shakllantirmoqda.

- Barqaror rivojlanish:

Texnologik yutuqlar iqlim o‘zgarishi va resurslar tanqisligi kabi global muammolarni hal qilishda muhimdir. Qayta tiklanadigan energiya manbalari (quyosh, shamol, gidroenergetika), karbon emissiyasini kamaytiradigan texnologiyalar va aqlli shahar infratuzilmalari barqarorlikni ta’minlaydi.

Masalan, Tesla kabi kompaniyalar elektromobillar va energiya saqlash tizimlarini rivojlantirib, neftga qaramlikni kamaytirmoqda. Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligida dronlar va IoT (narsalar interneti) yordamida resurslardan oqilona foydalanish imkoniyati kengaymoqda.

- Harbiy va xavfsizlik sohasi:

Texnologiyalar harbiy strategiyalarda ham markaziy o‘rin tutadi. Dronlar, kiberqurollar, sun’iy intellektga asoslangan razvedka tizimlari va kosmik texnologiyalar davlatlarning mudofaa qobiliyatini oshiradi. Masalan, AQShning DARPA agentligi SI asosidagi avtonom qurollarni rivojlantirishga katta sarmoya kiritmoqda.

Biroq, bu sohada texnologik taraqqiyot global xavfsizlikka tahdid solishi mumkin, chunki noto‘g‘ri foydalanish yoki kiberhujumlar katta zarar keltirishi ehtimoli yuqori.

- Ijtimoiy rivojlanish:

Texnologiyalar ta’lim, sog‘liqni saqlash va kommunikatsiya sohasida inqilobiy o‘zgarishlar keltirdi. Masalan, masofaviy ta’lim platformalari (Coursera, Khan Academy) va telemeditsina kabi yutuqlar global miqyosda bilim va tibbiy xizmatlardan foydalanishni kengaytirdi.

Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar va internet jamiyatlar o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamladi, ammo bu sohada dezinformatsiya va maxfiylik muammolari ham vujudga keldi.

Axloqiy jihatlar va mas’uliyat

Texnik taraqqiyotning strategik ahamiyatiga qaramay, uning axloqiy oqibatlari e’tibordan chetda qolmasligi kerak. Texnologiyalar inson qadri, adolat va xavfsizlikka xizmat qilishi uchun axloqiy me’yorlarga rioya qilish zarur. Quyidagi jihatlar buni aniq ko‘rsatadi:

- Maxfiylik va shaxsiy ma’lumotlar:

Sun’iy intellekt va katta ma’lumotlar (Big Data) tahlili shaxsiy ma’lumotlarni to‘plash va tahlil qilish imkonini berdi. Bu esa maxfiylik huquqini himoya qilish masalasini dolzarb qildi. Masalan, Facebook va Google kabi kompaniyalar foydalanuvchi ma’lumotlarini noto‘g‘ri ishlatgani uchun tanqidga uchradi.

Axloqiy yondashuv ma’lumotlarni himoya qilish bo‘yicha qat’iy qonunlar (masalan, GDPR Yevropada) va shaffof algoritmlarni talab qiladi [5].

- Tengsizlik va ijtimoiy adolatsizlik:

Texnologik taraqqiyot ba’zi mamlakatlar va ijtimoiy guruhlar uchun katta imkoniyatlar ochsa-da y, boshqalarni yanada chetga surishi mumkin. Masalan, avtomatlashtirish ko‘p sonli ish o‘rinlarini yo‘q qildi, ayniqsa, kam malakali sohada.

Axloqiy strategiya ta’lim tizimlarini modernizatsiya qilish, qo‘llab-quvvatlash dasturlari va teng imkoniyatlar yaratish orqali bu muammoni yengishga qaratilishi kerak.

- Sun’iy intellekt va avtonom tizimlar:

SI asosidagi tizimlar qaror qabul qilishda insonni qisman yoki to‘liq almashtirishi mumkin. Bu esa axloqiy dilemmasini keltirib chiqaradi: masalan, avtonom avtomobil qanday qilib hayotiy vaziyatda “to‘g‘ri” qaror qabul qiladi?

Texnik taraqqiyot axloqiy-strategik resurs sifatida insoniyat uchun ulkan imkoniyatlar ochadi, lekin uni mas’uliyat bilan boshqarish zarur. Strategik jihatdan, u iqtisodiy raqobatbardoshlik, barqaror rivojlanish va xavfsizlikni ta’minlaydi. Biroq, axloqiy nuqtai nazardan, texnologiyalar inson qadri, adolat va xavfsizlikka xizmat qilishi uchun shaffoflik, qonunchilik va global hamkorlik talab qilinadi.

Muvaffaqiyat texnologik innovatsiyalar va axloqiy qadriyatlar o‘rtasidagi muvozanatga bog‘liq. Agar bu muvozanat saqlansa, texnik taraqqiyot insoniyatni yangi cho‘qqilarga olib chiqadi.

Munozara. Texnik taraqqiyot va axloqiylik o‘rtasidagi bog‘liqlik murakkab va ko‘p qatlamli masala hisoblanadi. Garchi texnologik yutuqlar inson hayotini yengillashtirsa-da, ular bilan bog‘liq axloqiy savollar doimiy e’tiborni talab qiladi. Masalan, sun’iy intellekt qarorlar qabul qilayotganda axloqiy mezonlar qanchalik inobatga olinadi? Yoki bioinjiniring sohasida inson genlariga aralashish qanday axloqiy xavflarni tug‘diradi? Bu savollarga javob berish

uchun nafaqat texnik mutaxassislar, balki etiklar, sotsiologlar, pedagoglar hamkorlikda harakat qilishi lozim. Shu bois texnik taraqqiyot nafaqat ixtirolar orqali, balki axloqiy tamoyillarning chuqur integratsiyasi orqali ham strategik resursga aylanishi mumkin.

Xulosa. Texnik taraqqiyot nafaqat iqtisodiy o‘sishning drayveri, balki axloqiy yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirilganda jamiyat taraqqiyotining strategik omiliga aylanadi. Insoniyat faqat texnologiyaga tayangan holda emas, balki uni axloqiy mezonlar bilan boshqarishni o‘rgangan taqdirdagina barqaror rivojlanishga erisha oladi.

Texnologik siyosat ishlab chiqishda axloqiy ekspertiza majburiy elementga aylantirilsin.

Ta’lim tizimida “Texnologiya va axloq” yo‘nalishida fanlar joriy etilsin.

Raqamli platformalarda axloqiy nazorat tizimlari ishlab chiqilsin.

Strategik qarorlarda inson huquqlari va madaniy qadriyatlar ustuvor omil sifatida belgilang.

Texnologik innovatsiyalarni moliyalashtirishda axloqiy-huquqiy mezonlarga mos keladigan loyihalarga ustuvorlik berilsin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ахмедов, Б. А. (2021). Задачи обеспечения надежности кластерных систем в непрерывной образовательной среде. Eurasian Education Science and Innovation Journal, 1(22), 15-19.
2. Akhmedov, B. A., Xalmetova, M. X., Rahmonova, G. S., Khasanova, S. Kh. (2020). Cluster method for the development of creative thinking of students of higher educational institutions. Экономика и социум, 12(79), 588-591.
3. Akhmedov, B. A., Makhkamova, M. U., Aydarov, E. B., Rizayev, O. B. (2020). Trends in the use of the pedagogical cluster to improve the quality of information technology lessons. Экономика и социум, 12(79), 802-804.
4. Akhmedov, B. A., Majidov, J. M., Narimbetova, Z. A., Kuralov, Yu. A. (2020). Active interactive and distance forms of the cluster method of learning in development of higher education. Экономика и социум, 12(79), 805-808.
5. Akhmedov, B. A., Eshnazarova, M. Yu., Rustamov, U. R., Xudoyberdiyev, R. F. (2020). Cluster method of using mobile applications in the education process. Экономика и социум, 12(79), 809- 811.
6. Akhmedov, B. A., Kuchkarov, Sh. F., (2020). Cluster methods of learning english using information technology. Scientific Progress, 1(2), 40-43.
7. Akhmedov, B. A. (2021). Development of network shell for organization of processes of safe communication of data in pedagogical institutions. Scientific progress, 1(3), 113-117.
8. Ахмедов, Б. А., Шайхисламов, Н., Мадалимов, Т., Махмудов, Қ. (2021). Smart технологияси ва ундан таълимда тизимида кластерли фойдаланиш имкониятлари. Scientific progress, 1(3), 102-112.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE INFLUENCE OF MORAL IDEALS AND VALUES EXISTING IN SOCIETY ON THE FORMATION OF THE PERSON

Yarashov Sarvar
Teacher at the non-state higher educational institution
«University of Management and Future Technologies»

Abstract. This article discusses the influence of moral ideals and existing values in society on the formation of personality. The question of what changes in the socio-economic formations of society can lead to changes in the morality of the individual was highlighted. The issue of moral ideals, their influence on society, and the formation of personality was studied. The importance of values and the necessity of choosing them correctly were shown. Moral ideals and their influence on members of society were studied.

Keywords: personality, morality, moral ideal, Erich Fromm, society, influence of the environment, value, usefulness, youth, influence of the formation in society.

SHAXSNING SHAKLLANISHIGA AXLOQIY IDEALLAR VA JAMIYATDA MAVJUD QADRIYATLARNING TA'SIRI

Yarashov Sarvar Norqul o'g'li
«University of Management and Future Technologies»
nodavlat oliy ta'lim muassasasi o'qituvchisi.
E-mail: sarvaryarashov04@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada axloqiy ideallar va jamiyatda mavjud qadriyatlarning shaxsning shakllanishiga ta'siri muhokama qilinadi. Jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyalarining o'zgarishi shaxs axloqida qanday o'zgarishlarga olib kelishi mumkinligi masalasi yoritildi. Axloqiy ideallar, ularning jamiyatga ta'siri, shaxsning shakllanishi masalasi o'rganildi. Qadriyatlarning ahamiyati, ularni to'g'ri tanlay olishning zarurligi ko'rsatildi. Axloqiy ideallar va ularning jamiyat a'zolariga ta'siri o'rganildi.

Kalit so'zlar: shaxs, axloq, axloqiy ideal, Erix Fromm, jamiyat, muhit ta'siri, qadriyat, naflilik, yoshlar, jamiyatdagi formatsiyaning ta'siri.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N19

Inson tug'ilganidan to o'limiga qadar jamiyat ta'sirida bo'ladi. Bu ta'sir turli shakl va yo'nalishlarda; bevosita va bilvosita yuzaga chiqadi. Masalan inson o'zi yashab turgan davrga mos bo'lgan urfda kiyinadi, bu jamiyatning insonga bevosita ta'siriga misol. Bilvosita ta'sir nisbatan murakkab shakllarda namoyon bo'ladi. Quldorlik davri, sotsialistik yoki kapitalistik tuzumda yashagan davr kishilarining axloqiga o'zlari yashagan tuzum katta ta'sir ko'rsatgan.

Faylasuf Erix Frommning ''Ozodlikdan qochish'' nomli asarida quyidagi fikrlar uchraydi: ''Albatta, tabiat tomonidan shartlangan va hamma uchun umumiy bo'lgan ehtiyojlar – ochlik, tashnalik, jinsiy ehtiyoj mavjud, biroq inson xarakterini bir-biridan farqlashga olib keladigan intilishlar – muhabbat yoki nafrat, hokimiyatga tashnalik yoki bo'ysunishga moyillik yoki uning oldida qo'rqish – bularning hammasi ijtimoiy jarayonning mahsulidir. Insonga xos eng go'zal va

eng xunuk jihatlar biologik shartlangan inson tabiatidan kelib chiqmaydi, balki inson shaxsi shakllanishining ijtimoiy jarayoni mahsuli sifatida vujudga keladi. Boshqacha qilib aytganda, jamiyat faqat bostirish vazifasini bajaribgina qolmay, shaxsni yaratish vazifasini ham amalga oshiradi" [1]. Yuqoridagi jumlalardan tushunishimiz mumkinki, insondagi yaxshi va yomon xususiyatlar uni qurshab turgan muhitdan o'zlashtiriladi. Albatta, to'liq bo'lmasa-da, katta qismini. Yoshlik vaqtida bolaga odamlar bilan ko'rishganda salomlashish kerakligi va bu juda ham yaxshi amal ekanligi ota-ona, ustozlar yoki uning atrofidagi kattalar tomonidan o'rgatiladi. Buni bola kattalar o'rgatganidek takrorlaydi. Bu harakati uchun shirinlik, suyib erkalash yoki maqtov shaklida mukofot oladi. Holat tez-tez takrorlanadi. Borib borib endi uni kattalar mukofotlamasa ham o'z-o'zidan salom beradigan bo'ladi. Va bu odatga aylanib, xulq sifatida namoyon bo'lishni boshlaydi.

Iqtisodiy tuzum jamiyatda axloq me'yorlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. So'z yuritayotganimiz Erix Frommning "Ozodlikdan qochish" asarida bu haqda shunday fikrlar bor: "Kapitalizmning iqtisodiy rivojlanishi psixologik atmosferada shunday muhim o'zgarishlarning ro'y berishiga olib keldi. O'rta asrlarning oxiriga kelib, notinchlik ruhi hukm sura boshladi. Hozirgi ma'nodagi vaqt tushunchasi vujudga keldi, daqiqa (minut) lar qadrlana boshladi. Vaqtni bunday yangicha his etishning alomati shunda ediki, Nyurnberg kurantlari ayni XVI asrda har chorak soatda bong ura boshladi. Bayramlar sonining ko'pligi ofat bo'lib tuyula boshladi. Vaqt shu qadar qadrlana boshladiki, uni befoyda sarflash mumkin emas edi. Mehnat tobora eng oliy qadriyatga aylandi. Mehnatga yangicha munosabat rivojlandi. Mehnatga bo'lgan munosabat shu darajaga yetdiki, o'rta sinf cherkov muassasalarining iqtisodiy samarasizligidan darg'azab bo'la boshladi. Qashshoqlashib borayotgan monaxlar ordeni nafrat uyg'ota boshladi: ular ishlab chiqarmas ekanlar, demak, ular axloqsizdir! Samaradorlik eng yuksak axloqiy qadriyatlardan biri bo'lib qoldi. Ayni vaqtda boylik va moddiy yutuqlarga erishish insonning butun vujudini qamrab olgan ehtirosga aylandi" [2]. E'tibor bering "Samaradorlik eng yuksak axloqiy qadriyatlardan biri bo'lib qoldi" deyilmoqda. Haqiqatan ham kapitalizm hukmronligi sharoitida narsa, hodisa, hattoki inson ham iqtisodiy naf keltirishiga ko'ra qiymatlanadi. Shaxsning shakllanishida muhit eng katta omillardan biridir. Iqtisodiy naflilik asosiy o'lchov bo'lgan jamiyatda tug'ilgan inson uni qurshab turgan muhit ta'sirida boshqalarga shu me'yor asosida qiymat beradi. Qurollar ishlab chiqariladi, so'ngra ularni sotish uchun millati, dini yoki irqi bahona qilinib urushlar hosil qilinadi. Bunday holatlar axloqsizlik va insoniyat uchun uyat. Bu misollar bizga jamiyatda axloq me'yorlari qanday iqtisodiy, siyosiy tuzum bo'lishidan qat'iy nazar birinchi o'rinda turishi lozimligini ko'rsatadi.

Inson shakllanishida tabiiy muhit ta'siri mavjud. Ayni paytda insonning ham o'zi yashab turgan muhitga ta'siri bor. Dastlabki paytlarda insonning tabiatga ta'siri unchalik sezilarli bo'lmagan. Ammo, vaqt o'tishi bilan inson aqli rivojlanib, o'zi va uni qurshab turgan olam haqidagi bilimlari ko'payib bordi. Mehnat va jang qurollari takomillashib bordi. Bu takomillashuv XVI-XVII asrlardan tezlasha boshladi va XIX asr oxiri hamda XX asrdan boshlab fan-texnika sohasi jadal rivojlandi. Fanda qilingan ixtiro hamda kashfiyotlar insonga katta kuch va imkoniyatlar taqdim qildi. Bu holatni faylasuf Bahodir Husanov o'zining "Axloqshunoslik" nomli kitobida shunday izohlaydi: "…Inson endilikda o'zi yashayotgan butun boshli sayyoraga ta'sir ko'rsata boshladi. Yer tarixida inson birinchi marta ulkan geologik kuch bo'lib maydonga chiqdi. Insoniy tafakkur biosferadagi o'zgarishlarning asosiy sababiga aylandi" [3]. Endilikda insoniyat oldida unga berilgan bunday katta miqdordagi kuch va imkoniyatlardan qanday qilib

to‘g‘ri, o‘zi va sayyoraga bezarar holatda foydalanish masalasi paydo bo‘ldi. Insondagi hokimiyat va boylik istagi uni bor imkoniyatini ishga solib, maqsadiga erishishga undaydi. Bu maqsadga erishish yo‘lida ba’zan axloq me’yorlariga zid harakatlar sodir qilingan. Masalan, ikkinchi jahon urishi davridagi natsistlar harakati. Bu davrda Germaniyadagi hukmron toifalar garchi bu umuminsoniy axloq me’yorlariga zid bo‘lsada, o‘zlarining dunyodagi boshqa xalqlardan ustunligi va dunyoga hokimlik g‘oyasini zo‘r berib targ‘ib qildi. Afsuski, ortlaridan millionlab odamlarni ergashtira oldi. Insoniyatning daho farzandlari tomonidan fan va texnikada qilingan eng so‘nggi ixtiro hamda kashfiyotlar shu istakni amalga oshirish uchun insoniyatning o‘ziga qarshi ishlatildi. Shu o‘rinda bir savol paydo bo‘ladi. Nima uchun millionlab odamlar natsistlarga ergashdi? Qanday qilib fan va texnikada ulkan yangiliklarni qilgan fikrli elita ham inson tafakkuri orqali erishilgan kuch va imkoniyatlarning bu dunyodagi oliy mavjudot bo‘lgan insonlarga qarshi ishlatilishiga hissa qo‘shdi? Bizningcha, hukmron kuchlar ularni bunga majbur qilishgan. Bunday vaziyatda ilmli insonning tutumi qanday bo‘lishi kerak? Albatta, insoniyatga qarshi qaratilgan, umuminsoniy axloq me’yorlariga zid bo‘lgan har qanday harakatga qarshi turish kerak. Hukmron tuzumning bosimlariga qaramasdan axloq me’yorlaridan chekinmaslik shart. E’tiboringizni bir misolga qaratmoqchiman. Xuddi shu davrda fan tarixida ulkan burilish yasay olgan olim Albert Eynshteyn yashadi. Undan ham o‘z ilmini natsistlarning ikkinchi jahon urishidagi g‘alabasi uchun ishlatishlarini so‘rashdi. Olim bunga rozi bo‘lmaydi va natsistlarning ta’qibiga uchraydi. Oxir oqibat omon qolish uchun yurtini tashlab chiqib ketishga majbur bo‘ladi. Albert Eynshteyn hayotini Amerika Qo‘shma Shtatlarida davom ettiradi. Urush cho‘zilib borardi. Buning ustiga natsistlarning atom bombalarini yasash uchun yaqin qolganligi haqida ham ma’lumotlar bor edi. Shunday vaziyatda Amerika Qo‘shma Shtatlari hukumati ham olimdan bomba loyihasida ishtirok etish va natsistlarni to‘xtatishga hissa qo‘shishga chaqiradi. Urushning borishi va agar natsistlar yadroviy qurolga ega bo‘lsa oqibati qanday bo‘lishini olim tushunardi. Shu kabi omillar ta’siri ostida Eynshteyn ham bu kuchni (atom energiyasidan foydalanish) bomba yasashda foydalanilishiga rozi bo‘ladi (Shu o‘rinda bir ma’lumot: Albert Eynshteyn bomba yasash ishida to‘g‘ridan to‘g‘ri qatnashmagan). Natija barchamizga ma’lum. Bomba Yaponiyaning Nagasaki va Xirasima shaharlariga tashlanadi. Minglab tinch aholi halok bo‘ladi. Bu hol olimni qattiq vijdon azobiga soladi. Fojiadan keyingi radiodagi nutqida Albert Eynshteyn shunday deydi: “Gugurtning ixtiro qilinishi madaniyat va odamzodga qanday xavf tug‘dirsa, uran bo‘linishining ochilishi ham shunday xavf tug‘diradi. Olamning taqdiri endi fan taraqqiyotiga emas, balki odamzod xulq-atvorining kuchiga bog‘liqdir. Bizni endi qurol himoya qilolmaydi, fan ham, Yerning tagiga qochish ham xatardan saqlay olmaydi. Endi bizni tartib va qonunlarga rioya qilishgina halokatdan saqlashi mumkin” [4]. Bir holatga e’tibor bering. Insoniyatga berilgan ulkan kuch va imkoniyatlar davr o‘tgani sayin yuksalib bormoqda. Biz XX va XXI asrda insoniyat shu davrga qadar o‘tgan vaqt mobaynida hech qachon ega bo‘lmagan kuch va imkoniyatlarga ega bo‘ldik. Bu imkoniyatlarga ega bo‘lishimizda olimlarning hissasi katta bo‘ldi. Meni qayg‘uga soladigan narsalardan biri shuki, aslida insoniyatning farovonligiga xizmat qilishi kerak bo‘lgan kashfiyot va ixtirolar fanda erishilgan yutuqlar birinchilardan bo‘lib harbiy sohada tatbiq qilinadi va insoniyatga qarshi qo‘llaniladi. Yuqorida eslab o‘tganimiz ikkinchi jahon urushida ham shu holat kuzatildi. Sayyorada to‘g‘ri bir shaklda yashab o‘tish uchun zarur bo‘lgan tafakkur agar axloq me’yorlariga asosan ishlatilmasa, insoniyatning o‘ziga qarshi ishlaydi.

Marhum shoir Abdulla Oripovning “Tafakkur monologi” nomli sherida tafakkur tilidan shunday so‘zlar ishlatiladi:

U goh buyuk erur, goh zabun barbod.
Sira tushunmadim men uni hayhot.
Faqat idrokimga zanjirdir shu g‘am,
Seni eplolmadim, juvonmarg odam!...[5].

Aql ezgulikka ham yovuzlikka ham birday xizmat qilaveradi. Yer yuzida yovuz harakatlarni sodir etuvchi kuchlar ham aql sohiblari. Faqat harakatlarni axloqiy oqibatlariga ko‘ra emas, o‘zlari uchun foyda keltirishiga ko‘ra bajaradilar. Bunday kuchlar ta’siridan yosh avlodni asrash har bir ongli insonning burchidir. Yoshlar axloqiga ijobiy ta’sir qiladigan muhitni paydo qilish harakatida bo‘lishimiz zarur. Xulosa o‘rnida Amerika Qo‘shma Shtatlarining birinchi prezidenti Jorj Vashingtonning quyidagi so‘zlarini keltiramiz: “Dinsiz, e’tiqodsiz axloq bo‘ladi deb o‘ylash — xomxayollikdir. Boylik va farovonlikka yetaklaydigan yo‘llarning har birida biz e’tiqod va axloqqagina tayanishimiz mumkin”[6]. Bu so‘zlardan ham anglashimiz mumkinki, e’tiqod va axloq me’yorlari insoniyat amal qilishi lozim bo‘lgan asosiy qoidalardan hisoblanadi.

Jamiyat yoki davlatning rivojlanishi undagi odamlarning qadriyat yo‘nalishlari va axloqiy tamoyillariga bog‘liq. Ayniqsa, yoshlarning dunyoqarashi qanday bo‘lishi muhim, chunki mamlakat kelajagi shunga bog‘liq. Hozir yaxlit ma’naviy-axloqiy mo‘ljallarning yo‘qligi, moddiy qadriyatlarning ustunligi kuzatilmoqda, bu esa cheksiz moddiy istaklarni, jismoniy ehtiyojlarni qondirishga, mavjudlikning oliy maqsadlarining bema’niligiga olib kelmoqda.

Moddiy qadriyatlarning mutlaq ustunligi inson uchun yomon oqibatlarni keltirib chiqaradi. Sababi inson uchun u harakat qiladigan ideallarning hammasi moddiy va o‘limdan oldin erishiladigan bo‘lsa, inson ularga yetib borishi bilan bu dunyoda mavjudligi qiziqarli bo‘lmay qoladi. Uni oldinga undovchi sabab tugaydi. Mavjudligi uchun ma’no topolmay qoladi. Shu nuqtada unga hammasini tugatish fikri kela boshlaydi. Bunday vaziyatdan qutilish uchun inson shunday qadriyatlarga ega bo‘lishi kerakki, toki ular insonni har doim mukammallashishga undasin, umrining oxirigacha ularga intilib yashasin. Bulardan ko‘rinadiki, qadriyatlar insonga hayotiy mo‘ljallar olishida ko‘rsatkich vazifasini bajaradi. Bu haqda hind mutafakkiri Mohandas Karamchand Gandi shunday degan edi: “Sizning qadriyatlaringiz sizning taqdiringizga aylanadi” [7]. Demak inson qiymatli deb bilgan narsalari, harakatlari, fikrlari, ideallari uning hayotida aks etadi.

Xulosa. Maqolamizning boshida ta’kidlaganimizdek inson jamiyatning ta’sirida yashaydi. U yashayotgan jamiyatda mavjud qadriyatlar uning ham nimani qadriyat sifatida tanlashiga katta ta’sir qiladi. O‘tmishda va yoki hozir yashayotgan, ma’lum bir sohada jamiyat rivojiga hissa qo‘shgan shaxslar ko‘pchilik tomonidan ideal sifatida qabul qilinadi. Ularning xulqlari ularni ideal sifatida ko‘ruvchilar uchun ham axloqiy namuna sifatida qabul qilinadi. Jamiyatdagi ijtimoiy o‘zaro ta’sirning asoslaridan biri axloqiy qadriyatlarni o‘zlashtirish bo‘lib, ularning vorisiyligi an’analar bilan ta’minlanadi. Inson ma’naviy kamolotining ushbu nuqtasi zamonaviy jamiyatda shaxs qadriyat yo‘nalishlarining asosiy sharti asriy ma’naviy-axloqiy an’analarni saqlab qolish bo‘lishi kerakligini ta’kidlashga imkon beradi.

Agar inson qadriyatlarni to‘g‘ri shakllantira olsa, hayotdagi maqsadini to‘g‘ri belgilaydi, ya’ni shaxs bo‘lishning to‘g‘ri yo‘lida bo‘ladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Erix Fromm, “Ozodlikdan qochish”. “Yangi asr avlodi”, 2021-y. 30-31-bet.
2. Erix Fromm, “Ozodlikdan qochish”. “Yangi asr avlodi”, 2021-y. 80-81-bet.
3. Abdulla Sher, “Axloqshunoslik”. “O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati” nashriyoti, 2010-y. 316-bet.
4. Chori Nasriddinov, “Inson, Ong, Hayot” T.: “O‘zbekiston” NMIU, 2010. 33-bet.
5. https://t.me/Abdulla_Oripov_sherlari/406
6. Jorj Vashington (GeorgeWashington) “Farewell Address”, Philadelphia, Penn., September 17, 1796.
7. https://oftob.com

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE EMERGENCE OF ZOROASTRIANISM AND THE PHILOSOPHY OF CULTURE AND ART IN IT

Shokirov Tohirjon Nurmamatovich
Senior Lecturer, Department of Music Education and Culture,
Fergana State University

Makhmudov Shokhrukh Utkirbek ugli
Lecturer, Department of Music Education and Culture,
Fergana State University

Abstract. This article is dedicated to studying the significance of the Avesta not only in the history of Central Asia but also in world culture and history. According to sources, the ideas expressed in the Avesta were so feared by the invaders of that time that they destroyed much of it, preserving only the information related to medicine and geography. The article also discusses efforts to restore the Avesta and presents views regarding the personality of Zoroaster. It explores the question of the core essence of the teachings and philosophy created by Zoroaster. The article also thoroughly highlights Zoroaster's views on the glorification of labor as presented in the Avesta.

Keywords: history, teaching / doctrine, idea, labor, culture, lifestyle, Zoroaster, folk oral tradition, work, music.

ZARDUSHTIYLIK DINING VUJUDGA KELISHI VA UNDA MADANIYAT VA SAN'AT FALSAFASI

Shokirov Toxirjon Nurmamatovich
Farg'ona davlat universiteti musiqa ta'limi
va madaniyat kafedrasi katta o'qituvchisi

Maxmudov Shoxrux O'tkirbek o'g'li
Farg'ona davlat universiteti musiqa ta'limi
va madaniyat kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola Avestoning birgina O'rta Osiyo tarixida emas balki dunyo madaniyati va tarixida tutgan o'rni, xamda uning ahamiyatini o'rganishga qaratilgan. Manbalarda keltirilishicha Avestoda ta'kidlangan g'oyalardan o'sha davr istilochilari juda cho'chiganligi xamda tibbiyot va geografiyaga oid ma'lumotlarnigina olib qolib qolganini yo'q qilganligi haqidagi fikrlar bayon etiladi. Avestoni qayta tiklashga bo'lgan izlanishlar, Zardusht shaxsiga oid fikrlar keltirib o'tilgan. Maqolada Zardusht yaratgan ta'limot va falsafaning tub mohiyati nimadan iborat bo'lgan degan savolga javob axtarib ko'rilgan. Avestoda mehnat ulug'lanishi haqida Zardushtning fikrlari ham maqolada batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: tarix, ta'limot, g'oya, mehnat, madaniyat, turmush tarzi, Zardusht, xalq og'zaki ijodi, asar, musiqa.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N20

Kirish. "Avesto" nafaqat O'rta Osiyo, balki butun dunyo madaniyati tarixida muhim ahamiyatga ega asardir. Undan so'z borganda, albatta, Zardusht va uning yaratgan ta'limoti esga olinadi. Garchi Zardushtdan avval ham Avesto ta'limoti mavjud bo'lgan bo'lsa-da, aynan uning sa'y-harakatlari bilan bu ta'limot kuchli va mukammal tizimga aylangan.

“Avesto” Zardusht nomi bilan bog‘lansa-da, bu asar faqatgina bir davrda yaratilmaganini alohida ta’kidlash lozim. “Avesto” bir necha asrlar davomida shakllanib, bugungi yaxlit holatga kelgan. Bu jarayon butun insoniyat madaniyati tarixida sinovlardan o‘tgan katta tajribaning natijasi bo‘lib, “Avesto” ana shu jarayonning dastlabki namunalaridan biridir. Sharqiy sivilizatsiyada bu kabi hodisalar ko‘p uchraydi — qadimgi Xitoydagi falsafiy asarlar yoki Bibliya ham xuddi shunday uzoq yillar davomida shakllangan. Bu holat “Avesto”ning asrlar davomida mashhur va qadrlangan asar bo‘lib kelganini yana bir bor tasdiqlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. “Avesto”ning keng tarqalganligi va mashhurligi Beruniyning “O‘tmish asrlardan qolgan yodgorliklar” (XI asr) hamda Tabariyning “Tarixi Tabariy” (X asr) kabi tarixiy manbalarda ham qayd etilgan. Beruniyning ma’lumotiga ko‘ra, “Avesto” qo‘lyozmasi o‘n ikki mingta mol terisiga oltin harflar bilan bitilgan. Iskandar (Aleksandr Makedonskiy) Eronga hujum qilgach, bu bebaho qo‘lyozmaning Eron podsholari xazinasida saqlangan eng qimmatli nusxalarini qo‘lga kiritgan. U asarning tibbiyot va astronomiyaga oid bo‘limlarini xattotlarga ko‘chirtirib, qolgan qismini katta gulxanda yoqib yuborgan. So‘ngra ko‘chirilgan qismlar yunon tiliga tarjima qilingan.

Sosoniylar sulolasining birinchi podshosi Ardasher Bobak “Avesto”ni tiklash vazifasini donishmand Xirbadan zimmasiga yuklaydi. Xirbadan bir guruh zardushtiy olimlar bilan birga asarni qayta yozib, uni tartibga keltiradi. Shopur II hukmronligi davrida esa Ozarbod Mexrosin “Avesto”ning tarqoq bo‘limlarini to‘plab, undagi ko‘plab nomlar va atamalarga izohlar beradi hamda “Zand Avesto” deb nomlangan asarni yaratadi. “Zand Avesto”ni “Avesto”ning sharhi sifatida qarash mumkin.

“Avesto”ning eng qadimgi qatlami — Gohlar (yoki g‘arbiy adabiyotlarda “gatlar”) — Zardushtning o‘zi tomonidan yozilgan deb hisoblanadi. Gohlar – diniy qasida va munojotlar bo‘lib, asarning qadimiy qatlamidir. Bu qatlamga asoslanib aytish mumkinki, zardushtiylik urug‘chilik jamiyati davrida, ya’ni jamiyatda hukmron tabaqa shakllana boshlagan bosqichda paydo bo‘lgan. Keyingi ijtimoiy taraqqiyot bosqichlarida esa bu ta’limot yanada rivoj topgan. Ayniqsa, milodiy III–VI asrlarda hukm surgan Sosoniylar davrida Zardusht ta’limoti yangicha shaklga ega bo‘lgan. Shunga qaramay, ta’limotning asl mohiyati saqlanib qolgan va takomillashgan.

Shuningdek, “Avesto”ning eng qadimgi qismi — Gohlar va Yashtlar — notiqlik san’atining dastlabki bosqichida vujudga kelganini ham alohida ta’kidlash lozim. Notiqlik san’ati ayniqsa g‘oyaviy qarama-qarshiliklar natijasida rivojlangan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Zardusht o‘z davridagi kohinlar va qadimgi diniy e’tiqodlarga qarshi chiqqan, aynan shu qarama-qarshilik asosida o‘z ta’limotini yaratganini anglash mumkin. Zero, g‘oyaviy kurash — bu jamiyatdagi qarama-qarshi kuchlar o‘rtasidagi to‘qnashuv natijasida yuzaga keladigan jarayondir.

Nazrulla Jo‘raev “Avesto mo‘jizasi” nomli kitobida “Avesto” dagi ijtimoiy adolatga yo‘g‘rilgan, g‘oyat insonparvar qarashlar nafaqat inson, balki butun borliq, tuproq, havo, suv, koinot, yulduzlar, hayvonlar, hasharotlar, parranda-yu darrandalar yaxlit olamining o‘zaro munosabatlari orqali inson ma’naviy-axloqiy me’yorlarini ilk bor ishlab chiqdi”[1].

Natija va muhokama. Zardusht shaxsi haqida turli xil qarashlar mavjud. Ayrim Yevropa olimlarining fikriga ko‘ra, u yashagan davrda ta’qib va bosimlarga duch kelgan. Shunga qaramay, Zardusht buyuk payg‘ambar va insoniyat najotkori sifatida tan olingan. Miloddan avvalgi VII–VI asrlarda yuzaga kelgan siyosiy vaziyatda uning faol roli aynan shu maqomda

baholanishiga asos bo‘lgan. O‘sha davrda kohinlar xalqga tegishli yaylovlarni tortib olib, ommaviy ibodat qilish uchun mo‘ljallangan joylarni buzib, o‘z hukmron siyosatini yuritganlar. Eski diniy e’tiqodlar ham aynan kohinlar va zodagonlar manfaatiga xizmat qilgan. Shu murakkab va zo‘ravon muhitda Zardusht oddiy xalq — o‘troq chorvador qabilalar manfaatlarini himoya qilib, ularning vakili sifatida sahnaga chiqqan va payg‘ambar sifatida e’tirof etilgan.

Sosoniylardan avvalgi V–VI asrlardan ham oldin hukm surgan Axmoniylar davriga oid matnlarda Zardushtning nomi bevosita tilga olinmasa-da, uning g‘oyalari, xususan, Xurmuzdni ulug‘lash g‘oyasi asosiy o‘rin egallaydi. Ko‘pchilik tarixiy manbalarga ko‘ra, Zardusht miloddan avvalgi XIII–VII asrlar oralig‘ida yashagan deb hisoblanadi. Ehtimol, u ta’qib va bosimlarga uchragani sababli ataylab tarixdan chetlashtirilgan bo‘lishi mumkin. Chunki yangicha fikr va g‘oyalar ko‘p hollarda qarshiliklarga uchrab, osonlik bilan tan olinmagan.

Zardusht yaratgan ta’limot va falsafa asosan ezgulik bilan yovuzlik, nur bilan zulmat kabi ruhiy kuchlar o‘rtasidagi kurash g‘oyasiga asoslangan edi. Zardushtiylik — jamiyatdagi muvozanatni buzuvchi nohaqliklarga qarshi yo‘naltirilgan ta’limot bo‘lib, dastlab diniy emas, balki ijtimoiy-siyosiy qarashlar majmui sifatida shakllangan. Zardusht ezgilik va yovuzlikni nafaqat ijtimoiy muammo sifatida ilgari surgan, balki bu tushunchalarni axloqiy jihatdan olamning yaratilishi va tuzilishi bilan bog‘lagan. Vaqt o‘tishi bilan bu qarashlar ilohiy tus ola boshlagan.

Zardusht ta’limoti faqat vaqt sinovidan o‘tibgina qolmay, balki geografik jihatdan ham keng tarqaldi. Bu g‘oyalar bizning hududimizdan boshlab Midiya, Fors, Armaniston, Kichik Osiyo va Hindistonning Panjob viloyatigacha yoyildi. Har qanday diniy oqim ma’lum bir hududda madaniy va ma’naviy yuksalishga sabab bo‘lganidek, zardushtiylik ham bu hududlarda madaniyat markazlarini vujudga keltirgan.

Zardusht Hurmuzddan muhim qonun so‘rar ekan: “Yer yuzida eng yaxshi joy qayerda?” deydi. Hurmuzdning Zardushtga bergan javobi shu bo‘ldi: “Qayerda solih – Hurmuzdning muxlisi yerga yaxshi ishlov bersa, chorva tuyoqlarini ko‘paytirsa, yaxshi joy o‘sha yerdir”. Zotan, mehnatning bu turlari insonning farovon yashashi uchun kafolat. Ayni paytda Hurmuzdning bu javobidan agrotexnika qoidalarining ilk ildizlari to‘g‘risida xabardor bo‘lamiz. Darvoqe, Zardusht Hurmuzddan qonun so‘ragan edi, Hurmuzd qonunning ijrosi sifatida mehnatni berdi. Garchi qonun tushunchasi bugungi kunda o‘z mazmuni va mohiyatini o‘zgartirgan bo‘lsa-da, “Avesto” qonuni va hozirgi qonun tushunchalari o‘rtasida faoliyat jihatidan uyg‘unlikni ko‘ramiz.

Hamma davrda ham qonun inson manfaatlariga xizmat qilib, insoniyatni ezgulikka da’vat qilishini, yovuzlikning har qanday ko‘rinishiga zarba berishini xalqlar umid qilganini e’tiborga olsak, Zardushtning savoliga Hurmuzdning bergan javobi ham o‘z davrida muhim qonun ekaniga amin bo‘lamiz.

Hurmuzdning quyidagi javobi bu fikrlarni yana bir bor tasdiqlaydi: “Kimki chap qo‘li va o‘ng qo‘li bilan, o‘ng qo‘li va chap qo‘li bilan yerga ishlov bersa, foyda keltiradi. Shunda yer solihga aytadi: “Ey inson! Sen menga chap qo‘ling va o‘ng qo‘ling bilan, o‘ng qo‘ling va chap qo‘ling bilan ishlov beryapsan. Darhaqiqat, men toliqmasdan tug‘aman. Har turli yegulikni, mo‘l hosilni yetishtiraman”. Kimki chap qo‘li va o‘ng qo‘li bilan, o‘ng qo‘li va chap qo‘li bilan yerga ishlov bermasa, unga yer aytadi: “Ey inson! Sen menga ishlov bermayapsan, sen shubhasiz tilanchilar orasida bo‘lasan, begona eshiklar oldida mung‘ayib turasan”. Uzoq vaqt ishlov berilmasdan, ekuvsiz qolib ketgan yer – turmushga chiqolmay, befarzand o‘tgan qariqiz bilan

baravardir, degan hikmatli fikr “Avesto” zamonidan bizgacha yetib kelgan. Bu esa turli davrlar madaniyatning vorisiyligini va uzluksizligini ko‘rsatadi.

Bizga ma’lumki, Markaziy Osiyoda yashovchi xalqlarning she’riyati va musiqa san’ati sinkretik (bir-biridan ajralmagan) holda vujudga kelgan. Bu jarayon eramizdan avvalgi I ming yillikka to‘g‘ri kelmoqda. Bu esa o‘z navbatida qadimiy xalq og‘zaki ijodidagi musiqiy-she’riy asarlarda bayon etilgan qahramonlik, marosim, mehnat va diniy mavzulardagi qo‘shiqlar, she’rlar, dostonlar bilan xarakterlanadi. Jumladan, Siyovush, Rustam, Shiroq kabi doston va qo‘shiqlarni fikrimizning yaqqol dalili sifatida bayon qilishimiz mumkin. Xalqimizning durdonasi bo‘lgan “Avesto” kitobida ham ajdodlarimizning turmush tarzi, an’analari, ma’naviy dunyosi, ijtimoiy hayoti to‘g‘risida ko‘plab ma’lumotlar bor. Filologiya fanlari doktori, professor Q.Sodiqovning “Sharq klassik filologiyasi” deb nomlangan ilk to‘plamida marosimlarda ijro etiladigan qo‘shiqlar haqida quyidagicha ma’lumotlar keltirilgan. “Movarounnahr va Xurosondagi islomgacha bo‘lgan dinlar qatorida Kushon (I-IV asrlar) va Eftalitlar (V-VI asr o‘rtalari) davlatlari davrida chetdan kirib kelgan budda va xristian dinlari musiqa bilan bevosita bog‘liq bo‘lsa-da, ammo vatani Xorazm hisoblangan. Muqaddas kitobning eng qadimiy qismlaridan “Yasna” atalmish 17-bobi “Gotlar”, “Gimnlar” deb nomlangan. Ular turli marosimlarda ijro etiladigan qo‘shiqlarni o‘z ichiga oladi.

Qo‘shiqlarni ijro etish, duolarni o‘qish, ibodat davomida ovozni idora etish va ijroning ta’sir kuchini oshirish yo‘llari Zardusht misolida ko‘rsatiladi. Masalan, Zaratushtra (Zardusht) bola tug‘ilgan zahoti she’riy duolarni to‘rt marta to‘xtab-to‘xtab, har gal ovozini balandroq ko‘tarib o‘qigan. Shunisi diqqatga sazovorki, “Avesto”ning o‘zi ham, uning sharhlari (Zend) ham milodning VI asrigacha to‘laligicha og‘zaki saqlanib kelingan. Jumladan, “Avesto”ning “Gotlar”i musiqa jo‘rligida ijro etilib, duolar o‘z vaqtida lozim mutanosiblik (garmoniya) bilan va muayyan pardalarda (registr), ovozlarning zarur ohanglari va pardalarni to‘la saqlagan holda kuylanishi talab qilingan”. Shu holda avloddan-avlodga og‘zaki o‘tib kelgan. Ularning muayyan ovoz ohanglariga ega ekanligi, ya’ni “qo‘shiqonaligi” ko‘p asrlar jarayonida og‘zaki saqlanib qolishiga o‘ziga xos kafolat bo‘lib xizmat qildi va bu ohanglar asrlar osha yashab keldi”[2].

“Avesto”da ta’kidlanganidek, “daryolarning kemabop keng oqimlari yo‘nalishida joylashgan” bu qadimgi voha, ya’ni, Xorazm madaniyati haqidagi ilk qiyosiy ma’lumotlarni yunon olimlaridan Gerodot (tarix), Strabon (geografiya), Arrian va Kvint Kursiy Ruf (Aleksandr Makedonskiy yurishlariga oid) asarlarida uchratish mumkin. Lekin daslabki ishonarli dalillar aynan shu zaminda o‘sib voyaga yetgan Muso al-Xorazmiy (783-850)ning “Tarix kitobi”da va “Musiqa risolasi”, Beruniyning “Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar”i va Abu Abdulloh Muhammad Xorazmiy (vafoti – 997)ning “Mafotih al-ulum” (“Ilmlar kaliti”) nomli, butun O‘rta va Yaqin Sharqda tan olingan qomusiy asarida bayon qilinganligi ma’lum. Jumladan, so‘ngi manbalarda – o‘zga ilmlar qatori, musiqa madaniyati va san’atining umumbashariy, nazariy va estetik masalalari, ayrim janr va shakllari ta’rifi hamda tahlili berilgan.

Turkiy va forsiy tillarda keng tarqalgan “nazmiy musiqiy” noma janri asoschisi, nozikta’b shoir Xorazmiy (XIII asr oxiri – XIV asr boshlari) qalamiga mansub “Muhabbatnoma”da so‘z va kuy san’atining o‘ziga xos tadrijiy bayoni namunalarini uchratish mumkin:

“Husayniy” pardasida uzra turub soz,
Mug‘anniy bu g‘azalni qildi og‘oz.
Yoki:
“Iroq”iy mutribe hoham hush ilhon,

Kixondin g‘azalrodar “Sifihon”.

Muallif o‘zining “Muhabbatnoma”sidagi atigi ikki baytida – jami uch maqom”(“Husayniy”,“Iroq”, “Isfixon”), musiqa cholg‘u sozini muayyan parda (“Husayniy”)ga sozlanishi, birinchi baytni shu asnoda kuylayotgan hofiz (mug‘anniy) ovozi, ya’ni boshlayotganligini va nihoyat, o‘zga (“Iroq”) pardadagi yoqimli cholg‘u asar ehtiyoji tug‘ilganligini katta mahorat bilan tasvirlaydi.

Xulosa. “Yeng mo‘tabar, qadimiy qo‘lyozmamiz... Bu nodir kitob bundan 30 asr muqaddam ikki daryo oralig‘ida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlariga qoldirgan ma’naviy, tarixiy merosidir[7]”. Birinchi Prezidentimiz I. A .Karimov bu so‘zlarni bejiz aytmaganlar. “Avesto” ayni zamonda bu qadim o‘lkada buyuk davlat, buyuk ma’naviyat, buyuk madaniyat bo‘lganidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdir. Unda markaziy Osiyo xalqlari bundan 3 ming yil oldingi davrlarda yoritib berilgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoev Sh. “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari”. 4-jild. –Toshkent:
2. O‘zbekiston. 2020. – B. 344.
3. Mirziyoyev Sh. “Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy baxodir”. – Toshkent: O‘zbekiston. NMIU. 2-tom. 2018.
4. G‘. Gulomov. “Madaniyat va jamiyat”. T.: “Fan”. 2019. – B.126.
5. A. Karimov. “Milliy qadriyatlarni tiklashda madaniy tadbirlarning ahamiyati”. T.: “Yangi asr avlodi” nashriyoti, 2021. – B.112.
6. I. Rasulov. “Ommaviy tadbirlar tashkilotchiligi”. Samarqand: “Ilm ziyo” nashriyoti, 2018. – B.135.
7. Azimov D. Asadova S. O‘rta asr sharq allomalarining musiqiy qarashlari. ”Ekonomika i sotsium”. 2021
8. I.A.Karimov. “Adolatli jamiyat sari”, Toshkent: 1998
9. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. –Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti. 2-tom. 2001.
10. https://abiturtest.uz/mavzular/avesto-kitobining-organilishi-va-uning-tariximizda-tutgan-orni.
11. Narzulla Jo‘rayev “Avesto“ mo‘jizasi. G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot- matbaa ijodiy uyi. Toshkent – 2013.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

FIRST STEPS IN THE MICROWORLD: PHILOSOPHICAL REFLECTIONS ON DYBIOSIS AND ALLERGY IN INFANTS

Akhmedova Dilbar Yusufjanovna
Assistant at the Department of Pediatrics and Neonatology,
Samarkand State Medical University

Shavkatova Shirin
1st-year student of the Pediatric Faculty,
Samarkand State Medical University

Abstract. Despite significant advances in the study of the gut microbiota of newborns, the philosophical aspects of this issue remain understudied. The article explores the relationship between gut dysbiosis and the development of allergic reactions in infants through the lens of philosophical concepts such as harmony, balance, and interaction. The role of microbiota as part of a complex system, where imbalance leads to pathological conditions, is analyzed. The need to integrate medical and philosophical approaches to develop strategies for the prevention and correction of dysbiosis is emphasized.
Preventing dysbiosis in newborns and methods for its correction are among the key challenges in pediatrics. For this reason, in this study, we examined disturbances in the gut microbiota and their connection to allergic reactions.

Keywords: philosophy, balance, allergy, microflora, children, infants, microbe.

ПЕРВЫЕ ШАГИ В МИКРОМИРЕ: ФИЛОСОФСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О ДИСБИОЗЕ И АЛЛЕРГИИ У МЛАДЕНЦЕВ

Ахмедова Дилбар Юсуфжановна
ассистент кафедры 1-педиатрии и неонатологии
Самаркандского Государственного медицинского университета

Шавкатова Ширин
Студентка 1 курса педиатрического факультета
Самаркандского Государственного медицинского университета

Аннотация. Несмотря на значительные достижения в изучении микробиоты кишечника новорожденных, философские аспекты этой проблемы остаются малоисследованными. В статье рассматривается взаимосвязь между дисбиозом кишечника и развитием аллергических реакций у младенцев через призму философских концепций гармонии, баланса и взаимодействия. Анализируется роль микробиоты как части сложной системы, где нарушение равновесия приводит к патологическим состояниям. Подчеркивается необходимость интеграции медицинских и философских подходов для разработки стратегий профилактики и коррекции дисбиоза.

Профилактика дисбиоза у новорожденных и методы его коррекции являются одной из основных задач в педиатрии. По этой же причине мы данной работе изучали нарушение микрофлору кишечника и его связь аллергическими реакциями.

Ключевые слова: философия, баланс, аллергия, микрофлора, дети, младенцы, микроб.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N21

Человеческий организм представляет собой сложную систему, где микробиота кишечника играет роль одного из ключевых элементов, обеспечивающих гомеостаз. С философской точки зрения, это взаимодействие можно рассматривать как симбиоз, где человек и микроорганизмы находятся в динамическом равновесии. Нарушение этого баланса — дисбиоз — становится причиной множества заболеваний, включая аллергические реакции. Первые шаги в микромире являются важным этапом в понимании здоровья младенцев. Микробиота играет ключевую роль в формировании иммунной системы, и её дисбаланс, или дисбиоз, может привести к различным проблемам, включая аллергию. Исследования показывают, что в первые месяцы жизни у младенцев складывается уникальная экосистема микробов, и именно в этот период закладываются основы их здоровья [1, с. 50].

Философия издревле изучала вопросы гармонии и дисгармонии, порядка и хаоса. Применительно к медицине это позволяет осмыслить дисбиоз не только как биологическую, но и как философскую проблему. Например, концепция «золотой середины» Аристотеля может быть использована для понимания необходимости баланса между различными компонентами микробиоты [2, с. 66].

Микробиота кишечника состоит из множества микроорганизмов, включая бактерии, грибы и вирусы, а также их геномных элементов. Появляется все больше свидетельств того, что человеческие микробы, обитающие в дыхательных путях, желудочно-кишечном тракте и коже, играют важную роль для здоровых и больных детей. Существует три различных отношения между микробом и хозяином: (a) патогенные, когда микробы наносят вред хозяину; (б) комменсальный, когда микробы сосуществуют с хозяином, не принося пользы или причиняя вред; и (c) симбиотический, когда микробы и хозяин взаимовыгодны друг для друга.

Дисбиоз может возникнуть по множеству причин, включая неправильное питание, использование антибиотиков и воздействие окружающей среды. Это состояние характеризуется уменьшением разнообразия микрофлоры и изменением соотношения разных микроорганизмов. В таком состоянии у младенцев может развиваться предрасположенность к аллергическим реакциям, так как нарушается баланс между патогенными и полезными бактериями, необходимых для полноценной работы иммунной системы.

Философский аспект данного явления включает в себя размышления о том, как глубоко взаимосвязаны микробиом и здоровье человека. Этот микроскопический мир, скрытый от глаз, влияет на наше общее состояние, облегчая или усложняя адаптацию организма к внешним воздействиям. Размышляя о дисбиозе, мы сталкиваемся с вопросами о нашем месте в природе, о том, как наши действия могут нарушить хрупкий баланс в теле. Также стоит учитывать, что аллергии становятся все более распространенными в современном обществе. Это может свидетельствовать о том, что наши привычки и образ жизни влияют на микробиоту. Изменения в рационе питания, стрессы и избыточная гигиена могут оказывать негативное воздействие на формирование здорового микромира у младенцев, создавая предрасположенность к аллергическим заболеваниям. Важным шагом в минимизации рисков аллергий является поддержка здоровой микробиоты у младенцев. Педиатры и родители могут уделить внимание рациону, естественному вскармливанию и минимизации

применения медикаментов в первые месяцы жизни, что способствует созданию оптимальных условий для развития благоприятной микрофлоры.

Поверхности слизистой оболочки нашего желудочно-кишечного тракта постоянно подвергаются воздействию триллионов бактерий, которые образуют симбиотические отношения и влияют на здоровье и болезни хозяина. Существует множество исследований, оценивающих взаимодействия между хозяином и микробиотой, включая динамические изменения в популяции комменсальных бактерий, секреции и абсорбции метаболитов. Дисбаланс в этих отношениях, или дисбактериоз, способствует развитию таких заболеваний, как воспалительное заболевание кишечника, астма, диабет 1 типа, сердечно-сосудистые заболевания, метаболический синдром, ожирение и аллергические заболевания.

Микробиота младенца начинается во время внутриутробного развития плода с контакта с микробиотаом матки и меконием (19,26,28). Во время внутриутробной жизни микробиота кишечника плода напоминает микробиоту околоплодных вод, которая заселена бактериями. Это включает в себя организмы, принадлежащие к *Enterobacteriaceae* семьи и бактерии из *Firmicutes* филюма (таких как *Lactobacillus* , *Clostridium* и *Bacillus*) .

Первые шаги в микромире младенцев открывают захватывающий и загадочный путь, где здоровье нового человека обретает свои основы. В это время формируется уникальная микробиота, влияющая на все аспекты развития, включая иммунную систему. Эта экосистема, состоящая из множества микроорганизмов, служит не только защитой, но и содействует нормальному обмену веществ, что делает изучение дисбиоза и его последствий особенно актуальным.

Дисбиоз — это нарушение баланса микрофлоры, что может происходить по разным причинам, включая искусственное вскармливание, применение антибиотиков и экологические факторы. В таком состоянии уменьшается разнообразие микроорганизмов, что может привести к дефициту защитных свойств организма и повышенной восприимчивости к инфекциям и аллергиям. Важно осознать, что именно в стадии формирования микробиоты закладываются основы для здоровья на всю жизнь. Философский аспект дисбиоза поднимает глубокие вопросы о взаимосвязи человека и окружающей его среды. Каждый микроб имеет свое место в этом микромире, и их взаимодействие создает гармонию или нарушает её. Здесь можно задуматься о том, насколько наш образ жизни и привычки могут оказывать влияние на этот незримый мир, о том, как нашей неосмотрительностью мы можем разрушить хрупкий баланс в организме новорожденных.

Обсуждая аллергии, мы сталкиваемся с парадоксом: несмотря на достижения медицины и улучшение условий жизни, число аллергиков растет. Это может сигнализировать о дисбалансе в микробиоме. Аллергия — это не просто реакция на аллерген, это проявление глубинных процессов, происходящих в организме на уровне микробов. Поэтому понимание природы аллергии начинается с изучения особенностей микробиоты. К факторам, способствующим развитию дисбиоза и аллергии, относятся также социальные и культурные изменения [3, с. 116]. С увеличением популярности антибактериальных средств и чрезмерной стерилизации новые поколения младенцев растут в условиях, лишенных необходимого взаимодействия с микробами. Оказавшись

в таких условиях, они не получают «правильные» микроорганизмы, что напрямую сказывается на формировании их иммунной системы. Поддержание здоровой микробиоты у младенцев требует сознательного подхода со стороны родителей и медицинских работников. Скажем, предпочтение естественному грудному вскармливанию создает основу для формирования разнообразной и сбалансированной микрофлоры. Кроме того, поддержка контакта с природой и отсутствие паники по поводу микробов могут помочь в нормализации развития микробиоты. Размышляя о возможности профилактики аллергий, важно учитывать диету беременной женщины, ее стрессовые факторы, а также среду, в которой она живет. Экологические аспекты и здоровье матери напрямую влияют на формирование микробиоты её ребенка. Таким образом, забота о своем здоровье становится заботой о будущем [5, с. 37].

С целью изучения частоты встречаемости аллергических заболеваний у детей был проведен ретроспективный анализ истории болезней больных детей с аллергическими заболеваниями находящихся в аллергологическом отделение и карты больных с аллергическими заболеваниями в приемном пакое областной многопрофильной больницы за 2022, 2023, 2024 годы.

В стационаре под наблюдением находились 60 больных находящихся с аллергическим диатезом в возрасте от 3 по 30 дневного возраста , мальчиков было 65, девочек 61.

Все дети были разделены на 2 группе:

I – группа (основная группа) состоит из больных аллергическим диатезом

II ю группу(группа сравнения) вошли детишки адаптационного периода.

Методы исследования включали бактериологический посев кала и анализ уровня иммуноглобулина Е. Полученные данные интерпретированы не только с медицинской, но и с философской точки зрения, где дисбиоз рассматривается как нарушение гармонии в системе «организм-микробиота».

Количественные и качественные показатели состояния микробиоценоза кишечника были определены путем посева испражнений на ряд дифференциально-диагностических сред методом серийных разведений по общепринятой методике, разработанной Р.В. Эпштейн-Литвак, Ф.А. Вильшанской в модификации М.А. Ахтамова с соавторами. Содержание иммуноглобулина Е в сыворотке крови изучали с помощью ИФА с использованием тест систем НПО «Биотехнология»

Результаты исследования и их обсуждение: Всем детям проведены бактериологические посевы кала. В группе сравнения условно патогенная флора выделялась значительно реже и не превышала 8,0%) по отдельным нозологическим формам (S.aureus, S.peumoniae). В первой группе детей чаще выделялся S.aureus (17,9%), в сравнении с S.pneumoniae (12,8%), Candida albicans (5,1%), C.pseudodiphtheriticum (5,1%). А также преобладало выделение грибов рода Cadida (16,7%). Вместе с тем, достоверных различий по частоте выделения различной микрофлоры между двумя группами детей с легким обострением АД не получено.

В период тяжелого обострения АД у всех детей выделялась условно-патогенная микрофлора из носоглотки. Ассоциация двух видов микроорганизмов наблюдалась у 74,1% детей первой группы и 25,8% - второй ($p<0,001$). Частота выявления S. aureus (75,0% и 38,7%, соответственно, $p<0,02$) и S. pneumoniae (51,7% и 25,8%, соответственно,

p<0,01) была достоверно выше у детей раннего возраста, а грибов рода Candida (25,0% и 45,2%, соответственно, p<0,05) - школьного. Достоверных различий по частоте выявления C. pseudodiphtheriticum не обнаружено. Также, данная патология сопровождалась увеличением содержания эозинофилов и высоким уровнем IgE.

Философский анализ этих результатов позволяет говорить о том, что дисбиоз — это не просто количественное изменение состава микрофлоры, но и качественное нарушение гармонии в системе [6]. Таким образом, понимание дисбиоза и его связи с аллергией у младенцев открывает новые горизонты для исследования и практического применения [4, с. 134]. Философские размышления о микромире подчеркивают необходимость бережного отношения к природе нашего организма и осознания важности микробиоты для здоровья.

Выводы.

1. Нарушение микробиоты кишечника у младенцев тесно связано с развитием аллергических реакций, что подтверждает идею о взаимозависимости всех элементов системы.
2. Философский подход к проблеме дисбиоза позволяет глубже понять его природу и разработать более эффективные методы коррекции, направленные на восстановление баланса.
3. Интеграция медицинских и философских знаний открывает новые перспективы для профилактики и лечения аллергических заболеваний у детей.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Рустамов М. Р. и др. Хронические гастродуоденальные патологии у детей с атопическим дерматитом //Научные исследования. – 2021. – №. 1 (36). – С. 49-50.
2. Закирова Б. И. и др. Пищевая аллергия у детей //Достижения науки и образования. – 2021. – №. 4 (76). – С. 65-66.
3. Рустамов М. и др. Влияние уровня витамина д на развитие аллергических заболеваний у детей //Журнал гепато-гастроэнтерологических исследований. – 2021. – Т. 2. – №. 3.1. – С. 114-116.
4. Закирова Б. И., Мамаризаев И. К. Течение рецидивирующих респираторных инфекций у детей на фоне атопического дерматита //Вопросы науки и образования. – 2021. – Т. 9. – С. 134.
5. West, C. E. (2023). Impact of the environment on gut microbiome and allergy. BMJ Nutrition, Prevention & Health, 6(Suppl 3), S30-S37.
6. Kholikova, R. E., Narkulov, D. T., Abilov, U. M., Khudoykulov, A. B., Karimov, N. R., Iskandarov, S. A., ... & Niyozova, N. S. (2023). Impact of Renaissances in The History of Uzbekistan And Causative Factors of The Third Renaissance. Journal of Law and Sustainable Development, 11(12), e2518-e2518.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE HUMANISTIC ESSENCE OF ENVIRONMENTAL EDUCATION

Kurbanbaeva Ulbosin Jumagaliyevna
doctoral student NSPI named after Ajiniyaz

Abstract. This article analyzes the humanistic essence of environmental education. It highlights the harmonious relationship between humans and nature, ecological awareness, values, and the importance of spiritual and moral upbringing. In particular, environmental education is viewed as a process of shaping an individual's responsible attitude toward nature.

Keywords: ecology, humanism, environmental education, nature, environmental culture.

EKOLOGIK TARBIYANING GUMANISTIK MOHIYATI

Kurbanbaeva Ulbosin Jumag'alievna
Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI tayanch doktoranti
E-mail: ulbosin2616@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada ekologik tarbiyaning gumanistik mohiyati tahlil qilinadi. Unda inson va tabiat o'rtasidagi uyg'un munosabat, ekologik ong, qadriyatlar, ma'naviy-axloqiy tarbiyaning ahamiyati yoritiladi. Xususan, ekologik tarbiyani shaxsda tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantiruvchi jarayon sifatida ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: ekologiya, gumanizm, ekologik tarbiya, tabiat, ekologik madaniyat.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N22

Inson tabiat bilan chambarchas bog'liq hisoblanadi. Inson tug'ilishi bilan tabiat bergan ne'matlar bilan oziqlanadi va uning resurslaridan foydalanadi. Lekin XX asir oxiri XXI asr boshlarida ilm-fan, texnikaning juda tez sur'atlarda rivojlanishi inson va tabiat munosabatlariga ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Ya'ni, inson tabiat bilan munosabatlarida ehtiyotkorona bo'lishi kerakligi va shuning bilan birga uning resurslaridan samarali foydalanib tejab ishlatishi zarurligini bugungi kunda guvohi bo'lyapmiz. Hozirgi jamiyatda insonlar orasida tabiatga g'amxo'rlik qilish va uni asrab avaylash har bir insonning asosiy majburiyatlardan biri ekanligi, tabiatni asrab avaylashda butun jamiyat va insoniyat birgalikdagi harakatlari muhim hisoblanadi. Gumanizm va ekologiya masalasi bu zamonaviy jamiyatda ijtimoiy falsafiy tadqiqotlar oldidagi dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Ekologiya muammosi butun insoniyat uchun global muammo hisoblanadi. Ekologik muammolarni bartaraf etishda va oldini olishda inson omili asosiy o'rinni egallaydi. Insoning tabiatga, atrof-muhitga munosabati bu uning kelajakda munosabatini belgilab beradi. Ekologik tarbiya va ekologik madaniyat bu shu jamiyat qadriyatlariga asoslanadi. Ya'ni, ekologik tarbiya va madaniyatning shakllanishi qandayda bir xalqning milliy mentaliteti va muayyan jamiyat tan olgan qadriyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Akademik J.Bazarbaev o'zining "Odob falsafasi" kitobida ekologik axloqni targ'ib qilishda shoirlarning va yozuvchilar asarlarining

o’rni alohida ekanligini ta’kidlaydi. Hozirgi zamonda ekologik tarbiya ekologik xavfsizlik va barqaror rivojlanishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi.

Ekologik tarbiya -axloqiy tarbiyaning ajralmas qismidir. Kishilarda ekologik ong va tafakkurni, ekologik dunyoqarashni hosil qilish tabiatni dialektik tushunishga yordam beradi. Hamma bosqichlarda ekologik ta’lim va tarbiyani talab etilgan darajada amalga oshirish uchun bu vazifaning muhimligini va mas’uliyatini yaxshi bilgan yoshlarni tayyorlash zarur [1, 154].

Texnika, texnologiya va ishlab chiqarishning ko’payishi o’z navbatida tabiatga salbiy ta’sirini o’tkazmoqda. Lekin tabiat bilan inson o’rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda yetkazilayotgan salbiy oqibatlarni yumshatishda bir qancha chora-tadbirlarni amalga oshirish juda ahamiyatli hisoblanadi. Unga ekologik tarbiyani shakllantirish, ekologik ta’limni rivojlantirish, tabiatga munosabatda insoniylik tamoyiliga asoslanish juda muhim. Ekologik tarbiyaning bugungi kunda ahamiyati qanday ekanligi dolzarb hisoblanadi. Ekologik tarbiya mavzusini bir qancha fan sohalari tadqiq etishi mumkin. Lekin jamiyatda turli yosh va soha vakillari o’rtasida uning shakllanishi va ekologik madaniyatning tarqalishi ijtimoiy- falsafiy jihatdan ham juda muhim hisoblanadi.

Endi XXI asrda yashaydigan avlodlar – bu elda yashovchilar ekologik ta’limdan xabardor bo’lishi, ekologik tarbiyaga o’rganishi, ekologik odobga bo’ysinishi zarur bo’ldi. Ekologik odob masalasi bizning bobolarimizdan hayvonlarga rahmli bo’lishga chaqirish, odamlarda insoniylikni shakllantirishga ham ta’sirini ko’rsatgan [2, 143]. Ekologik tarbiya nafaqat insonlarning tabiatga g‘amxo‘rligi balki insoniyat kelajagi uchun odamlarning qayg‘urishi, boshqalarga ham toza havo, tabiat resurslarining yetib borishi uchun jonkuyarlik bilan qarab, tabiatga yordam berish tushuniladi.

Biz hayotimiz davomida o’z e’tiqodlarimiz, qadriyatlarimiz bilan yashaymiz. Muqaddas dinimizda ham tabiatni asrashga alohida e’tibor qaratilgan. “Islom dini inson kamolotida tabiatni muhofaza qilish tarbiyasini asosiy o’ringa qo’yadi. Yosh avlodni tabiatni muhofaza qilishda yetuk ongli, hayvonot va o’simlik dunyosiga mehrli qilib tarbiyalash zarur”[3, 144].

Insonparvarlik – insoniy qadriyatlarni birinchi o’ringa qo’yuvchi, har bir narsaning o’zagi sifatida inson qadriyati va mavqeyini ta’kidlaydigan mafkuradir [4]. Inson tabiat bilan chambarchas bog‘liq. U hech qachon tabiatdan ayro holda yashay olmaydi. Insoning hayotdagi asosiy vazifalarining biri ekologiya, atrof-muhitni muhofaza qilishdir. Insonning eng asosiy huquqlaridan biri bu yashash huquqi. Yashash huquqida inson uchun kerakli toza havo, suv, tabiat resurslarining mavjudligi, flora va fauna dunyosi juda ahamiyatli.

Gumanizm-(lotin. “Humanitas”-insoniylik insonparvarlik, inson haqida g‘amxo‘rlik) – insonni himoya qilishga, uning huquqlariga kafillik berishni maqsad qilib olgan ta’limot.[5, 109]

Ekologiya va gumanizmning bog‘liqligi bu inson yashashi uchun atrof-muhitning tozaligi, toza ichimlik suvining mavjudligi, toza havo va inson salomatligi bilan chambarchas bog‘liq.

Aholining ko‘pchiligi ekologik muammolarning mohiyati va oqibatlari haqida yetarli ma’lumotga ega emas. Bu esa ularning ekologik xavf-xatarlarga nisbatan befarq bo‘lishiga va ekologik muammolarni hal qilishda faol ishtirok etmasligiga olib keladi. Qoraqalpog‘istonda aholining ko‘pchiligi cho‘llanish jarayonining sabablari va oqibatlari haqida yetarli ma’lumotga ega emas. Bu esa ularning cho‘llanishga qarshi kurashish tadbirlarida faol ishtirok etmasligiga olib kelmoqda.

Qoraqalpoq jamiyatining zamonaviy transformatsiyasi ekologik qadriyatlar va ekologik ongni shakllantirishda bir qator muammolarni keltirib chiqarmoqda. Bu muammolarni hal qilish uchun an'anaviy ekologik bilimlarni zamonaviy fan yutuqlari bilan uyg'unlashtirish, ekologik ta'lim va ma'rifatni rivojlantirish, barqaror rivojlanish tamoyillariga amal qilish va milliy hamda xalqaro hamkorlikni kuchaytirish zarur.

Inson manfaatlarini himoya qilish ekologik xavfsizlikning asosiy maqsadi hisoblanadi. Buning uchun huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish, ekologik ta'lim va madaniyatni oshirish, jamoatchilik nazoratini kuchaytirish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish zarur . Xulosa qilib aytganda, ekologik xavfsizlikni ta'minlash inson salomatligi va farovonligi uchun muhim ahamiyatga ega. Buning uchun atrof-muhitni muhofaza qilish, xavfli ekologik omillar ta'sirini kamaytirish va qulay yashash muhitini yaratish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim.

Davlatimizda ekologik inqirozning oldini olish, aholi salomatligini tiklashga, Orol dengizi qurigan tubida saksovullar ekib, o'rmanzorlar barpo etish, yashil makonni yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Masalan, yashil makon umummilliy harakati doirasida yosh avlodni tabiatga yordam berishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bizning davlatimizda ham aholini ekologik xabardorlikka chorlovchi aksiya va tadbirlar muayyan tarzda o'tkazilib kelinmoqda.

Bizning fikrimizcha, ekologik tarbiyaning gumanistik mohiyati shundaki insonlar tabiatga shartsiz ravishda chin dildan yordam berishi, ekologiyani asrab avaylashda eng avvalo insoniy nuqtai nazardan qarash, ekologik ongning shakllanishi va tabiatga ongli munosabatda bo'lib o'z kelajagini, o'zini himoya qilish.

Ekologik tarbiyani shakllantirishda asosiy omillardan biri bu ekologik bilimlarning berilishida va targ'ibot ishlarining to'g'ri tashkillashtirilishida deb hisoblaymiz. Buning natijasida insonlarda ekologik tarbiya shakllanadi va bu ekologik madaniyatning asosi bo'ladi.

Qoraqalpog'istonda ekologik ta'lim va ma'rifat tizimini takomillashtirish bugungi kunda dolzarb masalalardan biridir. Bu yo'nalishda maktabgacha ta'lim muassasalaridan boshlab oliy ta'lim bosqichigacha bo'lgan barcha tizimlarda ekologik bilim va tarbiyani kuchaytirish muhim ahamiyatga ega. Ekologik tafakkurni shakllantirishda ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar va boshqa axborot platformalari orqali ekologik ma'lumotlarni tizimli targ'ib qilish zarur. Shuningdek, ekologik mavzular doirasida seminarlar, treninglar, konferensiyalar va boshqa turdagi madaniy-ma'rifiy tadbirlarni muntazam o'tkazish aholining ekologik madaniyatini oshirishga xizmat qiladi. Jamiyatda faoliyat yuritayotgan ekologik nodavlat tashkilotlar va fuqarolik jamiyati institutlari bilan hamkorlikni mustahkamlash, ularning ekologik muammolarni hal etishdagi ishtirokini qo'llab-quvvatlash barqaror rivojlanish uchun muhim omil hisoblanadi. Umuman olganda, Qoraqalpog'istonda ekologik ta'lim va ma'rifatni chuqurlashtirish orqali aholining ekologik ongini rivojlantirish hamda atrof-muhit muammolarini hal etishda keng jamoatchilik ishtirokini ta'minlash mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. To'xtayev A. S. Ekologiya. Pedagogika institutlarining talabalari uchun o'quv qo'llanma. T., «O'qituvchi», 1998. — 192 b.
2. Ж.Базарбаев. Әдеп философиясы. Нөкис,2010-208 бет.
3. Баҳауатдиннов Ш. Камил инсан. –Ташкент 2019.-272 б.
4. Maryati, Y. (2024). Humanism in Philosophical Studies. *Journal of Innovation in Teaching and Instructional Media*. https://doi.org/10.52690/jitim.v4i2.746.

5. Фалсафа қисқача изоҳли луғати М.Н.Абдуллайева, М.Абдурашидов, У.Абилова ва бошқ.Масъул муҳаррир: А.Жалолов. -Т.: "Шарқ",2004 -384 бет

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI - PHILOLOGICAL SCIENCES

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

MODERNIST REPRESENTATION AND INTERPRETATION OF SUFI SPIRITUAL JOURNEY IN THE POETRY OF JAFAR MUHAMMAD TERMIZI

Mukumova Dilafruz
Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences,
Acting Associate Professor of the Termez University of Economics and Service

Abstract. This article analyzes and examines the poem "Tului sabzi rang" (Green sunrise of color) by the bilingual poet and Sufi scholar Jafar Muhammad Termizi (Jafar Kholmuminov), who wrote in Persian-Tajik and Uzbek in the Art Nouveau style, from the literary and philosophical-Sufi points of view. The article deeply analyzes the artistic techniques, symbolic images, mystical meanings and philosophical-Sufi content of the poem, reveals the metaphysical, dialectical and epistemological views of the poet, artistically reflected in the poem.

Keywords: Jafar Muhammad Termizi, «Tului sabzi rang», poem, Irfan, Mystisism, poetry, modernism, image, representation, interpretation, artistic, philosophical and mystical, analysis, research. sky, cloudy, ant, staff, Sufi.

IRFONIY SAYR-U SULUKNING JA'FAR MUHAMMAD TERMIZIY SHE'RIYATIDAGI MODERNISTIK TASVIRI VA TALQINI

Muqumova Dilafruz
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti dotsenti v.b

Annotatsiya. Ushbu maqolada fors-tojik va o'zbek tillarida ijod qilib kelayotgan zullisonayn shoir va tasavvufshunos olim Ja'far Muhammad Termiziy (Ja'far Xolmo'minov)ning fors-tojik tilida modern uslubida yozgan "Tulo'i sabzi rang" (Rangning yashil chiqishi) nomli she'ri adabiy va falsafiy-irfoniy jihatlardan tahlil va tadqiq etiladi. Maqolada she'rning badiiy san'atlari, simvolik obrazlari, irfoniy ma'nolari va falsafiy-irfoniy mazmuni chuqur tahlil qilinib, shoirning she'rda badiiy tarzda aks etgan metafizik, dialektik va gnoseologik qarashlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Ja'far Muhammad Termiziy, "Tulo'i sabzi rang", she'r, Irfon, mistika, she'riyat, modernistik, obraz, tasvir, talqin, badiiy, falsafiy-irfoniy,tahlil, tadqiq.osmon, bulutli, chumoli, aso, so'fiy.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N24

Kirish. Ja'far Muhammad Termiziy – taniqli zamonaviy fors-tojik adabiyoti vakillaridan biri. Shu paytgacha uning O'zbekiston, Tojikiston va Eronda 11 ta she'riy to'plam va kitoblari fors-tojik tilida nashr etilgan bo'lsa, o'zbek tilidagi 3 ta she'riy to'plami O'zbekistonda nashrdan chiqqan.

Ja'far Muhammad Termiziy she'riyati adabiy jamoatchilik va kitobxonlar ommasi tomonidan nihoyatda iliq kutib olingan va adabiy tanqid tomonidan e'tirofga sazovor deb topilgan. U nafaqat fors-tojik tilida, balki shuningdek, o'zbek tilida ham falsafiy-irfoniy poetikani muvaffaqiyat bilan davom ettirib kelayotgan shoir sifatida zamonaviy o'zbek she'riyatida ham alohida o'ringa ega. Uning "Tulo'i sabzi rang" nomli she'ri nafaqat badiiy

kashfiyotlar natijasi, balki metafizik va irfoniy tafakkur mahsuli ham bo‘lib, Tasavvuf ta’limotidagi faqr, fano, suluk, zikr va tajalliy kabi mavzularini ramziy-badiiy tarzda, ammo modern uslubda bayon etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ja’far Muhammad Termiziy she’riyati, u an’anaviy shakllarda bo‘ladimi, yo modern uslublarda bo‘ladimi, tasavvufiy-irfoniy tafakkur va g‘oyalar bilan limmo-lim. Ammo, N.Komilov ta’biri bilan aytganda, “Ja’far she’rlari falsafiy tushunchalar qaytarig‘i, biror bir tayyor g‘oyani talqin etuvchi nazmiy qatorlar emas. U shunchaki, inson ruhiyatining xiyla teranroq qatlamlariga kirib borish, Inson zotining ilohiyligi zamirida yashiringan sirlarni namoyon etishga muvaffaq bo‘ladi, o‘quvchini ruhlantiradi, Olamga va o‘ziga boshqacha ko‘z bilan qarashga undaydi. Masalan, “Nur shahriga safar” she’rini olaylik. She’rning umumiy mazmuni karaxtlik, ruhiy lanjlikdan qutilib, yorug‘lik – hayot go‘zalligini his etish va undan bahramand bo‘lish hissining qo‘zg‘alishidir. Biroq ana shu tuyg‘u nur va soya timsollari qiyosi orqali o‘ziga xos bir ta’sirchan tarzu tarovat bilan sug‘orilgan”.[1,3-4] Bu fikrni shoirning fors-tojik tilida yozilgan va adabiy jamoatchilik tomonidan yuksak baholangan she’ri – “Tulo‘i sabzi rang” (Rangning yashil chiqishi)ni ham adabiy va ham falsafiy-irfoniy jihatdan tahlil qilish orqali tasdiqlashimiz mumkin. “Tulo‘i sabzi rang” she’rining asliyati quyidagicha:

Осмон абрӣ буд.
Хок абрӣ,
бод абрӣ,
вожа дар нӯки забон абрӣ буд.

Ранги андешаи ман
на шимолӣ,
на ҷанубӣ
ва на шарқиву на ғарбӣ буд.
Ранги андешаи ман
низ чу ҷон абрӣ буд.

Мӯрчае пой ниҳод
аз раги гардани андешаи ман,
ба сулуке, ки Худо медонист,
раҳбалад кист...

Мӯрча сӯфӣ буд,
Ман асо будаму бо хоҳиши ӯ мерафтам.
Ман асо будаму ӯ Мӯсо буд.

Мӯрча боло мерафт.
Мӯрча аз ман
ба баландии ду барг,
ба дарозии ду марг
ва ба густардагии хоби саҳар
боло буд.

Хоқу бод абрӣ,
фикру ёд абрӣ,
роҳраву роҳнамо,
фақру фано абрӣ буд.

Ман алиф,
долу забар,
зер шудам.
Назари пир шудам.
Гарди мижгони муриде шудаму дидам:
дар ҳама хонақаҳу зовияҳо
зикри Худо абрӣ буд...[2,122]
She’rning so‘zma-so‘z tarjimasi quyidagicha:
Osmon bulutli edi.
Tuproq bulutli,
shamol bulutli,
tilimning uchida turgan kalom ham
bulutli edi.

Fikrimning rangi
na shimoliy,
na janubiy,
na sharqiy va na g‘arbiy edi.
Fikrimning rangi ham,
jon kabi, bulutli edi.

Bir chumoli fikrim bo‘ynidagi tomir ustidan
qadam qo‘ydi
Shunday bir yo‘lgaki,
Yo‘lboshchisi kim,
Xudo biladi.

Chumoli so‘fiy edi.
Men aso edimu uning xohishi-la borardim.
Men aso edimu u Muso edi.

Chumoli tepaga ko‘tarilardi.
U mendan
ikki barg balandlikkacha,
ikki o‘lim uzunlikkacha,
va sahar uyqusi kengligichalik
balandda edi.

Tuproq ham, shamol ham bulutli edi,
fikr ham, yod ham bulutli edi.
Yo‘lovchi ham, yo‘lboshchi ham,
faqr ham, fano ham bulutli edi.

Men alif,
dol-u zabar, yer bo‘ldim.
Pirning nazariga aylandim.
Bir muridning kirriklaridagi g‘uborga aylandim
va ko‘rdim:
har bir xanaqoh, har bir takyada
Xudoning zikri bulutli edi...

“Tulo‘i sabzi rang” (Rangning yashil chiqishi) she’rining ilk misralaridayoq oq bulutli manzara paydo bo‘ladi:

Осмон абрӣ буд.
Хок абрӣ, бод абрӣ, вожа дар нӯки забон абрӣ буд...[2, 122].

Bu yerda “abrӣ” (bulutli) so‘zi takrori orqali she’rga latif va nazokatli bir fazo berilgan. Bu fazo inson qalbidagi g‘oyatda pokiza, lekin ayni paytda tushunishi mushkul bo‘lgan ruhiy tuyg‘ularni ifoda etadi. Har bir jism va harakat bulut kabi shaffof, shu bilan birga o‘zgaruvchan, yuksaluvchan, ko‘zga yaqin, ammo qo‘lga tushmas mohiyatga ega. Ana shu ramziylik, pinhoniylik va sirlilik she’rga mistik kayfiyat bag‘ishlagan.

“Chumoli” obrazi butun she’rda markaziy simvol sifatida namoyon bo‘ladi. Bu jonzod oddiy hayvon emas, u – so‘fiy, u – yo‘lboshchi:

Мӯрча сӯфӣ буд,
Ман асо будаму бо хоҳиши ӯ мерафтам.
Ман асо будаму ӯ Мӯсо буд.[2,122]

Muhokama va natijalar. Shoir o‘z lirik qahramonini “aso” sifatida tasvirlaydi, ya’ni u faol sub’yekt emas, balki bir vosita, murshid emas, balki murid. Chumoli esa Muso – u haqiqat izlovchi, har bir qadami bilan ko‘rinmas olam sari yuksaluvchi ruhiy mavjudot.

Boshqa bir murakkab va nihoyatda nodir badiiy tasvir – “ikki barg balandlikda, ikki o‘lim uzunlikda” hayot va o‘lim o‘lchamlarini botiniy nuqtai nazardan ko‘rsatadi. Bu – ikki dunyo chegarasidagi harakat, vaqtinchalik va abadiylik o‘rtasidagi ichki dramani aks ettiradi.

Bu she’rda bulutli (abri) fazo tasviri orqali mavhumlik bilan birga ma’naviy halovat hissi va ruhiy safari tasvirlangan. Shoir osmon, tuproq, shamol, yo‘lovchi, yo‘lboshchi, fikr, yod (xotira), faqr, fano va nihoyat, Xudoning zikriga “bulutli” sifatini berar ekan, ma’naviy borliqning g‘amgin, huznli, lekin iliq va umidvor etuvchi, bulardan tashqari, sirli va mavhum holatini yaratadi. Natijada, she’r mistik ohangga ega bo‘ladi. Jumladan, shoir tasvirida fikrning “shimoliy, janubiy, sharqiy yo g‘arbiy emasligi” – fikrning hududsizligini, chek-chegarasizligin anglatadi, buni irfoniy ma’noda “jamoliy (ilohiy) manba’dan kelgan fikr”, deb sharhlash mumkin.

Chumoli – irfoniy safarga chiqqan solik obrazi bo‘lib, so‘fiy sifatida tasvirlangan. U Xudoni ma’rifat etish yo‘lidan ketadi “Chumoli” she’rda oddiy jonivor yo hasharot emas, balki u

so‘fiy timsolidir. U shoir lirik qahramoni fikrining bo‘yin tomirlarida yuradi, ya’ni, harakat qiladi. Bu – xafiy (pinhoniy) safar, ya’ni botiniy va irfoniy harakat va so‘fiyona sayr-u sulukni anglatadi.

“Chumoli So‘fiy edi, men esa aso” – bu ta’bir Tasavvufdagi Muso va Xizr, yoki shogird va murshid, yoki harakat va hidoyat o‘rtasidagi tanosubni aks ettiradi. Bu yerda almashish yuz beradi: chumoli Muso, lirik qahramon esa aso. Oddiy jonzot – hidoyat etuvchi, shoirning “men”i – vosita.

“Ikki barg balandlik, ikki o‘lim uzunlik” kabi poetik obrazlar har bir qadam – hayot va o‘lim, vahdat va fanoning chegarasidek. Chumoli nafaqat doimiy harakatda, u doimiy ma’naviy yuksalishda, u doimiy safar filallohda.

Har narsa – tuproq, shamol, fikr, yod, yo‘l, yo‘lovchi va yo‘lboshchi – bulutli holatda, ya’ni g‘ayriqat’iy, lekin ruhoniy va shaffof. Bu tasviriy fikr Ibn Arabiyning “Vahdati vujud” g‘oyasini, G‘azzoliyning “ma’rifatni nayranglar orqali topish”ini eslatadi.

“Alif, dol, zabar (fatha), zer” – bu harfiy va ma’naviy sukut, “nazar”, “ko‘rish”, “fano” holati. Harflar so‘fiy yo‘lidagi zikr, qabul va fanoning ramziy belgilari sifatida kiritilgan.

“Muridning mijgonidagi g‘uborga aylanish” – shoir “men”ining xoksor tabiatini namoyon etadi. Lirik qahramon o‘zini eng kichik, lekin haqiqiy xolis bir zarra sifatida tanishtiradi. Shunda u “Xudoning zikri ham bulutli” ekanligini ko‘radi.

She’rda shoir butunlay yangi tasviriy ifodalarni mahorat bilan ishlatgan. Masalan: “Osmon, tuproq, shamol – bulutli”, “chumoli ikki marg uzunlikda”, “sahar uyqusicha kenglikda” – bular hayot va ruhiyatni tasvirlovchi mukammal ramzlardir.

She’r simvolistik, ya’ni ramziy she’rdir. Unda shoirning simvolistikadagi kashfiyotlarini ko‘rish mumkin. Masalan: “chumoli – so‘fiy; aso – vosita; harflar – solik ahvolida yuz beradigan o‘zgarishlar; mijgon – orifona nazar.

Fikrning na shimoliy, na janubiy, na sharqiy va na g‘arbiy bo‘lishi; lirik qahramonning aso, chumolining Mo‘so bo‘lish; zikrning bulutli bo‘lishi. Bularning barchasi *irfoniy metafizika paradokslar*dir.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, Ja’far Muhammad Termiziy she’riyati – irfoniy she’riyat. Bu she’riyat asl mazmun-mohiyatini yaxshiroq anglab, tushunish uchun o‘quvchi Tasavvuf ta’limoti va Irfon falsafidan yaxshigina xabardor bo‘lishi lozim. Bu holatni adabiy tanqid allaqachon payqagan edi. Jumladan, professor Jumaqul Hamroyev birinchilardan bo‘lib Ja’far Muhammad Termiziyning irfoniy she’riyatiga e’tibor qaratgan edi. Adabiyotshunos olimning fikricha, “Ja’far irfoniy ma’naviyatni tasdiqlash va ta’kidlash orqali o‘quvchiga yo‘lni Adolat va Odamiylik sari, nur-u safo va osoyishtalik shahri sari yaqinlashtiradi”.[3,9] Mashhur adabiyotshunos va tasavvufshunos olim professor Najmiddin Komilov ham Ja’far Muhammad she’rlaridagi irfoniy mazmunlarga ishora etib o‘tgan edi: “Hayot uning uchun – nur daryosi, to‘xtovsiz mavjlanib oqadigan umr, vaqt... Bu timsollar gohida qadimiy «Avesto» madhiyalari, goho vahdat ul-vujud falsafasi g‘oyalari, goho kutilmagan insoniy kechinmalari bo‘lib sado beradi, bir butun Yorug‘lik – Nur bo‘lib qalbga kiradi, hayrat vodiysiga chorlaydi”.[1,3]

Irfoniy sayr-u suluk:

Bu she’r tasavvufiy safarni simvolik shaklda tasvirlaydi: nafs – tumanli, til uchidagi so‘z – bulutli, yod – noaniq va safar – zohiran oddiy chumolining harakatidek. Ammo u sayri irfoniy sayr-u suluk, so‘fiyona safardir, yo‘lni esa faqat Xudo biladi, yo‘lboshchi esa hayrat va ixlos timsolidir.

Tasavvuf falsafasining ulug‘ nazariyotchilaridan biri Aziziddin Nasafiy “suluk”ni shunday ta’riflaydi: “Bilgilki, suluk – sayr demakdir. Sayr esa “sayr ilalloh” va “sayr filloh”dan iborat. Sayr ilalloh (Alloh tomonga sayr)ning oxiri – nihoyati bor, ammo sayr filloh (Allohda sayr)ning oxiri – nihoyati yo‘q. Va sayr ilalloh shundan iboratki, solik shunday sayr qilishi kerakki, o‘z borlig‘ida yo‘qolib, Xudoning borlig‘ida bor bo‘lsin va Xudoda (Xudo yodida, muhitida) tirik, bilguvchi, eshitguvchi, ko‘ruvchi va gapiruvchi bo‘lsin.

Agarchi solik o‘zligidan butkul qutulgan (unutgan) bo‘lib, lekin mabodo borlig‘imdan bir narsa bor deb o‘ylaydigan bo‘lsa, bu o‘y-fikr qo‘zg‘olib qoladi va to‘la ishonch hosil qiladiki, bu borliq Xudoning borlig‘idan boshqa narsa emas. Bu borliq Xudoning borlig‘i ekanini bilgach va ko‘rgach, sayr ilalloh oxiriga yetgan bo‘ladi va sayr filloh boshlanadi. Sayr filloh (Allohda sayr) shundan iboratki, solik Xudoning borligida bor bo‘ladi va Xudo bilan (Xudo nurida) tirilib, dono, ko‘ruvchi, gapiruvchi va eshituvchi bo‘ladi, yana bir necha bor shunday sayr qiladiki, barcha narsalarning, narsalar hikmati – xossalarining oxirigacha batafsil va teran bilib anglaydi va haqiqat – mohiyatni ko‘radi”.[4,16]

Sayr-u suluk jarayonida shoirning lirik qahramoni ham “nazar”ga aylanadi. Bu nazar orqali u ko‘radi: butun borliqda, xonaqoh va zoviyalarda zikr – bulutli holda mavjud. Ana shu jarayonda bilish – ma’rifat hosil bo‘ladi. Shoirning “Men”i borliq va ashyolarning haqiqatini anglay boshlaydi. Bu “bulutli zikr” – xafiy zikr, ya’ni ovozsiz, qalbdagi zikrdir. Bu zikr nihoiy maqsad – Xudoni “huzur”da, ixlos va muhabbat orqali anglash va ma’rifat etishdir:

Гарди мижгони муриде шудаму дидам:
дар ҳама хонақаҳу зовияҳо
зикри Худо абрӣ буд..[2,122].

“Sayr filloh natijasida “Mulk, malakut va jabarut olamida hamma narsa va hodisalar unga ayon bo‘lib qoladi. Ba’zilar bir odam mana shu hamma narsani bilib olishi mumkin va bilmaydigan narsasi qolmaydi, deganlar.

Yana ba’zilar bir odam buning hammasini bilishi mumkin emas, zero, odamning umri qisqadir, Xudoning ilm-u hikmati esa ko‘pdir, deganlar. Shundan kelib chiqib, sayr filloh (Allohda sayr)ning oxiri yo‘q deganlar”.[4,16]

Shoir:
Мӯрча аз ман
ба баландии ду барг,
ба дарозии ду марг
ва ба густардагии хоби саҳар
боло буд.[2,122]

deganda, nozik bir ishora bilan “banda va Xudo o‘rtasidagi uzunlik”ni nazarda tutadi.

Bu ma’noni Aziziddin Nasafiy shunday tushuntirgan: “...hikmat ahli (faylasuflar) deydilarki, sendan Xudogacha uzunlik tariqasida masofa bor, chunonchi, shu jihatdanki, mavjudot qismlaridan har bir qismi (ko‘rinishi)ning Xudoga nisbati daraxtning har bir a’zo – qismi, martabalarining daraxt urug‘iga nisbati kabidir. Va tasavvuf ahli deydilarki, sendan Xudogacha kenglik tariqasida masofa bor, chunonchi, bu shunga o‘xshashki, mavjudot qismlaridan har bir qismining Xudoga nisbati bu kitobdagi harflarning har birining kitobga nisbati kabi. Vahdat ahli fikricha esa, sendan Xudogacha na uzunasiga, na kenglikda hech bir yo‘l yo‘q. Shu sababdanki, mavjudot qismlaridan har bir qismning Xudoga nisbati ushbu kitob

harflaridan har bir harfning qalamga qiyosi (nisbati) kabidir. Shuning uchun ham vujud bittadan ortiq emas, deganlar va Xudo taolo va taqaddasning vujudidir va Xudo vujudidan o‘zga vujud yo‘q va buning bo‘lishi mumkin emas”.[4,16]

Haqiqatan ham Tojikiston Xalq shoiri, nuktasanj munaqqid Kamo Nasrulloh Ja’far Muhammad Termiziy she’r va g‘azallari tahliliga bag‘ishlagan maqolasida e’tirof etganidek, “shoir she’rlarining mutolaasidan u Irfon va Tasavvuf ta’limotidan yetarli darajada xabardor ekan, degan xulosaga olib keladi. Xususan, uning “Namedonand” (Bilmagaylar) nomli she’rida bu holat yaqqol namoyon bo‘ladi... Bu she’r boshdan-oyoq bikr (yangi) irfoniy ma’nolardan iborat”.[5]

- Faqru fano falsafasi: *“Men alif, dolu zabar, yer bo‘ldim”.*

Shoirning “Men”i fano maqomi, ya’ni, shaxsiyatning yo‘qolishi, ma’naviy erishi, va “alif” kabi mukammal va oddiy bo‘lishni qabul qilmoqda. Bu g‘oya G‘azzoliy, Rumiy, va Ibn Arabiyning “Fano” nazariyasidan sarchashma oladi.

- Zikr va vijdon:

She’r oxiridagi “Har bir xonaqoh va takyada Xudoning zikri bulutli edi” – zikrning o‘zi ham bulutli, ya’ni mustaqim emas, balki maxfiy, latif va ramzlidir. Bu holat iqtisor va xafiy zikrning ruhiga muvofiq keladi.

Chumoli – kichik, lekin Ma’rifat yo‘lining haqiqiy yo‘lovchisidir. U muallifni olib ketadi. Bu yerda Chumoli – Muso – Lirik qahramon – aso: tafakkur, ruh, vijdon va jism insonning vazifalarini almashtirishadi. Bu mutaharrik, ya’ni tasavvufiy harakat va sobitlikning dramasidir.

Ushbu she’r bir vaqtning o‘zida hayot va falsafa, Irfon va obraz, suqut va zikr, xoksorlik va tajalliy tashunchalarini murakkab, shu bilan birga nihoyatda latif badiiy uslubda, bulutli fazoda, mutlaq ma’noda ifoda etgan irfoniy-modernistik she’rdir.

She’rning tasavvufiy-irfoniy mohiyati to‘rtta asosiy nuqtada to‘plangan: suluk (ruhiy safar), faqru fano (yo‘qlik va ogohlik), zikr va vijdon.

Sayru suluk – ruhiy harakat.

Chumolining harakati, garchi u kichik jonzot bo‘lsa ham, uning yo‘li Xudo ma’rifat etish yo‘ldir. Bu – irfoniy sayr-u suluk, ma’naviy safar. Ushbu safarda shoirning lirik qahramoni Xudo izlovchi emas, balki xidoyat etiluvchidir. Bu esa Tasavvufdagi mashhur tamsilni – muridning o‘z nafsidan voz kechib, irshodga taslim etilishini ifoda etadi.

Faqru fano – yo‘qlikda mavjudlik:

Man alif, dolu zabar, zer shudam.[2,122]

Bu yerda “alif”dan maqsad – yagonalik, ilohiylikka, ya’ni, Tavhidga ishora. Muallif o‘zidagi har qanday g‘ururni, aqlni, izlanishni fano qiladi va alif singari sodda, bir nuqta bo‘lib qoladi. “Dol”, “zabar”, zer” qur’oniy ma’nolarni va zikr alomatlarini ham anglatadi.

Xulosa. Ja’far Muhammadi Termiziyning “Tulo‘i sabzi rang” (Rangning yashil chiqishi) nomli she’ri irfoniy poetik an’analarni modern uslubda ifoda etuvchi she’rdir. Shoir abstrakt va simvolik obrazlar orqali faqat ma’naviy safarni emas, balki insonning o‘zligini anglash jarayonini, fano va vijdon orqali Xudoga yetmoq yo‘lini ham ifoda etgan. She’rdagi har bir ramz Tasavvuf ta’limotining g‘oyalari bilan chambarcha bog‘langan bo‘lib, u Tasavvuf falsafasi, G‘azzoliy, Attor, Ibn Arabiy va Rumiyning ma’naviy merosi bilan falsafiy muloqotga kirishadi. Bu she’r faqatgina satrlar emas, balki bir ruhiy safar, bir vijdonni olamga tutayotgan Irfon durdonasidir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Komilov N. Nur shahri madhiyasi. / Ja’far Muhammad. Ko‘zgu hayrati. She’rlar. – Toshkent: “Tamaddun”, 2010.
2. Ҷаъфар Муҳаммад. Тажаллӣ. Маҷмӯаи шеър. – Тошканд: Интишороти Давлатии “Доиратулмаъорифи миллии Ӯзбекистон”, 2008.
3. Ҳамроев Ҷ. Дарсе, ки аз дарё бояд омӯхт. / Ҷаъфар Муҳаммад. Тажаллӣ. Маҷмӯаи шеър. – Тошканд: Интишороти Давлатии “Доиратулмаъорифи миллии Ӯзбекистон”, 2008.
4. Nasafiy Aziziddi. Komil Inson kitobi. / Najmiddin Komilov, Olimjon Davlatov tarjimasi. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2021.
5. Камол Насруллоҳ. Фарёди сабз аз гулӯи ранг: Перомуни шеъри Ҷаъфар Муҳаммад. / “Адабиёт ва санъат”, 09.07.2019.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

ANALYSES OF THE IMAGINARY WORLD

Khojamkulov Anvar Jozilovich
Doctor of Philosophy (PhD) in Philological Sciences, Lecturer at the Samarkand Regional Center for Pedagogical Excellence

Tog‘ayeva Shoxnoza Elmurod qizi
"Japan International School"
international school teacher

Abstract. This article aims to illuminate the reflection of a new style and interpretation in Uzbek literature - surrealism (the world of imagination) and its theoretical features, based on the analysis of writer Omon Mukhtor's novel "Ruins on the Hill." The study employs biographical, structural, and comparative-typological methods to investigate issues such as the history of surrealism, its place in world literature, and its introduction into Uzbek literature. The research is grounded in theoretical literature, various scientific articles, and analysis. Based on the results of the analysis, the article identifies surrealism in our national literature and its theoretical characteristics, its manifestation in modern novels, and its role in analyzing the psyche of characters.

Keywords: surrealism, lyrical and epic depiction, composition, space and time, dream motif, style.

TAXAYYUL OLAMI TAHLILLARI

Xo‘jamqulov Anvar Jozilovich
Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Samarqand viloyati pedagogik mahorat markazi katta o‘qituvchisi,
E-mail: a.xujamqulov@mail.ru

Tog‘ayeva Shoxnoza Elmurod qizi
“Japan international school”
xalqaro maktabi o‘qituvchisi,
E-mail: shaxnozatogayeva25@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada yozuvchi Omon Muxtorning “Tepalikdagi xaroba” romani tahlili asosida o‘zbek adabiyotida yangicha uslub va talqin – syurrealizm (taxayyul olami)ning aks etishi hamda uning nazariy xususiyatlarini yoritish maqsad qilib olingan. Maqolada biografik, struktur va qiyosiy-tipologik metodlardan foydalanilib, syurrealizmning tarixi, uning dunyo adabiyotida tutgan o‘rni, o‘zbek adabiyotiga kirib kelishi kabi masalalar nazariy adabiyotlar, turli ilmiy maqolalar sharhi va tahlili asosida tadqiq etilgan. Tahlil natijalari asosida milliy adabiyotimizda syurrealizm va uning nazariy xususiyatlari, zamonaviy romanlarda aks etishi, personajlar ruhiyatini tahlil qilishdagi o‘rni aniqlangan.

Kalit so‘zlar: syurrealizm, lirik va epik tasvir, kompozitsiya, makon va zamon, tush motivi, uslub.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N25

Kirish. Milliy adabiyotimizda jahon adabiyoti ta’sirida ko‘plab adabiy oqim va yo‘nalishlarga mansub asarlar yaratilmoqda. Ana shunday yo‘nalishlardan biri syurrealizmdir. Syurrealizmning o‘zbek adabiyotida paydo bo‘lishi, albatta, unga bo‘lgan adabiy ehtiyojning pishib yetilishi bilan bog‘liqdir. Biroq uni nazariy jihatdan tadqiq etish borasidagi ilmiy

izlanishlarni yetarli deb bo‘lmaydi. Shuni inobatga olib, ushbu maqolada yozuvchi Omon Muxtorning “Tepalikdagi xaroba” romani tahlili misolida o‘zbek adabiyotida yangicha uslub va talqin – syurrealizmning aks etishi hamda uning nazariy xususiyatlarini yoritish maqsad qilib olingan.

Adabiyotlar sharhi. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”da ushbu istiloh quyidagicha sharhlanadi: “Syurrealizm (fransuzcha *surrealisme* – o‘ta realizm) – XX asrning 10-20-yillarida fransuz adabiyotida paydo bo‘lib, tasviriy san’at, haykaltaroshlik, teatr, kino sohalariga, keyinchalik boshqa mamlakatlar (Belgiya, Chexoslovakiya, Yugoslaviya, AQSh, Meksika, Yaponiya)ga ham tarqalgan avangardlik yo‘nalishi. Markiz de Sad, J.Nerval, shuningdek, A.Rembo, Lotreamondan A.Jarri, G.Apolliner va S.Reverdiga qadar bo‘lgan yozuvchilar ijodi syurrealizmning paydo bo‘lishida manba vazifasini o‘tagan. Syurrealizm vakillari aqliy faoliyatdagi, hatto jamiyat hayotidagi shakllangan tizimni tubdan o‘zgartirish da’vosi bilan chiqqanlar. Syurrealizmning adabiy yo‘nalish sifatida maydonga kelishida “Litterature” (“Adabiyot”, 1919-1924) jurnali muhim rol o‘ynagan. Bu jurnal atrofida birlashgan L.Aragon, A.Breton, F.Supo kabi yozuvchilar syurrealizmga asos soldilar. Ko‘p o‘tmay, ular davrasiga P.Elyuar, R.Desnos, A.Arto va boshqalar kelib qo‘shilishdi.

Syurrealizm miyaga ilk bor kelib qolgan so‘z, nutq parchalari, turli-tuman xayollarning dastlabki, kutilmagan bir holatdagi ajabtovur shaklini har qanday ijodiy faoliyatning xamirturushi, asosi, deb e’lon qilgan. Syurrealistik teatr (asoschisi – A.Arto) va kinematografiyada ham ayrim sahna va kadrlarning bir-biri bilan mantiqsiz bog‘lanishi va, umuman, aql-zakovat doirasidan chetga chiqish “haqiqiy reallik” sifatida tan olingan.

Dastlab syurrealistlarning turfa to‘garagiga syurrealizmning isyonkorlik ruhiga uchgan, tevarak-atrofdagi dunyo tartibotini xush ko‘rmagan, insonning jamiyatdagi hayotida uchrab turadigan qiyinchiliklarni o‘rganish va bartaraf etish hayoli bilan yashagan yirik yozuvchilar ham a’zo bo‘lishgan. Syurrealizmning ijtimoiy tuzumni qayta qurish haqidagi niyati afsonaviy uydirma ekanligini tushungan, syurrealizm estetikasidagi badiiy asarga xos ma’nodorlik va yaxlitlikning bekor qilinganini ko‘rgan katta iste’dod egalari syurrealistlar safini tark etganlar. XX asr 30-yillarining oxiriga kelib, mistikaga oshkora ravishda berilgan A.Breton boshchiligidagi ayrim shoirlargina syurrealizmga sodiq bo‘lib qoldilar va ular safi taqlidchilar hisobiga kengaydi. 40-yillarning boshlarida A.Breton, S.Dali, I.Tangi va boshqalarning muhojirlikka ketishi bilan syurrealizmning markazi AQShga ko‘chdi. Fransiyada syurrealizmni qayta tiklashga qaratilgan urinish samara bermadi”[1; 820-b.]. “Syurrealizm Rimbuad, Lautremont va Alfred Jarri she’riyati, Bosko, Dadaistlar kashfiyotlari, ayniqsa, Zigmund Freydning psixoanalitik nazariyalari ta’siridan tortib, juda xilma-xil estetik va falsafiy manbalar bilan oziqlandi. Inson aqli va tushlar dinamikasi syurrealistlar uchun asos bo‘lib xizmat qildi” [2; 1-b.]. Ya’ni muallif ongli ravishda ong to‘siqlarini buzishga intilib, Zigmund Freyd ta’biricha, “behush”likka yaqinlashdi. “Syurrealistlar o‘zlarining asarlarini tabiatparvarlik obrazlarining g‘alati, bema’ni kombinatsiyalaridan foydalanib yaratishga harakat qilishdi. Buning uchun turli xil kollaj texnikasi va tayyor texnologiyalar keng qo‘llanilgan. Syurrealizm mafkurachilarining fikriga ko‘ra, san’at inson ruhini materialdan ajratib olishga qodir bo‘lgan, uni ozod qilishning asosiy vositasiga aylanishi kerak edi. Shuning uchun erkinlik va irratsionallik asosiy qadriyatlar sifatida e’lon qilindi. Aslida erotizm, sehr, kinoya kabi mavzular bilan ish olib borgan syurrealistlar ratsional estetikani chetlab o‘tib, to‘g‘ridan to‘g‘ri tomoshabin hissiyotlariga murojaat qiladigan fantazmatik (xayoliy) shakllarni yaratishga

harakat qilishdi. Turli xil belgilar va ularning kombinatsiyalariga katta e’tibor berildi. Ko‘pincha, ongsizlik tubiga to‘g‘ridan to‘g‘ri kirishga harakat qilib, syurrealistlar o‘z ishlarini alkogol, giyohvand moddalar, gipnoz yoki ochlik ta’sirida yaratdilar. “Avtomatik yozuv” deb nomlangan – matnlarni nazoratsiz yaratish o‘sha paytda juda mashhur edi. Biroq tasvirlarning betartibligi o‘z-o‘zidan mutlaq maqsadga aylanmadi, balki faqat yangi g‘oyalarni ifoda etish uchun ongli uslubga aylandi. Syurrealistlar o‘zlarining asosiy vazifalarini oddiy g‘oyalardan tashqariga chiqish zarurati deb bildilar” [3; 1-b.].

Muhokama. Syurrealistik dunyoqarash ta’siri asosida yaratilgan asarlar qatorida Omon Muxtor ijodiga mansub romanlar ham mavjud. Masalan, uning “To‘rt tomon qibla” trilogiyasidagi “Tepalikdagi xaroba” romani fikrimizga dalildir. Adabiyotshunoslar tomonidan bu yo‘nalishning g‘arb adabiyotida o‘z umrini yashab bo‘lganligi ta’kidlansa-da, o‘zbek adabiyoti uchun esa nisbatan yangi yo‘nalish sanaladi. Omon Muxtor asarlari (“To‘rt tomon qibla”) makon va zamonning muqim emasligi, voqealar xuddi tushda ro‘y berayotgandek taassurot uyg‘otishi bilan o‘quvchini ongli, aqliy hayotdan hissiy, ruhiy olamga yetaklaydi. Bu haqida adabiyotshunos Umarali Normatov shunday deydi: “Omon Muxtor yangi romanlarida zamonaviy jahon romanchiligi tajribalarini yodga tushiruvchi xususiyatlar talaygina – ularda an’anaviy realizmga xos aniq zamon, aniq makon tushunchasi yoq, hodisa-voqealarni ayni hayotdagidek gavdalantirish, izchil bayon etish, qahramonlar ruhiyatini urf bo‘lgan realizm mantiqi asosida ochish, ifodalash ham yo‘q: reallik bilan xayolot, o‘ng bilan tush ayqash-uyqash holda keladi, aniqrog‘i, voqea-hodisalar real hayotda emas, xayolparast qahramonning xayolida, ongida kechadi; qahramon ongida reallik bilan xayolotning qo‘shilib-chatishuvidan iborat g‘aroyib dunyo, hayotning o‘ziga xos badiiy modeli yaratiladi; u dunyo bilan bu dunyo orasidagi chegara yo‘qoladi, tiriklar o‘likka aylanadi, ruh tandan ajralib, bir-birini taftish etishadi, o‘liklar tirilib, tiriklar bilan muloqotga kirishadi, turli asr odamlari bir-biri bilan ro‘baro‘ keladi...

Bir qarashda tartibsiz, mantiqsiz, ayqash-uyqash tuyulgan voqea-hodisalar zamiriga sinchiklab nazar tashlansa, masalan, Pushkin aytmoqchi, asarning o‘z ichki qonuniyatlari asosida yondashilsa, ularda teran ma’no, botiniy tartib, mantiq borligi o‘z-o‘zidan ayon bo‘ladi. Faqat buni anglab yetish uchun kitobxondan muayyan adabiy tayyorgarlik, ko‘nikma talab etiladi. Aslida bu xildagi “bebosh” ifoda inson tafakkuri tarziga aslo zid emas, balki aynan unga mos. O‘ylab ko‘ring: ro‘parangizda siz bilan gaplashib o‘tirgan suhbatdoshingiz, garchi ko‘zi sizda, qulog‘i gapingizda bo‘lsa-da, xayoli qayoqlarda ekanini qayerdan bilasiz?! Ehtimol, ayni damda u bir vaqtlar ko‘ngil bergan sevgilisi bilan uchrashar, olamdan o‘tib ketgan bobosi pandini tinglar yoki o‘z tasavvurida gavdalangan marhum bir ulug‘ siymo bilan muloqotga kirishar... Omon Muxtor romanlaridagi “bebosh” ifoda inson ruhiyatining ayni shu real g‘aroyiboti asosiga qurilgan” [4; 224-b.]. Albatta, Omon Muxtor uslubiga xos bu badiiy ifoda tarzini realizmdan uzilgan sof syurrealistik tasvir deb ham bo‘lmaydi. Uning asarlaridagi insonlar ham jamiyatdagi boshqa oddiy insonlar qatori hayot kechiradi. Biroq yozuvchi ushbu personajlar ruhiyatini tasvirlashda ularni jamiyatning mayda-chuyda ikir-chikirlari, tashvishlari bilan bog‘lamay, balki ularning ong ostiga nazar tashlaydi. Ruhiyatining tub zamiridagi kechinmalariga e’tibor qaratadi.

“Omon Muxtor romanlarida jahon zamonaviy adabiyoti tajribalariga esh jihatlar ko‘p, biroq aytarli ularga taqlid yo‘q. Bu romanlarda sharqona milliy ruh ufurib turadi. “Uslub – yozuvchining o‘zi” degan naql bor; yangi romanlarida Omon Muxtorning o‘zligi, fikrlash tarzi

avvalgi asarlariga qaraganda yorqinroq namoyon bo‘lgan. Romanlarda badiiy kashfiyot desa arzigulik ramziy, majoziy obrazlar, lavhalar ko‘p. Odamning turfa qiyofasini, botiniy bisotini o‘ziga aynan ko‘rsatadigan ko‘zgu bilan bog‘liq voqealar yoki mavjud olomon izdihomining bamisoli burlaklarday (*muallif izohi:* burloq/burlak – shovqin soluvchi, qichqiruvchi. Dengiz va daryo qirg‘oqlarida turib, kemalarni arqon yordamida sudrab yurgizuvchi yollanma dehqonlar. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 1-jild. 379-b.) safga tizilib “Yo hakim, yo hokim” deya xitob qilib to‘qaydan chiqib, to‘qayga kirib yo‘lsiz kezishlari lavhasi teran ma’nodor, ta’sirchan chiqqan” [4; 225-b.]. Endi ushbu fikrlarni inobatga olib, yozuvchining “Tepalikdagi xaroba” romani tahliliga o‘tsak. Jumladan, muallifning o‘zi asar haqida shunday deydi: “Maqsadim – ixcham holda kattaroq bir gaplarni tashlash edi, iloji boricha. Lutfiy haqida bir alohida roman yozish mumkin edi. Holbuki, Lutfiyning tarixini 30 betlarga joylashtirganman. Men Lutfiyning hayoti-yu muhabbat tarixini tiklab berdim, bu yozilmagan edi. Bu, albatta, mening talqinim. Xullas, gap hajmda emas. Gap fikrni ko‘targanicha ishlashda. Mening oldimda uch qatorda aytish mumkin bo‘lgan narsani nega uch bet qilish kerak, degan masala turadi. Men uchun ohang muhim. Har bir asarning ohangi, o‘z yo‘nalishi bo‘lishi kerak. O‘sha topilgan ohang qanday yetaklasa, shunday yozaman-da. Shu narsa asarning hajmini ham, yakunini ham belgilab beradi” [5; 421-b.]. Ushbu fikrlardan sezish mumkinki, asar hajmi yozuvchi uslubiga yarasha ancha ixcham: 116 bet. Shuningdek, romanda Omon Muxtorning boshqa asarlarida ko‘zga ko‘rinadigan uslub – lirik va epik tasvir uyg‘unligi ham kuzatiladi. Bu haqida yozuvchi Erkin Samandar shunday deydi: “Men o‘zim romanga she’r kiritishdan ko‘p istihola qilaman, nasrga xos bosiq ohang buzilishidan cho‘chiyman. Ammo Omon Muxtor uchala romanni ham (“To‘rt tomon qibla” trilogiyasidagi romanlar nazarda tutilmoqda) xuddi bir she’rday yozganki, qayeri nasr, qayeri nazm – ajralib turmaydi, bari bitta qo‘shiqday avjlanib-mavjlanib boraveradi. Bu – nosir va shoirning mahoratidan dalolat, jur’atidan nishonadir”[5; 8-b.]. Omon Muxtorning bu romanlarida ijodining boshlarida an’anaviy realizm yo‘nalishida yaratilgan asarlaridan farqli ravishda muallifning o‘zi quyida ta’kidlagan uslubiy izlanishlar namoyon bo‘ladi: “Egilgan bosh” romanimga kelganda bir shakl qidirishga urindim. “To‘rt daftar” shaklini oldim, bir boshqacharoq tushlar shakliga, yangiroq yo‘nalishlarga murojaat etib, birinchi qadamni qo‘ydim. Keyin “To‘rt tomon qibla” trilogiyamni (“Ming bir qiyofa”, “Ko‘zgu oldidagi odam”, “Tepalikdagi xaroba”) yozganda va so‘nggi romanlarimda bunga kengroq kirishdim. Nima uchun, deyishingiz mumkin. Men tushundimki, deylik, inson mana shunday bir joyda birov bilan suhbatlashib o‘tirganda ham kallasida ming xil xayol bo‘ladi. Uning tushlari bor, tasavvuri bor – bular ham asarda aks etishi kerak. Asar biron-bir masalani hal etishi, problemani ko‘tarib chiqishi kulgili gap. Asar inson ruhiyatining murakkabligini aks ettirishi kerak ekan!” [5; 417-b.]. Yuqorida lirik va epik tasvir uyg‘unligi Omon Muxtor poetik uslubining bir ko‘rinishi ekanligini aytib o‘tdik. Biroq yozuvchi nafaqat lirik va epik turlarning, balki dramaturgiyaning ham qonuniyatlarini “o‘zlashtirgan”. Bunga kitobxon “Tepalikdagi xaroba” romani boshidayoq guvoh bo‘lishi mumkin. Gap shundaki, muallif personajlarni roman ekspozitsiyasidan farqli o‘laroq, dramatik asarlardagi kabi tanishtiradi. Masalan,

1. Mirza G‘olib. Yoshi 30 yaqinlashgan bu yigit minglab odam kirib-chiqadigan bir idorada xizmat qiladi. Bolaligi Buxoroda o‘tgan. Tarix, ayniqsa, Buxoro tarixi bilan qiziqadi. Uylangan, lekin hali farzand ko‘rmagan.

2. Mastura – uning xotini. 25 yoshda. Maktabni bitirganidan buyon fabrikada ishlaydi. So‘nggi paytlar ta’tilga chiqqan.

3. Mardonqul aka. Mirza G‘olib xizmat qiladigan idorada Bosh rahbar. 60 yoshlardagi sipo kishi.

4. Tenglash va Hakimjon. Mirza G‘olibning o‘rtoqlari. U singari idorada oddiy xizmatchi.

5. Lutfiy. 1366-1465-yillarda yashab o‘tgan buyuk o‘zbek shoiri.

6. Boborahim Mashrab. 1657-1711-yillarda yashab o‘tgan buyuk o‘zbek shoiri.

7. Jorj Gordon Bayron. 1788-1824-yillarda yashab o‘tgan buyuk ingliz shoiri.

8. Amiri said Abul-Hasan Nasr ibn Ahmad ibn Ismoil As-Somoniy. 905-943-yillarda yashab o‘tgan butun Xuroson va Movarounnahr podshohi.

9. Bir to‘p ezgu, jafokash kishilar.

10. Bir to‘p yovuz kishilar; jallodlar va jinoyatchilar.

Odatda, bu kabi tanishtiruv romanga emas, balki dramatik tur janrlariga xos ekanligi o‘quvchini ajablantirmay qolmaydi. “Voqeaning boshlanishi”, “Birinchi ko‘rinish”, “Ikkinchi ko‘rinish”, “Uchinchi ko‘rinish” va “To‘rtinchi ko‘rinish” deb nomlangan o‘ziga xos qismlar o‘quvchi ko‘z o‘ngida dramatik asarlardagi “Kirish”, “Birinchi parda”, “Ikkinchi parda”, “Uchinchi parda” va “To‘rtinchi parda”ni namoyon qiladi.

“Voqeaning boshlanishi”da asar bosh qahramoni – Mirza G‘olibni garchi u qanchalik e’tiroz bildirmasin, xotini Masturaning oy-kuni yaqin qolgani, unga o‘zidan boshqa qarovchi yo‘qligini aytib zorlanganiga qaramay, Bosh rahbar Mardonqul aka qop-qop va’dalar berib, jumladan, uch-to‘rt kun, uzog‘i bilan bir haftada dam olishdan qaytadigan o‘rtoqlarini uning o‘rniga yuborishini aytib, hasharga yuboradi. Mirza G‘olib qirqqa yaqin kishi qatorida Bog‘ga hasharga majburan jo‘nab ketadi. “Bog‘ – bundan bir necha yil oldin dashtda tashkil etilgan, yarim xo‘jalik, yarim qo‘riqxona vazifasini bajargan joyning nomi. Cheksiz maydonni egallagan Bog‘da daraxtlar tartibsiz o‘sgan, uning ichi to‘qayzorga aylangan. Qilinadigan ish mevalarni terib, saralash. Bog‘da yordamchilar uchun sharoit yomon emasdi. Umuman, bu yer jannat edi.

Guruhlarga bo‘lingancha, narvon, chelak ko‘tarib, ertalab biroz, kechga tomon biroz meva terish kerak, xolos...

Biroq...

Mirza G‘olib hasharga kelganidan buyon, bezovtalanib-to‘lg‘anib kun sanar, o‘rtoqlari qorasi ko‘rinarmikan, deb atrofga alanglar edi.

Uyda ahvol qanday?! Nima gap?! – u bilmas edi; idoradan nega odam yuborishmayapti?! – tushunmas edi.

Ana-mana birontasi keladi, deb kutib, u charchagan edi.

Oradan yigirma kun o‘tib...

Uning o‘rniga hech kim kelmadi!”[5; 303-b.]

Asarda Mirza G‘olib duch keladigan tepalikdagi xaroba va u bilan bog‘liq voqealar “Birinchi ko‘rinish” deb nom olgan qismda bayon qilinadi. Mazkur qism Omon Muxtorning boshqa romanlaridagi kabi she’riy epigraf bilan boshlanadi. G‘.G‘ulomning “Tun bilan tong” radifli Navoiy g‘azaliga muxammasi bilan boshlanadigan she’riy epigraf Mirza G‘olibning ayni damdagi ruhiy holatini tushunishga yordam beradi. Mirza G‘olib hashargohni tark etib, to‘qayzor oralab, uyiga ravona bo‘ladi. Tunda xotinini tush ko‘rgan, o‘rnidan sapchib turib, meni ossa ossin, bo‘ldi, ketaman, degan qarorga kelgan edi. To‘qayzor oralab ketib borar ekan, uning xayolini tunda ko‘rgan tushi band qilgan edi. Asardagi syurrealistik voqealarning boshlanishi aynan shu tush motiviga borib taqaladi: “Emishki... Bir tomon – osmonga tik sanchilgan tog‘. Ikkinchi tomon – qalin qamish o‘sgan ko‘l.

Shu ikki o‘rtada u holsizlanib, ko‘ksini yerga berib yotibdi.

Ko‘lda qamishlarni oralab qandaydir orasta qayiq suzib bormoqda. Qayiqda – Mastura. Yuzini burib, unga negadir teskari o‘tiribdi.

U qo‘lini suvga solgancha, yuzini chayib, o‘rnidan sapchib turgisi, qayiq sari otilib, qayiqni tutgisi kelmoqda. Ammo yotgan joyida, suvga qo‘l cho‘zishga ham majoli yetmayapti...”[5; 305-b.]. To‘qayzor oralab borar ekan, Mirza G‘olib keng sayhonlikda teskari ag‘darilgan qozonga o‘xshash tepalikka duch keladi. Uning ustida ikki-uchta buzilgan imorat va yana bitta zax bosib ko‘kargan, devorlarida yantoq o‘sgan xaroba uyga duch keladi. Biroz tin olgandan so‘ng, tepalikka ko‘tarilib uyga yaqinlashganda uni yungi paxmaygan, ayiqdek it qo‘riqlab yotganiga guvoh bo‘ladi. Mirza G‘olibning to‘qayzorda sudralayotib, hamma yog‘i shilinib-qonagan, usti ham bir holda edi. Gadoyga o‘xshagan bu namoyishda har qanday qobil it ham senga tashlanadi, degan xayolga boradi. Lekin it unga tashlanmaydi. Aksincha, Mirza G‘olibning uyga kirishini istagandek, tepalikning boshqa tomonidan pastga enib, xarobadan orqa tarafga qarab ketadi. Xarobaga kirib, uyning ichini ko‘zdan kechirgan Mirza G‘olib, kimdir (egasi) kelib qolarmikan, deya kutishlari besamar ketadi. Uy kimsasiz edi. Qosh qorayib qolganligi uchun tunni shu yerda o‘tkazishga qaror qiladi. Yolg‘izlikda xotini Mastura, Bosh rahbar Mardonqul aka, do‘stlari Tenglash va Hakimjon hamda bolalikdagi do‘sti Lutfullani eslaydi. Yozuvchi Lutfullaning xarakterini tasvirlar ekan, uni qandaydir “xayolparast”, “fidoyi” deya ta’riflaydi. “Lutfulla Mirza G‘olibning do‘sti, u ko‘chada, sovuqda bir chekkada diydirab o‘tirgan tilanchini ko‘rib, shartta egnidagi to‘nini yechganicha, bu sizga deb, tashlab ketaveradi. Lutfullaning qanday inson ekanligini shunga qarab tasavvur qilaverasiz”, – deydi Omon Muxtor. Umuman, asar qahramonlarini ortiqcha ta’rif-tavsiflarsiz shu kabi qisqa misollar bilan tanishtirish yozuvchining o‘ziga xos uslubidir. Muallif Lutfullani o‘quvchiga shunday tanishtiradi: “Adabiyotni yaxshi ko‘rar, ko‘p kitob o‘qir; maktabni endi bitirgan, hali biron joyda jiddiy ta’lim olmagan Lutfullaning bilimi, aql-zakovati, ayniqsa, kishini hayron qoldirar edi. U o‘tmish shoirlardan Lutfiyga ayricha qiziqish bilan qarar, payti kelib, Lutfiy to‘g‘risida, albatta, kitob yozaman, deb orzu qilar edi. Lutfullaga olimlar adabiyot tarixidan yozgan kitoblar bir xil, jo‘n, zerikarli bo‘lib tuyular; unga hozirgacha adiblar tarixga bag‘ishlab yozgan kitoblar ham uncha yoqavermas edi. Meni ma’lum davrda yuz bergan voqealar emas, insonning ko‘nglidan kechgan tarix, yashirin, ko‘zga darhol tashlanavermaydigan tarjimai hol ko‘proq qiziqtiradi, der edi...”[5; 311-b.]. Lutfullaga xos ushbu xislatni Omon Muxtorning o‘z ichki haqiqati, deya talqin qilish mumkin. Ushbu lavhadan so‘ng asar voqealari Lutfiyning tarixi, uning hayoti tasviriga bag‘ishlangan o‘zanga buriladi. Omon Muxtor yuqorida Lutfulla aytganchalik “ma’lum davrda yuz bergan voqealar emas, insonning (Lutfiyning) ko‘nglidan kechgan tarix, yashirin, ko‘zga darhol tashlanavermaydigan tarjimai hol”iga e’tibor qaratadi. Mirza G‘olib do‘sti Lutfullaning Lutfiy haqida aytgan gaplarini xotirlab, uxlash uchun to‘shak-taxtaga yotar ekan, ko‘zi xaroba uy ichida xona to‘ridagi olachalpoq pardaga tushadi. Qiziqib, pardaning ortida nima bor ekan, deb o‘ylab pardani surib ko‘radi. Mirza G‘olib pardaning ortida dashtga suv olib boradigan yarim ochiq quvurmi, kattakon tarnovgami o‘xshagan narsani, narsa ichida bir-birining oyog‘iga bosh qo‘yib, qator yotgan uchta jasadni ko‘radi. Jasadlar yangi, yaqindagina keltirilgan bo‘lsa kerak, ilk qarashda shirin uyquga ketgan kishini eslatishar edi. Ushbu holatni tasvirlar ekan, Omon Muxtor o‘z uslubiga sodiq qolgan holda mavjud voqelikka quyidagicha she’riy munosabat bildiradi:

Uyquga o‘xshar – o‘lim;

O‘lim o‘xshar – uyquga...

Jasadlarning uchalasi ham Mirza G‘olibga qandaydir tanish, ularni qayerdadir ko‘rgandek edi. Boshqa biror joy, boshqa biror sharoitda mabodo shunday vaziyatga duch kelsa, albatta, oyog‘ini qo‘liga olib, orqasiga qaramasdan qochishi mumkin edi. Lekin hozir boradigan joyi yo‘q, u bo‘m-bo‘sh olam bilan go‘yoki yuzma-yuz qolgan, ummonda qo‘liga ilingan taxtaga yopishib olgan odam edi. Mirza G‘olib o‘zini dadil tutishga uringan holda to‘shakka cho‘ziladi. Nihoyatda charchagan edi, uxlashi kerak edi. Lekin xayolini uchta jasad band qilgan. “Dunyoda qabriston yaqinida yashagan, qabristonga kunda kirib-chiqib yurgan kishilar qancha, sen hozir shunday holatdasan, chida...” – deya o‘ziga dalda berib, uxlagisi, uyquga berilib, olamni unutgisi keladi. Biroq to‘lg‘anib, uxlay olmaydi. Shunda u yana Lutfullani, u bilan birga o‘zining ikki marta xastalanib, kasalxonada yotgach, uchinchi marta oldingidan qattiqroq “qoqilgani”, yiqilganini eslaydi. Biroq yozuvchi bu uchinchi “qoqilib yiqilish” sababini ochiqlamagan. Anig‘i shuki, uni bu safar oldingidek g‘aribona kasalxonaga emas, keng hovlisi bor, oppoq binoga ega, telefon va televizorlari mavjud, alohida xonalar va ularning har biriga biriktirilgan mehribon hamshiralarga ega kasalxonaga yotqizishadi. Ammo o‘sha kunlarda Mirza G‘olibning o‘lim to‘g‘risida o‘ylamagan kuni yo‘q, ko‘ziga hech narsa ko‘rinmas, dunyo unga qorong‘i edi. Kasalxona uni jarrohlik yo‘li bilan davolashlari kerak edi. Aravachada jarrohlik amaliyotiga olib borishayotgan paytda Mirza G‘olib umrida birinchi sirli, aql bovar qilmas holatga duch keladi: u uchta Menga aylanib, uch joyda hayot kechiradi. Tushmi, xayolmi desa, hammasi aniq ko‘rinib turar edi. Bundan keyingi voqealar o‘quvchini syurrealizmga xos fantazmatik olam – xayolot dunyosiga yetaklaydi. Birinchi Men – hamon aravachada, shiftga tikilib yotibdi.

Ikkinchi Men esa ikki o‘zga sayyoralik bilan katta kemalardagi muallaq kursilarga o‘tirib, osmonga, o‘zga olamdagi charog‘on shaharga, go‘yo – Jannatga sayohatga jo‘naydi. Ikkinchi men osmondagi shaharda kezayotgan ayni payda Uchinchi men – o‘shanda urush borayotgan Afg‘onistonga qarab jo‘naydi. Mirza G‘olib uchinchi “men”i orqali do‘sti Lutfullaning Afg‘onistonda bo‘layotgan urush paytidagi hayotini yashay boshlaydi. U yerda – Hiri (Hirot)da Dehikanorni izlab topadi. Bu orada bir dam hushiga kelgan Mirza G‘olib qo‘lini mehribonlik bilan silayotgan yoshgina hamshira qizni ko‘radi. Uning ismi Gulgun ekanligini bilgach, yana Uchinchi mening hayotiga qaytadi. Chunki Uchinchi meni Lutfiy hayotini o‘rganishga qattiq bel bog‘lagan va Lutfiyning yori ham Gulgun edi. Uchinchi menning hayotini tasvirlash asnosida Omon Muxtor Lutfiyning tarixini, uning kechinmalarini yoritishga urinadi va ora-orada Mirza G‘olibga ham “qaytib turadi”. Masalan ana shunday “qaytish”lardan biri: “Tepalikdagi g‘arib binoda, kimlardir yotib-turgan to‘shakda to‘lg‘anayotgan Mirza G‘olib ... qachon ko‘zi ketib, qotib qolganini bilmas edi.

Tun bag‘rini yorgan nolami-qichqiriqdan cho‘chib uyg‘ondi.

Uni ter bosgan, hammomdagi singari badani jiqqa ho‘l edi. Kechasi bo‘lsa hamki, ayni saratonda eshik-derazani ochmay, ko‘rpaga burkanib yotgach, u pishmay, kim pishsin...

O‘rnidan turib-turmay ko‘zi tushdi... Xona sutdek oy nuriga to‘lgan, shu bilan birga, o‘zidan nur o‘tkazayotgandek, nurga xalal bermay, kimdir derazaga yopishib olgan edi!”[5; 323-b.] Derazaga yopishib olgan shaffof ko‘lanka titrab-qaqshab, qichqirib: “Och, nomard! Och! Yordam beringlar! O‘laman...” – degancha xonaga kirishga urinadi. U biror ayol falokatga yo‘liqqandir, qo‘rqoqlik ham evi bilan-da, deya derazaga yaqinlashadi va es-hushidan og‘adi. Tashqaridagi ayol – Mastura edi. U shoshib eshikni ochishga chog‘lanadi, lekin es-hushini yig‘ib

o‘ylab ko‘rsa, yarim kechada bu to‘qayzorda Mastura nima qiladi? Qolaversa, xona to‘ridagi olachalpoq parda ortidagi jasadlar ham eshikni ochishdan ogohlantirayotgandek edi. Shu payt tinchi buzilgan, qayerdandir paydo bo‘lgan yungi paxmaygan, ayiqdek it uv tortib, qattiq hurayotgani eshitiladi. Eshikni shoshib ochishga chog‘langan Mirza G‘olibning ko‘z o‘ngida dabdurustdan tashqaridagi ayol burishib-bujmaygan kampirdek qiyofaga kiradi. Keyin g‘ijimlab-yoqqan qog‘oz singari qorayib, tusi o‘chadi.

Mirza G‘olib o‘zi nima bo‘layotgan edi-yu, nima bo‘ldi, bilmaganidan dahshatga tushgan, birov eshik-derazani buzib, ana-mana bostirib kiradigandek, qimir etmay o‘tirar edi. Uning ushbu holatida haqiqat bilan yolg‘on, o‘ng bilan tush, botin bilan zohir aralashib ketgan, xullas, hammasi ayqash-chayqash edi. Bu holat o‘quvchi-kitobxonga ham ta’sir qilmay qolmaydi, albatta. Har bir kishi umri davomida mana shunday bir holatga tushgan va shu kabi holatlari xotirasida jonlanadi. Tunni bir alfozda bedor o‘tkazgan Mirza G‘olib tong otganda yo‘lga chiqish oldidan yana bir marta olachalpoq parda ortiga qaraydi. Lekin bir-birining oyog‘iga bosh qo‘rib yotgan jasadlardan nom-nishon yo‘q edi. Birinchi ko‘rinish shu bilan tugaydi. Ushbu qismdagi voqealarni tahlil qilar ekanmiz, unda real hayot bilan xayolot olami qorishib, asl haqiqat nimada ekanini tushunishga intilgan o‘quvchi qahramoni Mirza G‘olib kabi bir arosatda qoladi. Narkota’sir (narkoz) sababli yuzaga kelgan Ikkinchi va Uchinchi menlarning kechinmalari o‘quvchini norealistik olamlarga yetaklaydi.

“Ko‘ngul qushi” deb nomlangan “Ikkinchi ko‘rinish” ham an’anaga muvofiq she’riy epigraf bilan boshlanadi. Navoiy va Nodira ijodidan keltirilgan namunalarni ushbu qismning mazmuniga olib boruvchi havola deyish mumkin. Ya’ni bu qismda Mirza G‘olibning ko‘ngil iztiroblari bayoniga ko‘proq urg‘u qaratiladi. Shuningdek, tunda uchratgan (balki, uchratmagan) jasadlarning shaxsiga aniqlik kiritiladi: “Mirza G‘olib to‘qayzorda sudralib borayotib, hozir kechagi – uchratgan paytidagidan ham yorqinmi-yaxshiroqmi?! – barcha tafsiloti bilan eslay boshladi... Marhumlardan birining boshida fo‘ta, egnida odmi yaktak; yuzi chuvak, kichik soqol qo‘ygan... Ikkinchisi: boshida kuloh, egnida janda; patila-patila sochlari kuloh ostidan chiqqan, kamarigacha tushgan; soqoli ham qalin, to‘s... Uchinchisi: boshiga hoshiyali qalpoq qo‘ndirgan, negadir qo‘lida yupqa, oq qo‘lqop; yonida kalta bir tayoq ham yotibdi; yuzi qonsiz, ammo juda ko‘hli...

Mirza G‘olib ketayotgan joyida bexosdan chayqalib-gandiraklagancha, to‘xtadi.

“Ey, Xudoyim-ey! Ey, Xudoyim-ey!”

U yuzlashgan marhumlar – oddiy, bu kungi odamlar emas, unga qandaydir – kitoblarda ko‘rgan tasvirimi, tasavvuri bo‘yichami?! – aziz, buyuk bir insonlar: Lutfiy, Mashrab, Bayronni eslatgan edi!”[5; 328-b.]. Mirza G‘olibning ongida bunday buyuk insonlar o‘lmaydi, ular doimo biz bilan yashaydi, degan xayol jonlanadi. Tunda ko‘rgan bu insonlar o‘lmagan, balki yaqindagina mangu uyquga ketgandek edi. Bu jasadlarning holati muqaddas Qur’oni Karimning “As’hobi Kahf” surasida keltirilgan voqealarga ishoradek tuyuladi. “G‘or sahobalari”ning qo‘riqchi iti – tunda Mirza G‘olibni shaffof, nur o‘tkazuvchi ko‘lankadan qutqargan, yungi paxmaygan, ayiqdek keladigan itga qiyoslanadi go‘yo.

Omon Muxtor Mirza G‘olib vositasida Lutfiy, Mashrab va Bayronning tarjimai holini dastlab qisqa holatda keltiradi. Jumladan, Mashrab va Bayronning vafot etishi, dafn etilishi bilan bog‘liq rivoyatlarni hikoya qiladi. Keyinchalik esa asosiy e’tibor Lutfiyga qaratiladi. O‘lim to‘shagida yotgan Lutfiyning ruhiyatidagi kechinmalari, yoshlik xotiralari – muhabbati bo‘lgan Gulgun portreti chizmalari bayon qilinadi. Ushbu xotiralarga qaytish sahnasi syurrealizmga xos

tarzda tasvirlangan: “Lutfiy... u yoshargan edi! Uyda yotishga toqat qilolmayotgan edi! Bundan ham o‘tadigan joyi: derazadan ko‘z uzib, burilib qaragan edi... unga – o‘zining keksa bir shakli o‘rinda cho‘zilib yotgandek tuyuldi! Bu shakl unga yoqmadi. Yuragi qisib, tezroq uydan chiqishga chog‘landi.

Boshiga odatdagi shabpo‘sh ustidan fo‘ta o‘rab, egnidagi odmi yaktak o‘rniga jun chakmon kiydi. Qo‘liga hassa olib, apil-tapil eshikni ochdi... Hovliga chiqqanida, uni ajablantirgan yana bir hol yuz berdi.

Atrofni oppoq chodirga aylanib, chirmab-qamrab yotgan qor nechundir parcha-parcha bulut bo‘lib, yerdan osmonga ko‘tarildi. So‘ng, hovlidagi qorayib turgan daraxtlar birdan ko‘karib, yashnab ketdi. Bir zumda gulzordagi anvoyi gullar ham barq urdi! Bu ham yetmagandek, hovlining huv etak tomonidan baralla bulbullar chax-chaxi eshitila boshladi”[5; 334-b.]. Ushbu tasvirlar, albatta, real olam bilan bog‘langan, o‘zini sog‘lom deya his qiladigan moddiyat kishisi uchun g‘irt bema’nilik – absurddek tuyulishi mumkin. Biroq syurrealistlarning ham o‘z haqiqati bor: ular uchun bu kabi fantazmatik (xayoliy) voqeliklarning ortida real hayot yashaydi.

Lutfiy haqidagi voqealarni maroq bilan o‘qiyotgan o‘quvchining to‘qayzorda adashib, har safar aylanib-aylanib yana o‘sha tepalikdagi xaroba qarshisida paydo bo‘lib qolayotgan Mirza G‘olibni unutib qo‘yishidan cho‘chigandek, yozuvchi voqealar rivojini qaytadan Mirza G‘olibga yo‘naltiradi. O‘quvchi tasavvurida bugungi kun bilan o‘tmish birlashib ketgandek taassurot uyg‘otadi. Mirza G‘olibning yuragini yana shu tepalikdagi xarobada tunni o‘tkazish iztirobi ezar edi. Yolg‘izlikda uning butun hayoti ko‘z oldidan qayta o‘ta boshlaydi. U tarixni yaxshi ko‘rardi. Tarixchi bo‘lishni orzu qilardi. Shu yo‘lda taniqli ustozlar orttirgan. Lekin ikkalasining hayoti ham fojia. Biri – Sanjar Mahzun, ikkinchisi – Ilyos Hayrat.

Sanjar Mahzun – ateistik ekzistensial kishisi, imon-e’tiqoddan mosuvo, hayotligida qadr topgan, tarixni zamonga moslab talqin qilgan, kitoblari har yilda 50 ming nusxalab chop etilgan, biroq o‘lganidan so‘ng tezda unutilgan shaxs.

Ilyos Hayrat – diniy ekzistensial, hayotligida qadrlanmagan, tarixni boricha talqin qilgan, kitoblari to‘rt-besh yilda 2-3 ming atrofida chop etilgan, biroq o‘lganidan so‘ng asarlari mashhur bo‘lgan shaxs.

Mirza G‘olib o‘zi uchun mana shu ikki yo‘ldan birini tanlashi kerak. Lekin ikkisidan ham ko‘ngli to‘lmaydi, arosat bir yo‘lda edi. Uning shu kabi o‘z taqdiri haqidagi o‘ylari bilan “Ikkinchi ko‘rinish” nihoyasiga yetadi.

“Uchinchi ko‘rinish” “Xoh inon, xoh inonma” deb nomlanadi. Bu qism epigrafida Lutfiy, Navoiy va Zavqiy ijodidan namunalar keltirilgan. Mirza G‘olib hamon to‘qayzorda tentirab, adashib yurar edi. U nogahon bir so‘qmoq qarshisidan chiqadi. So‘qmoq boshidan qandaydir chang-to‘zon yoki bulutmi unga yaqinlashib kelar edi. Biroq vaqt o‘tishi bilan aniq bo‘ladiki, bu tilsim oxiri ko‘rinmas insonlar to‘dasi ekan. Ajablanarlisi, bu insonlar, asosan, juldur kiyingan qariyalar, yosh bolalar, nogironlardan iborat edi. Mirza G‘olib ulardan katta yo‘lni so‘rab bilmoqchi bo‘ladi, lekin hech kimdan tayinli bir javob ololmaydi. Suhbat jarayonida ma’lum bo‘ladiki, bu insonlar bundan ming yil oldin somoniy hukmdor Amiri said Abul-Hasan Nasr davrida Buxoroda yashab o‘tgan kishilar edi. Ular nuqul: “Bizga yo hakim, yo hokim kerak!” – der edi. Hakim – u vaqtda hali tug‘ilmagan ibn Sino bo‘lsa, hokim – ayni somoniylar podshosi edi. Mirza G‘olib, avvaliga, bu kishilarni aqldan ozgan, ruhiy xasta deb o‘ylaydi, o‘zidan ham shubhalanadi. O‘z xayollariga berilib, yodiga farzand kutayotgan xotini – Mastura tushadi. Unga

nisbatan adolatsizlik qilgani, uni yolg‘iz qoldirib hasharga ketgani, uning qadriga yetmagani, uni yetarlicha seva olmagani Mirza G‘olibni iztirobga solar edi. Shu kabi xayollar og‘ushida beixtiyor Lutfiyning sevgiga sadoqati, buyuk shoirning muhabbati eslanadi. Bu o‘rinlarni Omon Muxtor lirik va epik tasvir uyg‘unligida ifoda etadi: “Lutfiy yozgan edi,

Valvala soldi ko‘zlaring –
kofir-u din ahli aro...

Kofirlik-kufr – yovuzlik. Kofirni nima uchun aralashtiryapti, deysizmi? Inson sevgandan keyin:

Men agar kofir edim,
emdi musulmon bo‘ldim...

Buning uchun shukrona keltirish kerak:

Seni ko‘rgan sayin, – Olloh! – derman...

Nihoyat, oshiqning ochiq-oydin iqrori:

Qilmang meni ishq uchun malomat, –
Chun ishqani ham Xudo yaratdi...” [5; 360-b.]

Yana shu kabi Lutfiy ijodidan keltirilgan ko‘plab she’riy jumlalar orqali mavzu buyuk shoirning sevgisi haqidagi voqeliklarga buriladi. Jumladan, Lutfiy va Gulgunning sevgi iztiroblari, kechinmalari batafsil tasvirlanadi. Omon Muxtor Lutfiyning Gulgun hajridagi holatini tasvirlar ekan, nasriy yo‘lda ham lirik imkoniyatlardan ustalik bilan foydalanish mumkinligini isbotlaydi:

“Kunlar. Tunlar...
Zorlik. Intizorlik...” [5; 364-b.]

Shu tarzda Lutfiyning vafotiga qadar bo‘lgan sevgi qissasi tarixi bayon qilinadi. Buyuk shoirning shu kabi ko‘plab she’rlarining yozilish tarixi sabablari keltiriladi.

Mirza G‘olib hamon to‘qayzorda adashib, tentirab yurar edi. O‘sha so‘qmoqda yana bir kichik liliputlarga o‘xshash odamlar guruhiga duch keladi. Ular qandaydir kattakon tobutni ko‘tarib, yugurgilab kelishmoqda edi. Mirza G‘olib ulardan kimni olib ketishayotganini pichirlab so‘raydi. Lilitpular esa somoniy hukmdor Amiri sa’id Abul-Hasan Nasrni olib ketishayotganini jo‘r ovozda baralla aytishadi. Ularning to‘dasiga nima uchundir yungi paxmaygan, ayiqdek it ham qo‘shilib olgan edi. Mirza G‘olib somoniylar tarixini jiddiy o‘rgangan, bu haqida kitob yozgan edi. Keyingi voqealar rivoji “Uchinchi ko‘rinish” so‘ngigacha somoniylar tarixi haqidagi tafsilotlarga bag‘ishlanadi.

“To‘rtinchi ko‘rinish” “Ism jinnisi” deb nomlanib, an’anaga muvofiq she’riy namunalar keltirilgan epigraf bilan boshlanadi. Epigraf sifatida Navoiy, Robindranat Tagor va Sobir Abdulla ijodidan parchalar berilgan. Bu qismning “Ism jinnisi” deb nomlanishi va unga hind shoiri R.Tagor ijodidan epigraf keltirilishi bejiz emas. Mirza G‘olibning bolalikdagi do‘sti Lutfulla har bir nomga nihoyatda e’tiborli edi. Bir kuni hatto Mirza G‘olibdan ham uning ismining ma’nosini so‘raydi. O‘z ismining ma’nosini bilmagan Mirza G‘olibga bu nomning tarixi Bayron bilan zamondosh mashhur hind shoiri Mirza G‘olibning nomi bilan bog‘liqligini tushuntirib beradi.

Mirza G‘olib bir necha kundan beri och-nahor, o‘lar holatda to‘qayzor oralab, adashib yurar edi. Bu orada u yana bir tunni tepalikdagi xarobada o‘tkazadi. Yana o‘sha holat: xarobani yungi paxmaygan, ayiqdek it qo‘riqlamoqda. Uy ichida xonaning to‘rida olachalpoq parda ortida uchta jasad bir-birining oyog‘iga bosh qo‘yib, mangu uyquga ketgan.

Mirza G‘olib so‘qmoq oralab, nihoyat kechga yaqin katta yo‘lni topadi. Katta yo‘ldan izma-iz mirshablar mashinasi va ikkita tez yordam mashinalari o‘tib ketadi. Mirza G‘olib ularga qo‘l ko‘tarishga ham ulgurmay qoladi va piyoda ketishga majbur bo‘ladi. Bozorgacha piyoda yurib, u yerda boyagi mashinalar to‘xtab turganini ko‘radi. Yo‘l chetida esa uchta jasad yotardi. Bu jasadlar tunda xarobada ko‘rgan jasadlarga juda ham o‘xshar edi. Mirshablar mashinasining orqa tomoni ochiq, unda esa qo‘llariga kishan taqilgan yana uch kishi – Mardonqul aka, Tenglash va Hakimjon qo‘nishib o‘tirar edi.

“Voqeaning oxiri” ijobiy yakunlanadi. Avtobusda uyiga ravona bo‘lgan Mirza G‘olib fabrikada xotini bilan birga ishlaydigan hamkasbidan Masturaning daragini, o‘g‘il farzand ko‘rganini, chaqaloqning ahvoli yaxshi ekanligini biladi. Roman shu tariqa o‘z nihoyasiga yetadi.

Natijalar. Romanni o‘qigan o‘quvchi-kitobxon real hayotni unutib, ancha vaqtgacha asar ta’siridan chiqib keta olmaydi. Mirza G‘olib bilan birga to‘qayzorda adashib tentiraydi, to‘g‘ri yo‘l – haq yo‘lni axtarib toliqadi, shuningdek, tush bilan o‘ng, tarix bilan bugun orasida sargardon kezadi. Shu kabi syurrealistik tasvirlar adibning boshqa asarlarida, jumladan, “Ming bir qiyofa”, “Ko‘zgu oldidagi odam”, “Aflotun” romanlarida ham uchraydi. Bu asarlarda “xayol bilan hayot, fantastika bilan reallik o‘ziga xos mushtaraklik kasb etadi. Masalan, Abdulla Hakim ruhining o‘lganidan so‘ng o‘z jasadini yuqoridan kuzatib turishi, to‘qqiz qavatli “Tarix va Madaniyat” tashkilotining bir kechada g‘oyib bo‘lib qolishi (“Ming bir qiyofa”), Siroj muallim jismining uch qiyofaga ajralib uch yoqqa ketishi (“Ko‘zgu oldidagi odam”), cheksiz sahrodagi quduq ichidan Usmonning darveshlar to‘dasiga duch kelishi (“Aflotun”), Mirzo G‘olibning dashtdagi xarobada Bayron, Mashrab, Lutfiy jasadlarini ko‘rishi (“Tepalikdagi xaroba”) o‘tmish bilan bugun o‘rtasida chegara yo‘qligi, bugun ham ertaga o‘tmishga aylanishi muqarrarligi haqidagi falsafiy fikr ifodasiga xizmat qilgan. Shuningdek, voqealar rivoji va syujet mantiqiyligi, uydirmaning hayotiy, falsafiy asosda dalillanishi kitobxonni ishontiradi”[8; 91-b.]. Olimning ushbu fikrlari ham bizning so‘z yuritayotganimiz moderncha uslub, ya’ni voqealar tasvirida o‘zgacha bo‘lgan syurrealistik tafakkur tarzidan foydalanganligini tasdiqlaydi.

Xulosa. Omon Muxtorning syurrealistik dunyoqarash ta’siri asosida ruhiyat tasviri uslubidan foydalanishi yuqorida qayd etilganidek, faqatgina “Tepalikdagi xaroba” romanida emas, “Ming bir qiyofa”, “Ko‘zgu oldidagi odam”, “Aflotun” kabi romanlarida ham ko‘zga tashlanadi. Bu holat Omon Muxtorning o‘ziga xos, boshqa ijodkorlardan ajralib turadigan poetik uslubi mavjud ekanligini dalillaydi. Shuningdek, syurrealizm sharq adabiyotiga begona emasligi, uning folklorga xos mifopoetik ko‘rinishda namoyon bo‘lishi oydinlashadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 8-tom, 2004. B. – 820.
2. Louise Ward. Syurrealizm./Syurrealizm - kontseptsiyasi, xususiyatlari va vakillari - Ta’Lim - 2023 (wvpt4learning.org), 2021-y.
3. Gloria Harrison. Syurrealizm nima?/Syurrealizm Nima? | Ilmiy faktlar 2023 (scienceforming.com), 2023-y.
4. Normatov U. Ijod sehri. – Toshkent: Sharq, 2007.
5. Omon Muxtor. To‘rt tomon qibla: uch romandan iborat Sharq daftari: (trilogiya). – Toshkent: Sharq, 2000.
6. Андре Бретон. Манифест сюрреализма, 1924 год | Блог перемен. Peremeny.Ru (Кириш вақти – 25.04.2024)
7. Ризома — Википедия (wikipedia.org) (Кириш вақти 19.04.2024)

8. Sabirdinov A. Ma’naviyat va ma’rifat chashmalari. – Toshkent: Akademnashr, 2016.
9. Xolbekov M. Struktur adabiyotshunoslik. – Toshkent: Navroʻz, 2014. – B. 108.
10. Санжар Содиқ. Ижоднинг ўттиз лаҳзаси. – Тошкент: Шарқ, 2005. – Б. 171-172.
11. Hasanov Sh. Doston tarkibi va tabiati. – Samarqand: SamDU nashri, 2011. – B. 25.
12. Quronov D., Mamajonov Z. va boshqalar. Adabiyotshunoslik lugʻati. – Toshkent: Akademnashr, 2010. – 398 b.
13. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarning ruscha-oʻzbekcha izohli lugʻati. –Toshkent: Oʻqituvchi, 1983. – 376 b.
14. Pirimqul Qodirov. Ma’naviyat, modernizm va absurd // OʻzAS, 2004, 12-son.
15. Азизов Н.Н. Омон Мухтор романлари поэтикаси: реализм ва фантастика уйғунлиги: Филол.фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Андижон, 2022. – Б. 56.
16. Atabayeva G.F. Omon Muxtor romanlarida shakliy-uslubiy oʻziga xoslik: Filol.fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Guliston, 2023. – Б. 52.
17. Quronov D. Adabiyot nadir yoki Choʻlponning mangu savoli. – Toshkent: Zarqalam, 2006. – B. 103.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF THE LINGUOCOGNITIVE ASPECT OF THE SEMANTICS OF METAPHORICAL INNOVATIONS

Murodova Iroda
Teacher, Kattakurgan branch of Samarkand State University
E-mail: iroda.murodova@bk.ru

Khamidov Tokhirjon
Teacher, Kattakurgan branch of Samarkand State University
E-mail: hamidov11@bk.ru

Abstract. The evolution of language, especially the creation of new meanings and idioms, is greatly influenced by metaphorical inventions. These changes in metaphor are frequently brought about by cognitive processes that mold people's conceptions and understandings of the world. The structure and processing of these statements by language speakers is the main focus of the linguocognitive component of metaphorical innovations. Metaphors, especially creative ones, reveal the speakers' mental models and shed light on the social conditions that shape language use as well as the cognitive processes that underlie it. The purpose of this article is to examine the linguocognitive framework that underlies the development and interpretation of metaphorical innovations, as well as the cognitive components of metaphor comprehension and their applicability in contemporary communication.

Keywords: metaphorical innovations, semantics, linguocognitive aspect, cognitive processes, language evolution, conceptualization.

METAFORIK YANGILIKLAR SEMANTIKASINING LINGVOKOGNITIV ASPEKTI TAHLILI

Iroda Murodova
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali o‘qituvchisi

Tohirjon Hamidov
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali o‘qituvchisi

Annotatsiya. Metaforik yangiliklar tilning rivojlanishida, xususan yangi ma’nolar va iboralar hosil bo‘lishida muhim rol o‘ynaydi. Bu metaforik o‘zgarishlar ko‘pincha dunyoni qanday tasavvur qilishimiz va tushunishimizni shakllantiruvchi kognitiv jarayonlar ta’sirida yuzaga keladi. Metaforik yangiliklarning lingvokognitiv jihati, bu iboralar qanday tuzilishi va tilni ishlatuvchi odamlar tomonidan qanday qayta ishlanishini o‘rganishga qaratilgan. Metaforalar, ayniqsa yangilanganlari, nutq so‘zlovchilarining aqliy konstruksiyalarini aks ettiradi va tilni ishlatishning kognitiv mexanizmlari hamda ularga ta’sir etuvchi ijtimoiy kontekstlar haqida tushuncha beradi. Ushbu maqola metaforik yangiliklarni yaratish va talqin qilishda mavjud bo‘lgan lingvokognitiv asosni tahlil qilishga, ularning zamonaviy kommunikatsiyadagi ahamiyatini va metafora tushunishning kognitiv jihatlarini muhokama qilishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: metaforik yangiliklar, semantika, lingvokognitiv jihat, kognitiv jarayonlar, til rivojlanishi, tasavvur qilish.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N26

Introduction.

Metaphors are essential to human cognition and influence how people see, think about, and experience the world. They are not only rhetorical tactics. Specifically, metaphorical innovations are the phrases that arise when speakers develop new metaphorical mappings to explain abstract ideas or fresh experiences. How these metaphorical inventions are created and comprehended is highlighted by the linguocognitive approach, which stresses the connection between language, mind, and meaning.

Since cognitive science examines how our mental models impact language expression, the study of metaphors frequently crosses over into linguistic studies. Metaphorical innovation is the act of translating experiences from one conceptual domain to another, which frequently results in the development of new expressions that capture changes in culture and thought. This article focuses on comprehending the mental processes that produce metaphorical innovations and how they affect language semantics.

Literature review and methodology.

New idiomatic idioms, word constructions, and meaning changes are frequently examples of metaphorical innovations. Both the idea of reality and the linguistic expression of these concepts have changed, and these advances reflect these shifts. A framework for comprehending these processes is provided by cognitive linguistics, which contends that metaphors are essential to the way we organize and convey our ideas rather than just being ornamental.

The act of conceptual blending, in which components from several cognitive domains are combined to produce a new meaning, is a crucial component of metaphorical innovations. The metaphorical phrase «time is money,» for example, combines the mental domains of time and money by projecting the latter's characteristics onto the former. By expanding on preexisting conceptual mappings or by developing completely new ones, speakers of language continue to produce new metaphorical expressions as it develops [1].

Conceptual Metaphor idea: According to this idea, which was put out by Lakoff and Johnson, metaphors have their roots in how people perceive the world. The extension or modification of these conceptual metaphors frequently results in metaphorical innovations. For instance, the metaphorical invention «information is a commodity» illustrates how knowledge is becoming more and more commercialized in the digital era.

Discussion and results.

As previously stated, blending theory investigates the ways in which two different conceptual domains combine to create new meanings. For instance, phrases like «brainstorming» or «cloud computing» describe breakthroughs in which ideas from unrelated fields (such biology or the weather) are combined with technical terminology to provide new metaphorical meanings that speak to modern experiences.

Cognitive Mapping: The process by which people interpret and arrange their experiences is known as cognitive mapping. When speakers use tangible imagery to grasp abstract ideas, metaphorical innovations can arise. This frequently results in new idioms that convey complex ideas in more approachable ways.

Innovative Conceptual Metaphors: These are brand-new metaphors that arise from fresh ideas or cultural developments. Examples include phrases like «virtual reality,» which

combines the ideas of reality and virtual reality, and «viral marketing», which relates the propagation of a virus to the spread of a marketing notion [2].

Neologisms: New words are created to symbolize innovative ideas, and neologisms are a common kind of metaphorical creativity. Terms that figuratively extend preexisting notions (web and seminar, self and picture) into new contexts, such as «webinar» or «selfie,» may fall under this category.

Metaphor Modifications: To suit new situations or requirements, existing metaphors might be altered. For instance, phrases like «hacking the system» and «disruptive innovation» are adapted to the modern digital and entrepreneurial environment while drawing on more conventional metaphors (such as «hacking» as an unanticipated intrusion and «disruption» as a disturbance).

Metaphorical inventions are profoundly ingrained in the social and cognitive contexts in which they are employed; they do not emerge in a vacuum. Metaphorical expressions are seen differently depending on cultural background, common experiences, and knowledge. According to cognitive linguistics, metaphorical meaning is dynamic and changes as a result of evolving communication patterns, societal ideals, and technological breakthroughs [3].

The phrase «the information age», for example, is a reference to the old adage «time is money,» but it also captures the modern perception of the internet and digital technologies. Similar to this, the metaphor «data mining» adapts the traditional idea of mining to a new technological reality by reflecting the growing use of computer algorithms to glean insightful information from massive volumes of data.

Metaphorical developments emerge as a result of cultural changes, technical breakthroughs, and changing societal values. The cultural and historical background of a speech group naturally shapes metaphors. Language users create new metaphors to explain the political, economic, and technical changes that societies go through. For example, phrases like «carbon footprint» and «green economy» have become metaphorical in the context of environmental consciousness. These show an increasing awareness of ecological impact and sustainability on a worldwide scale. Metaphors pertaining to gender and identity, such «coming out» or «gender fluidity,» also mirror larger sociocultural discussions about inclusivity and personal expression. By presenting problems in understandable terms, these innovations not only convey new realities but also have an impact on public opinion and policy [4].

The dynamic, context-sensitive nature of metaphorical developments is one of its distinguishing features. Metaphorical innovations are frequently vivid, fresh, and contextually grounded, but standard metaphors may become ingrained and even lose their metaphorical power with time (becoming so-called «dead metaphors»). Because of their originality, they can draw attention to particular facets of an idea that might be harder to see in more traditional metaphorical language. For instance, think about the term «digital detox.» This symbolic invention combines the idea of detoxification, which is usually connected to drugs or bad habits, with the contemporary problem of excessive technology use. It suggests that using technology can be hazardous or addicting and that mental and emotional well-being require short-term abstinence. This invention changes how people view their interaction with digital media in addition to reflecting shifting societal attitudes toward technology [5].

Conclusion.

The semantics of metaphorical innovations' linguocognitive component provides a deep understanding of how language changes in response to shifts in human culture and cognition. We can better understand the complex interrelationships between language, mind, and communication by looking at how these innovations are created and perceived. Metaphors actively influence how we think and communicate new ideas in addition to reflecting cognitive processes. Metaphorical inventions are more than just linguistic gimmicks; they are vital instruments that connect abstract ideas with tangible reality. Our language must develop along with our understanding of the world, particularly in light of the quick changes in society and technology. New metaphorical constructions are frequently created in order to accomplish this adaption. These constructions facilitate effective communication across various conceptual and cultural domains, allow speakers to describe intangible ideas, and express new realities. Thus, the study of metaphorical innovations helps to close the gap between the dynamics of language use in daily conversation and cognitive linguistics.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Lakoff G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
2. Fauconnier G., & Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. New York: Basic Books. 2002.
3. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 2002.
4. Gibbs R. W. The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
5. Reddy M. J. The conduit metaphor: A case of frame conflict in our language about language. In A. Ortony (Ed.), Metaphor and Thought (pp. 164–201). Cambridge: Cambridge University Press, 1979.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE NOTIONS OF PHENOMENOLOGY, PHENOMENON AND THEIR INTERPRETATION IN MODERN LINGUISTICS

Mamatova Feruza Makhamadovna
National University of Uzbekistan
Faculty of Foreign Philology
Associate Professor of the Department of English Linguistics, PhD

Abstract. This paper explores the concepts of phenomenology and phenomenon within the framework of modern linguistics. It examines how phenomenological methods contribute to the understanding of language as a reflection of human consciousness and lived experience. The study focuses on the interpretation of linguistic phenomena through intentionality, context, and subjectivity. It also highlights the influence of Edmund Husserl's ideas on current linguistic theories, including cognitive and discourse linguistics. By integrating philosophical and linguistic perspectives, the research emphasizes the importance of meaning-making, perception, and the role of the speaker in constructing linguistic reality.

Keywords: phenomenology, phenomenon, modern linguistics, intentionality, subjectivity, interpretation, cognitive linguistics.

FENOMENOLOGIYA, FENOMEN VA ULARNING ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDAGI TALQINI

Mamatova Feruza Maxammadovna
O‘zbekiston Milliy universiteti
Xorijiy filologiya fakulteti
Ingliz tilshunosligi kafedrasi dotsenti, PhD
E-mail: feruzahon26@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqola fenomenologiya va fenomen tushunchalarining zamonaviy tilshunoslikdagi o‘rnini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tilshunoslikda fenomenologik yondashuv tilni inson ongining ifodasi va subyektiv tajribaning aks ettiruvchisi sifatida ko‘rib chiqadi. Maqolada Edmung Gussserlning asosiy g‘oyalari, ularning kognitiv va diskursiv tilshunoslikdagi ta’siri tahlil qilinadi. Shuningdek, fenomenlarni tilda qanday namoyon bo‘lishi, ularni talqin qilishda kontekst, intensionallik va idrokning o‘rni muhokama qilinadi. Tahlillar til orqali inson tajribasini tushunishga xizmat qiladi. Til birliklari orqasidagi yashirin ma’no va mazmunni ochib berish fenomenologik metodlar orqali amalga oshiriladi. Mazkur yondashuv zamonaviy tilshunoslikda interdiscipliner tadqiqotlar uchun muhim asos yaratadi.

Kalit so‘zlar: fenomenologiya, fenomen, zamonaviy tilshunoslik, intensionallik, subyektivlik, talqin, kognitiv yondashuv.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N27

Kirish. Antropotsentrizm tadqiqotning o‘ziga xos tamoyili sifatida shundan iboratki, muayyan hodisalarni tahlil qilishda aynan inson boshlang‘ich nuqta hisoblanadi va uning yakuniy maqsadlarini aniqlash uchun tahlil jarayoniga jalb etiladi. Fan obyektlarini o‘rganish esa insonning hayotiy faoliyati uchun ularning ahamiyatiga va uning shaxsiy xususiyatlarini takomillashtirishga muvofiq ravishda amalga oshiriladi [1, 211 b.]. Tilshunos olimlar

ta’kidlaydilarki, lingvokognitiv tadqiqotlarda olamni anglash jarayonida inson omilining ahamiyatiga e’tibor qaratmaslik mumkin emas. Masalan, N.N.Boldirev, “tilning antroposentrik xususiyati, xususan, shunda namoyon bo‘ladiki, har bir inson o‘z nutqiy faoliyatida dunyoning tuzilishini shunchaki aks ettirish bilan cheklanmaydi deb ta’kidlaydi. U o‘z ongida uni o‘ziga xos tarzda quradi, shaxsiy dunyoqarashini shakllantiradi, ma’nolarni o‘zi yaratadi va ularni ifodalash uchun til vositalarini tanlaydi. Dunyoning bu ko‘rinishi, aslida, uning muayyan talqini bo‘lib, unda olam har doim ma’lum bir tarzda tushuntirilgan aqliy tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi [2,1715 b.]. Shuni ta’kidlash joizki, ilmiy muammolarni qo‘yish va yechish tizimi an’anaviy tarzda ma’lum bir paradigma doirasida o‘rganiladi. Paradigma masalasi dastlab T.Kun tomonidan uning “Ilmiy inqiloblar tuzilishi” nomli asosiy asarida ko‘tarilgan. Faylasuf paradigmani “muayyan vaqt davomida ilmiy hamjamiyatga muammolarni qo‘yish va ularni yechish modelini taqdim etadigan, barchaning e’tirofiga sazovor bo‘lgan ilmiy yutuqlar” sifatida ko‘rib chiqishni taklif etadi”. Ilmiy paradigmaning o‘zgarishi asta-sekin emas, balki inqilob, o‘ziga xos ilmiy portlash natijasida sodir bo‘ladi. Bu hodisa ilmiy hamjamiyat u yoki bu muammoni hal qilish yo‘llarini muqobil tarzda ko‘rib chiqish uchun yetarli kuch to‘plaganida yuz beradi. T.Kun ta’kidlaganidek, paradigmaning o‘zgarishi atrofdagi dunyoni o‘zgartiradi, deb aytib bo‘lmaydi. Biroq, bu hodisa olimlarni u yoki bu tadqiqot muammosiga qarashlari burchagini o‘zgartirishga majbur qiladi [3, 11 b.]. Demak, umumqabul qilingan ilmiy an’ana o‘zgargan paytda, olimga atrofdagi dunyoga boshqacha nazar solish va uni yangicha tarzda ko‘rib chiqish imkoniyati yaratiladi.

Shakllangan yangi lingvistik paradigma tildagi aksariyat tushunchalarga o‘zgacha yondashishni, boshqa bir tushunchalarga esa til muammosi sifatida qarashni va yana bir qator masalalarni o‘rganib chiqishni taqozo etmoqda. Bu borada bahs-munozaralar esa talaygina, masalan, A.F.Losev tilshunoslik fanini qattiq tanqid qilgan, chunki “zamonaviy mantiq, psixologiya va *fenomenologiyaning* barchasi tilshunoslarning e’tiboridan chetda qolib, ularga umuman ta’sir ko‘rsatmasdan o‘tib ketmoqda” [4, 6 b.]. Zamonaviy tilshunoslik so‘zning maqomi va uning nutqiy fikrlash faoliyatidagi funksional rolini tubdan qayta ko‘rib chiqish zarur bo‘lgan chegaraga yetib keldi. So‘zning mohiyatini tushunishda tilshunoslik tafakkurining yangi — fenomenologik darajasiga o‘tish lozim. Bu darajada so‘z ongning ichki ontologik tuzilmasi va fikr aksi sifatida qaraladi. So‘zning o‘ziga xos fenomenologik ma’nosi va fenomenologik turdagi maxsus metodologik asosi haqida fikr yuritish kerak.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Falsafiy fenomenologiya so‘z haqidagi fenomenologik tasavvurlarni rivojlantirishga allaqachon o‘zining hissasini qo‘shgan bo‘lib, tilshunoslikdagi fenomenologik tadqiqotlar ufqlarini belgilab bergan. So‘zning chuqur mohiyatini anglashga qaratilgan bir qator mashhur faylasuflar va ruhshunoslarning (V.Gumboldt, E.Gusserl, G.Shpet, P.Florenskiy, L.S.Vigotskiy, M.M.Baxtin, A.F.Losev, N.Xomskiy, U.Eko, J.Derrida va boshqalar), shuningdek, tilshunoslarning (K.P.Zelenetskiy, I.A.Boduen de Kurtene, A.A.Potebnya, G.Giyom, V.V.Vinogradov va boshqalar) dohiyona kashfiyotlari haqida so‘z yuritish mumkin.

Ular so‘zning ichki, tub mohiyatini tushunishga tamomila yangicha yondashuvning asosiy tamoyillarini shakllantirib, kelajakdagi tilshunoslik tadqiqotlari ufqlarini belgiladilar hamda so‘z ma’nosi muammosini yechishda tub burilish yasash imkoniyatini yaratdilar. Shu asosda so‘zning yaxlit, tizimli fenomenologik tushunchasini (fenomenologik tilshunoslik) rivojlantirish imkoni paydo bo‘ldi. K.A.Svasyanning quyidagi fikriga qo‘shilmasdan iloj yo‘q:

“Biz fenomenologiyaga ongimizning mos va mohiyatli qobiliyatlarini ozod qilgani uchun minnatdormiz. Biroq biz bu qobiliyatlardan steril laboratoriya sharoitida emas, balki kundalik hayotning qaynoq oʻrtasida foydalanishni istaymiz. [5, 175 b.]”

Fenomenologiya asoschisi Gusserl fenomenologik refleksiyaga quyidagicha mukammal ta’rif bergan: “Bu shunday refleksiyadirki, unda bizga ruhiy hodisalar oʻzining mohiyati bilan tushunarli boʻladi. Bu refleksiya nazariy maqsadlarda amalga oshiriladi va izchil tarzda olib boriladi. Natijada, harakatchan va oquvchi oʻziga xos “Men” hayoti, ong hayoti faqat yuzaki koʻrib chiqilmasdan, balki mushohada orqali oʻzining muhim tarkibiy qismlariga muvofiq ravishda va biz avval aytganimizdek, barcha qirralari bilan tahlil qilinadi” [6, 12 b.].

Fenomenologik lingvistik tadqiqotlarning asosiy tamoyili soʻzning nutq va tafakkur jarayonida shakllanadigan barcha tur, daraja va koʻlamdagi ma’nolarning yorqinligi, harakatchanligi va kuchini idrok etish bilan bogʻliq. A.F.Losev shunday yozadi: “Har bir soʻz va har bir til elementi cheksiz miqdordagi turli xil ma’no nozikliklari bilan toʻyingan boʻlib, biz hatto eng oddiy suhbat oʻtishi uchun soʻzlarimizda bu nozikliklarning qanchalik koʻp boʻlishi zarurligini oʻzimiz ham sezmay qolamiz. Shu bois, har bir til elementining cheksiz ma’no yuklamasi tilning

oʻziga xos xususiyati hisoblanadi va faqat shu nuqtada biz avval aytgan “soʻzning asosiy ma’nosi” tilda ifodalaydigan fikrlarimizning jonli va haqiqiy dinamik manzarasiga aylanadi” [7, 141 b.].

Tahlil va natijalar. Soʻzning fenomeni uning ongda til tuzilmalari ongga berilgan yoki hodisa sifatida e’tirof etiladi, natijada til tuzilmalari eydetik mohiyatlar, ya’ni ideal mazmun egalari sifatida tan olinadi. “Bu yerda soʻz ifoda yoki belgi emas, kerakli mazmunga yetib borish uchun shifrini ochish kerak boʻlgan narsa ham emas, balki oʻzi sezgilar, idroklar va tasavvurlar, his-tuygʻular, ohang, instinktiv yoki impulsiv harakatlar, irodaviy zoʻriqish va boshqa shu kabilarning majmuasidan iborat boʻladi.” [8, 35 b.].

Demak, soʻz lisoniy shaxsning fenomenologik tajribasi sohasining butun tuzilishida tushunilishi kerak. Fenomenologik tilshunoslikning strategik yoʻnalishi

fikr va soʻz oʻrtasidagi munosabatlarning toʻliq qamrovini aniqlash, nutqiy-fikrlash uzluksizligida soʻzning mazmuniy tuzilishini shakllantirish mexanizmlarini oʻrganish hamda Gusserl ta’biricha “dahshatli chuqurlikka” ega boʻlgan ongning cheksiz labirintlariga shoʻngʻigan holda soʻzning fenomenologik maqomini belgilashdan iborat. U soʻz haqidagi tasavvurni kengaytirishga, uning oziqlantiruvchi manbalaridan kelib chiqib, ichki jarayonlar manzarasini yoritishga qaratilgan. Shubhasiz, fenomenologik tilshunoslik fikr va soʻzning oʻzaro tashkil topish mexanizmlarini anglashga intilish orqali hali tushunilmagan va oʻrganilmagan sohaga kirib boradi. Biroq fenomenologiya fani ongning oʻz-oʻzidan ma’no kasb etuvchi hayotini va shunga mos ravishda soʻzning ongdagi mavjudligi hamda faoliyatini tasvirlash va sharhlash imkoniyati ongning oʻzida ildiz otgan, degan farazdan kelib chiqadi.

E.Gusserl, Kyoler, N.Xomskiy, M.Xaydegger, M.K.Mamardashvili va boshqalar ta’kidlaganidek, inson ilmiy fanlar paydo boʻlishidan ancha oldin aqliy hayotning deyarli barcha sohalaridan xabardor boʻlgan. Soʻz oʻzida fikrning “izlari” yoki “tamgʻalarini” mujassam etgani bois, u orqali ongning bevosita namoyon boʻlgan tuzilmalari, holatlari va shakllarini “tutib olish” (G.Giyom atamasi boʻyicha) mumkin. Fenomenologik tilshunoslik til hodisalarini ularning ma’no chegaralarida anglab yetish orqali hali tushunilmagan yoki oʻrganilmagan sohaga kirib boradi, til hodisalarini ularning ichki mohiyatida yangidan yoki boshqacha tushuntirish va

talqin qilishni taklif etadi. So‘z ma’nosi muammosi fenomenologik tilshunoslik imkoniyatlari doirasida yotadi.

Bir-biriga raqobatlashuvchi paradigmalar tilshunoslarning tilni nafaqat ijtimoiy hayot hodisasi, balki insonni boshqa biologik turlardan yuksaltiradigan fenomen ekanligini tushunmasliklari faktini yashira olmaydi. Shu o‘rinda fenomen va fenomenologiya haqida, uning lingvistik tadqiqotlardagi o‘rni yuzasidan batafsil ma’lumot berib o‘tishni joiz topdik. Fenomenologiya termini ikki tarkibiy qismga ega: “fenomen” va “logos,” yunoncha φαινόμενον va λόγος terminlariga borib taqaladi. Bu fan nomi boshqa fanlar, masalan, teologiya, biologiya, sotsiologiya kabilarning nomi singari tuzilgan bo‘lib, ularning birinchi qismi o‘z predmetini — hayot, jamiyat va hokazolarni ko‘rsatadi. Shunga ko‘ra, fenomenologiya — bu fenomenlar (mohiyatlar) haqidagi fandir.

Deyarli barcha ilmiy manbalar fenomenologiya faning predmeti “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasida” [9, 95 b.] fenomenologiyaga va fenomenga quyidagi ta’rifni taqdim etadi: “(fenomen va ...logiya) — 1) falsafiy fan; falsafa tarixida turlicha: hissiy bilishni tanqid qiladigan fan sifatida (I. G. Lamberg, I. Kant), falsafaning vujudga kelishi, ongni tarixiy tadqiq etish shakllarini o‘rganadigan ta’limot sifatida (G. Gegelning «Ruh fenomenologiyasi»), psixik fenomenlarni bayon etuvchi psixologiyaning bir qismi sifatida (F. Brentano, A. Meynong) talqin etiladi; 2) falsafiy oqim, uning prinsiplarini 20-a. boshida E. Gusserl ta’riflab bergan. U bir tomondan, F. ratsional empirizm va pozitivizm bilan bog‘liq ekanligini qayd etsa, ikkinchi tomondan esa, naturalistik obyektivizm va skeptik relyativizmni tanqid qiladi. Fenomenni yo‘qotilgan va unutilgan qadriyatlarni topishga ko‘mak beruvchi falsafiy arxeologiya deb biladi. Fenomen ekzistensializm va ho. zamon falsafasidagi boshqa oqimlarning manbalaridan biri bo‘lgan”. “FENOMEN (yun. phainomenon — sodir bo‘luvchi) — 1) g‘ayrioddiy, kamdan kam bo‘ladigan hodisa, fakt; 2) his-tuyg‘u tajribasi bilan payqaladigan hodisani anglatuvchi falsafiy tushuncha (bu ma’noda o‘z mohiyati jihatdan intellektual mushohada sifatida namoyon bo‘luvchi noumenning qarama-qarshisi). “Fenomen” atamasini Aristotel “ko‘rinuvchi”, “tuyuluvchi” ma’nosida ishlatgan. Leybnis esa bu so‘zni tajribadan ma’lum bo‘lgan dalillarga nisbatan qo‘llagan. I.Kant Fenomen tushunchasi yordamida mohiyatni hodisadan keskin ajratishga uringan va hodisani bilish mumkin, mohiyatni esa bilish mumkin emas deb hisoblagan” [10, 96 b].

Mashhur “Stanford Encyclopedia of Philosophy” ensiklopediyasi deyarli yuqoridagi mazmunga yaqin ta’rif berdi: “Fenomenologiya fani dastlab tajriba yoki ong tuzilmalarini o‘rganuvchi soha sifatida ta’riflanishi mumkin. Aslida, fenomenologiya “hodisalar”ni o‘rganadi: narsalarning ko‘rinishi, ularning bizning tajribamizda namoyon bo‘lishi yoki biz narsalarni qanday idrok etishimiz, ya’ni tajribamizda narsalar qanday ma’no kasb etishi.

Fenomenologiya ongli tajribani subyektiv yoki birinchi shaxs nuqtai nazaridan o‘rganadi. Falsafaning bu sohasi boshqa asosiy falsafiy yo‘nalishlardan farqlanadi va ular bilan bog‘liq: ontologiya (borliq yoki mavjudlik haqidagi ta’limot), epistemologiya (bilim haqidagi ta’limot), mantiq (to‘g‘ri fikr yuritish haqidagi ta’limot), etika (to‘g‘ri va noto‘g‘ri xatti-harakatlar haqidagi ta’limot) va hokazo” [11].

Fenomenologiya aslida falsafa fanining yo‘nalishi bo‘lib, XX-asrda chuqur o‘rganilish boshlangan. E.Gusserlning “Логические исследования” [12, 45] asarida fenomenologiyaning bosh g‘oyalari keltirilgan. Unga ko‘ra fenomenologiya ko‘plab sohalar, fanlar va yo‘nalishlar tadqiqiga kirib ulgurgan. Masalan, sotsiologiya, axloqshunoslik (etika), estetika, psixologiya,

pedagogiga va yana boshqa ijtimoiy sohalar. Fenomenologiyaning tilshunoslik uchun foydasi haqidagi masala hamon dolzarbligini yo‘qotmayapti. XX asr boshlarida A.F.Losev ta’kidlaganidek, o‘sha davrdagi “rus tilshunosligi qadimiy psixologizm va sensualizm zanjirlarida qolib, ayanchli holda hayot kechirayotgan edi”, biroq, olimning fikricha, rus ilm-fanida g‘oyat muhim bir hodisa mavjudki, u falsafiy doiralardan kelib chiqmoqda. Bu hodisaning keng tilshunoslar jamoasi ongiga qachon yetib borishi hali noma’lum. Mazkur hodisa Gusserl va uning maktabi tomonidan yaratilgan fenomenologik ta’limotdir [13, 615 b.].

Xulosa. Hozirgi kunda fenomenologiya tilshunoslarning ham “ongiga yetib bordi.” XXI asr tilshunosligini to‘liq asos bilan fenomenologik tilshunoslik yoki “ichki shakllar tilshunosligi” deb atash mumkin. Uning qiziqish doirasini so‘zning “til ortidagi” makonining chuqur qatlamlari tashkil etadi [14, 231]. Oxirgi o‘n yillikda N.Xomskiy, R.Bervik, M.Baxtin kabi tilshunoslar tobora ko‘proq Homo loquens – so‘zlovchi inson fenomeniga murojaat qilmoqdalar, shu qatorda V.I.Senkevich “… fenomenologik tilshunoslik bugungi kunda til haqidagi ta’limotning shubhasiz haqiqatidir” deb ta’kidlaydi [15, 369 b.].

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века: опыт парадигматического анализа / Е. С. Кубрякова // Язык и наука конца XX века. – М., 1995. – С. 212.
2. Болдырев, Н. Н. Сравнительные конструкции как механизм вторичной интерпретации знаний о мире / Н. Н. Болдырев, Е. Д. Блохина // Журнал Сибирского федерального университета. Сер. Гуманитарные науки. – 2022. – Т. 15. – № 11. – С. 1715.
3. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун ; с ввод. ст. и доп. 1969 г. – М. : Прогресс, 1977. – С. 11.
4. Лосев А.Ф. Философия имени. М.: Издание автора, 1927. – С. 6.
5. Свасьян К.А. Феноменологическое познание. Пропедевтика и критика. М.: Академический Проект; Альма Матер, 2010. – С. 175.
6. Гуссерль Э. Феноменология // Логос. 1991. №1. –С.12-21.
7. Лосев А.Ф. Языковая структура: учеб. пособие. М., 1983. – С. 141
8. Шпет Г. Философско-психологические труды. М.: Наука, 2005. – С.35-36.
9. Fenomenologiya/Fenomen. O‘zME. Sh-harfi Birinchi jild. T.: 2000. – Б.95-96
10. Fenomenologiya/Fenomen. O‘zME. Sh-harfi Birinchi jild. T.: 2000. – Б.95-96.
11. https://plato.stanford.edu/entries/phenomenology/#WhatPhen
12. Гуссерль Э. Логические исследования. Т. 1: Пролегомены к чистой логике. Пер. с нем. Бернштейн Э.А. Ред. Франк С.Л. Москва: Академический проект. 2011.
13. Лосев А. Ф. Бытие — имя — космос/Сост. и ред. А. А. Тахаis оди.—М.: Мысль, 1993.— С. 615с.
14. Карманова З. Я. Феноменологические аспекты содержательной структуры слова. Калуга: Издательство «Эйдос», 2014. – С. 231с.
15. Сенкевич В. Феноменологическая лингвистика. Этические начала и принципы языка / В. Сенкевич. –2020. – 369 с.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE UNIQUE CHARACTERISTICS AND CLASSIFICATION OF SOCIOCULTURAL UNITS FORMATION IN VARIOUS SYSTEMIC LANGUAGES

Burkhonova Gulmira Olimjonovna
Lecturer at the Namangan State Institute of Foreign Languages
E-mail: burxonovagulmira795@gmail.com

Abstract. This article discusses the unique formation and classification of sociocultural units in different systemic languages. Language is a fundamental and crucial form of communication, directly reflecting the social structure and culture of society. Each language, in turn, shapes its own socioculture, which is formed based on social groups, cultural values, and historical processes. This article is dedicated to the analysis of various systemic languages, their roles in social and cultural processes, and their formation within the linguistic system. The classification of sociocultural units, including aspects such as the functions of language, differences between social strata, cultural values, and language changes, is also presented. Furthermore, the article helps to understand the interaction between language and society.

Keywords: ethnic groups, social class, genders, cultural values, sociocultural units, linguistic community.

TURLI TIZIMLI TILLARDA SOTSIOMADANIY BIRLIKLAR SHAKLLANISHINING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA TASNIFI

Burxonova Gulmira Olimjon qizi
Namangan davlat chet tillari instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada turli tizimli tillardagi sotsiomadaniy birliklarning o‘ziga xos yasalishi va tasnifi haqida so‘z boradi. Til – kommunikatsiyaning asosiy va muhim shakli bo‘lib, bevosita jamiyatdagi ijtimoiy tuzilma va madaniyatni aks ettiruvchi asosiy elementdir. Zero, har bir til o‘ziga xos sotsiomadaniyatni shakllantiradi va bu o‘z navbatida ijtimoiy guruhlarning, madaniy qadriyatlar va tarixiy jarayonlari asosida shakllanadi. Bu maqola turli tizimli tillar, ularning ijtimoiy-madaniy jarayonlardagi roli, va ularning til tizimida shakllanishi kabi jarayonini tizimliliga bag‘ishlangan. Maqolada sotsiomadaniy birliklarning tasnifi ya’ni tilning funksiyalari, ijtimoiy qatlamlar o‘rtasidagi farqlari, madaniy qiymatlar va til o‘zgarishlari kabi jihatlari ham taqdim etiladi. Shuningdek maqola orqali til va jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni tushunishga imkon beradi.

Kalit so‘zlar: etnik guruhlar, ijtimoiy sinf, genderlar, madaniy qadriyatlar, sotsiomadaniy birliklar, lisoniy hamjamiyat.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N28

Kirish. Sotsiomadaniy birliklar (yoki madaniy-belgilovchi birliklar) har bir til va madaniyatda ijtimoiy hayot, tarix, urf-odat, an’ana, axloq va diniy qadriyatlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan leksik birliklar hisoblanadi. Ular tilda faqat semantik vazifani emas, balki milliy-madaniy xotiraning aks etuvchisi sifatida ham xizmat qiladi. Turli tipdagi tillarda ushbu birliklarning shakllanishi, ifodalanishi va ishlatilishi o‘ziga xos fonologik, morfologik va pragmatik xususiyatlarga ega.

Sotsiomadaniy birliklar — jamiyatdagi ma’lum bir qatlam yoki guruhning madaniy va ijtimoiy xususiyatlarini aks ettiruvchi til, madaniyat, ijtimoiy guruhlar va ularning o‘zaro

aloqalarini o‘zida jamlagan birlikdir. Sotsiomadaniy birliklar til orqali jamiyatdagi qadriyatlar, urf-odatlar, an’analarga, ijtimoiy rollar va turli ijtimoiy guruhlarga xos elementlarni ifodalaydi. Zero, sotsiomadaniy birlik tilning jamiyat va va madaniyat bilan aloqasini ko‘rsatadi. Chunki, har bir jamiyatning o‘z til ifodasi, klassifikatsiyasi, iboralari mavjudki, har bir bir ijtimoiy guruh yoki madaniyat vakillarigina o‘zi tushunadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu tadqiqotning maqsadi turli tizimli tillarda sotsiomadaniy birliklarning shakllanish jarayonlarini, ularning madaniy va ijtimoiy kontekstga bog‘liqligini tahlil qilish va taqqoslamali, deskriptiv, lingvistik tahlil, va sotsiolingvistik yondashuv usullari asosida tahlillar olib borishdan iboratdir. Jumladan,

Diskurs tahlili: Kasblar, gender va ijtimoiy maqomga bog‘liq leksik birliklarning o‘zaro tahlili bo‘lib, 2 tilda o‘zbek va ingliz tillaridagi shakllari solishtirilgan.

Lingvistik tahlil: Sotsiomadaniy birliklarning morfologik va sintaktik xususiyatlarini o‘rganish hamda til oilalaridagi farqlarni aniqlash.

Etimologik tahlil: Sotsiomadaniy birliklarning kelib chiqishini va ularning semantik o‘zgarishlarini o‘rganish.[1]

Muhokama va natijalar. Turli tizimli tillarda sotsiomadaniy birliklar shakllanishining o‘ziga xos xususiyatlari bo‘lib ular quyidagilardan iborat:

Tizimli farqlar: har bir til o‘ziga xos grammatik tizimga egadir va bu tilni shakllantirish va ijtimoiy aloqalarni aks ettirishda turli farqlarga olib keladi. Buni ayrim tillarda gaplarning rasmiylik va norasmiylik ifodasi orqali aks ettiradi. Misol uchun “Brat/Opachka!” kabi o‘zbek tilidagi so‘zlar norasmiy nutq uchun qo‘llaniladi. Boshqa tillarda, xususan, ingliz tilida rasmiy murojaat “Sir”, “madam”, “Dear Professor Smith” kabi ifodalar bilan beriladi.[1]

Madaniy omillar: Madaniyatdagi qadriyatlar, ijtimoiy an’analar va urf-odatlar asosida til orqali aks etadi. Masalan, ayrim madaniyatlarda katta yoshdagilarga hurmat ko‘rsatishning alohida so‘z birikmalari orqali ifodalanishi mumkin, boshqalarda esa bunday so‘zlar mavjud emas. Masalan, “Dadamlar kinoga ketdilar.” Ushbu gapdagi “dadamlar” ko‘plikni emas, balki otaga nisbatan kuchli hurmatni ifodalash uchun qo‘llanilgan. Zero, o‘zbek tilida –lar qo‘shimchasi bilan nafaqat ko‘plik balki hurmat ma’nosi ham shu kabi o‘rinlarda ifoda etiladi. Aksincha ingliz madaniyatida, hurmat ifodasini ifodalovchi maxsus so‘zlar bor ya’ni “dear”, “Sir”, “Madam” kabi.

Gender farqlari - jamiyatdagi har bir jins vakilining o‘z so‘z ifodasi bo‘lib, o‘sha guruh vakillarigagina tushunarli bo‘lgan birliklar orqali ifodalanadi. Ba’zi tillarda gender neytrallikka intilish kuchli, boshqalarida esa gender an’anaviy tasniflangan. “Ingliz tili gender neytral terminlarga o‘tishni boshlagan: “fireman” → “firefighter”, “chairman” → “chairperson”. O‘zbek tili esa hanuz ko‘plab kasblarni erkak jinsida umumlashtiradi: “muallim”(erkak), lekin ayollar uchun ham ishlatiladi.”[2]

Aytish mumkinki ingliz tili gender neytral kasb nomlariga o‘tmoqda, o‘zbek tilida esa erkak shakllar umumiy tushuncha sifatida ishlatilmoqda. Umuman olganda sotsiomadaniyat lisoniy hamjamiyatda o‘z ifodasini topadi. Lisoniy hamjamiyat deganda, katta bir davlatdan tortib, kichik ijtimoiy guruhlar (oila, sport guruhlari)ga kiruvchi turli miqdordagi individlar majmuyini tushunish mumkin. Bunday holatlarda ajratish mezoni ijtimoiy jamoa va doimiy kommunikativ aloqalarning mavjudligi bo‘lishi lozim. Muayyan lisoniy hamjamiyatda qo‘llaniladigan, funksional jihatdan bir-birini to‘ldiradigan, o‘zaro aloqada bo‘lgan kodlar yoki subkodlar majmui ijtimoiy-kommunikativ tizimni tashkil qiladi. Ushbu lisoniy hamjamiyatlarda

qo‘llaniladigan muloqot vositalari mavjud.[7] Ispaniya Salaman universiteti professori “Tilda viloyatlardagi dialektlardan tashqari, mazkur viloyatlarda yashovchilarning yoshi, mol-mulki bilan bog‘liq ayrim shakllar ham mavjud.” deb e’tirof etgan va quyidagicha klassifikatsiya qilgan. Jumladan: 1. Qishloq aholisi, 2. Shaharliklar, Avom xalq 3. Saroy ahli, 4. Saroy ahli, 5. Tarixchi olimlar, 6. Din arboblari, 7. Qariyalar 8. Erkaklar, 9. Ayollar, 10. Zodagonlar, 11. Bolalar. [3]

Bundan tashqari kommunikatsiyada qatnashayotgan ishtirokchilar turli omillarga ko‘ra lisoniy hamjamiyatlarga birlashadilar va shu omillar asosida lisoniy hamjamiyatlar guruhlanadi.

Hudud omili (dialektal lisoniy hamjamiyatlar). Agar buni bir davlat misolida qarasak har bir hududning o‘z shevasi bor. Masalan, potos (Qo‘qon shahrida) – to‘zg‘igan degan ma’noga ega.

Yosh omili (yosh omiliga ko‘ra so‘zlovchilar ya’ni bolalar, yoshlar, keksalar lisoniy hamjamiyati).

Gender (jins) omili (ayollar va erkaklar lisoniy hamjamiyati).

Professional omil (sohaviy lisoniy hamjamiyatlar (filologlar, matematiklar, sportchilar, aktyorlar lisoniy hamjamiyatlari).

Qiziqish omili (pazandalar turfa fan klublari, yo‘nalishli bloglar).

Ijtimoiy omil (oila lisoniy hamjamiyati)[4]

Tahlil davomida 2 xil til tizimidagi sotsiomadaniy birliklarning asosiy shakllanish mexanizmlari aniqlandi. Ular agglutinativ tillar va flektiv tillar bo‘lib, natijalar shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilida so‘z shakllari deyarli o‘zgarmaydi, O‘zbek tili misolida ko‘rib chiqsak, sotsiomadaniy birliklarning shakllanishi affiksatsiya orqali amalga oshadi va gender bo‘yicha tahlil qilsak neytral so‘zlar ko‘proq o‘zbek tilida foydalanilsa, asosan gender farqlari ingliz tilida aks etadi.

1-jadval. Ingliz va o‘zbek tillaridagi sotsiomadaniy birliklarning asosiy shakllanish mexanizmlari

Til tizimi	Shakllanish usuli	Gender farqlari	Ijtimoiy maqom ifodasi
O‘zbek (Turkiy-agglutinativ tillar oilasi)	Asosan affikslar yordamida shakllanadi, masalan, «-chi», «-lik», «-kor» qo‘shimchalari (o‘qituvchi, rahbarlik, tillakor)	Gender neytral birliklar ko‘p. Masalan, doctor, o‘qituvchi, tadbirkor. Faqat ayrim kasblarda ayollarga xos shakllar mavjud (shoira, aktrisa).	Ijtimoiy maqom «domla», «ustoz», «janob», «xonim» kabi so‘zlar orqali ifodalanadi yoki kasb nomi orqali bildiriladi (Shifokor Mirzo, Ustoz Hasan).
Ingliz (German-flektiv tillar oilasi)	Mustaqil so‘z shakllari va qo‘shimchalar yordamida hosil bo‘ladi. Masalan, kasblar uchun «-er» yoki «-or» qo‘shimchalari ishlatiladi (teacher, actor).	Policeman-politsiyachi(erkak) Policewoman-politsiyachi (ayol) Waiter-afitsant Waiterss – afitsanka (ayol). “So‘nggi yillarda gender neytrallikka o‘tish kuzatilmoqda: «actor» ham erkak, ham ayolga nisbatan ishlatilishi mumkin, «fireman» o‘rniga «firefighter» kabilar qo‘llanadi”[5]	Ijtimoiy maqom va hurmat «Mr.», «Ms.», «Dr.» kabi so‘zlar yoki lavozim nomi orqali bildiriladi (President, Professor”.

Xulosa. Sotsiomadaniy birliklar har bir tilda turlicha shakllanadi, bu ularning grammatik tuzilishi va madaniy konteksti bilan bog‘liq. Gender farqlari ham global miqyosda o‘zgarib bormoqda, lekin har bir til va jamiyat bu o‘zgarishlarni turlicha qabul qiladi. Umuman olganda turli tizimli tillarda sotsiomadaniy birliklar turlicha bo‘lib ularning o‘zaro farqli va o‘xshash jihatlari o‘rganilishga hali hamon muhtoj. Zero, til bepoyon tushunchadir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Asqarova M. O‘zbek tilshunosligi asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
2. Holmes J. An Introduction to Sociolinguistics. Routledge. 2013.
3. Madvaliyev M. Sotsiolingvistika va madaniyatlararo kommunikatsiya. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2020.
4. Trudgill P. Sociolinguistics: An Introduction to Language and Society. Penguin Books. 2000.
5. Wardhaugh R., & Fuller J. M. An Introduction to Sociolinguistics. Wiley-Blackwell. 2014.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE PRAGMATIC FORCE OF CONJUNCTIONS AND PUNCTUATION MARKS: A CASE STUDY OF UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Berdiqulova Shaxnoza Ruziqulovna
Lecturer at the Kattakurgan Branch of Samarkand State University
E-mail: mehriddinsher2018@gmail.com

Ruzmatova Gulnara Kulmamatovna
Lecturer at the Kattakurgan Branch of Samarkand State University
E-mail: ruzmatova_gulnara@mail.ru

Abstract. This article examines the pragmatic functions of conjunctions and punctuation marks in Uzbek and English. In addition to creating grammatical structures, conjunctions play an important role in expressing the speaker's intention, attitude, and emotions in discourse. They contribute to meaning-making at locutionary, illocutionary, and perlocutionary levels. Punctuation marks especially in English-act as independent participants in this process, conveying visual and emotional cues. A cross-linguistic comparative analysis serves to uncover the deeper layers of communication facilitated by these elements.

Keywords: conjunctions, punctuation marks, pragmatics, syntax, Uzbek language, English language, communication, means of expression.

BOG‘LOVCHILAR VA TINISH BELGILARINING PRAGMATIK KUCHI: O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA

Berdiqulova Shaxnoza Ruziqulovna
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali o‘qituvchisi

Ruzmatova Gulnara Kulmamatovna
Samarqand davlat universiteti Kattaqo‘rg‘on filiali o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida bog‘lovchilar va tinish belgilarining pragmatik funksiyalari o‘rganiladi. Bog‘lovchilar grammatik struktura yaratishdan tashqari, nutqda so‘zlovchining niyati, munosabati va hissiyotini ifodalashda muhim rol o‘ynaydi. Ular lokutsion, illokutsion va perlokutsion darajalarda ma’no hosil qilishga xizmat qiladi. Tinish belgilar esa, ayniqsa ingliz tilida, bu jarayonda mustaqil ishtirokchi bo‘lib, vizual va emotsional ishoralarni yetkazadi. Tillararo qiyosiy tahlil ushbu unsurlar orqali muloqotning chuqur qatlamlarini yoritishga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: bog‘lovchilar, tinish belgilar, pragmatika, sintaksis, o‘zbek tili, ingliz tili, kommunikatsiya, ifoda vositalari.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N29

Kirish. Til inson tafakkurining ifoda vositasi, muloqot va axborot uzatishning asosiy vositasi bo‘lib, uning har bir unsuri, jumladan, bog‘lovchilar va tinish belgilari ham o‘ziga xos kommunikativ hamda pragmatik yuklamaga ega. Har bir tildagi bog‘lovchi vositalar va tinish belgilarining qo‘llanilishi nafaqat grammatik tuzilishga, balki matnning ma’no uzatishdagi aniqligi, ohangdorligi va nutqiy vaziyatga mosligiga ham xizmat qiladi. Ayniqsa, matn

pragmatikasida bu unsurlar muloqot ishtirokchilari o‘rtasida axborotni aniq, lo‘nda va maqsadga muvofiq yetkazishda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek va ingliz tillari tipologik jihatdan farq qiluvchi tillar bo‘lsa-da, ularning har ikkisida bog‘lovchilar va tinish belgilarining nutqiy-pragmatik imkoniyatlari mavjud bo‘lib, bu imkoniyatlarni qiyosiy tahlil qilish tilshunoslikda muhim masala hisoblanadi. Ushbu maqolada aynan shu unsurlar – bog‘lovchilar va tinish belgilarining pragmatik funksiyalari tahlil qilinadi va ular o‘zbek hamda ingliz tillaridagi qo‘llanilishi misolida solishtiriladi. Maqolaning asosiy maqsadi – bu unsurlarning muloqotdagi roli, axborot uzatishdagi samaradorligi hamda nutq madaniyatidagi ahamiyatini yoritishdan iborat [5].

Tilshunoslikda bog‘lovchilar va tinish belgilari ko‘pincha gap tuzilmasining “texnik” yoki yordamchi unsurlari sifatida qaraladi. Ular grammatik tuzilmani barqarorlashtirish, fikrlar orasidagi munosabatni ko‘rsatish kabi funksiyalarni bajaradi. Biroq zamonaviy pragmalingvistik tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, bu unsurlar faqat sintaktik yoki stilistik vosita emas, balki nutqning chuqur muloqotiy qatlamini ochib beruvchi, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi psixologik, ijtimoiy va madaniy kontekstni ifodalovchi vositalardir. Ya’ni, bog‘lovchilar va tinish belgilar tilshunoslikning faqat strukturaviy emas, balki pragmatik darajasida ham muhim rol o‘ynaydi.

Masalan, o‘zbek tilidagi “lekin” bog‘lovchisini olaylik. U faqatgina ikki fikr orasida qarama-qarshilik bildiruvchi vosita sifatida emas, balki so‘zlovchining shaxsiy munosabati, fikrdan qaytish, uzrli holatni bildirish, hatto mulohazali murosani anglatuvchi pragmatik yuklama bilan qo‘llanilishi mumkin. Jumladan: “Men u yerga borishni xohlagandim, lekin vaqt topa olmadim” jumlasi so‘zlovchining afsuslanish, uzr so‘rash yoki o‘zini oqlash holatini bildiradi. Bu yerda “lekin” oddiy grammatik vosita emas, balki muloqotda so‘zlovchining psixologik pozitsiyasini ko‘rsatuvchi belgiga aylanadi.

Tinish belgilar esa ushbu muloqotiy niyatni kuchaytiruvchi yoki yumshatuvchi vazifani bajaradi. Vergul, nuqta, nuqta-vergul, tire, so‘roq yoki undov belgilarining har biri turlicha pragmatik effektga ega. Masalan, “Men sizni kutgandim.” jumlasi bilan “Men sizni kutgandim!” jumlasi bir xil grammatik shaklda bo‘lsa-da, undov belgisi yordamida ikkinchi variantda so‘zlovchining g‘azab, ranjish yoki urg‘u berish ohangi yuzaga chiqadi. Xuddi shuningdek, “Men kelaman, lekin kechroq.” va “Men kelaman… lekin kechroq.” jumlalari orasida ham sezilarli farq bor. Ikkinchi jumlada uch nuqta orqali so‘zlovchi noaniqlik, ikkilanma yoki mulohaza holatini bildiradi [2].

Ingliz tilida ham bu holat kuzatiladi. Masalan, “but” bog‘lovchisi faqat zidlik emas, balki ehtiyotkorlik, tushuntirish yoki taklifni yumshatish uchun ham ishlatiladi: “I understand your opinion, but I have some concerns.” Bu yerda “but” orqali so‘zlovchi mojaro emas, balki murosaviy ohangda o‘z fikrini bildiradi. Tinish belgilar, ayniqsa vergul (comma), chiziqcha (dash), nuqta-vergul (semicolon) kabi unsurlar esa gapning urg‘usini o‘zgartiradi, muloqotdagi kayfiyat va niyatni aniqlashtiradi. Bog‘lovchilar va tinish belgilar nutqdagi intonatsiya, ohang va munosabatni ifodalovchi muhim pragmatik vositalardir. Ular orqali so‘zlovchi o‘z fikrini nafaqat grammatik jihatdan to‘g‘ri, balki muloqotga mos, nozik ruhiy va ijtimoiy kontekstda ifodalay oladi. Bu jihatlar o‘zbek va ingliz tillarining muloqot madaniyatini chuqur anglashda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. O‘zbek tilshunosligi doirasida Sh. Bobojonovning “Hozirgi o‘zbek adabiy tilining sintaksisi” kitobi muhim nazariy manba hisoblanadi. Ushbu

asarda bog‘lovchilarning gaplarni bog‘lovchi vosita sifatidagi grammatik xususiyatlari, ularning struktura ichidagi funksional o‘rni va sintaktik birliklarni yaratishdagi roli atroflicha bayon etiladi. Muallif asosan strukturaviy yondashuvdan kelib chiqib, bog‘lovchilarning turkumlanishi va ularning gap bo‘laklari bilan munosabatini o‘rganadi [1].

A.G‘ulomov va M.Asqarova tomonidan yozilgan “O‘zbek tilining stilistikasi” asarida esa bog‘lovchi vositalarning stilistik imkoniyatlari va ularning nutqning ifodaviyligiga qo‘shgan hissasi o‘rganiladi. Ayniqsa, mualliflar tinish belgilarining ohangdorlik yaratishdagi va muallif pozitsiyasini ifodalashdagi roli haqida fikr yuritadilar. Bu jihatdan mazkur asar muloqotdagi pragmatik vositalarning stilistik yondashuvdagi talqinini beradi [3].

Ingliz tilshunosligida esa B. Fraserning “What are discourse markers?” nomli maqolasi muhim nazariy asoslardan biridir. Maqolada bog‘lovchilar, ayniqsa diskurs markerlarining pragmatik funksiyasi, ularning muloqotda axborot oqimini tashkil etish va suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabatni tartibga solishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Fraserga ko‘ra, bog‘lovchilar shunchaki grammatik vosita emas, balki suhbatning intellektual va ijtimoiy tartibini ifodalovchi elementlardir [2].

Muhokama va natijalar. Bog‘lovchilarning pragmatik funksiyalarini quyida misol asosida ta’riflash mumkin:

“She opened the door and stepped outside.”

(“U eshikni ochdi va tashqariga chiqdi.”)

Bu yerda and bog‘lovchisi ikki ketma-ket harakatni bog‘laydi, bu esa voqealarning sodda ketma-ketligini bildiradi.

“I could help you, but I think you should try it yourself.”

(“Men sizga yordam bera olardim, lekin sizning o‘zingiz urinib ko‘rishingiz kerak deb o‘ylayman”).

Bu gapda but bog‘lovchisi orqali yordam berish istagi, biroq mustaqillikni rag‘batlantirish istagi ifodalanadi so‘zlovchining pozitsiyasi ochiladi.

“I missed the train because you didn’t call me.”

(“Men poyezdni o‘tkazib yubordim, chunki sen menga qo‘ng‘iroq qilmading.”)

Bu yerda because sababni bildiradi, ammo tinglovchida aybdorlik yoki afsus hissini uyg‘otishi mumkin. Bu perlokutsion kuch.

Tinish belgilarining ma’no shakllantirishdagi rolini esa quyidagi misollar asosida ko‘rishimiz mumkin:

1. Bog‘lovchining o‘rnini bosish.

“She was tired; she still continued working.”

Bu yerda nuqta-vergul bog‘lovchining o‘rnini bosib, ikki fikr orasidagi zidlikni hissiy urg‘u bilan ifodalaydi.

“U charchagan edi; baribir ishlashda davom etdi.”

Bu struktura yozma nutqda sodda, ammo ma’noli ifodani yaratadi.

2. Uslubiy kuch

Inglizcha:

“He came, saw, conquered.”

Bu Julius Caesar’ning mashhur “Veni, vidi, vici” iborasi bo‘lib, vergullar harakatni tez va qat’iy yetkazadi — and bog‘lovchisi atayin tushirilgan.

O‘zbekcha:

“U keldi, ko‘rdi, zabt etdi.”

Bu yerda vergullar voqealar tezligi va kuchini kuchaytiradi.

Ikkala tilda ham bog‘lovchilar koordinatsiyalovchi (va / and, yoki / or, lekin / but) va subordinatsiyalovchi (agar / if, chunki / because) shakllarda bo‘ladi. Ingliz tilida tinish belgilar ko‘p hollarda bog‘lovchi kabi ishlaydi. O‘zbek tilida esa bog‘lovchilar ochiq va izchil qo‘llanadi: “U uyga keldi va darrov uxlab qoldi.”

Inglizcha:

“He came home, fell asleep.” – and qo‘llanmaydi, lekin ma’no saqlanadi.

Bog‘lovchilar va tinish belgilarini to‘g‘ri anglash va qo‘llash chet tilini o‘rganish va tarjima jarayonida katta ahamiyat kasb etadi. Xususan, o‘zbek tilini ona tili sifatida egallagan ingliz tili o‘rganuvchilari ko‘pincha *and*, *but*, *because* kabi keng qo‘llaniladigan inglizcha bog‘lovchilarni har doim o‘zbek tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilishga moyil bo‘lishadi. Natijada, matn sun’iy, noaniq yoki tabiiylikdan yiroq tus oladi. Shuningdek, ingliz tilidagi *as*, *since*, *while*, *yet* kabi ko‘p ma’noli bog‘lovchilar kontekstga qarab turli ma’nolarni ifodalashi mumkin. Ularning har doim aniq bir o‘zbekcha ekvivalentini topish qiyin bo‘lib, tarjimon yoki til o‘rganuvchi mazmunni tushunishga va kontekstni tahlil qilishga alohida e’tibor qaratishi kerak bo‘ladi [4].

Bundan tashqari, ingliz tilidagi *dash (–)*, *semicolon (;) *, *colon (:)* kabi tinish belgilar ham tarjima jarayonida ko‘plab muammolarni keltirib chiqaradi. Chunki bu belgilar ingliz tilida nafaqat grammatik, balki uslubiy va pragmatik yuklamalarga ega bo‘lib, ular gap ohangi, urg‘u va ma’lumotlar oqimini boshqarishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. O‘zbek tilida esa bunday belgilar ko‘proq sintaktik chegaralarni belgilashga xizmat qiladi va ba’zan ularning funksional tengdoshlari yo‘q bo‘lishi mumkin.

Shu sababli, til o‘rgatuvchilar va tarjimonlar uchun bog‘lovchilar va tinish belgilarni chuqur o‘rganish, ularning mantiqiy va pragmatik vazifalarini anglash, faqat so‘z darajasida emas, balki matn darajasida ishlay olish malakalarini shakllantirish nihoyatda muhimdir. Bu nafaqat tarjimalarning sifatini oshiradi, balki chet tilida yozilgan matnlarni yanada to‘g‘ri va chuqur tushunishga yordam beradi.

Masalan:

Ingliz tilida: “As he was tired, he left early.”

O‘zbekcha: “U charchagani uchun erta ketdi.”

Ammo “as” vaqt yoki taqqoslash ma’nosida ham ishlatilishi mumkin – bu tarjimada muhim noziklik [5].

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, bog‘lovchilar va tinish belgilar tilning oddiy grammatik komponentlari sifatida emas, balki muloqotda ruh, munosabat, hissiyot va mantiqni ifodalovchi muhim pragmatik vositalar sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek va ingliz tillari misolida olib borilgan taqqosloviy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tilshunoslikda bu kichik ko‘ringan elementlar orqali katta ma’no va mazmun yaratiladi. Ular nafaqat gaplar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ta’minlaydi, balki matnning mantiqiy tuzilishi, ifoda aniqligi va uslubiy yaxlitligini ta’minlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu bois, bu unsurlarni chuqur anglash va to‘g‘ri qo‘llash chet tillarini o‘rgatishda, tarjimada, shuningdek, badiiy va ilmiy ijodda asosiy til ko‘nikmalaridan biri sanaladi. Ularni puxta egallash orqali nafaqat tilga oid bilimlar chuqurlashadi, balki ifoda qilish madaniyati ham yuksaladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Bobojonov Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining sintaksisi. – Toshkent: Fan nashriyoti. 2008.
2. Fraser B. «What are discourse markers?» Journal of Pragmatics, 31(7), 1999. – P. 931–952.
3. G‘ulomov A., & Asqarova M. O‘zbek tilining stilistikasi. – Toshkent: O‘qituvchi,1987.
4. Halliday M. A. K., & Hasan R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976.
5. Mirzayeva D. The role of conjunctions in Uzbek and English comparative studies. Philology Research Journal, 12(3), 2020. – P. 45–52.
6. Nunberg G. The Linguistics of Punctuation. CSLI Lecture Notes. Stanford: CSLI Publications. 1990.
7. Quirk R., Greenbaum, S., Leech G., & Svartvik J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman. 1985.
8. Truss L. Eats, Shoots & Leaves: The Zero Tolerance Approach to Punctuation. – London: Profile Books, 2003.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

HISTORICAL ROOTS OF THE DEVELOPMENT OF PERSIAN TEXTUAL CRITICISM

Musurmonova Barchinoy Khasan kizi
Teacher of native language and literature, Polytechnic No. 1, Kashkadarya region, Koson district

Abstract. The article presents information about textual criticism, historical roots of the development of Persian textual criticism and the contribution of Dorn and K. G. Zaleman to the development of the field of textual criticism in Central Asia.

Keywords: textual criticism, East, manuscript, edition, Dorn, Nastaliq, documents, source.

FORS MATNSHUNOSLIGI TARAQQIYOTINING TARIXIY ILDIZLARI

Musurmonova Barchinoy Hasan qizi
Qashqadaryo viloyati Koson tuman
1- son politexnikumi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada matnshunoslik haqida ma’lumot, fors matnshunosligi taraqqiyotining tarixiy ildizlari, O‘rta Osiyo hududida matnshunoslik sohasining rivojlanishida Dorn hamda K. G. Zalemanning xizmatlari xususida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: matnshunoslik, Sharq, qo‘lyozma, nashr, Dorn, nastaliq, hujjatlar ,manba.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N30

Kirish. Matnshunoslik – tarixiy-filologik fan sohasi, adabiyot va folklorga oid qo‘lyozma asarlarni, tarixiy hujjatlarni, ularning aniq matnlarini aniqlash va tanqidiy o‘rganish, sharhlab e’lon qilish maqsadida ular ustida tadqiqotlar olib boradi. Matnshunosning vazifasi matnni har tomonlama tadrijiy-tanqidiy (matn tarixiga chuqur kirib borish, matnni yaratishda foydalanilgan manbalarni, muallif tahrirlari, variantlari va boshqalar) o‘rganib, nashrga tayyorlashdan iboratdir. Biz ushbu maqolamizda fors matnshunosligi taraqqiyoti xususida so‘z yuritishni joiz deb topdik.

Adabiyotlar tahlili va metodlar . Barchamizga ma’lumki, fors tilidagi yozuvlar to‘plami fors tilining IX asrdan boshlab arab alifbosining biroz kengaytirilgan shakli va ko‘plab arab so‘zlari bilan yozilgan shakli hisoblanadi. Yangi fors tilining adabiy shakli mamlakatning rasmiy tili bo‘lgan Eronda fors tili, Afg‘onistonda esa dari va pushtu tili rasmiy til sifatida tanilgan.

Eron tillari Hindiston yarimorolidagi hind-oriy tillari bilan birgalikda hind-yevropa tilshunoslik oilasining eng qadimgi tarmoqlaridan sanaladi. Hozirda ham qadimgi Eron tillarida yozilgan manbalar mavjud bo‘lib, ular qariyb uch ming yil davomida saqlanib qolgan.

Mazkur maqola yozilishida tarixiy-taqqosloviy tahlil usuli qo‘llanildi. Fors tilida yozilgan matnlar, xususan qadimgi va o‘rta asr fors adabiyoti namunalari, shuningdek, zamonaviy matnshunoslik asarlari o‘rganildi. Shu bilan birga, Islom davrigacha bo‘lgan davr (Avesto va

Pahlaviy), Islomdan keyingi davr (X- XV asrlar) va zamonaviy davr (XIX–XXI -asrlar)da matnshunoslik rivojiga oid manbalar tahlil qilindi.

Natijalar va muhokama. Eng qadimgi matnlar sirasiga qadimgi Eron tilining arxaik shaklida yozilgan Zardushtiylikning muqaddas kitobi Avestoni kiritishimiz mumkin. Gotlar yana bir qancha so‘nggi matnlar bilan birga Avestoning bir qismi sifatida berilgan. Ularda miloddan avvalgi 1-ming yillikning birinchi yarmida yashagan Zardusht (Zardustra) payg‘ambarning asl ta’limotlari borligi umumiy qabul qilingan. Ilk eron adabiyoti uchun Avestoda, ayniqsa, yashtlarda saqlangan qadimiy miflarning qoldiqlari ham muhim ahamiyatga ega, ular Eron xudolariga qaratilgan matnlardir. Bu yerda keyinchalik fors epik she’riyatida yarim tarixiy shaxslar sifatida namoyon bo‘lgan bir qancha shoh va qahramonlarning nomlari ham tilga olingan.

Bizgacha yetib kelgan matnlarda topilgan yagona qadimgi Eron tili bu Ahamoniy podshohlari mixxat yozuvidagi yozuvlar uchun qo‘llagan qadimgi fors tilidir . Bu yozuvlarda juda rasmiy uslubda tuzilgan qirollik farmonlari va shunga o‘xshash matnlar mavjud bo‘lib ,ular Eron adabiyoti rivojiga sezilarli darajada hissa qo‘shgan.Miloddan avvalgi 330-yillarda Aleksandr Makedonskiy tomonidan Ahamoniylar imperiyasining zabt etilishi Eron madaniyatining tanazzuliga olib keldi . Miloddan avvalgi VII asrdagi arablar istilosigacha davom etgan yangi davrda Eron ellinizmning chuqur ta’sirida qolgan yunon va oromiy tillari ustunlik qildi. Deyarli 500 yil davomida eron tillari yozuvda ishlatilmadi. O‘rta Eron tillaridan foydalangan holda saqlanib qolgan eng qadimgi hujjatlar milodiy III asrga to‘g‘ri keladi.

VII asrda Forsni arablar bosib olgandan so‘ng, islom madaniyati va istilochilar tilining nufuzi — arab tili ta’sirida forslar yangi fors tilini yozish uchun arab yozuvini moslashtirdilar, unga arab tilida mavjud bo‘lmagan tovushlarni ifodalash uchun to‘rtta harf qo‘shdilar: pe (پ), che (چ), je (ژ) va gof (گ) va shu tariqa o‘z alifbolarini 32 belgigacha yetkazdilar .[1]

Forslarning arab xattotligi bilan tanishuvi uning uchta asosiy yozuvi — kufiy, nasx va suls bilan boshlangan. Ularning eng dastlabkisi kufiy bo‘lib, u taxminan XII asrgacha hukmronlik qilgan, to‘g‘ri chiziqlar va aniq geometrik shakllarga intilish unga xosdir. Hozirgi kunda u Qur’on suralarining nomlari yoziladigan yozuv sifatida kanonizatsiya qilingan.

Nasx xati (“yozishma”) qat’iy gorizontal yozuv bo‘lib, nomidan ko‘rinib turganidek, asosan Qur’on matni va hadislarni ko‘chirish uchun ishlatilgan. Suls (“uchdan bir”) yozuvi uchun egri chiziqli va to‘g‘ri chiziqli elementlarning mavjudligi xarakterli bo‘lib, ular 1/3 nisbatda bo‘ladi. Eronda “nasx” va “sulusa” maktablari ayniqsa keng tarqaldi, chunki ular me’morchilikda — masjidlar va musulmonlar uchun muqaddas bo‘lgan boshqa binolarni bezashda keng qo‘llanilgan.

Temuriylar hukmronligi davrida fors xattotligining rivojlanishiga Temurning nabirasi Boysunqur sababchi bo‘lgan. Boysunqur 1420-yilda Tabrizni egallaganidan so‘ng u yerdan bir qancha kitob ustalarini, xususan, Boysunqur kutubxonasiga rahbarlik qilgan mashhur xattot Mir Ali Tabriziyni olib ketgan. Tabriziy tezkor yozuvning yangi varianti — nasta’liq (fors. نستعلیق, nasta‘līq — “nasx” va “talik” so‘zlaridan olingan).

Nasta’liq chizmasi uchun qisqa vertikal, kertiksiz va uzun gorizontal shtrixlar xosdir. Xattotlik yozuvlari 5-10 mm o‘lchamdagi qiya o‘tkir uchli kesilgan qamish bo‘lagi siyohga botirilgan “qalam” (qalam) vositasida amalga oshirilgan. Kalomning uchi, odatda, siyoh singishini osonlashtirish uchun o‘rtasidan bo‘lingan.

Nasta’liq yozuvi fors jamiyatida tezda mashhur bo‘lib, norasmiy “islom yozuvining kelinchagi” nomini oldi: undan kitoblar va she’riy to‘plamlar, sevgi xatlari va ma’muriy hujjatlarni yozishda foydalanilgan. Hozirgacha Eronda Hofiz, Sa’diy, Rumiy va boshqa shoirlarning she’rlari aynan nasta’liq bilan nashr etiladi. “Nastalik” Erondan tashqari O‘rta Osiyo, Pokiston va Hindistonda ham tarqalgan.

Shoh Abbos hukmronligi davrida (XVII asr boshi) “nastalik” xattot Mir Emad Hasaniy tomonidan kiritilgan jiddiy o‘zgarishlarga uchradi. Hassoniy tomonidan qayta ishlangan “nastalik” Eronda hozirgi kungacha ishlatiladi.

Davlatda hujjat aylanishining yanada o‘sishi hujjatlarni yozish tezligini oshirishga imkon beradigan dastxatlarning yangi variantlarini izlashga olib keldi. XVII asr oxirida Hirot hukmdori (o‘sha paytda Safaviylar davlati tarkibiga kirgan) Morteza G‘olixon Shamlu yangi yozuv — sheqaste nasta’liq (fors. شکسته نستعلیق Šekaste nasta’liq yoki Šekasta nasta’liq — “siniq nasta’liq”) — arab yozuvidan foydalanadigan an’anaviy xattotlik turlaridan biri. 1950-yillarda Eronda Eron xattotlari jamiyati tashkil etilgan bo‘lib, uning tashkilotchilari orasida taniqli xattotlar Husayn Mirxoniy, Ali Akbar Kaveh, Ibrohim Buzoriy, Hasan Mirxoniy va Mehdi Bayon bor edi. [2]

Shu o‘rinda biz birinchi eronshunos olim B. A. Dornning fors matnshunosligi taraqqiyotiga qo‘shgan ulkan hissasi haqida to‘xtalib o‘tmoqchimiz. B. A. Dorn Sharq numizmatikasi va tarixshunosligi taraqqiyotida sezilarli iz qoldirdi,ayniqsa, eron tillari va shevalarini o‘rganish sohasida uning xizmatlari katta bo‘ldi.

Fors filologiyasi (uning yozma yodgorliklarni o‘rganish va matnshunoslik izlanishlarining mumtoz shakllarida) ham B. A. Dorn faoliyati bilan ko‘p jihatdan bog‘liq. Uning davrida 1842-yildan 1881-yilgacha fors tilidagi qo‘lyozmalar to‘plami uch baravar ko‘paydi. Asosan O‘rta Osiyo va Erondan sotib olingan alohida ro‘yxatlar ham, qo‘lyozmalarning ozmi-ko‘pmi ahamiyatli to‘plamlari ham muzeyga deyarli har yili kelib tushar va shu zahotiyoq Dornning yangi xaridlar haqidagi muntazam bosma ma’lumotlarida yoritib borilardi. [3.169-172] Nashr etilgan qo‘lyozmalarning ro‘yxatlari zarur hollarda qisqa izohlar va mavjud adabiyotlarga havolalarni o‘z ichiga olgan.

Ommaviy kutubxona fondi materiallari asosida Dorn 1852-yilda vatanimiz sharqshunosligida birinchi bo‘lib sharq qo‘lyozmalari katalogini nashr etdi, unda 254 ta fors qo‘lyozmasi tavsiflangan bo‘lib, bu kutubxonaning butun qo‘lyozmalar to‘plamining to‘rtdan bir qismidan ko‘prog‘ini tashkil etardi. [4]

Vatanimiz sharqshunosligida fors matnshunosligiga oid dastlabki yirik asarlar ham Dorn nomi bilan bog‘liq. U 1850-1858-yillar davomida nashr ettirgan G‘ilon va Mozandaron tarixiga oid forscha matnlar, tanqidiy-filologik ish uslubi bo‘yicha 5 jilddan iborat turkum yaratgan.[5]

Bugungi kunga qadar tadqiqot xarakteridagi ushbu nashrlar Kaspiybo‘yi viloyatlari tarixi bo‘yicha eng to‘liq ma’lumotlar to‘plami bo‘lib qolmoqda.

Dorn vafotidan to‘qqiz yil o‘tgach, uning ishlarini K. G. Zaleman o‘z zimmasiga oldi. U Sharq bibliografiyasini juda yaxshi bilgan. Universitet kutubxonasida ishlagan yillarida (1871-1890) Leypsig, Kopengagen, Berlin va Marburgdagi yirik kutubxonalar bilan tanishish uchun Yevropaga qilgan sayohatlari davomida kitoblarni saqlash va kataloglashtirish bo‘yicha ko‘p yillik tajribaga ega bo‘lgan.

K. G. Zaleman tomonidan amalga oshirilgan qo‘lyozmalar va yuzlab bosma kitoblarni izlash, O‘rta Osiyo va Eronga bir necha bor arxeografik ekspeditsiyalar uyushtirish, jahon kutubxonalari bilan faol aloqalar natijasida birgina fors qo‘lyozmalari fondi uning faoliyati davomida 1291 taga ko‘paydi.[6. 102]

Zalemanning fors matnshunosligining keyingi taraqqiyotining rivojlanishida ulkan hissasi bor.

Misol tariqasida XIV asrda fors tilidagi “Miyar-i Jamoliy” izohli lug‘atining nashrini eslatib o‘tish kifoya. Lug‘at yo‘qolgan deb hisoblangan va noma’lum qo‘lyozma bo‘yicha Zaleman tomonidan aniqlangan.[7]

Zaleman lug‘atning tanqidiy matnini yagona va unchalik ishonchli bo‘lmagan ro‘yxat bo‘yicha tuzdi, bo‘shliqlar va buzilishlarni tiklash uchun “Miyar-i Djama li”dan iqtibos keltirgan so‘nggi leksikograflar asarlarining qo‘lyozmalaridan foydalandi. Aslida XIV asrning mashhur she’rshunoslik risolasining to‘rtinchi qismi bo‘lgan qofiyalar lug‘ati bo‘lgan bu lug‘atni nashr etish va tadqiq etish ham, fors-turk lug‘atlarining “Lug‘ati Shohnoma” asarini nashr etish ham, Firdavsiyning “Shohnoma”sidan dostonning asl matnini tiklash uchun juda foydali bo‘lgan 1700 ta iqtibosni saqlab qolish ham adabiyotshunoslik uchun juda ahamiyatlidir.

Hech qachon o‘zini adabiyotshunos deb hisoblamagan Zaleman eronshunoslikning bu sohasiga ham jiddiy qiziqish bildirgan. Fors shoiriga bag‘ishlangan rus tilidagi birinchi monografik tadqiqot aynan unga tegishli bo‘lib, u “Xoqoniyning to‘rt bayti” nomli magistrlik dissertatsiyasidir. [8] Muallif kirish qismida fors she’riyatining favqulodda estetik va tarixiy-adabiy qimmati, uning butun jahon adabiyoti tarixida tutgan o‘rni mavzuga yuz yildan ziyodroq vaqt davomida yevropa eronshunosligida to‘plangan ma’lumotlarning kamligi bilan mutlaqo mos kelmasligini ta’kidlagan. Asosiy qiyinchilik — ishonchli matnshunoslik bazasining yo‘qligini qayd etib, Zaleman fors adabiyotshunosligining asosiy vazifasi tanqidiy matnlar yaratishdan iborat deb hisoblagan.

1917-yilga kelib, akademik eronshunoslik shakllangan an’analar va boy moddiy baza bilan yaqinlashdi. [9.32] Eronshunoslik adabiyoti “ Азиатский музей “ kitob fondlarining eng yaxshi qismlaridan birini tashkil etdi. Oktyabrdan keyingi dastlabki yillarda sezilarli darajada to‘ldirilgan fors qo‘lyozmalari to‘plami 20-yillarning boshlarida 2 ming jilddan ortiqni tashkil etdi. [10] U dunyodagi kutubxonalar orasida ham hajmi, ham tarkibi jihatidan eng ahamiyatlilaridan biri edi. Ushbu ma’ruzalar to‘plamining deyarli yarmini adabiy mazmundagi qo‘lyozmalar tashkil etdi.

Qo‘lyozmalar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan tarixiy-filologik va adabiyotshunoslik tadqiqotlarini 40-yillarda A. T. Tagirjonov olib borgan.1946-yilda u fors-turk adabiy aloqalariga oid (Parij Milliy kutubxonasining noyob qo‘lyozmasi asosida) “Qutbning “Xusrav va Shirin” dostoni” (XIV asr) nomli tadqiqotni yakunladi. Tadqiqot 1947-yilda nomzodlik dissertatsiyasi sifatida muvaffaqiyatli himoya qilindi. 1948-yildayoq Tagirjonov Firdavsiy “Yusuf va Zulayxo” dostoni muallifi ekanligini inkor etgan M. Minoviyning dalillarining to‘g‘riligiga jiddiy shubha bilan qaragan edi. Keyingi ishlarida XI asr so‘fiy shoiri Bobo Ko‘hiyning sirli siymosiga oid ba’zi ma’lumotlarga aniqlik kiritdi. Bobo Ko‘hiyning hayot sanasi va mashhur kosmografik asar “Majma’ al-g‘aroyib” (birinchi tahriri) tuzilgan vaqtni tikladi.[11.59-62]

Eronda xattotlikning rivojlanishiga 1960-1970-yillarda reklama sanoatining rivojlanishi yangi turtki berdi. Bu davrda ikki “nastaliq” maktabi: an’anaviy va yangi maktab parallel ravishda rivojlandi, shuningdek, bugungi kunda ma’lum bo‘lgan fors xattotligining eng yangi yozuvi — “moalla” paydo bo‘ldi.

Zamonaviy Eronda Gollamhusayn Amirxoniy, Yatolla Gabolli, Muhammad Ehsa (xattotlik elementlarini tasviriy san’at bilan uyg‘unlashtirish ixtirochisi — “xatt-nagashi” yoki “xattashi”), Nasrulla Afjeiy, Husayn Zenderudiy, Fereydun Omidiy kabi xattotlik ustalari keng shuhrat qozongan. Bir qator xattotlar, xususan, Zendeh Roodi, Jalil Rasuli, Parviz Tanavoli kiyim dizayni uchun Rumiy she’rlari bilan birgalikda xattotlik elementlaridan foydalanganlar.[12. 68-69]

Xattotlik mamlakatning bir qator muzeylarida namoyish etilgan — xususan, Qazvindagi xattotlik muzeyida, Eronda muntazam ravishda xattotlik ko‘rgazmalari va tanlovlari o‘tkaziladi.

Xulosa. Fors matnshunosligi o‘zining chuqur tarixiy ildizlariga ega bo‘lib, u asosan qadimiy fors yozma yodgorliklari, mumtoz adabiyot namunalari va ilmi-lug‘at sohasidagi ishlanmalar bilan bog‘liq. Bu sohaning shakllanishi va rivojida Abu Ali ibn Sino, Rudakiy, Firdavsiy, Hofiz, Sa’diy kabi buyuk mutafakkir va adiblarning ijodiy merosi muhim o‘rin tutadi. Matnshunoslik dastlab adabiy matnlarni tushunish va sharhlash ehtiyojidan kelib chiqqan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan u mustaqil ilmiy soha sifatida shakllandi. Xulosa qilib aytganda, fors matnshunosligining tarixiy ildizlari uni bugungi zamonaviy filologik tadqiqotlar darajasigacha olib kelgan boy va sermazmun an’analarga tayangan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Келичхани, Хамид-Реза. Иранская каллиграфия: знакомство с традицией / Х.-Р. Келичхани; пер. с перс.: Б. В. Норик, отв. ред. Д. Д. Васильев, науч. ред.
2. М.Дж. Назарли. Персидские сказки. Персидская литература IX–XVIII веков.
   О. Ф. Акимушкин, Ю. Е. Б о р щ е в с к и й , Материалы для библиографии работ о персидских рукописях, — НАА, 1963, № 3, стр. 169—172; № 6, стр. 228
3. Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la Bibliotheque Imperiale publique de St. Petersbourg. St. Pbg., 1852.
4. «Muhammedanische Quellen zur Geschichte der siidlichen Kustenlan--der des Kaspischen Meeres», hrsg., iibersetzt und erlautert von B. Dorn, Th. I—V, St.-Pbg., 1850—1858.
5. Аналогичные поручения были возложены на В. А. Иванова, А. Ф. Хащаба, А. А. Семенова (см. Отчет РАН за 1918 г., стр. 102).
6. C. Saleman, Shams i Fachrii Ispahanensis Lexicon Persicum id est libri Mi’jar i Gamali, pars quarta, Fasc. prior: textum et indices continens Casani, 1887.
7. «Четверостишия Хакани», СПб., 1875.
8. Аз. Муз. Памятка, стр. 32.
9. Ванская коллекция 1917 г. — 39 рукописей; коллекция Учебного отделения МИДа 1919 г .— 168 рукописей. Также несколько частных коллекций: А. А. Семенова (1921) — 10 рукописей, А. А. Половцева (1919) —13 рукописей и др.
10. «Диван Баба Кухи в исследованиях В. А. Жуковского»,— ОИРВ.V, 1960, стр. 59—62.
11. Джаналыева Б.Мулкаманова Д."История персидской каллиграфии" МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ «СИМВОЛ НАУКИ» , странно 68-69.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

HOMOGENEOUS PARTS OF A SENTENCE

Yarkulova Fotima Usmonovna
Teacher of Russian language, Department of
«Uzbek language and humanitarian sciences»,
Kattakurgan branch of Samarkand State University

Abstract. The article is devoted to homogeneous members of sentences. In this article we examine homogeneous - subjects, predicates, definitions, circumstances, complements. We study how these sentences contribute to the style and overall meaning of his narratives. Study of simple sentences in speech and the use of sentence members: subjects, predicates, definitions, circumstances, complements.

Keywords: homogeneous members of sentences, subject, predicate, definition, circumstance, complement.

ОДНОРОДНЫЕ ЧЛЕНЫ ПРЕДЛОЖЕНИЙ

Яркулова Фотима Усмановна
преподаватель русского языка
кафедры «Узбекский язык и гуманитарные науки»
САМГУ КФ

Аннотация. Статья посвящена к однородным членам предложений. В данной статье мы исследуем однородные – подлежащие, сказуемые, определения, обстоятельства, дополнения. Мы изучаем, как эти предложения способствуют стилю и общему значению его повествований. Изучение простых предложений в речи и употребление членов предложений: подлежащих, сказуемых, определений, обстоятельств, дополнений.

Ключевые слова: однородные члены предложений, подлежащее, сказуемое, определение, обстоятельство, дополнение.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N31

Введение.

Однородными называются такие члены предложения, которые являются одним и тем же членом предложения, относятся к одному и тому же члену предложения и соединяются друг с другом сочинительной связью: Человек всегда имеет право на ученье, отдых и на труд. Однородные члены обычно выражаются словами одной части речи, но могут быть выражены и словами разных частей речи, например: Работу выполняли быстро, с удивительной ловкостью.

Однородные члены могут быть распространёнными, т.е , иметь при себе зависимые слова и нераспространёнными.В предложении может быть не один ряд однородных членов, а два и больше. Они употребляются в предложении для того, чтобы подчеркнуть множество предметов, длительность действия его повторяемость ит.д. также для большей выразительности сообщения. Такие сочетания слов рассматриваются как один член предложения.

Обзор литературы и методов.

Синтаксис современного русского языка является важной областью исследования в лингвистике, и он получил широкое освещение в трудах известных учёных, таких как Г.Н. Акимова [1], Н.Д. Арутюнова [2], В.В. Бабайцева [3], В.А. Белошапкова [4] и других. Их труды охватывают как теоретические, так и прикладные аспекты синтаксической системы, форм и функций членов предложения, типов синтаксических конструкций и их роли в речи.

Так, работа Г.Н. Акимовой «Новое в синтаксисе современного русского языка» (1990) представляет собой исследование актуальных изменений в синтаксической структуре русского языка. Автор обращает внимание на трансформации, происходящие под влиянием разговорной речи и стилистических факторов, а также анализирует новые грамматические явления, возникшие во второй половине XX века [1].

Монография Н.Д. Арутюновой и Е.Н. Ширяева «Русское предложение. Бытийный тип: структура и значение» (1983) представляет философско-лингвистический подход к синтаксису. В ней рассматривается особый тип предложений — бытийный — и подробно анализируется его логико-семантическая структура. Авторы исследуют смысловые функции предложений, выражающих существование объектов, и показывают, как синтаксис взаимодействует с категорией бытия [2].

Значительный вклад в синтаксическую науку внесла В.В. Бабайцева. Её работа «Переходные конструкции в синтаксисе» (1967) посвящена анализу грамматических структур, в которых наблюдается зависимость между глаголом и дополнением. Автор классифицирует типы переходных конструкций, исследует их функции и особенности употребления. Также Бабайцева уделяет внимание односоставным предложениям в работе «Односоставные предложения в современном русском языке» (1968), где рассматриваются их разновидности и коммуникативные функции, особенно в контексте художественного и разговорного стилей [3].

Необходимо также отметить учебные пособия Бабайцевой, в частности совместно с Л.Д. Чесноковой («Русский язык. Теория. 5–9 классы», 2005), которые систематизируют синтаксические категории и представляют их в доступной форме для учащихся. Эти материалы полезны не только для школьного образования, но и как вспомогательное средство для студентов и преподавателей.

Отдельного внимания заслуживает труд В.А. Белошапковой «Современный русский язык. Синтаксис», где представлен системный и глубокий анализ синтаксических структур. Автор рассматривает категории простого и сложного предложения, актуальное членение, синтаксические связи и речевые особенности синтаксических единиц. Работа отличается академической строгостью и методологической полнотой.

В целом, указанные источники формируют целостное представление о синтаксисе современного русского языка. Они позволяют исследовать его структуру как с теоретической, так и с практической стороны, а также понять, как синтаксис функционирует в различных регистрах речи — от научного до разговорного. Совокупность этих трудов представляет собой фундаментальную базу для дальнейших лингвистических исследований.

Обсуждение и результаты.

Устойчивые сочетания двойными союзами и…и, ни…ни, также не являются однородными членами предложения: ни взад ни вперёд, ни рыба ни мясо, и так и сяк и др. Однородные члены связываются с помощью сочинительных союзов и перечислительной интонации или только при помощи такой интонации.

Однородные предложения с союзами:

Без труда не может быть чистой и радостной жизни.

Казалось, ни одна травка, ни одно облако не шевелились.

То справа, то слева ,то позади слышался гул падающих стволов. (К. Паустовский.)

Однородные предложения без союзов:

Стал накрапывать редкий, мелкий дождь.

Мысли мои, моё имя, мои труды будут принадлежать России. (Н. Гоголь.)

Быстро замелькали оголённые рощицы, болотца, возвышенности, развалины домов. (В.Катаев.)

Однородными определения бывают тогда, когда каждое из них относится к определённому слову, т.е. когда они соединены между собой сочинительной связью(допускают вставку союза и)и произносятся с перечислительной интонацией, например: В углу стоял круглый. красивый шкаф [2].

Неоднородными определения бывают тогда, когда они характеризуют предмет с разных сторон. В этом случае между определениями нет сочинительной связи(не допускают интонации, например: Кругом всей поляны густые высокие ели.(М.Пришвин.)

Однородные члены предложения могут соединяться сочинительными союзами:

соединительными: Надо человеку и знать, и любить, и беречь свою землю. (В. Песков.)У Сибири есть много особенностей как в природе, так и в людских и нравах.

разделительными: Или бури завываньем ты мой друг, утомлена, или дремлешь под жужжаньем своего веретена.(А.С.Пушкин.) Либо дождик, либо снег, либо будет, либо нет.

противительными: По утрам я упражнялся в переводах, а иногда и в сочинении, стихов. (А .Пушкин.)Лес не школа, да всех учит .Приют наш мал, зато спокоен [4].

При однородных членах могут быть обобщающие слова, которые являются теми же членами предложения, что и однородные. Обобщающие слова стоят или перед однородными членами, или после них, например: В человеке всё должно быть прекрасно: и лицо, и одежда, и душа, и мысли.(А.П.Чехов.)

Однородные члены могут развить устную речь учащихся и пополняет смысл предложений часто мы употребляем обобщающее слово перед однородными:

На урок зашли учителя: филологи, биологи, химики, математики-в этом предложении обобщающее слов: учителя оно отделяется от других слов и является обобщающим словом.

Обобщающее слово может быть и после однородных членов: Мама, папа, бабушка-все уехали к тёте. В этом предложении все является обобщающим словом. Мы часто употребляем в речи однородных членов, потому что хорошо излагать свои мысли они помогут нам. Их мы встречаем в диалогах, монологах, простых предложениях, сложных предложениях.

Примечания: После обобщающих слов перед однородными членами могут быть слова как-то, а именно, например, указывающие на идущее дальше перечисление: К числу дичи принадлежат не одни птицы, но и звери, как-то: медведи, олени, кабаны и дикие козы и зайцы [5].

После однородных слов перед обобщающим словам могут быть слова, имеющие слова значение итога (словом, одним словом), например: Среди птиц, насекомых, в сухой траве – словом, всюду даже в воздухе, чувствовалось приближение осени. В русском языке как и в узбекском языке однородными членами могут быть все члены предложений.

Обобщающие слова – это слово (словосочетание), которое обладает более общим значением и конкретизируется однородными членами, при которых оно стоит. Обобщающее слово является тем же членом предложения, что и однородные члены [6].

Заключение.

Однородные члены предложения играют важную роль в структуре и выразительности русского языка. Они позволяют сделать речь более точной, логически связной и насыщенной. Благодаря им предложения приобретают ритмичность, выразительность и стилистическое разнообразие. Анализ подлежащих, сказуемых, дополнений, определений и обстоятельств как однородных членов показывает, что их правильное использование способствует ясности изложения мысли и богатству синтаксических конструкций. Однородные члены особенно активно используются в художественном и публицистическом стилях, где они помогают усилить эмоциональную окраску и акцентировать внимание на ключевых деталях высказывания.

Таким образом, знание и понимание особенностей употребления однородных членов предложения является важной составляющей грамматической компетенции носителя языка и необходимым элементом в обучении русскому языку как родному или иностранному.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка / Г.Н. Акимова. – Москва: Высшая школа, 1990. – 168 с.
2. Арутюнова Н.Д. Русское предложение. Бытийный тип: структура и значение / Н.Д. Арутюнова, Е.Н. Ширяев. – Москва: Русский язык, 1983. – 198 с.
3. Бабайцева В.В. Односоставные предложения в современном русском языке / В.В. Бабайцева. – Москва: Просвещение, 1968. – 160 с.
4. Бабайцева В.В. Переходные конструкции в синтаксисе. – Воронеж: Центр. Чернозем. кн. изд-во, 1967. – 391 с.
5. Бабайцева В.В. Русский язык. Теория. 5–9 кл.: учеб. для общеобразоват. учреждений / В.В. Бабайцева, Л.Д. Чеснокова. – Москва: Дрофа, 2005. – 330 с.
6. Бабайцева В.В. Русский язык. Теория. 5–9 кл.: учеб. для общеобразоват. учреждений / В.В. Бабайцева, Л.Д. Чеснокова. – Москва: Дрофа, 2005. – 330 с.
7. Белошапкова В.А. Современный русский язык. Синтаксис. – Москва. 1972.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

LINGUISTIC MEANS OF CREATING IMAGERY AND SYMBOLS THROUGH LEXICAL UNITS IN UZBEK AND ENGLISH

Jo‘raqulova Rayhon Xolboyevna
Denov University of Entrepreneurship and Pedagogy
PhD Student in the Specialty of Languages and Literatures of European, American, and Australian Peoples
E-mail: johnsonelif7@gmail.com

Abstract. This article analyzes the role of lexical units in the creation of images and symbols in the Uzbek and English languages. Language is not only a means of communication but also a powerful tool for conveying cultural and spiritual values through imagery and symbolism. The study explores how metaphors, metonymy, phraseological units, and symbolic expressions are used in both languages to construct semantic depth. It compares the specific cultural and linguistic features of Uzbek and English that shape how images and symbols are formed. Particular attention is paid to the challenges of translation, such as semantic loss or misinterpretation of symbolic meanings across languages. The article aims to identify and analyze the functional capacity of these lexical units, revealing the national identity reflected through linguistic imagery. This comparative approach highlights the richness and diversity of expressive means in both languages and contributes to a better understanding of intercultural linguistic communication.

Keywords: lexical units, image, symbol, metaphor, figurative expressions, phraseological units, semantics, cultural mindset, stylistics, translation challenges, English language, Uzbek language, symbolic meaning, linguistic devices, national identity.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA LEKSIK BIRLIKLAR OBRAZ VA RAMZLARNI YUZAGA KELTIRUVCHI VOSITALAR

Jo‘raqulova Rayhon Xolboyevna
Denov Tadbirkorlik Va Pedagogika Universiteti
Yevropa, Amerika Va Avstraliya Xalqlari Tili Va Adabiyoti Ixtisosligi Tayanch Doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi leksik birliklarning obraz va ramzlarni shakllantirishdagi roli tahlil etiladi. Til — nafaqat aloqa vositasi, balki madaniy-ma’naviy qadriyatlar aks etgan obrazlar va timsollarni yaratish vositasidir. Maqolada metafora, metonimiya, frazeologizmlar, ramziy birliklar, timsollar orqali har ikki tilning semantik imkoniyatlari ochib beriladi. O‘zbek va ingliz xalqlarining mentalitetiga xos ma’no qatlamlari va obraz yaratish usullari qiyosiy tahlil qilinadi. Shuningdek, lingvistik va madaniy kontekstda bunday birliklarning tarjima jarayonidagi semantik noaniqliklari, ramziy ifodalarni izohlashdagi murakkabliklar ham ko‘rib chiqiladi. Maqola o‘zbek va ingliz tillaridagi milliy rang-baranglikni ifodalovchi leksik vositalarni aniqlash, ularning funksional imkoniyatlarini ochib berish va o‘zaro uyg‘unlikda tahlil qilishga qaratilgan.

Kalit so‘zlar: leksik birliklar, obraz, ramz, metafora, timsollar, frazeologizmlar, semantika, madaniy tafakkur, stilistika, tarjima muammolari, ingliz tili, o‘zbek tili, ramziy ma’no, til vositalari, milliy o‘ziga xoslik.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N32

Kirish. Til insoniyat tafakkuri, madaniyati va ongining muhim ifoda vositasi bo‘lib, u orqali nafaqat muloqot amalga oshiriladi, balki xalqning tarixiy xotirasi, urf-odati, an’analari, dunyoqarashi va ma’naviy qadriyatlari ham aks ettiriladi. Har bir tilning leksik tizimi o‘ziga xos

obraz va ramzlar tizimini vujudga keltiradi. Til birliklari, ayniqsa, leksik birliklar – ya'ni so'zlar, barqaror iboralar, frazeologik birikmalar, metafora, metonimiya va boshqa semantik vositalar tilda obraz va timsollarni yaratishning asosiy manbalaridan biridir. Obrazlilik — bu til orqali berilayotgan axborotga estetik va hissiy tus berish vositasi bo'lib, ramz esa ko'proq chuqur, ko'p qatlamli ma'noni ifodalovchi element sifatida xizmat qiladi. O'zbek va ingliz tillarining lingvistik xususiyatlari, tarixiy shakllanish jarayoni, madaniy konteksti va xalqona tafakkur shakllari farqli bo'lishiga qaramay, har ikkala tilda ham obraz va ramzlarni ifodalovchi leksik birliklar keng qo'llaniladi. Ushbu vositalar til egasining hayot tarzini, qadriyatlar tizimini va dunyoni idrok etish modelini ochib beradi. Ayniqsa, frazeologizmlar va metaforik ifodalarning har bir til uchun milliy xususiyatga ega bo'lishi, tarjima jarayonida muayyan semantik yo'qotishlar yoki moslashtirish zaruratini tug'diradi. Mazkur maqolada o'zbek va ingliz tillaridagi leksik birliklar orqali qanday obraz va ramzlar yuzaga kelishi, ularning lingvistik va madaniy asoslari, shuningdek, qiyosiy tahlil asosida o'zaro umumiylik va farqlar aniqlanadi. Mavzuning dolzarbligi til va tafakkur uyg'unligini o'rganish, madaniyatlararo muloqotni chuqur anglash hamda tarjima amaliyotida ramz va obrazlarning to'g'ri talqin etilishi bilan bevosita bog'liqdir.

Adabiyotlar va metodik tahlil. Tadqiqot mobaynida o'zbek va ingliz tillarida obraz va ramzlarni yuzaga keltiruvchi leksik birliklarning semantik-strukturaviy xususiyatlari chuqur o'rganildi. Bu jarayonda tilshunoslik, tarjimashunoslik va madaniyatlararo kommunikatsiyaga oid fundamental manbalar asos qilib olindi. G. Lakoff va M. Johnson tomonidan ilgari surilgan metafora nazariyasi obrazlilikning kognitiv asoslarini tushunishda muhim nazariy zamin bo'lib xizmat qildi. Ularning ta'kidlashicha, metaforalar nafaqat tildagi bezak unsurlari, balki inson tafakkurining strukturaviy qismidir. Masalan, "hayot — sayohat" singari metafora har ikki tilda uchraydi, biroq ularning madaniy talqini farqlidir [1]. D. A. Cruse o'zining semantika va pragmatikaga oid tadqiqotlarida leksik birliklarning konnotativ, denotativ va stilistik qatlamlariga alohida e'tibor qaratgan. Aynan shu asosda frazeologizmlarning ramziy mohiyati va ularning kontekstual talqinlari o'rganildi [2]. O'zbek tilidagi frazeologizmlar bo'yicha G. Abdullayeva va A. Mamajonovning ishlari asos qilib olindi. Ular o'zbek xalq og'zaki ijodi va milliy madaniyatida timsollikning shakllanishiga oid misollarni tahlil qilib, "yuragi tosh", "qulog'iga qum solmoq", "ko'ngli yorishmoq" kabi iboralarni semantik jihatdan tasniflaganlar [3;4]. Shuningdek, P. Kussmaul tarjimashunoslikda frazeologik birliklarni adekvat tarjima qilish bo'yicha metodik yondashuvlarni ishlab chiqqan. U tarjimada ramziy ifodalarni aynanlik emas, balki funksional muvofiqlik asosida talqin qilish zarurligini ta'kidlaydi [5]. U. Yusupovning tadqiqotlari esa tarjimada interferensiya va madaniy tafovutlarning til birliklariga ta'siri haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Aynan uning asarlarida o'zbek tilidagi obrazlar ingliz tiliga ko'chirilganda qanday semantik siljishlar sodir bo'lishi mumkinligi misollar asosida ko'rsatilgan [6]. D. Crystal va M. Halliday esa leksik birliklarning nutqdagi funksional roli va tildagi timsoliy tuzilmalarning ijtimoiy va psixologik asoslarini aniqlashga yordam bergan. Ularning funksional tilshunoslik yondashuvlari orqali har ikki til tizimidagi timsoliy birliklarning kommunikativ vazifalari tahlil qilindi [7;8]. D. Normurodovning o'zbek tilida obraz ifodalari va ramzlarning vujudga kelishida urf-odat, diniy-ma'naviy tasavvurlar va estetik tushunchalar qanday rol o'ynashi haqida bergan mulohazalari ham tahlilga asos bo'ldi [9].

Natijalar va muhokamalar. Tadqiqot davomida o'zbek va ingliz tillaridagi leksik birliklarning obraz va ramz yaratishdagi o'rni, ularning semantik va madaniy xususiyatlari

tahlil qilindi. Tahlillar shuni koʻrsatdiki, har ikkala til ham obrazlilik va ramziylik jihatidan boy imkoniyatlarga ega boʻlib, bu xususiyatlar asosan metafora, metonimiya, frazeologizmlar va timsollar orqali ifodalanadi[10]. Oʻzbek tilida ramziy maʼno koʻproq xalq ogʻzaki ijodi, diniy tasavvurlar va milliy qadriyatlar bilan bogʻliq boʻlsa, ingliz tilida bu hodisa tarixiy, adabiy va ijtimoiy kontekstda namoyon boʻladi. Frazeologik birliklarning ramziy mohiyatini tahlil qilish orqali shuni aniqlash mumkinki, ayrim birikmalar har ikki tilda mazmun jihatidan oʻxshash boʻlsa-da, ularning tasviriy ifoda shakllari va madaniy asoslari turlicha. Masalan, oʻzbek tilidagi “yuragi tosh” iborasi ingliz tilida “heart of stone” bilan mos keladi, biroq bu ikki ifodaning emotsional yuklamasi va ishlatilish doirasi bir-biridan farq qilishi mumkin.[11.12] Muhokamalar shuni koʻrsatadiki, leksik birliklar orqali yuzaga keladigan obraz va ramzlar faqat tilga emas, balki xalqning milliy mentalitetiga, tarixiy tajribasiga va axloqiy meʼyorlariga ham bevosita bogʻliq. Tarjimada esa ushbu birliklarning toʻgʻri talqin etilishi, ularning madaniy konnotatsiyasini hisobga olish nihoyatda muhimdir. Chunki obraz va ramzlarni oʻz holicha tarjima qilish ularning chuqur maʼnosini yoʻqotib qoʻyish xavfini tugʻdiradi. Shuningdek, lingvistik tahlillar tasdiqladiki, har ikki tilda ham ramziy leksik birliklar xalqning hayotiy tajribasi va dunyoqarashining inʼikosi sifatida til vositasida mustahkam joy egallagan. Shuning uchun bu turdagi birliklar til oʻrganishda, tarjimada va madaniyatlararo kommunikatsiyada alohida eʼtiborni talab qiladi. Olib borilgan tadqiqotlar asosida oʻzbek va ingliz tillarida obraz va ramzlarni shakllantiruvchi leksik birliklarning semantik-strukturaviy jihatlari hamda ularning madaniy-pragmatik funksiyalari aniqlab berildi.[13] Leksik birliklar — ayniqsa, metafora, metonimiya, frazeologik birikmalar va boshqa figurativ vositalar — tildagi tasviriylik, timsollilik va ramziy ifodaning uzviy tarkibiy elementi sifatida namoyon boʻlishi tasdiqlandi. Oʻzbek tilida obraz va ramziy qatlamlar koʻproq milliy ong, xalq ogʻzaki ijodi, urf-odatlar va diniy-estetik qadriyatlar bilan chambarchas bogʻliq ekani aniqlandi. Ingliz tilida esa bunday birliklar tarixiy-ijtimoiy kontekst, adabiy anʼanalar va individual ekspressivlik asosida shakllangan boʻlib, ramz va obrazlar mantiqiy-assotsiativ asosda rivojlanadi. Frazeologizmlarni qiyosiy tahlil qilish orqali, yuzaki semantik oʻxshashliklarga qaramay, ularning konnotativ yuki, stilistik roli va madaniy semiosferadagi pozitsiyasi mutlaqo turlicha boʻlishi aniqlangan. Misol uchun, oʻzbek tilidagi “yuragi tosh” iborasi va ingliz tilidagi “heart of stone” ifodasi denotativ jihatdan bir-biriga yaqin boʻlsa-da, ularning emotsional registri va kommunikativ funksiyalari kontekstga qarab sezilarli darajada farq qiladi.[14] Obraz va ramzlarni yuzaga keltiruvchi leksik birliklar nafaqat til tizimining komponentlari, balki madaniy kod sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ular milliy identitetni ifodalovchi semantik konstruksiyalar boʻlib, ayniqsa tarjima jarayonida ularning madaniy-maʼnoviy qatlamlarini anglash va toʻgʻri talqin qilish zarur. Aks holda, leksik birliklar orqali uzatiladigan ramziy mazmunlar buzilishi, semantik adekvatlikning yoʻqolishiga olib keladi. Har ikki til tizimi ramziy ifoda vositalari jihatidan serqirra boʻlib, ular xalqning estetik qarashlari, mentaliteti va ijtimoiy ongining aksidir. Ushbu birliklar tilshunoslik, tarjimashunoslik va madaniyatshunoslik sohalari uchun chuqur nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi. [15.16]

Xulos. Oʻzbek va ingliz tillaridagi leksik birliklarning obraz va ramzlarni yuzaga keltirishdagi funksional vazifasi tahlili, ushbu ikki tilning madaniy, tarixiy va mental xususiyatlarini aks ettiruvchi muhim jihat ekanini koʻrsatdi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, leksik birliklar – ayniqsa frazeologik ifodalar, metaforik vositalar va timsollar – tilshunoslikda nafaqat nutqiy bezak, balki xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, urf-odatlari,

psixologiyasi va estetik tafakkurini ifodalovchi kuchli vosita sifatida maydonga chiqadi. Ingliz tilida ramzlar ko‘proq universal va global xarakter kasb etsa, o‘zbek tilida esa ular milliylik, mentalitet va tarixiy tajribalar bilan bevosita bog‘liq. Jumladan, ingliz tilidagi “a white dove” (oq kaptar) tinchlik timsoli sifatida xalqaro kontekstdagi tasavvur bilan uyg‘unlashgan bo‘lsa, o‘zbek tilidagi “ko‘ngli yorishmoq” yoki “ko‘z tegmoq” kabi iboralar faqatgina o‘ziga xos milliy obrazlilikni ifodalaydi. Shuningdek, ramziy va obrazli ifodalarning tarjima jarayonida yuzaga keladigan semantik siljishlar, konnotatsiyalar farqi va madaniy intertekstuallik ham ushbu mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi. Bu jihatlar tarjima nazariyasi, til o‘rgatish metodikasi hamda madaniyatlararo kommunikatsiyada alohida ahamiyat kasb etadi. Xulosa qilib aytganda, o‘zbek va ingliz tillaridagi obraz va ramzlarni yuzaga keltiruvchi leksik birliklarning lingvistik va madaniy tahlili orqali ikki xalq til tafakkuridagi umumiylik va farqlar chuqur ochib beriladi. Bu esa nafaqat lingvistik, balki sotsiomadaniy tadqiqotlar uchun ham keng imkoniyatlar ochadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Lakoff, G., Johnson, M. (2003). Metaphors We Live By. University of Chicago Press. https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/M/bo3637995.html
2. Cruse, D. A. (2011). Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. Oxford University Press. https://global.oup.com/academic/product/meaning-in-language-9780199559466
3. Abdullayeva, G. (2015). Frazeologizmlarning milliy va umuminsoniy xususiyatlari. Toshkent: Muharrir.
4. Mamajonov, A. (2007). O‘zbek tilining leksikologiyasi. Toshkent: Fan.
5. Kussmaul, P. (1995). Training the Translator. John Benjamins Publishing. https://benjamins.com/catalog/btl.1
6. Yusupov, U. (2009). Tarjimashunoslik va interferensiya masalalari. Toshkent: Fan.
7. Crystal, D. (2010). The Cambridge Encyclopedia of Language. Cambridge University Press. https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-encyclopedia-of-language/9935BAA50301EAD9CB3AD973E17844DE
8. Halliday, M. A. K., Matthiessen, C. M. I. M. (2014). An Introduction to Functional Grammar. Routledge. https://www.routledge.com/An-Introduction-to-Functional-Grammar/Halliday-Matthiessen/p/book/9781444168871
9. Lakoff, G., & Johnson, M. Metaphors We Live By. — University of Chicago Press, 2003 https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/M/bo3637995.html
10. Cruse, D. A. Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. — Oxford University Press, 2011. https://global.oup.com/academic/product/meaning-in-language-9780199559466
11. Halliday, M. A. K., & Matthiessen, C. M. I. M. An Introduction to Functional Grammar. — Routledge, 2014. https://www.routledge.com/An-Introduction-to-Functional-Grammar/Halliday-Matthiessen/p/book/9781444168871
12. Kussmaul, P. Training the Translator. — John Benjamins Publishing, 1995. https://benjamins.com/catalog/btl.1
13. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of Language. — Cambridge University Press, 2010. https://www.cambridge.org/core/books/cambridge-encyclopedia-of-language/9935BAA50301EAD9CB3AD973E17844DE
14. Mamazhonov, A.O‘zbek tilining leksikologiyasi. — Toshkent: Fan, 2007. https://n.ziyonet.uz
15. Abdullayeva, G.Frazeologizmlarning milliy va umuminsoniy xususiyatlari. — Toshkent: Muharrir, 2015. https://ziyonet.uz
16. Yusupov, U. Tarjimashunoslik va interferensiya masalalari. — Toshkent: Fan, 2009. https://ziyonet.uz

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE LINGUO-STYLISTIC ANALYSIS OF THE WORD "HEART" IN ENGLISH LANGUAGE BASED ON THE NOVEL "PRIDE AND PREJUDICE"

Musoeva Hayitgul Urokovna
independent researcher of the Samarkand State Institute of Foreign Languages
E-mail: musoyevakhayitgul@gmail.com

Abstract. This article presents a linguo-stylistic analysis of the word «heart» as used in Jane Austen's novel "Pride and Prejudice". Through selected examples from the novel, the study explores how the word functions metaphorically, idiomatically, and stylistically to convey emotion, sincerity, irony, and character depth. The analysis reveals the richness of the term «heart» as a linguistic and stylistic tool in English literature, especially within the social and emotional features of Austen's narrative.

Keywords: heart metaphor, linguo-stylistic analysis, emotive language, metonymy, idiomatic expressions, stylistic devices, literary discourse, character voice, emotional tone, hyperbole in literature, irony and wit, consent expressions, English idioms.

INGLIZ TILIDA "YURAK" SO'ZINING "ANDISHA VA G'URUR" ROMANI ASOSIDA LINGVO-STILISTIK TAHLILI

Mo'soyeva Hayitgul O'roqovna
Samarqand davlat Chet tillar instituti mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Jeyn Ostenning «Andisha va g'urur» romanida ishlatilgan «yurak» so'zining lingvo-stilistik tahlili keltirilgan. Romandan tanlab olingan misollar orqali tadqiqotda so'zning tuyg'u, samimiylik, istehzo va xarakter teranligini ifodalash uchun metafora, idiomatik va stilistik jihatdan qanday ishlashi o'rganiladi. Tahlil ingliz adabiyotida lingvistik va stilistik vosita sifatidagi «yurak» atamasining boyligini, ayniqsa Osten hikoyasining ijtimoiy va hissiy xususiyatlarini ochib beradi.

Kalit so'zlar: yurak metaforasi, lingvo-stilistik tahlil, emotsional til, metonimiya, idiomatik iboralar, stilistik vositalar, adabiy nutq, xarakter ovozi, emotsional ohang, adabiyotdagi giperbola, kinoya va hazil, rozilik iboralari, inglizcha idiomalar.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N33

Introduction.

In modern linguistics, linguo-stylistic analysis plays a vital role in bridging the gap between language structure and literary meaning. It focuses on how linguistic elements – such as vocabulary, syntax, and figurative language – are used not only to convey information, but also to shape tone, reveal character psychology, and express social or emotional subtext. This branch of analysis is essential for uncovering the implicit functions of language in literature and for understanding how authors like Jane Austen construct nuanced meaning through stylistic choices. In contemporary linguistic studies, stylistic analysis contributes to fields such as discourse analysis, cognitive linguistics, pragmatics, and literary linguistics, helping researchers interpret texts not just as narratives, but as complex linguistic artifacts. By analyzing stylistic devices like metonymy, idioms, and free indirect discourse, linguo-stylistics

reveals how authors use language creatively to reflect societal norms, emotional depth, and intellectual subtlety. Therefore, examining stylistic elements such as the recurring metaphorical use of “heart” in Pride and Prejudice offers insights into both linguistic function and literary artistry [2].

Literature review and methodology.

Jane Austen (1775–1817) is one of the most influential authors in English literature. Her works, particularly “Pride and Prejudice”, have shaped the development of the English novel by blending realism, social commentary, and refined literary style. Austen’s novels are celebrated for their psychological depth, moral clarity, and subtle irony, especially in portraying women’s lives and social mobility in 18th–19th century England [3].

Jane Austen’s Pride and Prejudice stands as a cornerstone of English literature not only for its engaging plot and memorable characters, but for its masterful use of stylistic devices. Her ability to blend emotional nuance, social observation, and linguistic elegance has made her work timeless and continues to inspire literary analysis and admiration. In this article we are mostly focusing on the usage of the word “heart” in the novel “Pride and prejudice” to express different meanings in literature.

The English word «heart» extends far beyond its anatomical meaning. In literature, it frequently symbolizes emotions, sincerity, love, and moral strength. Jane Austen’s Pride and Prejudice – a masterpiece of social commentary and character exploration – employs the word «heart» in varied and stylistically rich contexts. This paper aims to conduct a linguo-stylistic analysis of the word «heart» in the novel, focusing on its metaphorical and idiomatic usage and its contribution to tone, character development, and thematic structure [3].

Linguo-stylistics involves the study of language and style, particularly how language devices create specific aesthetic or emotional effects. Key devices include metaphor, metonymy, idiom, hyperbole, and tone. The word «heart» often embodies these devices, functioning both literally and figuratively.

This study employs qualitative textual analysis. Selected expressions containing the word «heart» from Pride and Prejudice are examined for stylistic features, emotional impact, and pragmatic significance. The word “heart” functions metonymically when it represents emotions, feelings, or moral character, substituting the organ for the psychological or emotional state.

Discussioan and results.

In idiomatic usage, “heart” is embedded in fixed expressions such as “with all my heart” or “lose heart,” where the meaning cannot be derived from the individual words but from conventional figurative use. Metonymy involving “heart” reflects a cultural and cognitive association between the heart and internal human experience, often conveying sincerity, courage, or compassion without literal reference.

Idioms containing the word “heart” are stylistically significant as they enrich literary texts with emotional depth, social tone, and character perspective, often blending personal sentiment with narrative voice.

The linguo-stylistic analysis of this phrase, focusing on «hearty consent», especially the word «hearty».

Lexical Meaning. Consent = permission or agreement. Hearty = warm, sincere, full of emotion. Together. “Hearty consent” = deeply sincere and emotionally supportive approval – not just formal or reluctant permission [3].

Stylistic Devices. Metonymy. The word “hearty” is derived from “heart”, the organ traditionally viewed as the seat of emotion. It represents emotional sincerity, suggesting that the speaker truly feels what they’re agreeing to.

Intensifier. “Hearty” intensifies “consent” – turning it from neutral approval into enthusiastic, emotionally invested support.

Tone and Social Function. The tone is warm, open, and generous. In Austen’s context (where marriage approvals often had social or financial motives), “hearty consent” signals genuine emotional blessing, not just social obligation [4].

Pragmatic Function in Context. In the full sentence: “I will send a few lines by you to assure him of my hearty consent to his marrying whichever he chooses of the girls.” The speaker is conveying unconditional support and sincere goodwill toward the marriage. The formality of “assure him” contrasts with the emotional phrase “my hearty consent,” blending official duty with personal feeling. The phrase **“hearty consent”** uses metonymy, emotional tone, and collocation to express genuine, warm, and wholehearted approval. It reflects not just a formal “yes” but a supportive emotional involvement – key to understanding Austen’s stylistic nuance in expressing character sincerity [5].

If we take a close linguo-stylistic analysis of the expression: «to assure him of my hearty consent to his marrying whichever he chooses of the girls». Expression for analysis» my hearty consent» – particularly the use of “hearty” (which contains the word “heart”). The adjective “hearty” is derived from the noun “heart”, which is strongly associated with emotion, sincerity, and warmth. “Hearty consent” implies not just agreement, but warm, genuine, and enthusiastic approval. Neutral alternative: “my consent”. Emotive/stylistic version: “my hearty consent”. Stylistic effect: The use of «hearty» intensifies the approval, showing emotional involvement, not just formality. 2. Semantic (Meaning) Features. «Heart» in English idioms symbolizes sincerity, deep feeling, and truthfulness (e.g., speak from the heart, have a change of heart, a heartfelt apology) [1].

In Jane Austen’s *Pride and Prejudice*, the word “heart” is frequently used not in its literal anatomical sense, but as a stylistic and emotional device that enriches the narrative. One vivid example is the phrase “hearty consent”, which conveys not merely permission, but warm, willing, and sincere approval. The word “hearty”, derived from “heart”, here functions as a metonym – where the organ symbolizes the emotional source of sincerity and goodwill. Rather than explicitly describing how someone feels, the speaker evokes warmth and generosity by invoking the heart. This usage is formal and elevated, fitting the polite literary style of Austen's prose. The emotional undertone of “hearty” ensures there is no sense of reluctance or coercion – it reinforces the genuineness and joy behind the consent. Thus, the expression “my hearty consent” employs emotive language, metonymy, and a positive connotation to signify full, warm approval, adding depth to the speaker’s intentions [3].

Another illustrative case appears in Chapter 3: *“To be fond of dancing was a certain step towards falling in love; and very lively hopes of Mr. Bingley’s heart were entertained.”* Here, “heart” again serves as a metonym, standing in for Mr. Bingley’s emotional inclinations and romantic desires. The use of “heart” instead of a more direct phrase like “feelings” or “romantic

intentions" adds a touch of literary elegance and emotional subtlety. The tone is light and teasing, in harmony with Austen's socially observant narrative style. Phrases like "very lively hopes" reflect the social atmosphere of matchmaking and the cheerful anticipation typical of Regency-era society. Moreover, the passive construction "hopes were entertained" creates social ambiguity – it subtly reflects the collective expectations of the onlookers, likely the women at the dance, without naming them explicitly. This not only aligns with Austen's refined prose but also highlights the communal nature of courtship during that era [6].

In both cases, the use of "heart" demonstrates Austen's mastery of emotional suggestion through stylistic means. The metonymic use of the word enhances the literary quality of the text while also providing insight into the characters' emotional states, intentions, and the social norms surrounding love and courtship. Through carefully chosen diction and elegant syntax, Austen elevates simple concepts like consent and romantic interest into rich, nuanced expressions of character and society.

Austen's characters often use this kind of structure to express genuine feeling with a veneer of wit or modesty. The phrase "so I do still at my heart" uses metonymy and idiomatic expression to suggest that the speaker still holds a genuine, personal affection (for red coats) deep down inside. It combines emotional honesty, light irony, and poetic phrasing, all characteristic of Austen's narrative style [7].

Conclusion.

The word «heart» in Pride and Prejudice functions as more than a lexical unit; it is a powerful stylistic device. Its metaphorical, idiomatic, and emotional usages enhance the narrative's tone, deepen character portrayal, and reflect social dynamics. Through this analysis, we see how Austen masterfully employs language to express complex emotional states and societal critiques using a single, symbolically rich word. The linguo-stylistic analysis of the word "heart" in Pride and Prejudice demonstrates how Jane Austen skillfully transforms a simple lexical item into a powerful literary and emotional tool. Through the use of metonymy, idiomatic expressions, hyperbole, and emotive tone, the word "heart" functions on multiple levels: it conveys sincerity, irony, affection, and social commentary. These layers of meaning enrich character development, illuminate interpersonal dynamics, and reflect broader cultural values of the 18th–19th century English society. From expressions such as "with all my heart" to "hearty assent", Austen's stylistic use of "heart" underscores her mastery in fusing linguistic precision with literary aesthetics. The analysis confirms that linguo-stylistic study is not only relevant but essential in modern linguistic research, as it deepens our understanding of how meaning is shaped by both language and context. Ultimately, Austen's use of the word "heart" is a testament to her linguistic creativity and remains a rich site for scholarly exploration in the intersection of language, literature, and culture.

References/Adabiyotlar/References:

1. Al-Sharif A. Metaphorical Conceptualization of Happiness and Anger in English and Arabic: A Comparative Study. MA Thesis, Yarmouk University, Irbid, Jordan. 2007.
2. Alsadi Hanan A Contrastive Study of Conceptual Metaphor between Arabic and English. PhD Dissertation, Al-Yarmouk University, Irbid, Jordan. 2011.
3. Austen Jane. Pride and Prejudice. 1813.
4. Barcelona A. 'On the systematic contrastive analysis of conceptual metaphors: case studies and proposed methodology'. In M. Pütz, S. Niemeier and R. Dirve (eds.), Applied Cognitive Linguistics II: Language Pedagogy. 2001. – P. 117-146.

5. Barcelona A. and C. Soriano 'Metaphorical Conceptualization in English and Spanish'. European Journal of English Studies. 2004. – P. 295-307.
6. Cazeaux C. Metaphor and Continental Philosophy: From Kant to Derrida, (1st ed.). – New York: Routledge. 2007.
7. Deignan A. Metaphor and Corpus Linguistics. Amsterdam: John Benjamins Publishing Co. 2005.
8. Galperin I. R. Stylistics. Higher School Publishing House. 1977.
9. Gibbs J. Embodied Metaphor. In J. Taylor and J. Littlemore (eds.), The Bloomsbury Companion to Cognitive Linguistics. 2014. – P. 167-184.
10. Leech G. & Short. M. Style in Fiction. Longman. 1981.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

PSYCHOPHYSIOLOGICAL STRATEGIES USED IN THE PROCESS OF SIMULTANEOUS INTERPRETING

Yuldasheva Kamola,
TTYeSI basic doctoral student

Abstract. Simultaneous interpreting is currently widely used at various international conferences, political meetings, and public events. This process requires the translation of speech in real time. The interpreter listens, analyzes, and orally renders the speech into another language simultaneously. This process is characterized by a high level of psychological and physiological load. Therefore, this article examines the psychophysiological strategies used in the process of simultaneous interpreting, their theoretical foundations, complexity factors, and methods of improvement.

Keywords: psychophysiological strategies, cognitive load, anticipation, interpreter competence.

SINXRON TARJIMA JARAYONIDA QO‘LLANILADIGAN PSIXOFIZIOLOGIK STRATEGIYALAR

Yuldasheva Kamola,
TTYeSI tayanch doktoranti

Annotatsiya. Sinxron tarjima bugungi kunda turli xalqaro konferensiyalar, siyosiy yig‘inlar va ommaviy tadbirlarda keng qo‘llaniladigan tarjima shakli bo‘lib, bu jarayon nutqning real vaqt rejimida tarjima qilinishini talab qiladi. Tarjimon bir vaqtning o‘zida tinglaydi, tahlil qiladi va ikkinchi tilga og‘zaki tarzda o‘giradi. Ushbu jarayon yuqori darajadagi psixologik va fiziologik yuklama bilan tavsiflanadi. Shu sababli, ushbu maqolada sinxron tarjima jarayonida qo‘llaniladigan psixofiziologik strategiyalar, ularning nazariy asoslari, murakkablik omillari va takomillashtirish usullari ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: psixofiziologik strategiyalar, kognitiv yuklama, antisipatsiya, tarjimon kompetensiyasi.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N34

Kirish. Sinxron tarjima birinchi navbatda turli xalqaro va davlatlararo uchrashuvlar, konferensiyalar, seminarlar, matbuot anjumanlari va boshqa yig‘inlarda keng qo‘llaniladigan tarjima turi hisoblanadi. Ammo, shu bilan birgalikda, bugungi kunda sinxron tarjimaning boshqa ko‘pgina o‘rinlarda, masalan, muayyan bir tilda yaratilgan kinofilmlarni namoyish etish jarayonida parallel vaqtda boshqa tilga o‘girish, teleradiokanallar orqali to‘g‘ridan- to‘g‘ri berilayotgan ma’lum shaxslarning chiqishlari yoki intervyularini bir paytning o‘zida bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilish kabi o‘rinlarda ham qo‘llanilayotganini ko‘rishimiz mumkin. Tarjimaning barcha turlarida bo‘lgani kabi, uning anchayin qiyin va murakkab, ayni paytda o‘ta mas’uliyatli turi bo‘lgan sinxron tarjimaning ham o‘ziga xos afzalliklari va cheklangan jihatlari mavjud. Biz sanab o‘tgan bu jihatlar yuqoridagi ilmiy nashrlarda alohida ko‘rib o‘tilgan va ularning echimlariga ishora etilgan.

Yuqorida aytib o‘tilganidek, sinxron tarjima so‘zlovchi (ma’ruzachi, chiqish qiluvchi, bayonot beruvchi, savollarga javob beruvchi) nutqi bilan bir vaqtda amalga oshiriladi va ketma-

ket tarjimadan farqli o‘laroq, tarjima uchun alohida vaqt ajratilishi talab etilmaydi va tarjima chog‘ida so‘zlovchi nutqini to‘xtatishga hojat bo‘lmaydi. Bu esa ko‘plab tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, sinxron tarjimaning quyidagi afzalliklarini belgilab beradi:

1) Sinxron tarjimada so‘zlovchining nutqi, tinglovchining tinglashi yoki ular ishtirokidagi tadbirning o‘tkazilishi uchun sarflanadigan vaqtning ikki barobarga qisqarishiga olib keladi.
2) Sinxron tarjimada so‘zlovchining nutqida uzilish va to‘xtalish yuz bermasligi sababli, so‘zlovchi o‘z nutqining tinglovchilar tomonidan qanday qabul qilinayotganini, ya’ni ularning reaksiyasi va kayfiyatini kuzatish imkoniga ega bo‘ladi.
3) Sinxron tarjimada tinglovchi ham uzluksiz tarjima qilinayotgan nutqni tinglash jarayonida so‘zlovchining kayfiyatini kuzatish imkoniga ega bo‘ladi.
4) Sinxron tarjima so‘zlovchining nutqi yoki u ishtirokida o‘tgan tadbirning ommaviy axborot vositalari, xususan elektron ommaviy axborot vositalari tomonidan tezkor tarzda, jumladan, to‘g‘ridan-to‘g‘ri jonli efirda yoritilishini ta’minlaydi. Ya’ni so‘zlovchining nutqi yoki u ishtirokida o‘tgan tadbirdan nafaqat u yerda ishtirok etayotgan tinglovchilar, balki elektron ommaviy axborot vositalari vositasida turli mamlakatlar jamoatchiligi ham o‘sha paytning o‘zida xabardor bo‘lishadi. Sinxron tarjima tarjimondan nafaqat yuqori bilim darajasi, katta tajriba va yuksak mahorat, balki katta mas’uliyatni ham talab qiladi. Bir tilda bayon etilayotgan fikr va ma’lumotni to‘xtalishsiz, shu zahotiyoq ikkinchi bir tilga o‘girib berish mas’uliyati sinxron tarjimani boshqa tarjima turlaridan ajratib turuvchi yana bir muhim jihati hisoblanadi. O‘z o‘rnida sinxron tarjima buyurtmachisining ham mas’uliyatlari mavjud bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

- Buyurtmachi sinxron tarjima haqida oldindan tushunchaga ega bo‘lishi kerak, ya’ni tarjimonlar uchun yuqori sifatli texnik uskunalar ta’minlab berishi;
- Tadbir haqida tarjimonlarga oldindan iloji boricha ko‘proq ma’lumot berib, kamida ikkita tarjimon yollashi;
- Sinxron tarjimaning boshqa tarjima turlariga qaraganda og‘irroq mehnat ekanligini anglashi va shunga yarasha mehnat haqi bilan ta’minlashi;
- Ideal sinxron tarjimaning mavjud emasligini anglashi, ya’ni har qanday tajribali sinxronist ham xatoga yo‘l qo‘yishi yoki qaysidir segmentni tushirib qoldirishi mumkinligini anglashi zarur.

Qolaversa, sinxron tarjima qilish vaqtida bazi murakkabliklar bo‘ladi. Ushbu elementlarni turli tillarda topish mumkin, ular quyidagilardir: raqamlar, tegishli ismlar, murakkab ot iboralar, madaniyatga xos narsalar, idiomalar, frazeologik fe’llar va bir so‘zli atamalar. Kundalik amaliyotda konferentsiya tarjimonlari raqamlar bilan bog‘liq ba’zi qiyinchiliklarni tan olishadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Tadqiqot asosan G.Ch. Chernov, M. Baker, H. Buehler, G. Barik, D. Gile, N.K. Pokorn kabi yetakchi tarjima nazariyotchilarining asarlari asosida olib borildi. Ularning yondashuvlari sinxron tarjima muammolarining turlari, strategiyalari, tarjima sifatini baholash mezonlari va tarjimonning psixologik holati bilan bog‘liq masalalarni qamrab oladi. Metodologik yondashuv sifatida sifatli tahlil, ilmiy-nazariy taqqoslash va mavjud klassifikatsiyalarga asoslangan amaliy jihatlar ko‘rib chiqildi.

Aksariyat tadqiqotchilar strategiya deganda sinxron tarjima jarayonidagi ko‘nikma yoki mahoratni tushunadilar.

Baker strategiyani “Tarjima strategiyasi matn yoki uning qismini tarjima qilishda duch keladigan muammoni hal qilish tartibidir” [4. B. 188], deya ta’riflaydi. Masalan, arab tilidan o‘zbek tiliga sinxron tarjima qilish jarayonida qo‘llaniladigan asosiy strategiyalar asosan 3 turdagi strategiyalardir, ular Kutish strategiyasi, Oldindan bashorat qilish strategiyasi, Stolling strategiyasidir.

Kutish strategiyasi masalasida ham olimlar tadqiqot olib borib, bu haqda shunday deydilar. Sinxron tarjimada tarjimon bir vaqtning o‘zida bir nechta strategiyalardan foydalanadi. Odatda qaror lingvistik va ekstralingvistik omillar ta’sir qiladigan vaziyatga qarab qabul qilinadi. Jahon tarjima amaliyotida kutish strategiyasi ko‘pincha semantik fe’l jumlada oxirgi o‘rinda turadigan tillardan tarjimada qo‘llaniladi, masalan, nemis, golland va o‘zbek tillaridan tarjima qilishda. Ochiq kodli dasturiy ta’minotda bo‘lgani kabi, bu strategiyada tarjimonning asosiy vazifasi to‘g‘ri qaror qabul qilish uchun kengroq kontekstni olishdir. Kutish strategiyasi shundan iboratki, sinxron tarjimon qisqa pauza qiladi va agar mavjud kontekstdan to‘liq tushunarli bo‘lmasa, bayonotning ma’nosini to‘liq oydinlashtirishi mumkin bo‘lgan qo‘shimcha matn komponentlarini kutadi. Sinxron tarjimon, agar tarjimaning vaqtinchalik etishmasligi tufayli tinglovchini noqulay ahvolga solib qo‘ymasa, bir necha soniya pauza qilishi mumkin. Bunday strategiyadan eng maqbul foydalanish asl nutqdagi pauzalardir [4. B. 188].

Tarjimon asl nusxaning kengroq kontekstini olish uchun pauza qilishi mumkin. Bu ma’ruzachi keyingi semantik guruhni talaffuz qila boshlagan paytda sodir bo‘ladi. Sof psixologik nuqtai nazardan, tomoshabinlar bu pauzani sezmaydilar, chunki tinglovchilarning e’tibori oldingi segmentni tarjima qilish paytida olingan ma’lumotlarni qayta ishlashga qaratilgan. Albatta, bunday taktikalar faqat pauza juda uzoq bo‘lmaganda va bir necha soniya davom etganda oqlanadi, aks holda, sinxron tarjimon matni tarjima qilishda ortda qolib ketadi va tinglovchiga to‘liq ma’noli tarjima yetib bormaydi.

1986-yilda X.Byuxler sinxron tarjima faoliyatida tarjimani baholash mezonlarini taklif qildi va ularni konferensiya tarjimonlari qo‘mitasiga taqdim etadi. X.Byuxler tomonidan taklif qilingan tarjima sifati mezonlariga quyidagilar kiradi: tarjima tarkibini baholash; tarjimaning til qurilmalarini baholash, ya’ni tarjima matnini hosil qilishda til ravonligini namoyish qilish, mantiqiy izchillik, grammatik to‘g‘ri va shuningdek atamalardan yetarli darajada foydalanish; tarjima bayonini baholash (yoqimli ovozning mavjudligi, aksentning yetishmasligi) [5].

Xorijiy til va tarjima matni tarkibi bo‘yicha ba’zan tadqiqotlarda ular ta’sirining kommunikativ funksiyasining mosligi deyiladi. Ammo ta’sirga tarjimaning til qurilishi tufayli ham erishiladi. Shuning uchun lingvistik va nutq atamalarida xorijiy til va tarjima bir-biriga mos kelishi kerak. Tarjimani baholashda xabarni taqdim etish omillarini hisobga olish kerak. Ularning ahamiyati amalga oshirish shartlariga bog‘liq.

Tarjimada til qurilishini tahlil qilishda quyidagilarni baholash tavsiya etiladi:

- semantik siljish yordamida tarjima qilish yoki so‘zning ma’nosini o‘zgartirish;
- shakl o‘zgarishi bilan tarjima qilish, ya’ni parafraza yordamida;
- xorijiy tildagi nutqni tarjimada so‘zma-so‘z uzatish: tarjimaning eng yuqori leksik va grammatik ekvivalentligi darajasi kabi.

Har bir ma’lumot uchun xorijiy til va tarjima tili o‘rtasidagi farq / o‘xshashlik mezonlari quyidagilarni hisobga olgan holda baholanadi: semantik siljish bilan tarjimada taqdim etilgan

xabarlar soni; parafrazlangan xabarlar soni; so‘zma-so‘z tarjima qilingan xabarlar soni yoki maksimal leksik va grammatik ekvivalentlikning mavjudligi; parafraz va semantik siljish yordamida tarjima qilingan xabarlar soni.

Asliyat tili va tarjima tilining sintaktik ekvivalenti/tengsizligi tarjimadagi xabarlarning joylashuvi bilan, ya’ni xabarlarning asosiy yoki bo‘ysunuvchi bandga tegishliligi va joylashishini taqqoslash yo‘li bilan aniqlanishi mumkin. Tarjima paytida xabarlar joyining o‘zgarishi, ma’lumotlarni boshqa turdagi jumlaga ko‘chirish sabablari o‘rganildi.

Muhokama. Tarjimaning sifatini baholashda har doim tarjimaning haqiqiyligi yoki maqbulligi to‘g‘risida savol kelib chiqadi. Demak, tarjimon referent xabarining ma’nosiga chuqur kirib borish uchun bilimga ega bo‘lishi kerak. Boshqa tadqiqotchilar fikricha tarjimonning bilim darajasi tarjimani amalga oshirish uchun yetarli bo‘lishi kerak, ammo tarjimonga ushbu bilim sohasi mutaxassisi bo‘lishi shart emas.

Aytish mumkinki, tarjima sifatini baholash mezonlarini belgilash shakl yoki mazmundagi ustuvor yo‘nalishlarni aniqlash bilan bog‘liq. Darxaqiqat, tarjima uchun tarkibning muhimligini anglagan holda, tilni yetarli darajada loyihalashtirish va tarjima bayonini yetkazish zarurligini ta’kidlash maqsadga muvofiqdir. Sinxron tarjimani o‘qitishda tarjimani baholashda talabalar tomonidan yo‘l qo‘yilgan turli xil xatolar ta’kidlanadi.

Sinxron tarjimani amalga oshirishda talabalar tarjimalarida turli xil xatolar paydo bo‘lishi muqarrar. Xatolarning turlarini ajratib ko‘rsatish, shuningdek ularni bartaraf etish yo‘llarini topishga harakat qilish kerak.

Tarjimon tadqiqotchilar va o‘qituvchilar takrorlangan xatolarni tahlil qilish tarjima paytida paydo bo‘lishini oldindan bilish va hatto uni oldini olish, shuningdek o‘qitish uslublarini takomillashtirishga imkon berishini aniqlaydilar. Tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, xatoning sababini tushunish, uni yo‘q qilish yo‘llarini topish uchun zarurdir. Tarjima matnini yaratishda xatolik xorijiy til yoki tarjima matnining lingvistik yoki tarjima xususiyatlarini bilmaslikdan kelib chiqadigan xatoni ajratib turadi.

Adabiyotlarda tarjimaning lingvistik me’yorlaridan aloqa jarayonini amalga oshirishga tarjimonning asosiy vazifasi – ma’ruzachi va tinglovchi o‘rtasida ma’lum sharoitlarda muloqotni amalga oshirish darkor [6. B. 86-99].

Sinxron tarjimada tarjima matni asl matndan uch jihatdan farq qilishi mumkin: uni tarjima matni bilan taqqoslashda fragmentlarining yetishmasligi, tarjimaga mavjud bo‘lmagan qismlarni qo‘shish yoki taqqoslashda ba’zi qismlarini almashtirishning mavjudligidir.

G.Barik, tarjimaning ma’nosini sezilarli darajada buzadigan bir qismini almashtirish “xato” deb hisoblaydi [7. B. 270]. Keling, bu turlarni ko‘rib chiqaylik.

Tushirib qoldirishlar (Omission). Matnlarni taqqoslashda tarjima matnida leksik birliklar, iboralar yoki jumlalarga teng keladigan holatlar mavjud emas. Quyidagi kichik guruhlarini ajratish mumkin:

- yetishmovchiliklar – kamchiliklar;
- tushunmovchilik tufayli kamchiliklar;
- ma’ruzachidan ortiqcha orqada qolish sababli kamchiliklar;
- turli xil nutq segmentlarining kombinatsiyasi tufayli qoldirilgan xabarlar.

Qo‘shishlar (Addition). Qo‘shimchalarni ishlatish sababi – bu asliyatda topilmaydigan, ammo tarjimada mavjud bo‘lgan leksik birlik, ibora va jumlalarni kiritish orqali amalga oshiriladi. Ushbu xatolar guruhiga quyidagilar kiradi: tarjima matnida qo‘shimchalar, fikrni

rivojlantirish uchun qo‘shimchalar, ulanishning yangi turini yoki bog‘lovchi elementni qo‘shish, xabarni bajarish uchun qo‘shimchalar.

Almashtirishlar (Substitution). Almashtirish – bu tushirib qoldirish va qo‘shishning kombinatsiyasi. Ba’zi almashtirishlar tarjima matnidagi tarkibini o‘zgartirmaydi, boshqalari esa uni buzadi. Almashtirish leksik birlikka ham, iboraga ham, butun gapga ham tegishli bo‘lishi mumkin. Almashtirishlarning bir nechta turlari mavjud. Almashtirish faqat ma’lum bir so‘z ma’nosiga ta’sir qiladimi yoki jumla ma’nosini o‘zgartiradimi, so‘z darajasidagi almashtirishlar yoki so‘z birikmasi yoki hatto butun jumla ma’nosiga ta’sir ko‘rsatadigan joylar ajratib ko‘rsatiladi. Ushbu guruhlar ichida almashtirishlar tarjima matnining o‘zgarishi darajasiga ko‘ra bo‘linadi: mohiyatni saqlab qolish bilan almashtirish va xabar mohiyatini o‘zgartirish bilan almashtiriladi. So‘z darajasidagi almashtirishlarga muhim semantik almashtirishlar va kichik semantik almashtirishlar kiradi.

Kichik semantik almashtirish noto‘g‘ri tarjima tufayli so‘z yoki iborani almashtirish mumkin, ammo umuman olganda, bunday almashtirish butun jumlaning ma’nosiga ta’sir qilmaydi. Misol: 1. The whole result was cast into doubt. 1. Butun natija shubha ostiga qo‘yildi. 2. Saylovda qayta sanash shubha ostiga qo‘yildi.

Muhim semantik almashtirish so‘z ma’nosini o‘zgartiradi, ammo butun iboraning ma’nosini o‘zgartirmaydi. Bu quyidagilarga bog‘liq bo‘lishi mumkin: agar qabul qilingan so‘z omonimiga ega bo‘lsa, so‘zning tarjimada noto‘g‘ri tushunchasi; ma’lumotlarning noto‘g‘ri bog‘liqligi yoki noto‘g‘ri yetkazilgan ma’nosi bo‘lishi mumkin.

Fraza yoki jumla darajasidagi almashtirishlar quyidagi turlardan iborat: iboraning ozgina o‘zgarishini o‘z ichiga olgan almashtirishlar; iboradagi sezilarli o‘zgarishlarni o‘z ichiga olgan almashtirishlar.

Natijalar. So‘z birikmasining ozgina o‘zgarishini nazarda tutadigan almashtirishlarga xabarning mohiyatini saqlab qolgan holda nutq fragmenti tarkibini almashtirish kiradi. Masalan:

1. Bush’s campaign manager spoke to the crowd.
1. Bushning saylov kompaniyasi menejeri olomon bilan gaplashdi.
2. Bushning saylov kompaniyasi menejeri olomon oldida chiqdi.

So‘z birikmasida sezilarli o‘zgarishlarni o‘z ichiga olgan almashtirishlarda ibora ma’nosi o‘zgaradi, ammo umuman gapning umumiy ma’nosi saqlanib qoladi.

1. The mood changed and the Democrats who had slumped into despair found all enough beat lost just as yet.

1. Kayfiyat o‘zgardi va umidsizlikka tushib qolgan demokratlar hali ham mag‘lubiyatni tan olishmadi.

2. Allaqachon umidsizlikka tushib qolgan demokratlar, saylov kompaniyasi hali tugamaganligini e’lon qilishadi.

So‘z birikmasining sezilarli o‘zgarishini o‘z ichiga olgan almashtirishlar so‘zlar ma’nosining jiddiy buzilishi bilan bog‘liq. Bularga tarjimon ma’ruzachidan orqada qolib ketadigan nutqning bir qismini tushunmaslik yoki juda ko‘p nutq segmentining mavjudligi bilan bog‘liq spekulyatsiya; yo‘qolgan qismini tiklashga urinish tufayli so‘zning boshqa ma’nosini anglatadigan almashtirishlar; faqatgina noto‘g‘ri tarjima qilingan emas, balki butun fragmentining ma’nosini o‘zgartiradigan noto‘g‘ri tushunishdan kelib chiqadigan almashtirishlar kiradi.

Tarjima xatolarini o‘rganuvchilar bilan birgalikda biz G.Barikning yuqorida tavsiflangan xatolarining tipologiyasini o‘ta umumiy deb hisoblaymiz. Ushbu tipologiya yordamida ba’zi xatolarni qanday qilib yengib o‘tish haqida g‘oyani shakllantirish mumkin emas. G.Barik tomonidan aniqlangan xatolarning ko‘p turlari noaniqliklar, masalan qo‘shimchalar yoki almashtirishlarning ayrim turlari sifatida talqin qilinishi mumkin. Xatolar tipologiyasida til darajalariga bo‘linishni, shuningdek, shakl va mazmun darajasida xatolar mavjudligini hisobga olish muhimdir. G.Barik tomonidan taklif qilingan xatolar tasnifidan foydalanganda ma’lum bir qo‘shimchalar yoki kamchiliklar til qurilmasi darajasi bilan bog‘liqmi yoki bu xabarning ma’nosini yetkazishga ham ta’sir qiladimi yoki yo‘qligini aniqlash qiyin.

D.Gil fikricha, ma’lumotlarning aniqligi tarjima nutqi sifatini belgilaydi [3; 34]. Demak, biz uchun eng muhim tahlil qilish sohalari tarjimaning mazmuni va til tuzilishidir. Shunga ko‘ra, tarjimani tahlil qilishda ikki xil noaniqliklarni hisobga olish kerak: axborot mazmuni bilan bog‘liq noaniqliklar va tarjimani bayon etish bilan bog‘liq noaniqliklar va uning shaklini buzishlari hisobga olinishi kerak [8. B. 133].

An’anaviy noaniqliklar guruhiga uslub bo‘yicha so‘zdan noo‘rin foydalanish holatlari (me’yoriy uslubiy noaniqliklar) kiradi. Masalan, The last picture showed Gore casting his ballot on election day. On Tuesday evening he conceded defeat. 1.So‘nggi rasmda Gor saylov kuni ovoz berayotgani aks etgan. Seshanba kuni kechqurun u mag‘lubiyatini tan oldi. 2.Uni oxirgi marta saylov byulletenini tashlaganida ko‘rishgan. Seshanba kuni kechqurun Gor mag‘lubiyatini tan olgani ko‘rindi.

Xulosalar. Sinxron tarjima og‘zaki tarjimaning eng murakkab, mas’uliyatli va shu bilan birga eng zarur turlaridan biri hisoblanadi. U zamonaviy xalqaro aloqalar, siyosiy, iqtisodiy va madaniy tadbirlar doirasida muhim kommunikatsiya vositasiga aylangan. Sinxron tarjimaning asosiy afzalliklari – bu real vaqtda tarjima qilish, nutqning uzluksiz davom etishini ta’minlash, tinglovchi va notiq o‘rtasida jonli aloqa o‘rnatilishiga imkon yaratishdir.

Shu bilan birga, bu tarjima turi ko‘plab lisoniy va g‘ayrilisoniy muammolarni ham keltirib chiqaradi. Til strukturasi, leksik birliklar, frazeologik ifodalar, talaffuzdagi farqlar, notiqning nutq uslubi, vaqt cheklovi va psixologik bosimlar tarjimon ishini yanada murakkablashtiradi. Shu sababli sinxron tarjimon nafaqat ikki yoki undan ortiq tilni mukammal bilishi, balki tez fikrlovchi, kuchli eslab qolish qobiliyatiga ega, stressga chidamli va madaniyatlararo farqlardan xabardor bo‘lishi lozim.

Maqolada sinxron tarjima jarayonida qo‘llaniladigan psixofiziologik strategiyalar, nutqdagi grammatik va leksik muammolar, tarjimada uchraydigan xatoliklar tahlil qilinib, ularni bartaraf etish bo‘yicha ilmiy asoslangan takliflar berildi. Bundan ko‘rinib turibdiki, sinxron tarjima amaliyotini takomillashtirish uchun maxsus bilim, tayyorgarlik va tajriba zarur. Shuningdek, sinxron tarjimonlarning mehnatini to‘g‘ri baholash va ularga zaruriy shart-sharoitlarni yaratish ham muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Shiryaev A.F. Sinxron tarjima. – Moskva: 1979. – 3 b.
2. Alshinbayeva K. Methodology of simultaneous translation: some strategies and features // Journal name missing. – Year missing. – № missing. – B. 209-212.
3. Chernov G.Ch. Sinxron tarjima nazariyasi va amaliyoti. – Moskva: Xalqaro munosabatlar, 2008.
4. Beyker M. Tarjima bo‘yicha darslik. – London: Routledge, 2005. – 188 b.

5. Buehler H. Professional tarjima va tarjimani baholashning pragmatik mezonlari // Kitobda: AILA 1984 ish. – Bryussel: Nashriyot nomi yo‘q, yil yo‘q. – Sahifalar ko‘rsatilmagan.
6. Pokorn N.K. Tarjimonlarni tayyorlash va kasbiy faoliyatida chet tiliga tarjima // Sankt-Peterburg davlat universiteti axborotnomasi. 9-seriya. Filologiya. Sharqshunoslik. Jurnalistika. – 2016. – № 4. – B. 86-99.
7. Barik H.C. Sinxron tarjima: vaqtinchalik va miqdoriy ma'lumotlar // Language and Speech. – 1973. – № 16. – B. 5-270.
8. Gile D. Konferentsiya tarjimoni treningining asosiy tushunchalari va modellari. – Parij: INALCO va CEEI[ISIT], 1990. – 133 b.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

HOW TO TEACH ENGLISH USING SIMPLE SCIENCE EXPERIMENTS

Matkarimova Malika Oybek qizi
Student of the Urgench State Pedagogical Institute
E-mail: malikammatkarimova@gmail.com

Abstract. This study explores the effectiveness of vocabulary building through environmental science topics by comparing two teaching methods with sixth-grade students at School Number 26 in Urgench City. One group was taught using traditional classroom instruction, while the other group participated in interactive outdoor activities such as gardening, picnics, and outdoor games. The results suggest that hands-on, experiential learning in a natural environment enhances vocabulary acquisition more effectively than conventional methods. The findings highlight the potential of incorporating outdoor activities into language education to improve student engagement and retention.

Keywords: science experiments, vocabulary retention, hands-on learning, speaking confidence, interactive teaching, student engagement.

INGLIZ TILINI ODDIY FAN EKSPERIMENTLARI YORDAMIDA O‘QITISH USULLARI

Matkarimova Malika Oybek qizi
Urganch davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot Urganch shahridagi 26-sonli maktabning oltinchi sinf o‘quvchilari orasida atroflimizdagi tabiiy fanlar mavzulari orqali so‘z boyligini oshirish samaradorligini ikki xil o‘qitish usulini solishtirgan holda o‘rganadi. Bir guruh an’anaviy sinf darslari orqali, ikkinchi guruh esa bog‘bonchilik, sayr qilish va ochiq havoda o‘yinlar kabi interfaol tashqi faoliyatlar bilan shug‘ullangan. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, tabiiy muhitda amaliy va tajribali o‘qitish usullari so‘z boyligini oshirishda an’anaviy usullarga qaraganda samaraliroq bo‘ladi. Bu topilmalar til ta’limiga tashqi faoliyatlarni jalb qilish orqali o‘quvchilarning qiziqishi va bilimlarni saqlab qolishini yaxshilash imkoniyatini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: fan eksperimentlari, so‘z boyligini saqlab qolish, amaliy o‘rganish, nutqda ishonch, interfaol o‘qitish, o‘quvchilarning jalb etilishi.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N35

INTRODUCTION

Learning a new language can be challenging, but it becomes much easier and more enjoyable when we connect it to real-life experiences. One of the most effective ways to do this is by using simple science experiments in English lessons. Science is hands-on, exciting, and full of opportunities to learn new words and practice speaking naturally.

At Academic Lyceum No. 2 under Urgench State University named after Abu Rayhon Beruniy, we conducted a study to see how science experiments could help students learn English better. We worked with two groups of students. The first group learned English in the traditional way—using textbooks, grammar exercises, and vocabulary drills. The second group also studied English, but their lessons included simple science experiments, such as

mixing baking soda and vinegar, making a rainbow with water and light, or growing seeds in different conditions.

The results were impressive. The students who learned with science experiments showed greater improvement in their English skills compared to the traditional group. They remembered new words more easily, used them correctly in sentences, and spoke with more confidence. Science experiments made learning fun and interactive, which kept students engaged and motivated.

LITERATURE REVIEW

Research has shown that hands-on learning helps students understand and remember new concepts more effectively. One study found that combining English lessons with science activities improves language skills while making learning more engaging. Science experiments create real-life situations where students need to use English naturally [1, page 53]. Another study demonstrated that students who learned through experiments remembered significantly more vocabulary than those using traditional methods [2, 78-page]. The hands-on nature of experiments encourages students to speak, ask questions, and describe their observations in English.

Additional research highlights why science-based English lessons work so well. First, they connect language learning to concrete, real-world experiences. Second, they promote active thinking and communication as students discuss their findings [3, page 95]. Third, they make lessons more interactive and enjoyable, which increases motivation and participation.

Most studies agree that students learn best when actively involved in the learning process. The current research builds on these findings by testing simple science experiments in actual classroom settings. Like previous work, this study confirms that combining English with hands-on science activities leads to better learning outcomes than traditional textbook methods alone. The approach improves language skills and makes lessons more dynamic and engaging for students [4, page 37].

METHODS

Our study was conducted over one month with two groups of students at Academic Lyceum No. 2 under Urgench State University. Both groups had students with similar English proficiency levels. The first group learned English using traditional grammar-translation methods, focusing on textbook exercises, vocabulary lists, and sentence translations without any hands-on activities. Lessons were teacher-centered with explanations of grammar rules [5, page 63].

The second group learned English through simple science experiments while covering the same curriculum content. These students used English naturally while conducting experiments - describing materials like water and salt, explaining each step of the process, and discussing their observations. Their activities included mixing substances to observe reactions, measuring and comparing objects, and recording daily weather changes [6, page 32].

Both groups received four hours of instruction per week and studied identical language topics. We assessed their progress through vocabulary tests, speaking evaluations, and student feedback surveys. The results clearly showed that students who learned through science experiments demonstrated greater improvement in vocabulary retention, speaking ability, and overall engagement compared to the traditional group. This hands-on approach proved more

effective by creating meaningful contexts for language use while maintaining the same academic content as conventional methods [7, page 45].

The key difference between the groups was that one learned about English as a subject while the other used English as a tool to explore scientific concepts. This practical application of language in real experiments made the learning process more natural and effective for the second group.

DISCUSSION

The results of our study clearly show that teaching English through simple science experiments is more effective than traditional methods. After one month of instruction at Academic Lyceum No. 2 under Urgench State University, the group that learned with science experiments showed significantly better results, scoring 80% on tests compared to 45% for the traditional group. The most noticeable improvements were in vocabulary knowledge and speaking skills, where the science-based group performed much better. While the traditional group showed slightly better results in grammar, this advantage was small compared to the overall benefits seen in the experimental group.

These findings suggest that when students engage with English through authentic, hands-on science experiments, they develop language skills in a more organic and lasting way. The experimental approach creates a natural need for communication - students must describe materials, explain procedures, and discuss results in English to participate fully. This contextualized learning mirrors how we acquire our first language, where words and structures are learned through meaningful use rather than isolated memorization.

This distinction highlights a crucial difference in language acquisition approaches. Traditional methods teach students about English, while the experimental approach helps students think in English. The hands-on activities created what language researchers call "comprehensible output" opportunities - situations where students must produce language to express their understanding. This process not only reinforces vocabulary and grammar but also develops crucial thinking skills in the target language.

Moreover, the collaborative nature of science experiments fostered natural peer-to-peer communication. Students asked each other questions, negotiated meanings, and clarified understanding - all in English. These unstructured interactions are particularly valuable as they mirror real-world language use more closely than teacher-led drills. The social dimension of the experiments also reduced language anxiety, as students focused on the shared task rather than on perfect grammar.

The emotional aspect of learning should not be underestimated either. The excitement of seeing chemical reactions or physical changes created positive associations with English use. Students were more willing to attempt complex language when motivated by genuine curiosity about their experiments. This emotional engagement is difficult to replicate through textbook exercises but proves critical for long-term language retention and motivation.

Ultimately, the success of this approach suggests we need to reconsider how we define "language practice." Traditional methods often equate practice with repetition of correct forms, while the experimental approach shows that the most effective practice happens when students use language authentically to explore, discover, and create. This shift from language-as-subject to language-as-tool may hold the key to developing truly proficient English speakers.

The success of the science-based approach shows that English teaching can be more engaging and effective when connected to practical activities. This method helps students not only learn English but also develop important thinking and communication skills. Teachers should consider using simple science experiments as a regular part of their English lessons to create more interactive and successful learning experiences.

CONCLUSION

This study demonstrates that teaching English through simple science experiments is an effective approach that yields better results than traditional methods. Our one-month research at Academic Lyceum No. 2 under Urgench State University showed clear advantages of this method, with the experimental group achieving 80% success compared to 45% in the traditional group. The hands-on science activities not only made lessons more engaging but also helped students develop stronger vocabulary and speaking skills. While the grammar-translation method showed some benefits for grammar understanding, it proved less effective overall for practical language use.

Based on these findings, we strongly recommend that English teachers incorporate simple science experiments into their lessons. This approach creates natural contexts for language use, boosts student motivation, and leads to better learning outcomes. The method works particularly well because it combines language learning with real-world applications, making English more meaningful and memorable for students. For best results, teachers should start with basic experiments that require minimal materials but provide maximum opportunities for communication. By adopting this innovative teaching strategy, educators can transform their English classes into dynamic learning environments where students actively use the language while exploring scientific concepts. This dual-focused approach ultimately prepares students better for real-life communication than traditional textbook methods alone.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Brown, H.D. (2007). *Principles of Language Learning and Teaching*. Pearson Education.
2. Richards, J.C., & Rodgers, T.S. (2014). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Cambridge University Press.
3. Nation, I.S.P. (2008). *Teaching Vocabulary: Strategies and Techniques*. Heinle Cengage Learning.
4. Swain, M. (2005). *The Output Hypothesis: Theory and Research*. In E. Hinkel (Ed.), *Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning*. Routledge.
5. Ur, P. (2012). *A Course in English Language Teaching*. Cambridge University Press.
6. Lightbown, P.M., & Spada, N. (2013). *How Languages are Learned*. Oxford University Press.
7. Freeman, D.L. (2016). *Techniques and Principles in Language Teaching*. Oxford University Press.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE DEVELOPMENT DOCUMENTATION

Kamola Hatamova
Institute of Uzbek Language Literature and Folklore, UzRFA
Department of Terminology, PhD student
E-mail address kamolahatamova@gmail.com

Abstract. The article discusses the theoretical and scientific foundations of commercial documentation. The state programs related to language policy, presidential decrees, resolutions, and the stages of the formation of documentation are covered.

Keywords: commercial documents, history of documentation, language policy, ancient commercial documents.

HUJJATCHILIK TARAQQIYOTINING ILMIY-NAZARIY ASOSLARI

Kamola Hatamova
O‘zRFA O‘zbek tili adabiyoti va folklori instituti
Terminologiya bo‘limi tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada tijorat hujjatlarining nazariy va ilmiy asoslari muhokama qilinadi. Til siyosatiga oid davlat dasturlari, Prezident farmonlari, qarorlari, hujjatlashtirishni shakllantirish bosqichlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: tijorat hujjatlari, hujjatchilik tarixi, til siyosati, qadimgi tijoriy hujjatlar.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N36

Kirish. Tijorat hujjatlari tilining lingvistik xususiyati haqida haqida gap ketganda albatta birinchi galda uning tarixiy tendensiyalari xususan hujjatchilik tarixi uning shaklanish bosqichlariga to‘xtalish o‘rinli.

Hujjatchilik insoniyat tarixida axborotni yozma tarzda qayd etish va uzatish vositasi sifatida shakllangan muhim ijtimoiy institutdir. Hujjatchilik insoniyat tafakkurining yozma ifodasi hamdir. U tarixiy taraqqiyot jarayonida ijtimoiy-siyosiy tuzum, iqtisodiy munosabatlar va madaniyatning ajralmas qismi bo‘lib kelgan. Hujjatlar nafaqat boshqaruv va tartibot vositasi, balki tarixiy, huquqiy va tilshunoslik tadqiqotlari uchun muhim manba sifatida qadrlanadi. Ularning shakli, mazmuni va til uslubiyati jamiyat taraqqiyotining ko‘zgusidir.[1] Hujjatchilik tarixiga kirishar ekanmiz qadimgi sharq sivilizatsiyalariga murojaat qilmay ilojimiz yo‘q. Ma’lumki qadimgi Sharq sivilizatsiyalarida – Misr, Bobil, Xitoy va Hindistonda yozma hujjatlar, odatda loy taxtachalar, papiruslar va pergamentlarga yozilgan. Bu hujjatlar asosan diniy matnlar, qonunlar, soliq ro‘yxatlari va mulkiy bitimlardan iborat bo‘lgan. Masalan, Mesopotamiyada savdo bitimlari mixxat yozuvida rasmiylashtirilgan.[2] O‘zbekiston hududida esa qadimgi Sug‘d, Baqtriya va Xorazm davlatlarida yozma hujjatlar qo‘llanilgan bo‘lib, ular ko‘pincha diniy-ma’muriy va tijorat mazmuniga ega bo‘lgan.[3] Mamlakatimiz hududida rasmiy

ish yuritish uslubiga oid dastlabki hujjatlar milodiy III-IV asrlarda yaratilgan Tuproqqal'a manzilgohidan topilgan qadimgi Xorazm podshohlarining arxiviga tegishli yozuvlar hisoblanadi. Bu haqda P.S Tolstoy o'zining "Древний Хорезм", Древние делти Окса и Яксартой" kabi kitoblarda talay ma'lumotlar keltirilgan.[4]

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbekiston hududida hujjatchilik islom davlatchiligi rivoji bilan uzviy bog'liq holda shakllangan. IX–XII asrlarda Movarounnahrda hujjat yozish san'ati taraqqiy topdi, xususan Buxoro, Samarqand, Xorazm kabi shaharlar hujjat markazlariga aylandi. Hujjatlar arab tilida, so'ngra forsiy va chig'atoy tillarida yozila boshlandi. Ular rasmiy, huquqiy va diniy uslubda bo'lib, odatda kirish (sarxil), asosiy qism va xulosa kabi qismlardan iborat bo'lgan.[5] XV asrga kelib esa hujjatchilikning lisoniy taraqqiyotiga Navoiy asarlari o'z ta'sirini ko'rsatmay qolmadi. Alisher Navoiy – nafaqat buyuk shoir, mutafakkir va davlat arbobi, balki hujjatchilik (ish yuritish), davlat boshqaruvi, adolat, rasmiy muomala madaniyati haqida ham chuqur mulohazalar bildirgan mutafakkirdir. Uning asarlarida hujjatchilikka oid bevosita amaliy ko'rsatmalar, ma'rifiy yondashuvlar va axloqiy asoslar bilan boyitilgan fikrlar uchraydi. Alisher Navoiyning nasriy asari "Mahbub ul-qulub" da turli ijtimoiy tabaqalar vakillari, xususan, munshiylar (kotiblar) va muhrdorlar faoliyati haqida to'g'ridan-to'g'ri fikrlar yuritilgan.

• "Kotib elga lutf ila xat yozgay, xalq manfaatdin bitig bitgay" – ya'ni kotibning yozgan hujjatlari xalq manfaatiga xizmat qilishi kerak.

• Adolatli va aniqlik bilan yozilgan hujjatlar davlatni obod etadi, noaniq va shaxsiy manfaati bilan yozilgan xatlar esa xalqni chalg'itadi. Kotiblik – bu savod emas, bu axloq, ehtiyotkorlik va davlat manfaatini tushunishdir kabi mulohazalari uchraydi.[6]

"Nasoyim ul-muhabbat" garchi bu asar sof tasavvufiy xarakterga ega bo'lsa-da, unda hukmdorlar, devon a'zolari va rasmiy kotiblar qanday bo'lishi kerakligi haqida ijobiy siyratlar orqali tasvirlar berilgan:

• To'g'rilik, halollik, so'z va yozuvda adolat – bu fazilatlar davlat ishlarida, jumladan, hujjat tayyorlashda bo'lishi kerakligiga urg'u beriladi.

Navoiydan keyingi davrlar XVIII–XIX asrlarda Buxoro, Xiva va Qo'qon xonliklarida hujjatchilik yuksak darajada rivojlangan. Bu davrda farmon, yorliq, tilxat, bitim, tazkira, bayonnoma kabi hujjatlar mavjud bo'lib, ular davlat boshqaruvi, diplomatiya va tijoratda keng qo'llanilgan. Hujjatlarda rasmiy va diniy iboralar ("Tavakkal alalloh", "voqe bo'ldi", "shohidlar huzurida") ishlatilgan.[7] Chig'atoy tili asosiy yozish tili bo'lib, arab yozuvida ifodalangan. Sintaksis jihatidan murakkab, ko'plik shakllar va passiv gaplar ko'p qo'llanilgan.[8]

Muhokama. Sovet davrida tijorat hujjatlari rus tilida yuritilgan, standartlashtirilgan iboralar, sxematik tuzilmalar, passiv gaplar va rasmiy leksika hukmron bo'lgan. Masalan, "ushbu bitim asosida...", "tomonlarning roziligi bilan...", "belgilangan muddatda bajariladi" kabi iboralar keng qo'llangan.[9]

Sobiq Sovet Ittifoqi davrida O'zbekiston SSRda hujjatchilik va ish yuritish tizimi SSRning yagona davlat boshqaruv tartibiga bo'ysungan holda shakllandi. O'zbek tili 1929-yildan boshlab lotin yozuviga, 1940-yildan esa kirill yozuviga o'tkazildi. Shunga qaramay, o'zbek tilida ish yuritish jarayoni ancha cheklangan bo'lib, rus tili mutlaq ustunlik qilgan. Sobiq Sovet Ittifoqi davrida O'zbekiston SSRda hujjatchilik va ish yuritish tizimi SSRning yagona davlat boshqaruv tartibiga bo'ysungan holda shakllandi. O'zbek tili 1929-yildan boshlab lotin yozuviga, 1940-

yildan esa kirill yozuviga o‘tkazildi. Shunga qaramay, o‘zbek tilida ish yuritish jarayoni ancha cheklangan bo‘lib, rus tili mutlaq ustunlik qilgan.

Rasmiy hujjatlar asosan rus tilida tayyorlangan. Masalan, hukumat qarorlari, qonunlar, buyrug‘-u farmoyishlar avval rus tilida yozilib, keyinchalik o‘zbek tiliga tarjima qilinar edi. Tarjimalarda ko‘plab chalkashliklar, noto‘g‘ri terminlar uchrardi. O‘zbek tilining hujjatchilikda qo‘llanilishi cheklangani sababli o‘zbek tilidagi ish yuritish uslubi, maxsus terminlar va huquqiy nutq shakllanmay qoldi.[10] O‘zbek tilida yozilgan hujjatlar faqat mahalliy darajada, past bo‘g‘inlarda yuritilgan. Viloyat, tuman darajasidagi tashkilotlarda o‘zbek tilidagi hujjatlar uchrashi mumkin edi, ammo ular ham ko‘pincha rus tilidan nusxa ko‘chirish yo‘li bilan amalga oshirilgan.

Shunga qaramay, ayrim davrlarda va sohalarda o‘zbek tilida hujjat yuritishga urinishlar bo‘lgan:

• 1930–1938-yillar oralig‘ida, ya’ni sovet davrining ilk yillarida o‘zbek tilining nisbatan faol qo‘llanilgan davridir. Bu davrda lotin yozuvida yozilgan hujjatlar ishlab chiqilgan.

• 1950–1980-yillarda ayrim sohalarda (masalan, xalq ta’limi, madaniyat, qishloq xo‘jaligi) o‘zbek tilida ish yuritish qisman saqlanib qolgan bo‘lsa-da, asosiy normativ hujjatlar rus tilida bo‘lgan. Sobiq sho‘rolar davrida o‘zbek tili rasmiy maqomga ega bo‘lsa-da, amalda u rus tilining soyasida bo‘lib kelgan. Hujjatchilikda rus tiliga tobelik, o‘zbek tilidagi hujjatlar sifatsiz tarjimalar bilan chegaralangan edi. O‘zbek tilining hujjat tili sifatidagi imkoniyatlari faqat mustaqillikdan keyin jiddiy rivojlanish bosqichiga o‘tdi.

Natijalar. Mustaqillikdan so‘ng O‘zbek tilida hujjat yuritish qonun bilan belgilandi. Rasmiy-idoraviy uslub me’yorlari ishlab chiqildi. Hozirgi tijorat hujjatlarida o‘zbek tiliga xos so‘zlar (“shartnoma”, “majburiyat”, “ijaraga beruvchi”) kengaytirildi, lekin hali-hamon rus tilidan o‘tgan konstruksiyalar saqlanmoqda.[11]

Mustaqillik yillarida O‘zbekistonda davlat tilining huquqiy maqomi tobora mustahkamlandi. Ayniqsa, 2019-yildan boshlab ish yuritish tizimida o‘zbek tilining qo‘llanilishi sezilarli darajada kengaydi. Bu jarayon davlat siyosatining muhim yo‘nalishiga aylandi va uni qonuniy asosda mustahkamlash bo‘yicha bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilindi.

Til siyosatining samarali yuritilishi uchun davlat tilini nafaqat rasmiy aloqa vositasi sifatida, balki ijtimoiy-iqtisodiy va huquqiy sohalarda to‘liq joriy etish zarurligi tan olindi. Prezident Sh.M. Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktyabrda “O‘zbek tili davlat tili maqomi berilganining 30 yilligiga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqida” bu masalaga alohida e’tibor qaratilgan. Unda quyidagicha ta’kidlangan:

“Har birimiz davlat tiliga bo‘lgan e’tiborimizni mustaqillikka bo‘lgan ehtirom, ona vatanga sadoqat deb bilishimiz kerak. Davlat tilining mavqeyini oshirish borasidagi sa’y-harakatlar hayotiy qadriyatimizga aylanishi lozim”.[12]

Ushbu chiqish ortidan 2019-yil 21-oktyabrda Prezident Farmoni qabul qilindi:

Xulosa. PF-5850-son Prezident Farmoni (2019-yil 21-oktyabr) “O‘zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va maqomini tubdan oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Mazkur hujjat o‘zbek tilining davlat siyosati darajasidagi mavqeyini mustahkamlashga qaratilgan bo‘lib, unda: Davlat tilini hayotning barcha sohalarida to‘liq joriy etish; Vazirlar Mahkamasi tarkibida Davlat tilini rivojlantirish departamenti tashkil etish; Alisher Navoiy nomidagi universitet huzurida Davlat tilida ish yuritish asoslarini o‘rgatish markazini barpo etish choralari belgilandi.[13] “O‘zbek tilini yanada rivojlantirish va til siyosatini takomillashtirish chora-tadbirlari

to‘g‘risida” PF-6084-son Prezident Farmoni (2020-yil 20-oktyabr). Bu farmon bilan 2020–2030-yillarga mo‘ljallangan til siyosati konsepsiyasi tasdiqlandi, O‘zbek tilini rivojlantirish yo‘nalishlari, jumladan, ta’lim, hujjatshunoslik, OAV va diplomatiyada tilning to‘laqonli qo‘llanilishi ta’minlanishi belgilandi, 2021-yil 1-apreldan boshlab rahbar kadrlarning o‘zbek tilini bilish darajasi milliy test tizimi asosida baholanishi joriy etildi. [14] O‘zbek tilining davlat tili sifatida rivojlanishiga oid mazkur Farmonlar davlat hujjatchiligida muhim burilish yasadi. Endilikda davlat idoralarida hujjatlar rasmiy ravishda o‘zbek tilida yuritilishi, til siyosati bo‘yicha muassasalar faoliyati ilmiy asosda yo‘lga qo‘yilishi ta’minlanmoqda. Bu esa o‘z navbatida, davlat boshqaruvi, huquq, ta’lim va OAV tizimida tilning mavqeyini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abdullayev, S. (2020). Hujjatlar bilan ishlash madaniyati. Toshkent: Iqtisodiyot nashriyoti.
2. Zamanov, U. (2016). Qadimgi Sharq madaniyati. Samarqand: Ilm ziyo.
3. Karomatov, B. (2018). Sug‘d va Baqtriya yozma yodgorliklari. Buxoro: Sharq nashriyoti.
4. Толстов С.П. Древний Хорезм.Опит историко-археологичесководо исслидования.М.:МГУ, 1948; Толстов С.П. Подревним делътам Окса и Яксарта.-М.: Изд. Восточной литературы. 1962.
5. Aliboev, I. (2019). O‘zbek tilida rasmiy hujjatlar tili. Toshkent: Filologiya jurnali.
6. Hayitmetov A. Alisher Navoiy va uning davlat boshqaruvidagi faoliyati-T.: Fan, 1983.
7. Hayitmetov A. (2017). Markaziy Osiyo xonliklari hujjatlari: Tarixiy-lingvistik tahlil. Samarqand: Imkon nashriyoti.
8. Nurmuxamedov, B. (2018). Chig‘atoy tili va hujjat uslubiyati. Buxoro: Sharq.
9. G‘aniyev, M. (1985). Sovet hujjatlari tili. Moskva: Nauka.
10. Sadiqova N. “O‘zbek tili ish yuritish terminologiyasi” – Toshkent, 2020.
11. Xolboev, A. (2021). Mustaqillik davrida rasmiy til uslubi. Toshkent: Yangi asr avlodi.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2019-yil 21-oktabr kuni O‘zbek tili davlat tili maqomi berilganining 30 yilligiga bag‘ishlab aytgan nutqi – https://daryo.uz/2019/10/21
13. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 22.10.2019-y., PF-5850-son – https://lex.uz/docs/4543076
14. Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi, 21.10.2020-y., PF-6084-son – https://lex.uz/docs/5051761

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

12.00.00 – YURIDIK FANLAR – LAW

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

LEGAL BASIS AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF GRANTING THE AUTHORITY TO DRAW UP ADMINISTRATIVE REPORTS TO PROBATION INSPECTORS

Uralov Sharof Urazalievich
Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan
Head of the Probation Department of the Department of Public Security

Abstract. This article discusses the need to grant probation inspectors the authority to draw up administrative reports, its legal basis, and theoretical and practical aspects related to its introduction. It considers increasing the efficiency of probation inspectors' services by granting probation inspectors the authority to draw up administrative reports as an important tool in preventing the recurrence of crime. The article analyzes the need to empower probation inspectors to draw up administrative reports.

Keywords: probation, administrative report, legal reform, execution of punishment, crime prevention.

PROBATSIYA INSPEKTORLARIGA MA’MURIY BAYONNOMA TUZISH VAKOLATINI BERISHNING HUQUQIY ASOSLARI VA AMALIY AHAMIYATI

Uralov Sharof Urazaliyevich
O’zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi
Jamoat xavfsizligi departamenti probatsiya boshqarmasi boshlig‘i

Annotatsiya. Ushbu maqolada probatsiya inspektorlariga ma’muriy bayonnoma tuzish vakolatini berish zarurati, uning huquqiy asoslari hamda joriy etilishi bilan bog‘liq nazariy va amaliy jihatlar yoritiladi. Probatsiya inspektorlariga ma’muriy bayonnoma tuzish vakolatini berish orqali probatsiya inspektor xizmatining samaradorligini oshirish, jinoyatchilikni qayta sodir etilishining oldini olishda muhim vosita sifatida ko’rib chiqadi. Maqolada probatsiya inspektorlariga ma’muriy bayonnoma tuzish vakolatini berish zarurati tahlil qilinadi.

Kalit so’zlar. probatsiya, ma’muriy bayonnoma, huquqiy islohot, jazo ijrosi, jinoyatchilikning oldini olish.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N37

Kirish. O’zbekiston Respublikasida jinoyatchilikning oldini olish, sudlangan shaxslarni ijtimoiy foydali mehnatga jalb etish, ularning ijtimoiy moslashuvini ta’minlash borasida tub islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu borada Probatsiya xizmati muhim o’rin egallaydi. Mazkur xizmatga jinoyat sodir etgan shaxslar ustidan nazoratni amalga oshirish, ularning tuzalishiga ko’maklashish vazifalari yuklatilgan. Shu bilan birga, amaliyotda probatsiya inspektorlarining vakolatlari cheklangani sababli nazoratdagi shaxslar tomonidan sodir etilayotgan ma’muriy huquqbuzarliklarga o’z vaqtida ta’sir choralarini qo’llashda muammolar yuzaga kelmoqda. So’nggi yillarda O’zbekiston Respublikasida jinoyatchilikka qarshi kurashish, huquqbuzarliklarning oldini olish va shaxslarni ijtimoiy reabilitatsiyalash tizimini takomillashtirish borasida tub islohotlar olib borilmoqda. Bu borada muhim institutsional

mexanizmlardan biri sifatida Probatsiya xizmati faoliyat yuritmoqda. Ushbu xizmat jinoyat sodir etgani uchun sudlangan, biroq jazoni ozodlikdan mahrum etish bilan bog‘liq bo’lmagan shakllarda o’tayotgan shaxslarni nazorat qilish, ularni ijtimoiy foydali mehnatga jalb etish, jinoyatchilikni qayta sodir etilishining oldini olish vazifalarini bajaradi.

Biroq amaldagi qonunchilikda Probatsiya inspektorlarining vakolatlari cheklangan bo’lib, ular ma’muriy huquqbuzarlik sodir etgan nazorat ostidagi shaxslarga nisbatan bevosita chora ko’rish, jumladan, bayonnoma tuzish huquqiga ega emas. Mazkur maqolada ayni shu vakolatni joriy etish zarurati va uning huquqiy hamda amaliy asoslari tahlil qilinadi. Keyingi yillarda ichki ishlar organlari tizimida ma’muriy nazorat va probatsiya nazorati ostidagi shaxslarning huquqlari, erkinliklari va qonuniy manfaatlarini ta’minlash, hayoti va sog‘lig‘ini muhofaza qilish, sha’ni va qadr-qimmatini himoya qilish, ularning ma’naviy va jismoniy rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish borasida keng ko’lamli ishlar amalga oshirildi. Shu bilan birga, hozirgi kunda respublikamizda probatsiya nazorati ostidagi shaxslar orasida olib borilayotgan profilaktik chora-tadbirlarga qaramasdan nazorat ostidagi shaxslar tomonidan huquqbuzarliklar sodir etilishi holatlari ortib borayotganligi bu yo’nalishdagi huquqiy ta’sir choralarini qayta ko’rib chiqishni talab etmoqda.

Shuningdek, sud tomonidan belgilangan taqiq (cheklov) va majburiyatlarni bajarmagan nazorat ostidagi shaxslar tomonidan sodir etilgan huquqbuzarliklar holatlari bo’yicha tez va ta’sirchan choralar ko’rilishini ta’minlash borasida ichki ishlar organlari probatsiya bo’linmalari xodimlariga qo’shimcha vakolatlar berish zarurati yuzaga keldi. Ushbu Qonun bilan O’zbekiston Respublikasining Ma’muriy javobgarlik to’g‘risidagi kodeksiga nazorat ostidagi shaxslarga nisbatan ta’sirchan choralar ko’rilishini ta’minlash hamda ichki ishlar organlari probatsiya bo’linmalari xodimlarining vakolatlarini kengaytirishni nazarda tutuvchi o’zgartirish va qo’shimchalar kiritildi. Ushbu qonun kelgusida nazorat ostidagi shaxslar tomonidan huquqbuzarliklar sodir etilishining oldini olish va ularga nisbatan qo’llanilgan ta’sir choralarining natijadorligi oshishiga olib keladi.

Probatsiya xizmatining huquqiy maqomi shundaki, Probatsiya xizmati O’zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi tarkibidagi alohida bo’lim sifatida faoliyat yuritadi. Uning asosiy vazifalari “Jinoyat-ijro kodeksi”, “Ichki ishlar organlari to’g‘risida”gi qonun hamda boshqa normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilanadi. Probatsiya inspektorlari nazoratdagi shaxslarning yashash va mehnat faoliyatini monitoring qilib boradi, profilaktik suhbatlar o’tkazadi, ularning ijtimoiy muhitga moslashuvini ta’minlash uchun chora-tadbirlar ko’radi.

Ma’muriy bayonnoma tuzish vakolatining dolzarbligi. Amaliyotda kuzatilayotgan holatlarga ko’ra, nazorat ostidagi shaxslar tomonidan spirtli ichimlik iste’mol qilish, jamoat joyida tartibsizlik, mehnat majburiyatlarini bajarmaslik kabi ma’muriy huquqbuzarliklar sodir etilishi keng tarqalgan. Biroq Probatsiya inspektori ushbu huquqbuzarlikni aniqlagan taqdirda ham, bayonnoma rasmiylashtirish huquqiga ega emas edi. Bu esa, o’z navbatida, huquqbuzar shaxsga o’z vaqtida ta’sir choralarini qo’llash imkoniyatini cheklaydi.

Mazkur vakolatni inspektorlarga berish amaliyoti joriy etish jarayonida probatsiya nazorati ostida bo’lgan shaxslarning tartib-intizomini mustahkamlashga hamda jinoyatga olib keluvchi omillarni erta aniqlash va bartaraf etish bilan birga boshqa huquqni muhofaza qiluvchi organlar yukini kamaytirishga xizmat qiladi.

Huquqiy asoslar va qonunchilikka taklif etilayotgan o’zgartishlar. Probatsiya inspektorlariga ma’muriy bayonnoma tuzish vakolatini berish uchun quyidagi qonunchilik asoslari shakllantirildi:

1) “O’zbekiston Respublikasi Ma’muriy javobgarlik to’g‘risidagi kodeksi”ning [4] 248-moddasi 4-qismiga qo‘shimcha va o‘zgartirish kiritish orqali ichki ishlar organlarining 185^2 va 187-moddalari bo‘yicha probatsiya nazoratidagi shaxslarga nisbatan ma’muriy huquqbuzarliklar to‘g‘risidagi bayonnoma tuzish vakolatini probatsiya xizmatining katta inspektori va inspektorlariga berish normasi kiritildi;

2) Probatsiya inspektorlari uchun huquqiy bilimlar va hujjatlarni rasmiylashtirish malakasini oshirishga qaratilgan maxsus o’quv kurslari tashkil etildi.

3) “O’zbekiston Respublikasi Ma’muriy javobgarlik to’g‘risidagi kodeksi”ga tegishli o’zgartishlar kiritib, Probatsiya xodimlariga O’zbekiston Respublikasi Ma’muriy javobgarlik to’g‘risidagi kodeksning 223-moddasi bo‘yicha huquqbuzarliklar yuzasidan bayonnoma tuzish hamda qaror qabul qilish vakolatini berish huquqiga ega organlar qatoriga kiritish;

4) “Ichki ishlar organlari to’g‘risida”gi Qonuni va “Probatsiya to’g‘risida”gi normativ hujjatlarga qo’shimchalar kiritish;

Probatsiya xizmatining katta inspektori va inspektorlariga ichki ishlar organlarining 185-2 va 187-moddalari bo‘yicha probatsiya nazoratidagi shaxslarga nisbatan ma’muriy huquqbuzarliklar to‘g‘risidagi bayonnomani tuzish vakolati berildi.

O‘zgarishlarning maqsadi: Avval probatsiya xodimlari tomonidan huquqbuzarliklar aniqlanganda, ularni hududiy tayanch punkti profilaktika inspektorining oldiga olib borib, bayonnoma rasmiylashtirish talab etilardi. Bu jarayon probatsiya xodimining ish samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatib, ortiqcha vaqt sarflanishiga sabab bo‘lardi. Yangi o‘zgartirishlar bilan, huquqbuzarlik aniqlangan joyning o‘zida probatsiya xizmatining katta inspektori va inspektorlari tomonidan bayonnoma tuzish imkoniyati yaratilmoqda. Bu esa ish jarayonini soddalashtirib, samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Probatsiya inspektorlari O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi va boshqa normativ-huquqiy hujjatlar asosida o‘z faoliyatini yuritadi. Probatsiya inspektorlarining quyidagi vakolatlari mavjud: Mahkumga axloq tuzatish ishlari jazosini o‘tash tartibini tushuntirish. Uning ish joyi bilan muntazam aloqada bo‘lib turish, oylik ish haqidan davlat foydasiga to‘lanadigan chegirmalarni nazorat qilish. Belgilangan tartibda hisobotlarini yuritish va taftish o‘tkazish. Majburiyatlarga rioya etilishini tekshirib borish. Mahkumni jamoat ishlariga jalb qilish uchun tegishli tashkilotlar bilan hamkorlik qilish. Ish grafigiga rioya etilishini nazorat qilish. Hisobotlarni rasmiylashtirish, bajarmagan hollarda javobgarlik choralarini ko‘rish (sudga taqdim qilish). Mahkumning sud tomonidan ta’qiqlangan ma’lum bir faoliyatni amalga oshirmasligini nazorat qilish (masalan, avtotransport boshqarmaslik, pedagogik faoliyat, boshqaruv lavozimlari). Huquqbuzarlik aniqlansa, tegishli tartibda hujjat to‘plab sudga yuborish. Shartli hukm qilingan shaxs ustidan nazorat o‘rnatish. Sud tomonidan belgilab berilgan shartlarga rioya qilinishini tekshirish (masalan, yashash joyini tark etmaslik, ish bilan band bo‘lish). Ma’lumotnoma va hisobotlarni yuritish. Shartlarni buzganda tegishli tartibda hujjatlashtirilib sudga yuborish (shartli hukmni bekor qilish bo‘yicha). Probatsiya inspektorining vakolatlari jinoyat sodir etgan shaxslarni ijtimoiy muhitda tuzatishga, ularni takroriy jinoyatlar sodir qilmaslikdan saqlashga va ularning huquqiy madaniyatini oshirishga qaratilgan. Jinoyat kodeksining 45, 46, 48, 73 va 74-moddalari ana shunday maqsadlarda

probatsiya institutining huquqiy asosini mustahkamlaydi. Bu esa jinoyatga qarshi kurashning ijtimoiy-gumanistik yondashuvini ifodalaydi.

Dunyoning ko'plab davlatlarida, xususan AQSh, Rossiya Federatsiya, Belorus Respublikasi, Niderlandiya Qirolligi va Polshada probatsiya xizmati xodimlari o'z faoliyati doirasida ma'muriy bayonnomalarni tuzish, shuningdek, sudga tavsiyanomalar kiritish huquqiga ega. Masalan, AQShda parole officerlar nazoratdagi shaxs tomonidan shartlar buzilgan taqdirda darhol bayonnoma tuzib, tegishli choralar ko'radi. Bu esa ularning profilaktik ishlar samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Xalqaro hujjatlar va chet el mamlakatlari qonun hujjatlari Belorus Respublikasining 09.07.1999 yildagi Jinoyat kodeksining 51-moddasida, muayyan huquqdan mahrum qilish tariqasidagi jazo asosiy jazoga qo'shimcha jazo sifatida tayinlangan bo'lib (jamoat ishlariga jalb qilingan va jarima qo'llanilgan holatlar bundan mustasno), jazoni o'tayotgan mahkum muayyan huquqdan mahrum qilish tariqasidagi jazoni o'tashdan bo'yin tovlagan bo'lsa, uning harakatlari asosiy jazoni o'tashdan bo'yin tovlash deb baxolanib, uning asosiy jazosi boshqa bir og'irroq jazo chorasiga almashtirilishi belgilangan.

Xususan, muayyan huquqdan mahrum qilish tariqasidagi jazo ozodlikni cheklash jazosiga almashtirilib, ozodlikni cheklash jazosining bir kuni muayyan huquqdan mahrum qilish jazosining bir kuni xisobiga tenglashtirgan holda jazo belgilanib, umumiy jazo muddati 5 yildan oshmasligi ko'rsatilgan.

Gruziya Respublikasining 19.06.2007 yildagi "Ozodlikdan mahrum etish bilan bog'liq bo'lmagan jazolarni va Probatsiyani ijro etish tartibi haqida"gi Qonunning 4-bobi ("Shartli hukm va muddatidan ilgari sharli ozod qilingan shaxslarni probatsiya byurosiga belgilangan muddatlarda kelib–ketish tartibini buzgan shaxslarga nisbatan jarima belgilash tartibi")ning 12-moddasi 5-bandi: Shartli hukm qilingan hamda muddatidan ilgari shartli ozod qilingan shaxslar belgilangan muddatlarda probatsiya byurosiga ro'yxatdan o'tish uchun kelmagan hollarda 1-martasiga 100 lira, 2-martasiga 200 lira va 3-martasiga 300 lira miqdorida jarima to'lashi uchun probatsiya inspektori tomonidan bayonnoma rasmiylashtiriladi. Probatsiya nazoratidagi shaxsning 3-martadan ortiq kelmaganlik holati aniqlansa, sudga jazoni og'irroq turiga almashtirish yuzasidan probatsiya inspektori tomonidan taqdimnoma kiritiladi.

Germaniya Federativ Respublikasining 15.05.1871-yildagi Jinoyat kodeksining 145-s moddasi: Jinoyat ishlari bo'yicha sud tomonidan taqiqlangan kasb, hunar yoki sanoat bilan shug'ullangan shaxs –bir yilgacha ozodlikdan mahrum qilish jazosi yoki jarima jazosi tayinlanadi. Fransiya Respublikasining 22.07.1992-yildagi Jinoyat kodeksining 434.40-moddasi: Ushbu kodeksning 131.27 dan 131.29- moddalarida nazarda tutilgan har qanday kasbiy yoki ijtimoiy faoliyatni amalga oshirishni taqiqlash jazosi belgilangan bo'lsa, ushbu taqiqga rioya qilmaslik – ikki yilgacha ozodlikdan mahrum qilish yoki ikki yuz ming frank jarima jazosi tayinlanadi.

Niderlandiya Qirolligining 03.03.1881-yildagi Jinoyat kodeksining 195-moddasi: Agarda fuqaro sud qarori bilan muayyan huquqdan mahrum qilinganligini bila turib, ushbu taqiqni buzgan holda – olti oydan oshiq bo'lmagan muddatga ozodlikdan mahrum qilish yoki uchinchi toifali jarima jazosi tayinlanadi. Ushbu kodeksning 23-moddasi 4-qismida uchinchi toifa jarimasi 5000 dan 10000 guldengacha ko'rsatilgan.

Rossiya Federatsiyasining 08.01.1997-yildagi Jazoni ijro etish kodeksining 38-moddasi: Muayyan huquqdan mahrum qilish to'g'risidagi sud hukmini, qarorini yoki qonuniy kuchga kirgan boshqa sud hujjatini qasddan bajarmagan davlat organlari, davlat

xizmatchilari, munitsipal xizmatchilar, davlat yoki munitsipal muassasalar, tijorat yoki boshqa tashkilotlarning xodimlar, shuningdek muayyan huquqdan maxrum qilish jazosi hukm talablarini buzgan mahkumlar Rossiya Federatsiyasi qonunlarida belgilangan tartibda javobgar bo'ladi. Rossiya Federatsiyasining amaldagi Jinoyat kodeksida muayyan huquqdan mahrum qilish jazosidan bo'yin tovlaganlik uchun ta'sir chorasi nazarda tutilmagan.

Qozog'iston Respublikasining 05.07.2014-yildagi Jazoni ijro etish kodeksining 72-moddasi 5-qismi 4-bandi (Probatsiya xizmati tomonidan muayyan lavozimni egallash yoki muayyan faoliyat bilan shug'ullanish huquqidan mahrum qilish tarzidagi jazoni ijro etish tartibi): Jazoni o'tashdan bo'yin tovlab, qochib ketgan mahkumlarga nisbatan dastlabki qidiruv tadbirlarini o'tkazadi va ularga nisbatan qidiruv e'lon qilish to'g'risida sudga taqdimnoma kiritadi. Qozog'iston Respublikasining amaldagi qonunchiligida muayyan huquqdan mahrum qilish jazosidan bo'yin tovlaganlik uchun faqat qidiruv e'lon qilishi ko'rsatilgan.

Tojikiston Respublikasining 06.08.2001-yildagi Jazoni ijro etish kodeksining 38-moddasi: Muayyan lavozimda ishlamaslik yoki muayyan faoliyat bilan shug'ullanmaslik bilan bog'liq sud hukmini mansabdor shaxs tomonidan ijro etmaganligi taqdirda Tojikiston Respublikasi qonunlarida belgilangan tartibda javobgar bo'ladi. Tojikiston Respublikasi amaldagi qonunchiligida muayyan huquqdan mahrum qilish jazosidan bo'yin tovlaganlik uchun ta'sir chorasi nazarda tutilmagan.

Kutilayotgan natijalar sifatida quydagilarni keltirishimiz mumkin.

Probatsiya inspektorlariga ma'muriy bayonnoma tuzish va qaror qabul qilish vakolatini berish orqali:

- nazoratdagi shaxslar tomonidan huquqbuzarliklar kamayadi;
- sudlovgacha bo'lgan profilaktika samaradorligi oshadi;
- probatsiya xizmati faoliyatining institutsional maqomi kuchayadi;
- jinoyatchilikning qayta sodir etilishi kamayadi;
- davlat organlari o'rtasida funksional bo'linish va vakolatlar muvozanati ta'minlanadi;
- probatsiya inspektorlarining vaqti tejaladi;

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yuqorida keltirilgan tahlillardan kelib chiqib, probatsiya inspektorlariga ma'muriy bayonnoma tuzish vakolatini berish – bu zarurat, amaliyot va xalqaro tajriba nuqtai nazaridan o'zini oqlagan taklifdir. Bu taklif qonunchilik asosida rasmiylashtirilib, O'zbekistonda jinoyatchilikni kamaytirish va jamoat xavfsizligini ta'minlashda muhim qadam bo'ladi. Shu sababli, qonunchilikka tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritildi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiya. - Toshkent. 2023. – 49 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 25-dekabrdagi "Mahalla institutining jamiyatdagi rolini tubdan oshirish va uning aholi muammolarini hal etishda birinchi bo'g'insifatida ishlashini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar to'g'risida"gi 209-son farmoni.
3. G'aniyev F.T. O'zbekistonda inson huquqlarini himoya qilish milliy preventiv mexanizmi //Results of National Scientific Research International Journal. –2024. – T. 3. – №. – C. 84-90. 8. Ganiyev F., Ganiyeva G. O'G'IRL.
4. O'zbekiston Respublikasi Ma'muriy javobgarlik to'g'risidagi kodeksi.
5. O'zbekiston Respublikasi 2014-yil 14-may "Huquqbuzarliklar profilaktikasi to'g'risida"gi qonun.

6. O‘zbekiston Respublikasi IIVning 2017-yil 12-iyuldagi “Ichki Ishlar organlarining Huquqbuzarliklar profilaktikasi bo‘linmalari faoliyatini tashkil etish tartibi to‘g‘risidagi nizomni tasdiqlash haqida”gi 151-son buyruq.
7. Profilaktika inspektori ma’muriy ish yuritish faoliyatining o’ziga xos xususiyatlari. Jamiyat va innovatsiyalar – Jalilov N.O.
8. Akbarova B.S. Huquqbuzarliklarning yakka tartibdagi profilaktikasi institutining nazariyasoslari. Jamiyat va innovatsiyalar.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

METHODS OF RESOLVING DISPUTES ARISING FROM ISLAMIC FINANCE SERVICES. INTERNATIONAL EXPERIENCE

Mamatmurodov Farrux Farxod ugli
Tutor of Private law
Tashkent state university of law

Abstract. In this article, courts and arbitrations are discussed as forms of conflict resolution between contracting parties in the implementation of Islamic finance services. As the scope of activities of Islamic financial services and Islamic banks expands, arbitration courts are becoming more and more important in resolving disputes arising from such relations not only in Muslim countries, but also in countries where the majority of the population is not Muslim. This article discusses the role of arbitration courts in resolving disputes arising from Islamic finance services.

Keywords: arbitration courts, local courts, sukuk, musharak, mubaraka, plaintiff, defendant, instance courts, appellate courts.

ISLOM MOLIYASI XIZMATLARIDAN KELIB CHIQUVCHI NIZOLARNI HAL ETISH USULLARI. XALQARO TAJRIBA

Mamatmurodov Farrux Farxod o‘g‘li
Xususiy huquq fakulteti tyutori
Toshkent davlat yuridik universiteti
E-mail: mamatmurodovfirdavs@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada islom moliyasi xizmatlarini amalga oshirishda shartoma tomonlari o‘rtasida kelib chiquvchi mojarolarni hal etish shakllari sifatida sudlar va arbitrajlar muhokama qilinadi. Islom moliyasi xizmatlari va islom banklari faoliyat ko‘lami kengaygani sayin nafaqat musulmon davlatlarida, balki aholisining asosiy qismi musulmon bo‘lmagan davlatlarda ham bu kabi munosabatlardan kelib chiqadigan nizolarni hal etishda arbitraj sudlari tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu maqolada arbitraj sudlarining islom moliyasi xizmatlaridan kelib chiqadigan munosatlarni hal etishda arbitraj sudlarining o‘rni haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: arbitraj sudlari, mahalliy sudlar, sukuk, mushoraka, muzoraba, da’vogar, javobgar, instansiya sudlari, appelyatsiya sudlari.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N38

Introduction.

Islamic finance has gained widespread popularity on a global scale in the last few ears. The reason for this is, of course, that Islamic finance is said to be more reliable than the conventional financial and banking system and its practices.

According to the 2017 Islamic Finance Development Report by the global news agency ICD/Thomson Reuters, the total value of Islamic finance assets reached US$2.2 trillion in 2016 and is expected to reach US$4.4 trillion in 2021. Faith-based Islamic finance, which is part of ethical finance, offers financial intermediation through innovative products based on or in line with Islamic law, and the unprecedented growth observed in the past few ears has led to an

improvement in the product offering. The range of innovative tools offered by the Islamic finance industry has contributed significantly to its globalization and expansion beyond the Muslim world.

The development of Islamic finance not only in countries with a predominantly Muslim population, but also in non-Muslim countries, and the fact that the parties to contracts concluded within the framework of Islamic finance are tied to several countries, has led to an increase in the number of disputes related to transactions in accordance with Sharia. In order to effectively resolve such disputes, it is no longer a big news that disputes related to financial and property rights in Islamic law can be resolved through arbitration courts (Arbitration).

Arbitration is a non-judicial decision-making process for the parties to resolve a dispute by arbitration or a software program, with the aim of providing each party with an effective decision-making process in the courts.

The values of arbitration, which are primarily aimed at the effective resolution of disputes, are enshrined in Islamic law. The inclusion of arbitration in the Islamic dispute resolution mechanism demonstrates the advantages of arbitration as an alternative means of dispute resolution. The article examines some of the arguments that support the idea that arbitration courts play an important role in resolving disputes arising from Islamic financial transactions.

When we talk about arbitration courts, the principle of party autonomy of arbitration courts is one of the foundations that give arbitration courts an advantage. Through the principle of party autonomy, the parties are given the right to choose alternative forms of dispute resolution. In arbitration courts, the principle of party autonomy is manifested through the arbitration agreement and is an important foundation of any arbitration courts. Through the arbitration agreement, the parties are given the choice of which law to consider when resolving disputes arising from the contract.

In addition, arbitration courts allow parties to select their own judges and to have expertise in handling disputes arising from Islamic financial services. Such expertise is essential to achieving efficient and fair outcomes in arbitration courts.

This article presents some of the current experiences and insights from the Anglo-Saxon legal system in resolving disputes in the Islamic finance sector. At the same time, it also discusses the reasonable conclusions that domestic courts have failed to adequately resolve the issues arising from such relationships. It also discusses how arbitration, as an alternative form of dispute resolution, can help provide Sharia-compliant solutions, and why traditional methods of resolving disputes through the courts have failed.

If we look at international experience, we see that domestic and international jurisdictions lack sufficient experience in resolving disputes arising from conventional banking and Islamic finance services. For example, in the Malaysian civil courts, these courts operate separately from the Sharia courts, and even the judges themselves lack sufficient knowledge in applying Sharia norms.

Islamic financial institutions (IFIs) are subject to the national legislation of the countries in which these services are provided. At the same time, it is very important to ensure that the Sharia compliance of Islamic financial institutions is not violated under different legal systems. Primary law or regulatory law refers to the law or legal system that can be relied upon to resolve disputes between parties and interpret financial transactions. In Islamic financial

services, primary law is required to ensure the Sharia compliance of Islamic financial transactions. In theory, Islamic law serves the purpose of ensuring the Sharia compliance of Islamic financial services. Applying legislation that is not based on Islamic principles to Islamic financial services can undermine the concept of Sharia compliance.

The application of Islamic law as the main law for Islamic finance is a somewhat difficult task in practice. We can cite three factors as examples:

1. The operation of Islamic financial services in jurisdictions not based on Islamic law;

2. The opposing positions of the parties on fundamental law;

3. Whether or not Sharia norms are considered a recognized source for resolving disputes on fundamental law.

In Islamic finance, such situations are interpreted as a conflict between two legal systems. In such cases, it raises a number of questions about whether Islamic law, national law or a mixed legal system is applicable, as well as the current state of the law. At the same time, it also raises questions about whether it is possible to resort to Islamic law when such problems arise between two legal systems and when disputes arise regarding Islamic financial transactions.

Furthermore, such cases raise questions about whether Islamic law can be an option for resolving disputes in the legal systems of countries where Islamic financial institutions operate. This question is equally important for Islamic and non-Muslim countries, since the status of Islamic law as sovereign law in the Islamic world has not yet been fully systematized and integrated.

Disputes related to Islamic financial services can be resolved outside national or local courts or in national or local courts. The first is the resolution of disputes outside the courts, which is considered directly in arbitration courts, while the second is considered in local courts. Since one of the countries in Europe where Islamic finance has developed is Great Britain, we should dwell on the experience of resolving disputes arising from Islamic financial services in this country.

At the same time, two other factors led us to choose the UK:

- English law is the most commonly chosen law for international Islamic financial transactions;

- Its widespread influence on other legal systems and countries.

The choice of Islamic law as the main law in arbitration tribunals is considered legitimate under English law. The first reason for this is that the nature and characteristics of arbitration tribunals as an alternative dispute resolution mechanism facilitate the choice of Islamic law. This is based on four main characteristics of arbitration tribunals:

- is an alternative to local courts;

- is a separate area for dispute resolution, independently chosen by the parties to the contract in resolving disputes;

- arbitration courts issue final and binding decisions on the rights and obligations of the parties.

Secondly, it is worth noting that in the UK legislation there is the English Arbitration Courts Act 1996, according to which arbitral tribunals consider Islamic law as an alternative law that can be applied in practice. Article 46 of this Act (Rules applicable to the substance of the dispute) in paragraph “a” contains the following provisions: “if the substance of the dispute

is chosen, in accordance with the law chosen by the parties to the contract, or" in paragraph "b" contains the following provisions: "if the parties have agreed, in accordance with other considerations between the parties or determined by the court", according to which arbitral tribunals may, based on these provisions, consider disputes in accordance with the rules of Islamic law, if agreed between the parties.

As a basis and practical experience for this situation, we can cite the dispute between Sayyid Muhammad Mousavi and "R.E.International" LLC. This court case concerned disputes arising from a number of contracts concluded between the plaintiff and the defendants between 1987 and 2002 for the purchase, development and possession of 4.1 acres of land annexed to the Wembley Stadium in the South West area of Wembley, London, on a negotiated basis. After the parties entered into a contract, disputes arose over their rights. The parties entered into an arbitration agreement in 2003 to resolve the dispute on the basis of Islamic law. The plaintiff and the other defendants were members of the Shia community and had jointly invested in the land. Their agreement was to be governed by Shia Sharia law. The court refused to apply Islamic law because it was not the law of the land, which required common law. With the entry into force of the Law on Contracts in 1990, the parties could only choose the law of the country. For this reason, the court, relying on this law, refused to apply the Islamic law chosen by the claimant and the defendant. However, after the adoption of the Law on Arbitration in 1996, Article 46(b) of the Law allowed the parties to choose a law other than the law of the country. In 2004, the arbitration court ruled in favor of the claimant. The defendants appealed this decision. However, the court found the decision to be binding.

The dispute arising in this case raised the question of whether Islamic law could be the primary law of arbitration under the English Arbitration Act 1996. It also called for careful consideration of the question of whether Islamic law could be used to resolve disputes in the course of litigation.

After the UK joined the European Economic Community in 1973, as a member of the Community, English courts were also obliged to apply EU law. Their decisions were also subject to the decisions of the European courts. In 1990, the Contracts Act was passed in England. Under this Act, the Rome Convention of 1980, which applies to contractual obligations, was adopted. On the other hand, the Rome Convention was replaced by Council Regulation (EC) No 593/2008 on the law applicable to contractual obligations (Rome I Regulation).

According to Article 3 of the Law, disputes arising from a contract shall be resolved in accordance with the law mutually chosen by the parties. If the parties have not chosen the law governing the dispute, the law most closely related to the content of the contract shall be chosen. At the same time, it shall ensure that the choice of the parties does not prejudice the application of mandatory provisions of foreign law, especially if the foreign State has a strong connection with the contract.

Under English law, Islamic law is considered a foreign law. Before a court can apply Islamic law, it must be shown that it has aspects that are different from English law. If this is not done, the general principle of English law is that an English court will conclude that the content of the foreign law is the same as English law and will therefore apply English law. Since the courts are not trained in Islamic law, the content of Islamic law must be proven by a person who is an expert in this field. In family law, English courts apply Islamic law. There are several cases that support this view. However, in contract law, resolving such cases is much more

complicated than in family law. There are some cases in which it is necessary to assess the attitude of English courts to the application of Islamic law to Islamic finance and contracts.

In this case, it is appropriate to consider the following court case. A dispute arose between Abdel Hadi Abdullah Al Qahtani & Sons Beverage Industry Company and Andrew Antliff, according to which the court was called to determine a number of disputes arising from the actions of the defendant in the course of working with the plaintiff. In particular, the court had to determine when the contract between the parties came into force, the issues of bribery, theft and breach of trust in connection with the recruitment. The defendant was a citizen of the United Kingdom and worked for the plaintiff in Saudi Arabia. During the consideration of the case, the court agreed to the application of Islamic law, since Islamic law is also applied in Saudi Arabia. Dr Mujahid M Al-Sawwaf and Ian Yedge were called as experts to give their opinions on the Sharia position on the issues before the court. It was difficult for the court to separate Sharia from Saudi law. Unlike other Muslim countries, Saudi Arabia does not have a civil procedure code or a separate code for commercial law. However, the court found that the Majallah, which is used in Saudi Arabia, is a form of codification of Sharia rules, consisting of several volumes. However, the court did not base its decision on the Majallah, but on Sharia rules derived by the experts from a number of Islamic texts. In addition to Abdel Hadi Abdallah Al Qahtani & Sons Beverage Industry Company, other cases that came before it have seen English courts refuse to apply Islamic law, even when the parties to a contract have expressly agreed to it.

Conclusion.

There are some contradictions in the development of Islamic finance that are compatible with modern finance, while harmonizing the traditional principles of Islamic law. Many Islamic banks and financial institutions have a Sharia Advisory Board, which is responsible for monitoring the compliance of Islamic finance products and services with Sharia. However, it is still a problem to ensure that contracts are actually executed or performed in accordance with the Sharia Board's certification.

When choosing a law, it is generally expected that Islamic financial contracts will be governed by Islamic law. However, such contracts can create conflicts when the parties are in different countries, or when disputes are heard in non-Islamic local courts. This can also lead to conflicts over which other laws should be recognized as the primary law by Islamic law. This is because the contract will be linked to countries that do not apply Islamic law.

The choice of the governing law and the resolution of disputes are an important part of the litigation process for a traditional cross-border financial transaction. The parties must consider the legal consequences of choosing a particular jurisdiction, such as the applicability of such governing law in the jurisdiction in which the parties choose to litigate, the enforcement of disputes and foreign laws, as well as decisions in the local jurisdiction.

When parties use an Islamic financial framework, another layer of governing law or principle is mentioned in the financial document, which further complicates the existing problems. It seems very easy for parties to insert a clause indicating that the underlying law is subject to Sharia principles without thinking about the legal consequences for the financial documents. In an environment where there is no judiciary that upholds and enforces Islamic principles in Islamic financial documents, the provision of a fundamental law that refers to Sharia principles seems inappropriate and has a passive effect.

A best practice increasingly adopted by legal practitioners in Islamic cross-border financing documents is to include a statement that the parties are satisfied that the agreement is in accordance with Sharia and a clause whereby the parties agree not to challenge the performance of the agreement. The main law clause provides for a choice of law only, without reference to Sharia. In addition, parties involved in cross-border Islamic finance transactions are increasingly choosing arbitration as a method of dispute resolution to take advantage of the flexibility it offers and the opportunity to involve Sharia and financial experts as arbitrators.

References/Adabiyotlar/Литература:

1. Sukuk: History and Development, Yessia Ries Ahmed, Md. Aminul Islam, Fathyah Hashim.
2. A qualitative analysis on the determinants of legitimacy of sukuk. Yessia Ries Ahmed, Md. Aminul Islam, Tariq Tawfeeq Yousif Alabdullah.
3. Sukuk Legitimacy A New Measurement Based on Content Analysis. Yessia Ries Ahmed.
4. Sukuk Market: Innovations and Challenges. Muhammad Al-Bashir Al-Amine
5. Compare and Contrast Sukuk (Islamic Bonds) with Conventional Bonds, Are they Compatible? T.Afshar
6. Sukuk-History-and-Development. Yessia Ries Ahmed, Md. Aminul Islam and Fathyah Hashim.
7. https://aaoifi.com/ss-17-investment-sukuk/?lang=en
8. https://www.researchgate.net/publication/263653189_Islamic_Sukuk_Pricing_Mechanism_and_Rating
9. https://www.investopedia.com/terms/b/bond.asp
10. https://www.linkedin.com/pulse/similarities-between-sukuk-bonds-conventional-altinvestng?trk=public_post
11. https://islommoliyasi.uz/uz/1027/#_ftn3
12. https://www.investopedia.com/terms/s/sukuk.asp

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

SMART CONTRACTS AND BLOCKCHAIN: CHALLENGES FOR CONTRACT LAW IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

Mutalipova Lola Farhadovna
Master's student of TSUL

Abstract. This article explores the legal challenges associated with the implementation of blockchain technologies and smart contracts within the contract law of the Republic of Uzbekistan. The author examines the concept of smart contracts, their technological foundations and distinctions from traditional contracts, as well as analyzes the current legal framework of Uzbekistan regarding blockchain applications. Special attention is given to the interaction between smart contracts and key principles of civil law, including the autonomy of the parties, good faith, the possibility of revising contract terms, and judicial enforcement. The study identifies major regulatory challenges, such as the uncertain legal status of smart contracts, lack of consumer protection mechanisms, AML/CFT issues, and jurisdictional conflicts in the transnational blockchain environment. The article concludes with recommendations for the development of contract law and legal adaptation in Uzbekistan to the demands of the digital economy.

Keywords: smart contract, blockchain, contract law, Republic of Uzbekistan, regulation, legal challenges, digital economy.

СМАРТ-КОНТРАКТЫ И БЛОКЧЕЙН: ВЫЗОВЫ ДЛЯ ДОГОВОРНОГО ПРАВА В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

Муталипова Лола Фархадовна
Магистрант ТГЮУ

Аннотация. Статья посвящена исследованию правовых вызовов, возникающих в связи с внедрением технологий блокчейн и смарт-контрактов в сферу договорного права Республики Узбекистан. Автор рассматривает сущность смарт-контрактов, их технологические особенности и отличия от традиционных договоров, а также анализирует действующую нормативно-правовую базу Узбекистана, касающуюся блокчейн-технологий. Особое внимание уделяется взаимодействию смарт-контрактов с основополагающими принципами гражданского права — автономией воли сторон, добросовестностью, возможностью пересмотра условий договора, а также вопросам правоприменительной практики. Выявлены основные регуляторные вызовы, в том числе неопределённость правового статуса смарт-контрактов, отсутствие механизмов защиты прав потребителей, вопросы AML/CFT, а также коллизии юрисдикций в транснациональной блокчейн-среде. В заключение предлагаются направления развития договорного права и рекомендации по адаптации законодательства Республики Узбекистан к цифровой экономике.

Ключевые слова: смарт-контракт, блокчейн, договорное право, Республика Узбекистан, регулирование, правовые вызовы, цифровая экономика.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N39

Введение

Современные вызовы цифровой трансформации экономики привели к существенному изменению правового ландшафта, включая сферу договорного права. Одним из наиболее перспективных направлений этой трансформации выступает

внедрение технологии блокчейн и смарт-контрактов, которые не только открывают новые возможности для автоматизации исполнения обязательств, но и ставят под вопрос традиционные юридические конструкции договорного права. В условиях активного развития цифровой экономики в Республике Узбекистан, связанного с реализацией государственной политики в сфере инновационных технологий, вопросы правового регулирования смарт контрактов приобретают особую актуальность.

На государственном уровне Узбекистан предпринимает значительные усилия по развитию блокчейн-инициатив. Указы Президента Республики Узбекистан от 3 июля 2018 года № ПП-3832 «О мерах по развитию цифровой экономики» и от 2 сентября 2018 года № ПП-3926 «О мерах по организации деятельности крипто-бирж» заложили основу для внедрения технологий распределённого реестра, в том числе смарт-контрактов, в экономическую и правовую системы страны. Кроме того, принято Постановление правления Центрального банка «Об утверждении положения о порядке создания Центральным банком Республики Узбекистан специального правового режима в сфере финансовых услуг», в целях тестирования инновационных финансовых решений, включая смарт контрактов. Однако при всей привлекательности технологического прогресса актуальными остаются вопросы соотношения смарт контракта с принципами гражданского права, в частности автономией воли сторон, принципами добросовестности и справедливости, а также проблемами идентификации участников правоотношений.

В этой связи, цель настоящего исследования заключается в выявлении ключевых правовых вызовов, которые возникают в процессе применения смарт контрактов в договорной сфере в Узбекистане. Особое внимание уделяется анализу действующего законодательства, включая Гражданский кодекс Республики Узбекистан, законодательства о цифровой подписи и электронном документообороте, а также новшество в области регулирования цифровых активов и криптоэкономики. Дополнительно рассматриваются рекомендации международных организаций (например, FATF) и опыт зарубежных правопорядков, таких как Европейский союз, США и других крупных держав, для выявления перспектив гармонизации и заимствования правовых моделей.

Объектом настоящего исследования выступают смарт контракт как технологический и правовой феномен в контексте регулирования договорных правоотношений. Предмет исследования охватывает как традиционные институты договорного права (например, свобода договора, добросовестность, форс-мажор), так и инновационные аспекты, связанные с использованием блокчейн-технологий, оракулов и смарт-контрактов для заключения и исполнения сделок.

Методологической основой исследования служит анализ законодательства Республики Узбекистан. Такой подход позволяет выявить не только формальные пробелы в правовом регулировании, но и фактические проблемы, с которыми сталкиваются участники смарт-контрактных отношений на практике.

1. Понятие и сущность смарт-контрактов

Термин «смарт-контракт» прочно вошёл в юридический и технологический лексикон в последние десятилетия, однако его значение и правовая природа до сих пор вызывают оживленные дискуссии в научной литературе и среди практиков.

Первоначально понятие «Смарт Контракт» предложил американский криптограф Ник Сабо в 1994 году, определив его как «компьютерный протокол, предназначенный для упрощения, подтверждения или исполнения условий контракта»[1]. Основная идея Сабо заключалась в том, что определённые элементы договорных отношений можно «программировать» и автоматически исполнять посредством программного кода. Такая концепция нашла практическое воплощение лишь спустя два десятилетия с развитием технологий блокчейн и децентрализованных приложений.

Современное понимание смарт-контракта базируется на нескольких ключевых характеристиках. Во-первых, смарт-контракт представляет собой программный код, развернутый в распределённой сети (блокчейне), который автоматически выполняет заданные условия при наступлении предусмотренных событий. Во-вторых, исполнение смарт-контракта не требует участия третьих лиц или органов, поскольку доверие обеспечивается за счёт архитектуры блокчейна — децентрализованной базы данных, защищённой криптографией и консенсусными алгоритмами. В-третьих, смарт-контракт характеризуется неизменностью (immutability) после публикации в блокчейне, что затрудняет его одностороннее изменение или аннулирование[2].

Следует отметить, что смарт-контракт отличается от традиционного гражданско-правового договора не только по форме, но и по своей сути. Если классический договор опирается на волеизъявление сторон, выраженное в письменной или устной форме (статья 102 Гражданского кодекса Республики Узбекистан), то смарт-контракт фактически представляет собой алгоритм, который автоматически выполняет заложенные в него условия без непосредственного участия сторон после его активации. Такой подход вызывает вопросы относительно возможности реализации принципа свободы договора (статья 354 ГК РУз), а также механизма учёта изменяющихся обстоятельств и добросовестности сторон (статья 6 ГК РУз).

Ещё одним ключевым элементом функционирования смарт-контрактов являются так называемые оракулы[3] — специальные программные или аппаратные модули, которые предоставляют смарт-контракту информацию из внешнего мира. Например, оракул может предоставлять данные о курсе валюты, погодных условиях или наступлении определённых юридических событий. При этом возникает проблема доверия к таким источникам данных и их юридической значимости, поскольку оракулы могут быть уязвимы для манипуляций или технических сбоев. Для правовой системы Узбекистана это ставит вопрос о разграничении ответственности между разработчиком смарт-контракта, поставщиком оракула и сторонами договора.

Применение смарт-контрактов в мировой практике охватывает широкий спектр сфер, включая финансовые транзакции (DeFi), выпуск и оборот невзаимозаменяемых токенов (NFT), токенизацию активов (например, недвижимости или ценных бумаг), управление интеллектуальной собственностью и даже системы голосования. В Республике Узбекистан подобные инициативы только начинают развиваться. Так, в рамках проектов IT Park и Национального агентства перспективных проектов (НАПП) реализуются пилотные проекты по тестированию блокчейн-решений в банковской и страховой сферах. Однако пока смарт-контракты остаются преимущественно предметом академического и экспертного обсуждения, а их широкое внедрение в гражданский оборот сдерживается отсутствием чётких правовых рамок.

Вопрос о том, может ли смарт-контракт рассматриваться в качестве договора в смысле гражданского законодательства Узбекистана, требует специального анализа. В теории гражданского права под договором понимается соглашение двух или более сторон, направленное на установление, изменение или прекращение гражданских прав и обязанностей. Смарт-контракт, в свою очередь, представляет собой алгоритм, не обладающий волей или правосубъектностью, что осложняет его прямое отождествление с договором. Более уместно рассматривать смарт-контракт как инструмент автоматизации исполнения обязательств, заключённых посредством традиционного договора, либо как часть электронной сделки, если в нём присутствует выражение согласованной воли сторон.

Таким образом, понятие и сущность смарт-контрактов в контексте правовой системы Республики Узбекистан находятся в стадии формирования и осмысления. На практике это требует переосмысления действующего гражданского законодательства с учётом цифровой трансформации, а также разработки специальных норм, регулирующих применение технологий блокчейн, смарт-контрактов и сопутствующих инструментов (например, оракулов) в договорной сфере.

2. Особенности регулирования и применения смарт-контрактов в Узбекистане

В Республике Узбекистан внедрение технологий блокчейн и смарт-контрактов осуществляется в рамках масштабной государственной цифровой трансформации. При этом механизмы правового регулирования смарт-контрактов остаются в стадии формирования, что порождает ряд уникальных особенностей и вызовов.

Стратегические указы и создание инфраструктуры

3 июля 2018 года Президент выпустил Указ № ПП-3832 «О мерах по развитию цифровой экономики», в котором были определены основные направления цифровизации, включая внедрение блокчейн-технологий и смарт-контрактов. Документ устанавливает обязательность внедрения блокчейна и смарт-контрактов в государственных реестрах, госуслугах, закупках и кассовых операциях, создание правовой базы с учётом международной практики, налоговые льготы для участников криптоэкономики (отсутствие налогообложения операций с криптоактивами), исключение операций за криптоактивы из валютного контроля.

2 сентября 2018 года Указом № ПП-3926 «О мерах по организации деятельности крипто-бирж в Республике Узбекистан» введены правовые основания для лицензирования крипто-бирж, определены критерии KYC/AML для операторов, а также установлена специальная система учёта криптоактивов. Лицензированные платформы освобождены от требований валютного контроля, а первая локальная крипто-биржа UzNEX начала работу в январе 2021 года.

Эти нормативные акты признали смарт-контракты частью экономической политики и обеспечили регуляторную поддержку, однако не дали чётких определений терминов «смарт-контракт» и «смарт-закон», не прописали процедуру их правоприменения.

Регуляторные песочницы: IT-Park и НАПП

27 апреля 2022 г. Указом № УП-121 была создана Национальное агентство перспективных проектов (НАПП), ответственное за регулирование криптоактивов,

включая смарт-контракты. НАПП получило полномочия лицензирования, контроля и создания правовых экспериментов. В рамках IT Park и других технопарков организованы sandbox-площадки для тестирования смарт-контрактов и цифровых решений. В частности, IT Park сотрудничает с зарубежными разработчиками для внедрения пилотных проектов.

Sandbox-механизм позволяет участникам запускать смарт-контракты с ослабленной нормативной нагрузкой, проводить пилотные версии DeFi-продуктов, экспериментировать с токенизацией и проектами ICO, выявлять риски взаимодействия программного кода с гражданским правом[4].

Однако эти площадки имеют ограниченный статус: смарт-контракты могут работать в песочнице, но не в полном гражданском обороте — официальные сделанные не считаются юридически значимыми.

Дефиниция и правовой статус

В Узбекистане термин “смарт-контракт” принят в ряде нормативных актов, но без чёткой правовой дефиниции. В Указе № ПП-3832 смарт-контракт определяется как «договор в электронной форме, исполнение прав и обязанностей по которому осуществляется путём автоматического совершения цифровых транзакций». Такая концепция напрямую связывает программный код с договорным обязательством, однако остаются открытые юридические вопросы, когда код приобретает юридическую силу — при публикации в блокчейне или после лицензирования? кто несёт ответственность за исполнение и неисправное функционирование кода?

На практике смарт-контракты пока рассматриваются как альтернативная форма исполнения обязательств, а не как новая договорная категория.

Ограничения народно-правового использования

Действующее законодательство ограничивает использование смарт-контрактов гражданами приватные лица могут совершать сделки с криптоактивами исключительно через лицензированные биржи, внебиржевые сделки запрещены и считаются нелегальными. Это препятствует применению смарт-контрактов для P2P-обмена или межфирменных договоров, смарт-контракты нельзя использовать как платёжный инструмент: криптоактивы не являются законным средством платежа и не признаются платёжными единицами.

Таким образом, внедрение смарт-контрактов ограничено лицензированными субъектами и при посредничестве бирж.

Налоговые и валютные льготы

Постановления Президента № ПП-3832 и № ПП-3926 устранили налоговую нагрузку на операции со смарт-контрактами и криптоактивами: доходы не облагаются НДС, ПОД, налоги на прибыль и не подпадают под валютный контроль при условии легальной лицензии. Это повышает привлекательность исходно технологического использования смарт-контрактов в пилотах и инновационных проектах.

Минусы системно-правовой интеграции

Несмотря на поддержку смарт-контрактов на уровне указов, гражданское законодательство (Гражданский кодекс, Закон о цифровой подписи, Закон об ЭДО) не вмещает концептуальные новации: ГК не содержит понятий смарт-контракта — признание идет декларативно, без уровня «код = договор»;

отсутствует механизм идентификации: крипто-адрес не равен электронной подписи/идентичности — требуются технологии eID и КЭП[5]; нет процедуры приостановки/пересмотра кода в случае спора, форс-мажора или ошибки; возможности оракулов остаются не урегулированы — нужен правовой статус поставщика данных; отношения с международным партнёрством неизбируемы, отсутствуют соглашения о взаимном признании смарт-контрактов.

Пути развития

Для преодоления пробелов законодатель может дополнить ГК положениями о смарт-контракте как способе исполнения договора с фиксацией кода в качестве доказательства, расширить нормы о цифровой подписи и идентичности, включив связанность с криптографическими ключами блокчейна, закрепить роль и ответственность оракулов как сторон смарт-контрактных отношений, установить механизм «он-chain arbitration»[6], когда решение арбитра автоматически исполняется в блокчейн-сети, внести изменения в Закон «О защите прав потребителей» с целью регулирования автоматических сделок.

Таким образом, в Узбекистане сложилась уникальная модель регуляторного подхода: смарт-контракты объявлены стратегическим приоритетом, поддержанные указами и песочницей, но не встроены в гражданский оборот из-за нормативных пробелов. Это даёт стране шанс стать лидером по практическому применению при условии адаптации законодательства.

3. Взаимодействие смарт-контрактов и традиционного договорного права в Республике Узбекистан

Вопрос о взаимодействии смарт-контрактов и традиционного договорного права в Республике Узбекистан представляет собой один из наиболее острых и значимых для дальнейшего развития цифровой экономики. Несмотря на стремительное развитие технологий блокчейн и официальное признание необходимости их внедрения в экономику страны (Указ Президента № ПП-3832 от 3 июля 2018 года), традиционная договорная конструкция, закреплённая в Гражданском кодексе Республики Узбекистан, до настоящего времени не была адаптирована к особенностям смарт-контрактов. Это обстоятельство порождает ряд существенных коллизий и вызовов для правоприменительной практики.

Принцип автономии воли сторон и автоматизация исполнения

Один из краеугольных камней договорного права — принцип автономии воли сторон (статья 354 ГК РУз). Этот принцип означает свободу субъектов гражданского оборота заключать договоры на условиях, определённых ими по своему усмотрению, при условии соблюдения императивных норм законодательства. В смарт-контрактах, однако, автономия воли приобретает особую технологическую форму: воля сторон выражается через программный код, который исполняется автоматически без участия сторон после его развёртывания в блокчейне.

Вопрос заключается в том, может ли такая форма выражения воли признаваться юридически значимой. По общему правилу, действительность сделки в гражданском праве обусловлена наличием волеизъявления, его соответствием закону и доброй нравственности, а также соблюдением формы сделки (статьи 160–161 ГК РУз). В случае смарт-контракта форма сделки, как правило, реализуется в виде программного кода,

который, хотя и может содержать условия соглашения, не всегда очевиден для сторон без специальных технических знаний.

Таким образом, перед юриспруденцией стоит задача определения момента заключения договора: является ли развёртывание смарт-контракта в блокчейне надлежащей формой выражения воли сторон или требуется дополнительное письменное соглашение (например, оферта и акцепт в электронной форме, заверенные ЭЦП)? Отсутствие чёткого законодательного закрепления порядка заключения смарт-контрактов приводит к риску признания таких сделок недействительными в судебной практике.

Проблемы добросовестности и справедливости: возможность пересмотра смарт-контракта

Принцип добросовестности в гражданском праве Узбекистана закреплён в статье 6 ГК РУз и требует от сторон честного и разумного поведения при заключении и исполнении договора. В традиционных договорах этот принцип реализуется через судебную возможность корректировки условий, признания сделки недействительной в случае обмана, насилия, угрозы или существенного нарушения интересов стороны (статьи 113–128 ГК РУз).

В контексте смарт-контрактов возникает вопрос: может ли сторона в одностороннем порядке или по решению суда изменить условия смарт-контракта после его публикации в блокчейне? Учитывая неизменяемость блокчейн-записей, технически изменить код без согласия сети или участников зачастую невозможно[7]. Это ставит под сомнение возможность реализации принципа справедливости и судебной защиты добросовестной стороны. Например, если одна из сторон допустила ошибку в коде, то технически контракт исполнится так, как прописано, независимо от добросовестных намерений сторон.

Таким образом, традиционный механизм защиты (например, признание договора недействительным или внесение изменений судом) вступает в противоречие с технологическими особенностями блокчейна. Решение этой проблемы требует законодательного регулирования статуса смарт-контрактов и возможности их приостановки или корректировки в исключительных случаях (например, при судебном решении).

Форс-мажор и изменение обстоятельств: может ли смарт-контракт адаптироваться?

Статья 333 ГК РУз предусматривает возможность изменения или расторжения договора при существенном изменении обстоятельств. В традиционной правовой модели стороны вправе обратиться в суд с требованием об изменении условий договора в связи с непредвиденными обстоятельствами (force majeure). Однако смарт-контракт, являясь программным кодом, обычно не предусматривает «гибкости» для адаптации к изменяющимся условиям.

На практике в смарт-контрактах можно закладывать определённые условия «force majeure», например через использование оракулов, которые передают смарт-контракту информацию о наступлении определённых событий (например, резкое изменение валютного курса или стихийное бедствие)[8]. Однако вопрос заключается в том, может ли суд в Узбекистане приостановить исполнение такого смарт-контракта,

если одна из сторон докажет, что произошло существенное изменение обстоятельств? Поскольку законодательство пока не содержит норм, напрямую регулирующих такие ситуации в блокчейн-среде, судебная практика может столкнуться с проблемой реализации права на изменение договора.

Таким образом, для гармонизации смарт-контрактов с традиционным правом необходимо предусмотреть в коде механизм приостановки исполнения или корректировки условий на основании судебного решения, а также закрепить за сторонами право требовать пересмотра обязательств в случае force majeure.

Роль третьих лиц (оракулы, программисты) и их ответственность

В традиционной договорной конструкции исполнение обязательств осуществляется сторонами или с привлечением исполнителей (например, подрядчиков). В смарт-контрактах особую роль играют так называемые оракулы — технические посредники, обеспечивающие смарт-контракт данными из внешнего мира (например, курс валют, погодные условия, наступление событий). Эти оракулы могут быть как централизованными, так и децентрализованными[9].

Возникает вопрос: кто несёт ответственность в случае, если оракул передал смарт-контракту неверную информацию, что привело к ущербу для одной из сторон? В традиционном договорном праве ответственность может быть возложена на контрагента за нарушение договора (статьи 324-339 ГК РУз), но в смарт-контрактной среде ответственность программиста или поставщика оракула юридически не урегулирована.

Кроме того, сама архитектура смарт-контракта предполагает, что программист, создавший код, может быть «невидимым» для сторон. Это затрудняет определение его роли как агента, подрядчика или стороннего эксперта. Таким образом, требуется нормативное закрепление правового статуса таких участников и распределение рисков, связанных с техническими ошибками или злоупотреблениями.

Проблемы доказательств и юридической силы электронных записей

Наконец, важное значение в Узбекистане имеет вопрос доказательственной силы смарт-контрактов. По статье 71 ГПК РУз доказательствами по делу являются сведения о фактах, полученные в предусмотренном законом порядке. Электронные документы могут использоваться в качестве доказательств, если они соответствуют требованиям законодательства об электронной цифровой подписи (Закон «Об электронном документообороте» № ЗРУ-537 от 29 апреля 2019 года и Закон «Об электронной цифровой подписи» № ЗРУ-537 от 29 апреля 2009 года).

Смарт-контракт в блокчейне представляет собой запись в распределённой базе данных, которая может быть подтверждена криптографическими методами. Однако такая запись сама по себе не всегда сопровождается ЭЦП в смысле Закона об ЭЦП. В этой связи возникает вопрос: может ли блокчейн-запись признаваться достаточным доказательством заключения и исполнения договора? В судебной практике Узбекистана пока отсутствуют прецеденты, прямо подтверждающие правовой статус смарт-контрактов как самостоятельного доказательства сделки.

Таким образом, взаимодействие смарт-контрактов и традиционного договорного права в Республике Узбекистан выявляет необходимость определения момента заключения смарт-контракта и формы волеизъявления сторон, проблема

добросовестности и судебной корректировки условий смарт-контракта, отсутствие гибкости для адаптации смарт-контрактов к форс-мажорным обстоятельствам, неопределённость правового статуса и ответственности третьих лиц (оракулов, программистов), вопросы доказательственной силы блокчейн-записей в судебном процессе.

Эти вызовы требуют системного переосмысления гражданского законодательства и разработки специализированных правовых норм, которые позволят интегрировать технологические новации в правовую систему Узбекистана, сохранив баланс интересов сторон и обеспечив защиту их прав.

4. Регуляторные вызовы и практика применения

Внедрение технологий блокчейн и смарт-контрактов в экономическую и правовую систему Узбекистана открывает значительные возможности для модернизации традиционного договорного оборота, повышения прозрачности сделок и автоматизации исполнения обязательств. Вместе с тем, существующее регулирование, практика применения и правоприменительные механизмы в Республике Узбекистан пока не в полной мере учитывают технологические особенности смарт-контрактов, что создаёт ряд вызовов для правовой системы. Рассмотрим ключевые аспекты регуляторных вызовов и вопросы практики применения данных технологий в Узбекистане.

Отсутствие унифицированного регулирования смарт-контрактов

На сегодняшний день в Республике Узбекистан отсутствует специальный законодательный акт, регулирующий смарт-контракты как самостоятельный институт договорного права. В Гражданском кодексе Республики Узбекистан смарт-контракты прямо не упоминаются, а нормы, регулирующие сделки в электронной форме, ориентированы преимущественно на традиционные электронные документы, удостоверенные электронной цифровой подписью (ЭЦП).

Несмотря на усилия государства по развитию цифровой экономики, в частности с принятием Указа Президента Республики Узбекистан № ПП-3832 от 3 июля 2018 года, законодательные новеллы, касающиеся непосредственно правового статуса смарт-контрактов, до сих пор не приняты. Попытки отдельных ведомств, таких как Национальное агентство перспективных проектов (НАПП), разработать рекомендации или проекты стандартов пока не привели к формированию устойчивой нормативной базы.

Отсутствие единого правового определения смарт-контракта препятствует формированию единообразной судебной практики и приводит к рискам правовой неопределённости, поскольку стороны договоров и суды вынуждены адаптировать традиционные нормы гражданского права к новым технологическим реалиям.

Конфликт юрисдикций: блокчейн как транснациональная система

Блокчейн, как децентрализованная технология, по своей природе выходит за рамки одной национальной правовой системы. В связи с этим в Узбекистане встаёт проблема определения применимого права и юрисдикции к отношениям, вытекающим из смарт-контрактов, особенно если одна из сторон сделки находится за пределами страны.

По общему правилу, в соответствии с международными коллизионными нормами (раздел VI ГК РУз) стороны могут выбрать применимое право. Однако в условиях смарт-контрактов такая возможность технически может быть ограничена, поскольку код часто не содержит условий о юрисдикции, а исполнение обязательств осуществляется автоматически на уровне сети блокчейн.

Кроме того, децентрализованный характер блокчейна затрудняет определение места совершения сделки и места исполнения обязательства, что усложняет как процесс судебного разбирательства, так и механизм принудительного исполнения судебных решений. Эти проблемы особенно остро встают в случаях, когда речь идёт о защите прав потребителей, поскольку традиционный подход предполагает возможность предъявления иска по месту жительства или нахождения ответчика (ст. 33 ГПК РУз).

Защита прав потребителей: возможность оспаривания условий

Одной из задач договорного права является защита слабой стороны договора — потребителя. В контексте смарт-контрактов эта задача становится ещё более актуальной, поскольку потребитель зачастую не обладает необходимыми техническими знаниями для понимания кода смарт-контракта и его последствий. Кроме того, смарт-контракты нередко предусматривают автоматическое исполнение, которое может не учитывать изменившихся обстоятельств или нарушений принципа добросовестности.

В законодательстве Узбекистана отсутствуют специальные положения, предусматривающие возможность потребителя оспорить условия смарт-контракта или признать его недействительным в случае, если эти условия явно ущемляют его права. В настоящее время потребитель вправе ссылаться на общие нормы ГК РУз (например, ст. 113–128 о недействительности сделки и ст. 236–258 об исполнении обязательств), однако в отношении смарт-контрактов судебная практика по таким делам отсутствует.

Кроме того, важно учитывать, что автоматический характер исполнения смарт-контрактов делает проблематичным своевременное выявление нарушения прав потребителя и возможность приостановления исполнения до разрешения спора. Таким образом, необходимо разработать процессуальные механизмы приостановки исполнения смарт-контракта и защиты прав потребителей, включая возможное внедрение специальных положений в Закон «О защите прав потребителей» Республики Узбекистан.

Стандартизация и правовые песочницы

Для обеспечения безопасного и эффективного внедрения смарт-контрактов в правовую и экономическую систему Узбекистана важное значение имеет развитие правовых механизмов стандартизации и создания так называемых «регуляторных песочниц». На сегодняшний день в Узбекистане уже действует режим правовых экспериментов в сфере цифровой экономики (например, пилотные проекты, реализуемые НАПП). Однако полноценной правовой песочницы для смарт-контрактов с учётом их специфики пока нет.

Создание регуляторной песочницы позволило бы компаниям и разработчикам тестировать новые решения, включая смарт-контракты, в ограниченном правовом режиме и под контролем регуляторов. Это, в свою очередь, дало бы возможность выявлять проблемы правоприменения, тестировать механизмы защиты прав

потребителей и согласовывать смарт-контракты с требованиями AML (Anti-Money Laundering) /CFT (Counter Financing of Terrorism) (далее - (AML/CFT). В будущем это также может стать платформой для разработки национальных стандартов смарт-контрактов, включая вопросы совместимости с электронной подписью и интеграцию с государственными сервисами.

Таким образом, в Республике Узбекистан технологии смарт-контрактов и блокчейна создают серьёзные вызовы для правовой системы, включая отсутствие специального регулирования смарт-контрактов, проблемы определения юрисдикции и применимого права, риски ущемления прав потребителей и отсутствие механизмов защиты их интересов, угрозы для финансовой прозрачности в контексте AML/CFT, необходимость создания регуляторных песочниц и стандартов.

Для эффективного внедрения смарт-контрактов в правовую систему Узбекистана требуется принятие комплексных законодательных мер, разработка судебной практики и активное участие государства в регулировании новых технологий, что позволит обеспечить баланс интересов сторон, прозрачность сделок и правовую защиту участников.

Заключение

Развитие цифровых технологий и широкое внедрение блокчейн-технологий в Республике Узбекистан открывают перед правовой системой страны как значительные возможности, так и целый ряд вызовов. Смарт-контракты представляют собой одну из наиболее перспективных и одновременно наиболее сложных для традиционного права технологий, поскольку они объединяют в себе как технические элементы (программный код, децентрализованные сети), так и юридические (волеизъявление сторон, исполнение обязательств).

Ключевым вызовом для договорного права Узбекистана является отсутствие специального нормативного регулирования смарт-контрактов. Гражданский кодекс Республики Узбекистан и другие нормативные акты в настоящее время не содержат норм, прямо признающих смарт-контракты как особую форму договоров или закрепляющих их специфику. Это приводит к необходимости адаптации общих норм гражданского законодательства, что влечет за собой правовую неопределенность для сторон и судов.

Особую сложность вызывает вопрос автономии воли сторон и автоматизации исполнения обязательств. Смарт-контракты, по своей сути, предполагают автоматическое исполнение, что существенно ограничивает возможности сторон на внесение изменений в договор или приостановление его исполнения. В традиционном договорном праве стороны могут использовать механизмы изменения или расторжения договора при наступлении определенных обстоятельств (например, форс-мажор, существенное изменение обстоятельств). В случае смарт-контрактов такие механизмы часто отсутствуют или реализуются крайне ограниченно, что ставит под угрозу принцип добросовестности и справедливости.

Не менее важной проблемой является транснациональный характер блокчейна и отсутствие единых правил определения юрисдикции. Смарт-контракты могут заключаться между сторонами, находящимися в разных странах, а исполнение обязательств осуществляется в децентрализованной сети, что усложняет процесс

разрешения споров, особенно если стороны не установили применимое право или место исполнения. Это создает значительные риски для правоприменительной практики, особенно в сфере защиты прав потребителей.

Отдельного внимания заслуживают вызовы в сфере борьбы с отмыванием доходов, финансированием терроризма (AML/CFT) и защита прав потребителей. Децентрализованный характер смарт-контрактов и их анонимность значительно затрудняют реализацию мер идентификации сторон и контроля транзакций. В Узбекистане уже ведется работа по регулированию криптовалют и биржевых площадок, однако правоприменительная практика в отношении смарт-контрактов в контексте AML/CFT пока отсутствует. Это создает угрозы финансовой безопасности и требует принятия дополнительных мер, включая разработку стандартов KYC/AML для децентрализованных платформ.

Таким образом, для успешной интеграции смарт-контрактов в правовую систему Узбекистана необходимо разработать нормативную базу, прямо регулирующую смарт-контракты и закрепляющую их юридическую силу;

создать механизмы защиты прав потребителей, включая возможность приостановки или отмены исполнения смарт-контракта в случаях нарушения принципа добросовестности; определить коллизионные нормы и юрисдикции для разрешения споров в условиях транснационального блокчейна; разработать механизмы AML/CFT для децентрализованных платформ и взаимодействия с оракулами; создать регуляторные песочницы для тестирования и стандартизации смарт-контрактов.

В заключение, можно отметить, что адаптация договорного права к вызовам блокчейна и смарт-контрактов в Республике Узбекистан требует междисциплинарного подхода и активного взаимодействия между юристами, технологами и регуляторами. Только в этом случае возможно формирование современного, справедливого и устойчивого правового поля для развития цифровой экономики страны.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Гражданский Кодекс Республики Узбекистан
2. Закон «Об электронной цифровой подписи» № ЗРУ-537 от 29 апреля 2009 года
3. Закон «Об электронном документообороте» № ЗРУ-537 от 29 апреля 2019 года
4. Указы Президента Республики Узбекистан от 3 июля 2018 года № ПП-3832 «О мерах по развитию цифровой экономики»
5. Указы Президента Республики Узбекистан № ПП-3926 «О мерах по организации деятельности крипто-бирж» 2 сентября 2018 года
6. Nick Szabo, “Smart Contracts: Building Blocks for Digital Markets” (1996).
7. Primavera De Filippi & Aaron Wright, Blockchain and the Law (2018).
8. European Union Blockchain Observatory and Forum Reports (2023–2025).
9. UNCITRAL Model Law on Electronic Commerce.
10. Case law: e.g., Cardozo Blockchain Arbitration Study (2022), анализ судебных решений США, Великобритании и ЕС.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

LEGAL REGULATION OF IMAGE-BASED SEXUAL VIOLENCE IN THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN: ANALYSIS OF CRIMINAL AND CIVIL LEGISLATION

Normurodova Aziza Azimjon qizi
Doctoral student at the law Enforcement Academy

Abstract. This paper examines the features of legal regulation of image-based sexual violence in the Republic of Uzbekistan. It analyzes both criminal and civil legislation, identifying its limitations and gaps in addressing modern forms of digital violence. Particular attention is given to Article 141^3 of the Criminal Code, as well as the potential application of Article 139 in cases involving the distribution of deepfakes and photo manipulation. The study highlights the need to adopt a more flexible and comprehensive approach, similar to international practices (e.g., legislation in the United Kingdom and Germany), which would cover not only the distribution but also the creation, repeated dissemination of images, and the liability of online platforms. In addition, the advantages of civil protection for victims are explored, particularly the possibility of claiming moral damages, compensation for losses, and prompt response to unlawful actions without the need to initiate a criminal case.

Keywords: image-based sexual violence, sexual deepfake, civil protection, sexual images, sexual photoshopped images.

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИЗОБРАЖЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАНЕ: АНАЛИЗ УГОЛОВНОГО И ГРАЖДАНСКОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА

Нормуродова Азиза Азимжон кизи
докторант Правоохранительной Академии Республики Узбекистан

Аннотация. В данной работе рассматриваются особенности правового регулирования сексуального насилия с использованием изображений в Республике Узбекистан. Анализируется уголовное и гражданское законодательство, выявляются его ограничения, и пробелы в части охвата современных форм цифрового насилия. Особое внимание уделяется статье 141^3 Уголовного кодекса, а также возможности применения статьи 139 в случаях распространения дипфейков и фотомонтажей. Отмечается необходимость внедрения более гибкого и широкого подхода, аналогичного зарубежной практике (например, законодательству Великобритании и Германии), который позволил бы учитывать не только распространение, но и создание изображений, их повторное распространение, а также ответственность интернет-платформ. Кроме того, раскрываются преимущества гражданско-правовой защиты пострадавших, в частности возможность взыскания морального вреда, компенсации убытков и оперативного реагирования на противоправные действия без необходимости возбуждения уголовного дела.

Ключевые слова: сексуальное насилие с использованием изображений, сексуальный дипфейк, гражданская защита, сексуальные изображения, сексуальные фотошопы.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N40

В настоящее время сексуальное насилие с использованием изображений является одним из наиболее распространённых преступлений, совершаемых в отношении женщин по всему миру. С целью противодействия данному явлению многие государства

вносят изменения в национальное законодательство. В частности, усиливается уголовно-правовое регулирование — предусматривается криминализация такого рода деяний. Наряду с этим совершенствуется и гражданское законодательство, предоставляющее пострадавшим возможность получить компенсацию за причинённый моральный и (или) материальный вред.

При этом подходы государств к правовому регулированию данного вида насилия различаются. Некоторые страны не принимают специальные законы, а адаптируют уже существующие правовые нормы под особенности сексуального насилия на основе изображений. В то же время другие государства разрабатывают и принимают отдельные нормативно-правовые акты, которые прямо регулируют ответственность за сексуальное насилие с использованием изображений и учитывают специфику данных посягательств.

В числе государств, предпринимающих шаги по усилению правового реагирования на сексуальное насилие с использованием изображений, находится и Республика Узбекистан. В 2023 году в Уголовный кодекс была введена статья 141^3, устанавливающая ответственность за разглашение сведений, ущемляющих честь и достоинство личности и затрагивающих интимную сторону жизни человека. Данная норма направлена на криминализацию сексуального насилия на основе изображений [1].

В соответствии со статьёй 141^3, уголовно наказуемыми признаются действия, связанные с распространением информации, включающей фото- или видеоматериалы, изображающие обнажённое тело либо половые органы человека без его согласия. Уголовная ответственность наступает как за фактическое распространение таких материалов, в том числе через средства массовой информации, телекоммуникационные сети или в сети Интернет, так и за угрозу их распространения.

При изучении научных работ исследовательницы Clare McGlynn, было установлено, что уголовное законодательство, направленное на криминализацию сексуального насилия с использованием изображений, должно опираться на ряд ключевых принципов [2].

Во-первых, такое законодательство должно быть ясным, чётким и понятным как для сотрудников правоохранительных органов, так и для жертв и потенциальных правонарушителей. Это важно для того, чтобы все участники процесса точно понимали, какие действия являются нарушением закона, а какие — нет. Чёткие формулировки помогают избежать разных трактовок и ошибок при применении закона. Кроме того, понятное законодательство способствует тому, чтобы люди осознавали последствия своих поступков и заранее знали об ответственности, которая может наступить за совершение таких действий.

Во-вторых, законодательство должно в полной мере охватывать проблему сексуального насилия с использованием изображений. Однако на практике многие страны ограничиваются лишь частичным или ситуативным регулированием данной формы насилия. В ряде случаев законы подробно описывают, какие конкретные действия считаются сексуальным насилием с использованием изображений, и тем самым оставляют за рамками другие, не менее вредоносные формы. В результате те

деяния, которые прямо не указаны в законе, не признаются преступными, и виновные лица избегают уголовной ответственности.

Для более эффективной защиты пострадавших некоторые государства выбирают более гибкий и широкий подход. Так, например, в законодательстве Великобритании используется критерий «разумного человека», согласно которому изображение считается сексуальным, если оно демонстрирует то, что разумный человек счёл бы сексуальным по своей природе [3]. Такой подход позволяет толковать закон не формально, а с учётом контекста, цели распространения изображения и характера причинённого вреда пострадавшему.

В законодательстве Республики Узбекистан также сохраняется тенденция частичного охвата проблемы сексуального насилия с использованием изображений. В частности, статья 141^3 Уголовного кодекса устанавливает ответственность за распространение изображений, затрагивающих интимную сторону жизни человека, включая фото- и видеоматериалы, изображающие обнажённое тело или половые органы без согласия лица. Однако такая формулировка охватывает лишь ограниченный круг случаев и не отражает всего спектра форм сексуального насилия с использованием изображений, которые могут причинять моральный вред пострадавшим.

Таким образом, данная норма не обеспечивает полного охвата проблемы и не гарантирует эффективной правовой защиты во всех ситуациях, связанных с распространением сексуального контента. В связи с этим представляется целесообразным внедрение в уголовное законодательство Республики Узбекистан более гибкого и широкого подхода, аналогичного применяемому в законодательстве Великобритании.

Использование критерия "разумного человека" при оценке характера изображений позволяет учитывать не только содержание изображения, но и контекст его распространения, а также восприятие со стороны общества. Такой подход обеспечит более полное и справедливое реагирование на разнообразные формы цифрового сексуального насилия и позволит привлечь к ответственности лиц, действия которых пока остаются вне сферы уголовного преследования.

Введение более гибкой правовой модели будет способствовать не только улучшению правовой защиты пострадавших, но и повышению эффективности работы судов и правоохранительных органов, поскольку предоставит им возможность рассматривать конкретные дела с учётом обстоятельств, а не ограничиваться строго формализованным перечнем действий.

В-третьих, уголовное законодательство, направленное на криминализацию сексуального насилия с использованием изображений, должно охватывать не только их распространение, но и сам факт создания таких материалов. Современная цифровая реальность породила множество способов незаконного создания сексуальных изображений без согласия изображаемого лица. Несмотря на то, что распространение сексуальных изображений уже признаётся во многих странах преступным деянием, сам процесс создания таких изображений также может причинить серьёзный вред пострадавшим.

Особую тревогу вызывает тот факт, что в настоящее время подобные изображения всё чаще создаются с использованием скрытых камер, цифрового

монтажа, искусственного интеллекта и других технологий [4]. Например, с помощью программного обеспечения можно создавать "сексуальные дипфейки" (deepfakes) — поддельные видеоматериалы, в которых лицо человека накладывается на чужое тело в сексуальном контексте, либо "фотошоп-коллажи", представляющие человека обнажённым или в компрометирующей позе. При этом пострадавшее лицо в реальности не участвовало в съёмке и не давало согласия на использование своего изображения, однако последствия таких действий оказываются разрушительными для репутации, психического состояния и социальной жизни жертвы.

Уголовное законодательство должно учитывать подобные формы создания сексуальных изображений как самостоятельные противоправные действия, представляющие угрозу для чести, достоинства и частной жизни личности. Без соответствующего регулирования такие деяния остаются безнаказанными, несмотря на их реальный вред.

Следует отметить, что статья 141^3 Уголовного кодекса Республики Узбекистан устанавливает уголовную ответственность исключительно за распространение сексуальных изображений, а также за угрозу их распространения без согласия лица. Однако данная норма не охватывает действия по созданию таких изображений, что оставляет значительный пробел в правовом регулировании.

В случаях, когда изображения являются искусственно сгенерированными (например, дипфейки или фотомонтажи), можно говорить о применении статьи 139 УК Республики Узбекистан ("Клевета"), поскольку такие материалы содержат заведомо ложные сведения, порочащие честь и достоинство личности. Однако если изображения получены при помощи скрытых камер и являются реальными, они не подпадают под определение клеветы, и, соответственно, статья 139 не применяется. При этом статья 141^3 также не охватывает сам процесс создания изображений, а ограничивается только их распространением.

Кроме того, в практике нередко возникают случаи, когда лицо, создающее такие изображения, и лицо, их распространяющее, не совпадают. Они могут действовать совместно или независимо друг от друга, и при этом уголовное законодательство охватывает лишь одно звено в цепочке цифрового насилия — распространителя. Это препятствует привлечению к ответственности всех участников противоправного деяния.

В связи с этим представляется необходимым дополнить уголовное законодательство Республики Узбекистан нормой, предусматривающей ответственность не только за распространение, но и за создание сексуальных изображений без согласия лица. Такой подход позволит обеспечить более полную защиту пострадавших, а также адекватно реагировать на современные вызовы, связанные с развитием технологий, и обеспечить надлежащее наказание всем участникам противоправного процесса.

В-четвертых, закон должен предусмотреть привлечение к ответственности как первичных, так и последующих распространителей сексуальных изображений. Законодательство многих стран, криминализирующее сексуальное насилие на основе изображений, в основном направлены на привлечение к ответственности только тех лиц, которые впервые разместили сексуальные изображения. Однако, по мнению

многих исследователей, включая Clare McGlynn, проблема сексуального насилия на основе изображений заключается не только в первичном размещении контента, но и в его последующем распространении другими людьми [5]. И не важно это происходит через интернет, через специальные сети или на бумаге. При этом не имеет значения, видел ли человек изображение ранее или нет: каждая пересылка всё равно является частью проблемы. Поддерживая мнение Clare McGlynn, Дерек Бамбауэр отмечает, что в случаях сексуального насилия на основе изображений наибольший вред, как правило возникает именно из-за широкого распространения изображений [6].

По нашему мнению, привлечение к ответственности как первичных, так и последующих распространителей имеет свои положительные и отрицательные стороны. С одной стороны, привлечение их к уголовной ответственности позволило бы более эффективно защищать права пострадавших и сдерживать дальнейшее распространение таких изображений. Однако, с другой стороны, это может привести к чрезмерному количеству уголовных дел, поскольку каждое лицо, переславшее изображение, будет автоматически подпадать под уголовное наказание.

Для решения этой проблемы предлагается разграничивать степень ответственности. Уголовная ответственность может применяться к первичным распространителям, которые осознанно распространяют изображения с целью нанесения вреда жертве. Для вторичных распространителей возможно введение иных мер – например, привлечение к административной ответственности и назначение обязательства удалить материалы. Такой подход позволит защитить права пострадавших и одновременно избежать чрезмерной уголовной репрессии.

В-пятых, законодательство, направленное на криминализацию сексуального насилия с использованием изображений, должно учитывать не только действия отдельных лиц, создающих или распространяющих такой контент, но и ответственность онлайн-платформ и веб-сайтов, которые допускают размещение материалов сексуального характера без согласия изображённых лиц. Подобный подход уже реализован в некоторых зарубежных юрисдикциях. Так, в Германии был принят специальный нормативно-правовой акт — Netzwerkdurchsetzungsgesetz (сокращённо — NetzDG), который возложил на социальные сети, в том числе Facebook Germany, обязательство оперативно реагировать на жалобы пользователей о противоправном контенте [7].

Согласно этому закону, платформы обязаны удалять или блокировать незаконные публикации, включая материалы сексуального характера, в течение 24 часов с момента получения жалобы. В противном случае к ним могут быть применены значительные штрафные санкции. Этот пример демонстрирует важность законодательного регулирования ответственности не только авторов и распространителей контента, но и самих цифровых платформ, на которых этот контент размещается.

Наличие специальной уголовной нормы, направленной на борьбу с сексуальным насилием с использованием изображений, позволяет ясно и чётко обозначить, что такие действия являются недопустимыми. Эта норма показывает обществу, что распространение или создание сексуальных изображений без согласия — это нарушение закона, за которое предусмотрена уголовная ответственность. Кроме того,

наличие такой нормы играет важную профилактическую роль, так как предупреждает возможных нарушителей о наказании и помогает предотвратить совершение подобных преступлений.

Следует отметить, что помимо применения уголовно-правовых механизмов, жертвы сексуального насилия на основе изображений могут обращаться к средствам гражданско-правовой защиты. Преимущество гражданского иска заключается в том, что он предоставляет пострадавшей больше контроля над процессом: для начала производства не стоит обращаться в правоохранительные органы и убеждать их в серьёзности инцидента. В рамках гражданского судопроизводства ключевое внимание уделяется действиям ответчика – таким, как нарушение неприкосновенности частной жизни, право на изображение и др. Результатом гражданского иска может стать присуждение значительной денежной компенсации, что зачастую оказывает более прямое и ощутимое воздействие на восстановление нормальной жизни пострадавшей.

В статье 99 Гражданского Кодекса Республики Узбекистан установлено, что честь и достоинство личности, неприкосновенность частной жизни и право на изображение являются неотъемлемыми и неприкосновенными. В развитие этой нормы статья 100 Гражданского Кодекса предусматривает, что гражданин имеет право требовать в судебном порядке опровержения сведений, порочащих его честь, достоинство или деловую репутацию. Более того, лицо, в отношении которого были распространены такие сведения, вправе наряду с их опровержением требовать возмещения понесенных убытков и компенсации морального вреда[8].

Вывод:

Проведённый анализ показывает, что действующее законодательство Республики Узбекистан в области противодействия сексуальному насилию с использованием изображений требует существенного совершенствования. Статья 141^3 охватывает лишь ограниченный круг ситуаций, касающихся распространения интимных изображений, оставляя за рамками такие важные аспекты, как их создание, повторное распространение и ответственность цифровых платформ. Введение гибких правовых механизмов, учитывающих современные технологии (в том числе дипфейки и фотомонтажи), а также разграничение степени вины различных распространителей, позволило бы создать более полную и справедливую систему защиты. Кроме того, активное применение гражданско-правовых средств защиты усиливает возможности пострадавших в защите своей чести, достоинства и частной жизни. Таким образом, комплексный подход — объединение уголовной и гражданской ответственности, а также установление обязанности цифровых платформ — представляется наиболее эффективным решением в условиях цифровой эпохи.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Уголовный Кодекс Республики Узбекистан https://lex.uz/docs/111457
2. Clare McGlynn, “Image-Based Sexual Abuse,” Oxford Journal of Legal Studies 37, no. 3 (2017): 534–561, https://doi.org/10.1093/ojls/gqw033.
3. https://www.gov.uk/government/publications/revengeporn?utm_source=chatgpt.com
4. Henry, N., McGlynn, C., Flynn, A., Johnson, K., Powell, A., & Scott, A. J. (2020). Image-based sexual abuse: A study on the causes and consequences of non-consensual nude or sexual imagery (1st ed.). Routledge. https://www.routledge.com/Image-Based-Sexual-Abuse-A-

Study-on-the-Causes-and-Consequences-of-Non-Consensual/Henry-McGlynn-Flynn-Johnson-Powell-Scott/p/book/9780367074994
5. Clare McGlynn, “Image-Based Sexual Abuse,” Oxford Journal of Legal Studies 37, no. 3 (2017): 534–561, https://doi.org/10.1093/ojls/gqw033
6. Bambauer, D. E. (2014). Exposed. Minnesota Law Review, 98, 2025–2102. Retrieved from https://scholarship.law.umn.edu/mlr/326
7. https://www.bmj.de/SharedDocs/Downloads/DE/Gesetzgebung/BGBl/BGBl_NetzDG.html?utm_source=chatgpt.com
8. Гражданский Кодекс Республики Узбекистан https://lex.uz/docs/111181

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

LEGAL REGULATION OF EMPLOYMENT ON DIGITAL PLATFORMS

Abdullaeva Parvina Bakhrilloevna
PhD student of the Law Enforcement
Academy of the Republic of Uzbekistan
E-mail: parvina_abdullayeva31@mail.ru

Abstract. The article analyzes new forms of employment emerging through digital platforms. Platform labor, as an unconventional form of labor relations, involves relationships between employers and contractors that do not correspond to traditional labor contracts. The article discusses giving this form legal status, recognizing hybrid employment, mechanisms for social guarantees and taxation, as well as proposed reforms based on international experiences.

Keywords: platform labor, hybrid employment, digital economy, independent activity, legal status.

RAQAMLI PLATFORMALARDAGI BANDLIKNI HUQUQIY TARTIBGA SOLISH

Abdullayeva Parvina Baxrilloyevna
O‘zbekiston Respublikasi huquqni muhofaza qilish akademiyasi
tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada raqamli platformalar orqali yuzaga kelayotgan yangi bandlik shakllari tahlil etiladi. Platforma mehnati mehnat munosabatlarining noan’anaviy shakli sifatida, ish beruvchi va ijrochi o‘rtasidagi munosabatlar an’anaviy mehnat shartnomalariga mos kelmaydi. Maqolada ushbu shaklni huquqiy maqomga ega qilish, gibrid bandlikni tan olish, ijtimoiy kafolatlar va soliqqa tortish mexanizmlari, hamda xalqaro tajribalar asosida taklif etilayotgan islohotlar muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: platformadagi bandlik, gibrid bandlik, raqamli iqtisodiyot, mustaqil faoliyat, huquqiy maqom.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N40.1

Raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi iqtisodiyotning turli sohalaridagi ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish jarayonlarini qayta tashkil etishga sabab bo‘ldi. Bu o‘zgarishlar mehnat bozoriga ham ta’sir qilib, an’anaviy ish o‘rinlari bilan birga, yangi turdagi, texnologik vositalar orqali amalga oshiriladigan bandlik shakllarini yuzaga keltirdi. Ayniqsa, COVID-19 pandemiyasi davrida masofadan turib ishlashning ommalashishi va raqamli platformalar orqali faoliyat yurituvchi shaxslar sonining keskin ko‘payishi, mazkur jarayonni yanada tezlashtirdi. Shuningdek, bu o‘zgarishlar mehnat bozorida mutlaqo yangi shakllar paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Ayniqsa, veb-platformalar orqali xizmat ko‘rsatish, onlayn buyurtmalarni bajarish va mobil ilovalarda ishlash singari faoliyatlar so‘nggi yillarda ommalashdi. Ammo bu faoliyatlar klassik mehnat munosabatlaridan farq qiladi va qonunchilikda ularga nisbatan aniq huquqiy tariflar mavjud emas. Bu esa ijtimoiy himoya, mehnat huquqlari va soliqqa tortish bilan bog‘liq muammolarga sabab bo‘lmoqda. Platformalar orqali amalga oshirilayotgan mehnat faoliyati huquqiy tartibga solinmagan holda davom etsa, ijrochilarning mehnat va ijtimoiy huquqlari to‘liq himoyalanmay qolishi mumkin. Bunday sharoitda, nafaqat ijtimoiy adolat, balki bozorda

teng raqobat muhitini saqlash masalalari ham kun tartibiga chiqadi. Shu sababli, platforma mehnatining huquqiy maqomini aniqlash va uning samarali huquqiy mexanizmlar orqali tartibga solinishi dolzarb ilmiy va amaliy masala hisoblanadi.

Raqamli platformalardagi bandlik nima degan savolga olimlar o‘rtasida har xil qarashlar mavjud. Ayrim olimlar raqamli platformalardagi mehnatni klassik mehnat munosabatlarining bir ko‘rinishi sifatida baholaydi. Masalan, N.L. Lyutov bu faoliyatda shaxsiy bog‘liqlik, iqtisodiy qaramlik va ish beruvchining nazorati kabi elementlar mavjudligini asos qilib, platforma mehnatini ijara mehnati deb tan olish tarafdori bo‘lib keladi [1; 52-b.]. Uningcha, bu faoliyat uchun mehnat shartnomasi tuzilishi kerak va ijtimoiy kafolatlar ham shu asosda taqdim etilishi lozim.

Boshqa olimlar esa, aksincha, platformalar orqali mehnatni fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasida qoldirishni ma’qul ko‘radi. Masalan, V. De Stefano bu modelni “just-in-time” ishchi kuchi modeli deb atab, frilanserlar yuqori darajada erkinlikka ega ekanini ta’kidlaydi [2; 27-b.]. Uningcha, ular ish vaqti, joyi va bajaradigan topshiriqni tanlashda mustaqil bo‘lib, bu ularni an’anaviy xodimdan ajratib turadi.

Shu bilan birga, I.A. Chernilovskaya fikricha, raqamli iqtisodiyot sharoitida platforma mehnati uchun maxsus aralash model – ya’ni, fuqarolik va mehnat huquqlari o‘rtasidagi “gibrid” yondashuv mos keladi. U turli vaziyatlarda ijrochining statusi o‘zgarishi mumkinligini ta’kidlaydi va buni qonunchilikda e’tirof etish zarurligini aytadi [4; 59-b.].

Platforma mehnatining huquqiy tabiatini aniqlash borasida xalqaro ilmiy jamoatchilikda ham yakdil fikr yo‘q. Masalan, A.V. Botvina qayd etadiki, platforma faoliyati klassik mehnat munosabatlari doirasiga mos kelmasa-da, u ijtimoiy xavfsizlik, sug‘urta, mehnat muhofazasi kabi omillar tufayli yuridik tartibga solinishi shart [5; 71-b.].

Iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan platformalar orqali mehnatni huquqiy maqomga ega qilish tarafdorlari orasida Germaniya tadqiqotchisi B. Vekerle ham bor. U platformalarni “iqtisodiy tashkilotchi” sifatida tan olish va ijtimoiy majburiyatlarni aynan platformaning o‘ziga yuklashni taklif qiladi [6; 44-b.].

O‘zbekistonda esa bu masalada professor I. S. Xolmirzaev tomonidan alohida yondashuv bildirilgan: u raqamli mehnat faoliyatiga fuqarolik-huquqiy yondashuvni afzal deb hisoblab, iqtisodiy faollik va fuqarolarning erkinligini ta’minlashni ustuvor deb biladi [7; 23-b.].

Shu olimlar fikrini inobatga olib, aytish mumkinki, raqamli platformalardagi bandlik — bu raqamli texnologiyalar, veb-saytlar, mobil ilovalar yoki onlayn interfeyslar orqali tashkil etilgan mehnat faoliyati shakli bo‘lib, unda ish beruvchi va ijrochi o‘rtasidagi munosabatlar an’anaviy mehnat shartnomasi asosida emas, balki platformaning vositachiligida amalga oshiriladi. Ushbu faoliyat shakli shaxsning xizmat yoki ishlarni mustaqil tarzda, ko‘p hollarda vaqtinchalik, buyurtma asosida va joylashuvdan qati nazar bajarishi bilan tavsiflanadi. Bu bandlik turi ko‘pincha mehnat munosabatlari, fuqarolik munosabatlari belgilarini o‘zida mujassam etadi.

Raqamli platformalar orqali ishlashning huquqiy maqomi turli mamlakatlarda har xil tarzda belgilangan bo‘lib, ayrim davlatlar bunday faoliyatni to‘liq mehnat munosabati deb hisoblasa, boshqalari uni frilans yoki fuqarolik-huquqiy munosabatlar doirasida ko‘radi [2; 45-b.].

Mehnat huquqi va fuqarolik huquqi o‘rtasidagi chegaralarni aniq belgilash maqsadida bir qator mamlakatlarda maxsus huquqiy mexanizmlar ishlab chiqilmoqda.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida platforma orqali ishlashning huquqiy tabiati yuzasidan yakuniy qaror qabul qilinmagan bo‘lsa-da, Germaniya va Fransiyada bu sohani tartibga solish bo‘yicha aniq qonunchilik tashabbuslari mavjud [3; 67-b.].

Platforma mehnati deganda veb-saytlar, mobil ilovalar va raqamli interfeyslar orqali bajariladigan xizmat yoki ish turlari tushuniladi. Platforma mehnati ko‘p hollarda mustaqil ijrochi bilan buyurtmachi o‘rtasida to‘g‘ridan-to‘g‘ri aloqa bo‘lmasligi, ish vaqti va joyini ijrochining o‘zi belgilashi, va ish haqi platforma orqali to‘lanishi bilan tavsiflanadi. Qonunchilikda bu faoliyat turiga bir xil yondashuv mavjud emas, huquqiy maqom aniq emasligi ko‘p hollarda ijtimoiy himoya masalalarini yechimsiz qoldiradi.

Gibrid bandlikni huquqiy maqom sifatida tan olish tendensiyasi Kanada, Avstraliya va Yaponiyaning ayrim hududlarida kuzatilmoqda, bu mamlakatlarda ishchi bir vaqtning o‘zida platformadan foydalanib ham faoliyat yuritishi mumkin.

Gibrid bandlik deganda shaxsning bir vaqtda mehnat shartnomasi asosida rasman ishlashi va bir vaqtda raqamli platforma orqali mustaqil ravishda xizmat ko‘rsatishi tushuniladi. Bu holat ko‘plab davlatlarda odatiy bo‘lib bormoqda. Ammo qonunchilikda gibrid bandlik alohida maqom sifatida tan olinmagan. Ushbu bandlik turi aniq huquqiy maqomga ega bo‘lsa, bu ijtimoiy kafolatlarni ikki manbaga asoslangan holda taqdim etish imkonini yaratadi.

BMT va Xalqaro mehnat tashkiloti platformalar orqali ishlayotgan shaxslarning ijtimoiy kafolatlarini kuchaytirish yuzasidan global miqyosda maslahatlar berib kelmoqda.

Ispaniya va Italiya kabi mamlakatlarda platformalar orqali mehnat faoliyatini amalga oshirayotgan shaxslarni soliq va ijtimoiy sug‘urta tizimiga moslashtirish uchun maxsus qonunlar qabul qilingan.

Xorijiy tajribada gibrid bandlik, o‘zini o‘zi band qilish va raqamli mehnat shakllari aniq huquqiy asoslar bilan ta’minlangan. Masalan, Estoniya va Fransiyada platforma orqali ishlayotgan shaxslar soliq tizimiga avtomat ravishda bog‘lanadi. Ispaniyada ’Riders Law’ orqali kuryerlik faoliyati mehnat munosabati sifatida tan olindi. Bu mamlakatlarda platformalar orqali ishlayotgan shaxslar uchun ijtimoiy sug‘urta, mehnat himoyasi va huquqiy kafolatlar joriy etilgan.

Xorijiy tajriba shundan dalolat beradiki, platforma mehnatiga munosabatda har bir mamlakat o‘z iqtisodiy, ijtimoiy va huquqiy an’analariga asoslangan modelni tanlagan. Misol uchun, Niderlandiyada “fiktiv o‘zini o‘zi band qilish” tushunchasi joriy etilgan bo‘lib, platforma orqali ishlayotgan shaxslar aslida mehnat munosabatlariga xos bo‘lgan belgilariga ega bo‘lsa, ularni xodim deb tan olish imkoni qonun darajasida belgilab qo‘yilgan. Buyuk Britaniyada esa Uber ishchilari yurisprudensiya orqali “worker” kategoriyasiga kiritilgan — bu toifa to‘liq xodim emas, lekin minimal ijtimoiy kafolatlarga ega.

Bu holatlar shundan dalolat beradiki, platformalar orqali bandlikka nisbatan aralash huquqiy yondashuvlar muvaffaqiyatli qo‘llanilayotganini ko‘rish mumkin. Bu esa O‘zbekiston uchun ham huquqiy eksperimentlarni amalga oshirishga ilhom manbai bo‘lishi mumkin.

Yuqoridagi bayon etilgan fikrlardan kelib chiqib, quyidagi islohotlar taklif qilinadi. Birinchidan, muallif tomonidan O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 9-iyundagi PQ-4742-son «Tadbirkorlik faoliyati va o‘zini o‘zi band qilishni davlat tomonidan tartibga solishni soddalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori 3-bandini quyidagi jumla bilan to‘ldirishni taklif qilinadi – «mehnat shartnomasiga asosan band bo‘lgan shaxslar bir vaqtning

o‘zida ruxsat berilgan faoliyat turlari bilan o‘zini o‘zi band qilgan shaxs sifatida ro‘yxatdan o‘tgan holda shug‘ullanishlari mumkin.»

Mehnat shartnomasi bilan ishlayotgan shaxslarga bir vaqtda raqamli platformalar orqali ham mustaqil faoliyat yuritish huquqi berilishi kerak. Bunda iqtisodiy faollikni oshiriladi va ikki tomonlama daromad manbasi ta’minlanadi. Shuningdek, mobil ilova yoki platforma orqali faoliyat yurituvchi fuqarolar avval o‘zini o‘zi band qilgan shaxs sifatida ro‘yxatdan o‘tgan bo‘lishi kerak. Bu orqali soliq tizimida ochiqlik va norasmiy mehnatning oldi olinadi. Shularni inobatga olgan holda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 9-iyundagi PQ-4742-son «Tadbirkorlik faoliyati va o‘zini o‘zi band qilishni davlat tomonidan tartibga solishni soddalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori quyida 3^1 shunday tartib o‘rnatilsinki, unga muvofiq o‘zini o‘zi band qilgan shaxslar shug‘ullanishi mumkin bo‘lgan faoliyat (ishlar, xizmatlar)ni ko‘rsatishni nazarda tuguvchi mobil ilovalarda bunday faoliyat (ishlar, xizmatlar)ni ko‘rsatuvchi jismoniy shaxslar ular o‘zini o‘zi band qilganidan keyin ro‘yxatga olinadi – deb to‘ldirishni tavsiya qilamiz. Uchinchidan, gibrid bandlik alohida huquqiy maqom sifatida tan olinishi kerak va qonunchilikda belgilanishi lozim. Bu ishchilarga ikki turdagi faoliyat uchun ijtimoiy kafolatlarni ta’minlashga sharoit yaratadi. To‘rtinchidan, raqamli platformalar foydalanuvchilari to‘g‘risidagi ma’lumot Davlat mehnat inspeksiyasiga taqdim etilishi lozim. Bu chora orqali hisobga olish, huquqiy himoya va monitoring samaradorligi oshiriladi. Beshinchidan, ijtimoiy sug‘urta tizimida o‘zini o‘zi band qilgan shaxslar ixtiyoriy asosda qatnashishlari uchun soddalashtirilgan mexanizm yaratilishi kerak. Bu pensiya, tibbiy xizmat va boshqa ijtimoiy kafolatlardan keng foydalanishga imkon beradi.

Maqolada tahlil etilgan masalalar raqamli iqtisodiyot sharoitida platformalar orqali bandlikni huquqiy maqomga ega qilish zaruratini ko‘rsatadi. Taklif etilgan islohotlar ijtimoiy himoya, soliqqa tortish va huquqiy kafolatlarni kuchaytirishga xizmat qiladi. Xorijiy tajriba bu jarayonda yurtimiz uchun muhim namuna bo‘lib xizmat qilishi mumkin.

Shu bilan birga, mazkur sohadagi huquqiy boshliqlikni bartaraf etish uchun faqat normativ-huquqiy hujjatlarni qabul qilish yetarli emas. Ularning amaliy hayotda to‘g‘ri qo‘llanilishi, manfaatdor tomonlar — davlat organlari, platformalar, fuqarolik jamiyati va ish beruvchilar uyushmalari o‘rtasida institutsional hamkorlikni yo‘lga qo‘yish talab etiladi. Bundan tashqari, raqamli mehnatning rivojlanishi bilan bog‘liq tahdidlar — masalan, algoritmik nazorat, shaxsiy ma’lumotlarning himoyasizligi va mehnat huquqlarining buzilishiga qarshi aniq huquqiy mexanizmlar ishlab chiqilishi zarur. Ushbu maqolada ko‘tarilgan masalalar asosida ilgari surilgan takliflar O‘zbekistonda raqamli mehnatni huquqiy asosda tartibga solish bo‘yicha ilmiy va amaliy muhokamalarni chuqurlashtirishga xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Лютов Н.Л. Гибкие формы занятости: проблемы правового регулирования. – М.: Проспект, 2019.
2. De Stefano V. ‘The Rise of the Just-in-Time Workforce’ // Comparative Labor Law & Policy Journal. – 2016.
3. ILO. Non-standard forms of employment report. Geneva: ILO, 2016.
4. Черниловская И.А. Правовое положение самозанятых лиц в условиях цифровой экономики // Трудовое и социальное право. – 2020. – № 12. – С. 56–64.
5. Ботвина А.В. Правовая природа работы через онлайн-платформы как формы нетипичной занятости // Российский юридический журнал. – 2023. – № 3. – С. 65–75.

6. Weckerle B. Gig Work und soziale Absicherung: Regulierungsvorschläge für Plattformbeschäftigung // Sozialer Fortschritt. – 2021. – № 4. – S. 40–48.
7. Холмирзаев И. С. Рақамли иқтисодиёт шароитида меҳнат ҳуқуқининг ривожланиш истиқболлари // Юридик фанлар ахборотномаси. – 2022. – № 1. – Б. 20–27.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI – PEDAGOGICAL SIENCE

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

TRANSFORMATION OF EXISTING PEDAGOGICAL METHODS IN KARAKALPAK FOLK TRADITIONS IN THE CONDITIONS OF DIGITAL ECONOMY

Ismailov Azerbay Saparnyyazovich
Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Abstract. This article will study the process of transforming pedagogical methods in the traditions of the Karakalpak people in the conditions of a digital economy. The impact of digital technologies on education, the need to modernize traditional pedagogical methods and the introduction of new educational methodologies will be considered. The article will help to develop new approaches to education in the future, analyzing the changes in the culture and educational system of Karakalpak.

Keywords: digital economy, Karakalpak folk traditions, pedagogical methods, transformation, educational innovations.

RAQAMI IQTISODIYOT SHAROITIDA QORAQALPOQ XALQ AN'ANALARIDAGI MAVJUD PEDAGOGIK USULLAR TRANSFORMATSIYASI

Ismaylov Azerbay Saparniyazovich
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida Qoraqalpoq xalq an'analaridagi pedagogik usullarni transformatsiya qilish jarayoni o'rganiladi. Raqamli texnologiyalarning ta'limga ta'siri, an'anaviy pedagogik usullarni modernizatsiya qilish zarurati hamda yangi ta'lim metodikalarini joriy etish masalalari ko'rib chiqiladi. Maqola Qoraqalpoq madaniyati va ta'lim tizimidagi o'zgarishlarni tahlil qilib, kelajakda ta'lim sohasida yangi yondashuvlarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: raqamli iqtisodiyot, Qoraqalpoq xalq an'analari, pedagogik usullar, transformatsiya, ta'lim innovatsiyalari.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N41

Kirish. Raqamli iqtisodiyot bugungi kunda global miqyosda barcha sohalarga, jumladan, ta'limga ham jiddiy ta'sir o'tkazmoqda. Qoraqalpoq xalqining madaniy merosi va an'analari ta'lim jarayonida muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada, raqamli iqtisodiyot sharoitida Qoraqalpoq xalq an'analaridan kelib chiqadigan pedagogik usullarni modernizatsiya qilish va ularni yangi sharoitga moslashtirish zarurati tahlil qilinadi. Ta'lim sohasida an'anaviy metodlardan foydalanish, ularni innovatsion yondashuvlar bilan boyitish, o'quv jarayonining samaradorligini oshirish uchun muhimdir.

Asosiy qism. Raqamlashtirish tushunchasini ko‘pchilik korxonalarga axborot texnologiyalarni joriy etishga sinonim sifatida ko‘rishadi, lekin korxona axborot tizimlari va biznes-jarayonlarini avtomatlashtirish raqamli transformatsiyani bildirmaydi. Umuman olganda, raqamli transformatsiya jarayonga axborot tizimlarini joriy qilishdan yuqori turadi. Raqamli transformatsiyadagi “transformatsiya” so‘zini biznesni to‘liq almashtirish sifatida ta’riflash mumkin. Bunda korxonani rivojlantirish strategiyasi, uning maqsadi va yondashuvlari, mahsulotlari va xizmatlari, mijozlar bilan o‘zaro aloqasi, tuzilmasi, madaniy munosabati to‘liq o‘zgaradi.

Raqamli iqtisodiyot sharoitida Qoraqalpoq xalq an’analaridagi pedagogik usullar transformatsiyasi bugungi ta’lim tizimining dolzarb masalalaridan biridir. Raqamli texnologiyalar ta’lim jarayoniga kirib kelishi, pedagogik metodlarni yangilash va modernizatsiya qilish zaruratini tug‘dirmoqda. Qoraqalpoq xalqining boy madaniyati va an’ana-lariga asoslangan pedagogik usullar hozirgi kunda o‘zgarishlarga uchrab, yangi imkoniyatlarga yo‘l ochmoqda. Raqamli transformatsiya ko‘plab sohalarda bo‘lgani kabi, davlat sektorida, ya’ni meditsina va sog‘liqni saqlash, ta’lim, madaniyat va boshqa faoliyat sohalariga ham tegishli. Oliy ta’lim tizimiga raqamli texnologiyalarni jadal joriy etish, axborot makonini shakllantirish va raqamli ta’lim tizimlarini rivojlantirish oliy ta’lim muassasalari talabalarining o‘quv jarayonini tashkil etish, ta’limga yondashuvlarni sifatli qayta ko‘rib chiqish, shuningdek, ta’lim tizimini jadallashtirish to‘g‘risida yangi ilmiy va pedagogik g‘oyalarni shakllantirishga olib keladi. Raqamli va axborot texnologiyalarini ta’lim tizimiga va o‘quv jarayoniga keng joriy etish dunyo miqyosidagi tendensiya bo‘lib, yaqinda ta’lim tizimida sodir bo‘lgan eng muhim jarayonlardan birini anglatadi.

Bir tomondan, raqamli iqtisodiyot sharoitida ta’limning yangi formatlari va metodlari taqdim etilmoqda. Masalan, masofaviy ta’lim, online darslar va multimedia materiallar ko‘plab talabalarni o‘ziga jalb qilmoqda. Bunday o‘zgarishlar Qoraqalpoq mintaqasida ham o‘z hissasini qo‘shmoqda. Ushbu jarayonda an’anaviy pedagogik usullar tarjima qilib, raqamli formatga o‘tkazilishi muhim ahamiyatga ega. Ta’limda raqamlashtirishning rivojlanishi natijasida yaqin kelajakda bu sohada ko‘plab yangi texnologiyalar va sohalarning rivojlanishi kuzatilmoqda, ularga misol qilib quyidagilarni keltirish mumkin: bulutli xizmatlar (talabalarning bulutli sohada ishlash, ma’lumotlarni saqlash va ayirboshlash, bulutli platformalar asosida darslarga onlayn kirish imkoniyatlarini kengaytirish), o‘quv jarayonini sozlash (samarali o‘qitishni ta’minlash uchun individual o‘quv rejalari va freymvorklarini ishlab chiqish, o‘ziga kerakli fanni tanlash, dars jadvalini tuzish), yaxshilangan qulaylik (imkoniyati cheklangan hamda ijtimoiy himoyaga muhtojlar uchun ovozlashtirilgan matnlar, ko‘zi ojizlar uchun yaratilgan veb-saytlar kabi masofali ta’limning yanada qulay vosita va imkoniyatlarini ta’lim jarayonlariga qo‘llash), virtual reallik imkoniyatlari (ta’lim jarayoniga virtual sayohatlar, amaliy topshiriqlarni bajarish uchun trenajyorlar kabi virtual reallik elementlarni qo‘llash talabalarda nafaqat bilimlarni nazariy, balki virtual reallik texnologiyalari asosida amaliy qo‘llash imkoniyatlarini kengaytiradi).

An’anaviy Qoraqalpoq pedagogik usullar urf-odat, tarix va madaniyat bilan bevosita bog‘liq. Mahalliy an’analarga asoslangan o‘qitish metodlari, o‘quvchilarning e’tiborini jalb etishda o‘ziga xos usulga ega. Biroq, raqamli iqtisodiyot xavflarini e’tiborga olib, bu usullarni modernizatsiya qilish zarur. O‘z navbatida, yangi pedagogik metodlar orqali o‘quvchilarni zamonaviy buzilishlar va raqamli olamga tayyorlash lozim. Qo‘shimcha ravishda, raqamli

texnologiyalar ta’limga innovatsion yondashuvlarni joriy etadi. Qoraqalpoq xalqining an’anaviy bilimlarni saqlab qolishi va ularni raqamli platformalarga o‘tkazishi, kelajak avlod uchun yangi imkoniyatlarni yaratadi. Bu jarayonda ta’limning barcha bosqichlari o‘zgarishi zarur, xususan, maktabgacha ta’limdan tortib oliy ta’limgacha.

Raqamli texnologiyalarning rivojlanishi va raqamlashtirishning yangi tendensiyalari davrida oliy ta’lim muassasalarida talabalarning samarali ta’lim olishlari uchun keng ko‘lamli o‘zgarishlar olib borilmoqda. Raqamlashtirishni rivojlantirishning hozirgi darajasi va zamonaviy avlodning xususiyatlari ta’lim jarayonida yuqorida keltirib o‘tilgan raqamli texnologiyalar sohasi (buyumlar interneti, blokcheyn, katta ma’lumotlar) va yuqori texnologiyali raqamli texnologiyalar (onlayn-sinflar, aqlli sinflar, analitika, sun’iy intellekt)ning rivojlanishi bilan ahamiyatli. Bundan tashqari, yaqin kelajakda bulutli xizmatlar, o‘quv jarayonini sozlash, yaxshilangan qulaylik va virtual reallik imkoniyatlari rivojlanishi natijasida oliy ta’limning raqamlashtirilishining roli yanada oshadi. Shuni qayd etish lozimki, ta’limni raqamlashtirish birinchi navbatda, talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasida onlayn ko‘rinishdagi muloqot integratsiyasini rivojlantirsa, ikkinchi tomondan, talabalarning o‘z ustida ilg‘or o‘quv texnologiyalaridan foydalangan holda mustaqil ishlash ko‘nikmalarini shaklantiradi. Bu esa hozirgi rivojlanish jarayonida raqamlashtirishning yangi tendensiyalarini ta’lim jarayoniga qo‘llashda muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday qilib, oliy ta’lim transformatsiyasi oliy ta’lim universitetlarini xalqaro masofaviy ta’lim bozoriga olib kirish, raqamli texnologiyalar yordamida nafaqat bilim olish va universitetni boshqarish jarayonini, balki bilimning o‘zini qayta tiklashi, kelajakdagi bitiruvchilar orasida raqamli kompetensiyalarni shakllantirishi kerak.

Raqamli iqtisodiyot doirasida Qoraqalpoq xalq an’analari asosida tayyorlangan materiallarni ishlab chiqarish va tarqatish o‘qituvchilar uchun yangi chaqiriqlarni keltirib chiqaradi. Masalan, Qoraqalpoq xalqining urf-odatlariga oid video darslar yoki multimedia taqdimotlari tayyorlash orqali, an’analarni zamonaviy yoshlar uchun qiziqarli qilib taqdim etish mumkin. Bular, o‘z navbatida, o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi va ta’lim jarayonini jonlantiradi. Ta’limning raqamli transformatsiyasi — bu “raqamli yetuklik”ka erishish jarayoni bo‘lib, uning natijasida ta’lim jarayonining barcha ishtirokchilarini birlashtiruvchi, yagona axborot tizimlari majmuasiga asoslangan raqamli ta’lim muhiti shakllanadi. Raqamli texnologiyalardan ta’lim sohasida foydalanish boshqa sohalarga nisbatan yanada dolzarb va ustuvor ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda raqamli ta’lim texnologiyalari ta’lim tizimining barcha bosqichlarida joriy qilinmoqda. Biroq ushbu texnologiyalardan samarali foydalanish uchun, avvalo, ular bilan ishlashga doir zarur bilim, ko‘nikma va malakalarga ega bo‘lish talab etiladi. Faqat ana shunday sharoitdagina raqamli texnologiyalardan kutilgan natijaga erishish mumkin bo‘ladi. Oliy ta’lim muassasalarida raqamli texnologiyalardan foydalanish quyidagi yo‘nalishlarda namoyon bo‘lmoqda: elektron darsliklar va o‘quv qo‘llanmalarni o‘quv jarayoniga joriy etish, ushbu materiallar asosida dars mashg‘ulotlarini tashkil etish; masofaviy ta’lim tizimlarini rivojlantirish; boshqaruv faoliyatini onlayn shaklda amalga oshirish; talabalar fikr-mulohazalarini muntazam monitoring qilish; avtomatlashtirilgan test va baholash tizimlarini ishlab chiqish. Shu bilan birga, Moodle, Google Classroom, Edmodo, MS Teams, Zoom kabi platformalar ta’lim jarayonini raqamlashtirishda muhim vosita sifatida xizmat qilmoqda. Interaktiv o‘quv jarayonlarini tashkil qilishda esa Kahoot, Mentimeter, Quizizz kabi vositalar keng qo‘llanilmoqda. ChatGPT kabi sun’iy intellekt asosidagi texnologiyalar talabalarning

individual ta’lim ehtiyojlariga moslashishda, o‘quv matnlarini yaratishda va fikrlarni tahlil qilishda yordam bermoqda. Shuningdek, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) texnologiyalarining qo‘llanilishi, kompyuter fanlarida dasturiy vositalar bilan ishlash (masalan, Python, MATLAB, AutoCAD) ta’limning texnologik integratsiyasini chuqurlashtirmoqda. Bu jarayon, shubhasiz, zamonaviy raqamli ta’lim muhitining shakllanishiga xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalar zamonaviy ta’lim jarayonidagi tub o‘zgarishlarni amalga oshiruvchi asosiy katalizator sifatida e’tirof etilmoqda [4]. Ushbu texnologiyalar ta’limda faqatgina axborotni yetkazish vositasi emas, balki yuqori darajadagi fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirish, konseptual tushunchalarni rivojlantirish hamda o‘quvchilarning ijodiy yondashuvi, muammolarni hal qilish strategiyalari va tasavvur doirasini kengaytirishga xizmat qiluvchi pedagogik model sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, konstruktivistik yondashuv, proyekt asosidagi ta’lim (Project-Based Learning), hamkorlikka asoslangan ta’lim (Collaborative Learning) va differensiallashtirilgan yondashuvlar raqamli muhitda yangi sifat bosqichiga ko‘tarilmoqda. Bu jarayonni chuqurroq tushunish uchun Mishra va Koehler tomonidan ishlab chiqilgan TPACK (Technological Pedagogical Content Knowledge) modeli muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur modelga ko‘ra, zamonaviy o‘qituvchidan nafaqat predmet bo‘yicha chuqur bilim, balki raqamli texnologiyalarni mazmun va pedagogik maqsadlar bilan uyg‘unlashtirish qobiliyati ham talab etiladi. Shuningdek, Bloom taksonomiyasining raqamli versiyasi (Digital Bloom’s Taxonomy) asosida yuqori darajadagi kognitiv faoliyat — tahlil qilish, sintez qilish, baholash va yaratish — zamonaviy texnologiyalar orqali qo‘llab-quvvatlanadi. Bu esa raqamli vositalar orqali o‘quvchilarning chuqur o‘zlashtirishini ta’minlashga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, sun’iy intellekt (masalan, ChatGPT), adaptiv o‘quv tizimlari, gamifikatsiya (Kahoot, Quizizz), tahliliy platformalar (Learning Analytics), shuningdek, multimodal kontentlar (video darslar, interaktiv simulyatsiyalar, AR/VR) o‘quvchilarning individualligini hisobga olgan holda ta’lim samaradorligini oshirishda muhim vositalar sifatida paydo bo‘lmoqda. Raqamli texnologiyalarni ta’limga strategik integratsiya qilish, shubhasiz, XXI asr ta’limi talablariga javob beruvchi, moslashuvchan va innovatsion muhit yaratishga xizmat qiladi [2].

XXI asrda bilimlarni faqatgina kitoblar orqali emas balki internet va zamonaviy texnologiyalardan rivojlantiriladi. Ta’lim tizimida bugungi kun o‘quvchilarning talab va istaklariga javob beradigan ta’limni o‘qituvchi bera olmasa, bunday ta’lim tizimi eskirgan hisoblanadi. Hozirgi kun yoshlari eskirgan uslubda ta’lim olishni xush ko‘rishmaydi, ularga zamonaviy texnologiyalar yordamida ta’lim berilsa har qanday fanni o‘zlashtirish oson bo‘ladi va ta’lim tizimi ancha rivoj topadi. Dunyo ta’lim tizimlari XXI asr o‘rganuvchilariga zamonaviy texnologiyalarni ta’limga moslashtirish uchun tez o‘zgarish kerak. Qoraqalpoq pedagogik usullarini transformatsiyalash, nafaqat an’anaviy bilimlarni saqlab qolish, balki yangi formatdagi ta’limni joriy etish bilan bog‘liq. Raqamli texnologiyalar yordamida o‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘rtasidagi aloqani yaxshilash, o‘qish va o‘rgatish jarayonlarini ilgari suradi. Bunda, interaktiv usullar va virtual muhitlardan foydalanish katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari, raqamli o‘qitish jarayonida qulay sharoit yaratilishi lozim. Talabalar, zamonaviy platformalar yoki ilovalar orqali ta’lim olishlari, o‘z vaqtlarini va resurslarini samarali foydalanishi mumkin. Bu jarayonda, o‘quvchilarning geo-iqtisodiy joylashuvidan qat’i nazar, ta’lim olish imkoniyatlari kengayadi. Shu bilan birga, pedagogik usullarni transformatsiyalash Qoraqalpoq an’analarini tanitish imkoniyatlarini oshiradi. Raqamli ta’lim jarayonida mahalliy madaniyatni va

an’analarni foiz yangilik sifatida taqdim etgan holda, xalqning boy madaniyatini saqlab qolish va uni yanada rivojlantirish maqsadida, o‘quvchilarga yondashuv qo‘llanilishi kerak. Raqamli dunyoda axborot-kommunikatsiya texnologiyalar o‘zaro ta’sir ko‘rsatgan holda ta’lim tizimning rivojlanishiga katta hissa qo‘shadi. Ushbu texnologiyalarni jalb qilish onlayn topshiriqlar, videodarslar, onlayn testlar, kompyuter va mobil ilovalarni har xil sohada foydalanishga imkon yaratadi. Ushbu texnologiyalarni jalb qilish orqali pedagogik vazifalarni aniqlash maqsadga muvofiq. Digital Pedagogy Lab va Hybrid Pedagogy jurnalining hammuassisi J. Strommel raqamli pedagogika raqamli vositalarni fetishizatsiya qilmaydigan pedagogikaga yo‘naltirilganligini alohida ta’kidlaydi [1]. Agar birinchi qoida raqamli texnologiyalarni pedagogik faoliyatda qo‘llashdan maqsad mavjud ta’lim shakllarini almashtirish emas, balki o‘qituvchi va uning o‘quvchilarining ish samaradorligini oshirishi mumkin bo‘lgan yangi shakllarni izlash ekanligini nazarda tutsa, ikkinchi qoida o‘qituvchi va uning o‘quvchilarida raqamli texnologiyalardan foydalanishning roli muhimligini eslatadi.

Natijada, raqamli iqtisodiyot sharoitida Qoraqalpoq xalq an’analari bo‘yicha pedagogik usullarni transformatsiya qilish o‘z o‘rnida muhim ahamiyatga ega. Bu jarayon ta’lim muassasalarida an’anaviy bilimlarni zamonaviy talablar bilan uyg‘unlashtirish, avlodlararo bog‘liqlikni saqlab qolish va kelajakda ta’limni rivojlantirishga xizmat qiladi. O‘z navbatida, bu Qoraqalpoq xalqining madaniyatini saqlab, uni yangi avlodga yetkazadigan ta’lim tizimini yaratishga xizmat qiladi [3].

Xulosa. Maqolada ko‘rib chiqilgan an’analarga asoslangan pedagogik usullar, raqamli iqtisodiyot sharoitida yangilanishi va transformatsiya qilinishi zarurligi ko‘rsatilgan. Qoraqalpoq xalqining o‘ziga xos an’analarini raqamli texnologiyalar bilan birlashtirish, ta’lim jarayoniga yangi yondashuvlarni olib kelishi mumkin. Bu esa nafaqat mahalliy darajada, balki global ta’lim tizimida ham muhim o‘rin tutishi kutilmoqda. Shunday qilib, raqamli iqtisodiyot rivojlanishi Qoraqalpoq xalqining madaniy va pedagogik an’analarini saqlab qolish bilan birga, ularga zamon talablariga mos ravishda yangiliklar kiritish uchun imkon beradi. Shu bilan birga, raqamli ta’limning rivojlanishi va uning ta’lim tizimiga integratsiyasi zamonaviy pedagogik jarayonlarning ajralmas qismiga aylanmoqda. Ta’lim jarayonidagi raqamli texnologiyalar, o‘zining interaktiv, moslashuvchan va individual yondashuvlari bilan, o‘quvchilarning ijodiy va analitik fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilmoqda. Raqamli texnologiyalarning o‘qituvchilar va talabalarga imkoniyatlar yaratishi, o‘quv materiallarini yanada samarali va interaktiv tarzda taqdim etish, shuningdek, ta’limning barcha bosqichlarida yuqori darajadagi kognitiv faoliyatni rag‘batlantirishda muhim rol o‘ynaydi. Pedagogikada raqamli texnologiyalardan foydalanish, shuningdek, ta’limning innovatsion yondashuvlari va pedagogik modellarni yaratishga asos bo‘lib, yangi raqamli ta’lim muhitini tashkil etishda davom etmoqda. Bularning barchasi, o‘z navbatida, mamlakatimizda raqamli iqtisodiyot va raqamli yetuklikni rivojlantirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. J. stommel, Decoding digital pedagogy. Pt. 2: (Un) Mapping the terrain., USA, 2013.
2. Kholikova, R. E., Narkulov, D. T., Abilov, U. M., Khudoykulov, A. B., Karimov, N. R., Iskandarov, S. A., ... & Niyozova, N. S. (2023). Impact of Renaissances in The History of Uzbekistan And Causative Factors of The Third Renaissance. Journal of Law and Sustainable Development, 11(12), e2518-e2518.

3. Norkulov, D. T., Narkulov, S. D., & Iskandarov Sh, A. (2022). Alimova SG, Pardayev AA Umarova FS, Khudoykulov AB THE ROLE OF PHILOSOPHICAL THINKING AND PHILOSOPHICAL KNOWLEDGE IN UNDERSTANDING NATIONAL IDENTITY. ASEAN Journal on Science & Technology for Development, 39(4), 605-613.
4. Misri, M. E. (2024, December). Binary Water Wheel Plant Algorithm with Soft Gated Recurrent Unit for Software Defect Prediction. In 2024 4th International Conference on Mobile Networks and Wireless Communications (ICMNWC) (pp. 1-5). IEEE.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE PEDAGOGICAL ESSENCE OF DEVELOPING CREATIVE ABILITIES IN STUDENTS IN MUSIC EDUCATION

Namozova Dilorom Tursunovna
Associate Professor, Department of Music Education and Culture
Faculty of Pedagogy, Psychology, and Art Studies
Fergana State University

Abstract. Today, the development of creative competence among music teachers, enhancing their professional skills and creative abilities, is highly relevant. Modern education requires the improvement of teaching methods and tools, as well as the introduction of new pedagogical communication approaches. Creativity is the ability to generate new ideas, think beyond conventional frameworks, and make original decisions. In pedagogical practice, preparing teachers based on a competent approach and developing their creative potential is crucial. This process emphasizes promoting national culture in music education, utilizing modern technologies, and applying individualized approaches. In accordance with the tasks outlined in presidential decrees, additional measures are being taken to improve the quality of music education and expand students' music-related skills.
Thus, developing creative competence is not only a matter of professional growth but also a key factor contributing to the cultural and educational progress of society. In this process, teachers must regularly update their knowledge, apply innovative methods, and adopt an individualized approach to students to enhance their creative potential.

Keywords: music education, creative abilities, students, pedagogical essence, creative development, educational process.

MUSIQA TA'LIMIDA TALABALARDA IJODIY QOBILIYATLARNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MOHIYATI

Namozova Dilorom Tursunovna
Farg'ona davlat universiteti
Pedagogika, psixologiya va San'atshunoslik fakulteti
"Musiqiy ta'lim va madaniyat" kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Bugungi kunda musiqa o'qituvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirish, ularning kasbiy mahorati va ijodiy ko'nikmalarini shakllantirish juda dolzarbdir. Zamonaviy ta'limda o'quv metodlari va vositalarini takomillashtirish, yangi pedagogik kommunikatsiya usullarini joriy etish zarurati ortmoqda. Kreativlik – bu yangi g'oyalarni yaratish, an'anaviy fikrlashdan chiqib, original qarorlar qabul qilish qobiliyatidir. Pedagogik faoliyatda kompetent yondashuv asosida o'qituvchilarni tayyorlash, ularning kreativ salohiyatini rivojlantirish muhim hisoblanadi. Bu jarayonda musiqa ta'limida milliy madaniyatni targ'ib qilish, zamonaviy texnologiyalarni qo'llash va individual yondashuv muhim o'rin tutadi. Prezident qarorlarida belgilangan vazifalarga muvofiq, musiqa ta'limi sifatini oshirish va talabalarning musiqa bilan bog'liq ko'nikmalarini kengaytirish uchun qo'shimcha choralar ko'rilmoqda.
Shunday qilib, kreativ kompetentlikni rivojlantirish nafaqat kasbiy kamolot, balki jamiyatning madaniy-ma'rifiy taraqqiyotiga hissa qo'shuvchi muhim omildir. Bu jarayonda o'qituvchilar o'z bilimlarini muntazam yangilab borishi, innovatsion metodlarni qo'llashi va talabalarga individual yondashuvi orqali ularning ijodiy salohiyatini oshirishlari zarur.

Kalit so'zlar: musiqa ta'limi, ijodiy qobiliyatlar, talabalar, pedagogik mohiyat, ijodiy rivojlanish, ta'lim jarayoni.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N42

Kirish. Bugungi kunda bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kreativ kompetentligini rivojlantirishning nazariy asoslarini modernizatsiyalash, o‘qitish metodlari, vositalarini va tashkil etish shakllarini takomillashtirish zarurati yanada kuchaymoqda. Shuning uchun mutaxassislar tayyorlash, xususan, yangi davrga mos o‘quv-metodik va ilmiy adabiyotlar yaratish va ularni ta’lim jarayoniga tatbiq etish, o‘quv muassasalarini zamonaviy pedagogik-kommunikatsiya vositalari bilan ta’minlash, ta’lim sifatini oshirishga alohida e’tibor qaratish zarur. Shu kesimda musiqa ta’limida zamonaviy musiqa ta’limining keng qamrovli va chuqur ilmiy-metodik poydevorini ishlab chiqish jiddiy masalalardan bo‘lib qolmoqda. Buning uchun esa, bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kreativ kompetentligini, kasbiy mahorati va ijodiy ko‘nikmalarini rivojlantirish talab etilmoqda.

Hozirgi vaqtda pedagogik faoliyatga qo‘yilayotgan talablar yaratilgan malaka talablarining tizimli-faoliyatli yondashuvdan yangicha, kompetent yondashuv asosida tuzilishiga erishish shartini qo‘ymoqda. Zamonaviy jamiyatda ma’lum tizimga asoslangan yoki aniq me’yorlar bilan belgilab qo‘yilgan sharoitda shaxs o‘zini kreativ jihatlarini rivojlantira olmaydi. Shu ma’noda shaxsda kreativ sifatlar namoyon bo‘lishi uchun yangicha muhit, yetarlicha e’tibor va munosabat lozim. Bu esa ta’limga kompetentli yondashuvni tatbiq etishni taqozo etadi.

Materiallar va metodlar. Kreativlik – bu shaxsning yangi g‘oyalarni yaratishi, tafakkurning an’anaviy qoliplardan chetga chiqib, o‘ziga xos, original qarorlar qabul qilishga qodirligi sifatida tavsiflanib, mazkur atamaga ilk bora 1922-yilda D.Simpson tafakkurning nostandart usuli, deb ta’rif bergan[1]. Shuningdek, musiqashunoslardan O.Ibrohimov, O.Malkeeva, O.Matyoqubov, A.Nazarov, R.Yunusov, A.Hoshimov kabi tadqiqotchilarning ilmiy-nazariy asarlari musiqa nazariyasi yo‘nalishida katta ahamiyatga ega bo‘lgan ishlar sifatida e’tiborga molikdir. Bu tadqiqotchilar o‘zbek musiqashunosligiga asos solgan mutafakkirlarimizning fundamental asarlarni o‘rganib chiqib, ular ilmiy-amaliy yoritishga harakat qilganlar.

Faylasuf olima L.Bobaeva “Философско-эстетические основы восточной народно-профессионалной музыки” nomli tadqiqotida sharq musiqasining tarixi, shakllanishi va rivojining falsafiy jihatlarini aniqlashga harakat qiladi va bu borda ko‘plab olimlarning ilmiy ishlarini tahlil qiladi. Tadqiqot nafaqat falsafa fanlari sohasida, balki ta’lim tizimida o‘zbek musiqasi tarixining pedagogik ildizlarini musiqiy madaniyat sohasini o‘rganishda ham o‘zining dolzarbligi bilan ajralib turadi[2].

Muhokama va natijalar. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatmoqdaki, kreativlik barcha sohalarning ajralmas qismi, yo‘nalishi va strategik ahamiyatga ega jihati sifatida qaraladi. Shu ma’noda oliy pedagogik ta’lim tizimida talabalarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishning asosiy mexanizmi sifatida o‘quv jarayoni va uni talaba shaxsiga yo‘naltirish nazarda tutiladi.

Fikrimizcha, kreativlik tushunchasi intellekt bilan aloqador jarayondir, “kreativlik aqlning eng yuqori shaklidir”, negaki u o‘rganilgan bilimlarni tahlil etish, foydalanishdan tashqari, yangi fikr va g‘oyalarni, innovatsion bilimlarni yaratishni ham o‘z ichiga oladi.

Biz tomonimizdan o‘rganilgan abadiyatlar, tahlil etilgan tadqiqot ishlari shuni ko‘rsatdiki, yuqori darajadagi kreativ shaxslar namunali intellektga ega bo‘lishi mumkin, ammo yuqori intellekt egalari har doim ham kreativ bo‘lolmaydi.

Umuman olganda shaxsni kreativlik darajasiga ko‘tarilish uchun boshqalardan farqli holatda qo‘shimcha mustaqil izlanishi, tasavvur va qobiliyatlarini rivojlantirishga intilishi,

tarixiy va zamonaviy adabiyotlarni ijodiy, ilmiy jihatdan erkin tahlil etishi, dunyo o‘zgarishlaridan xabardor bo‘lishi, buning uchun ommaviy axborot vositalari, internet tarmoqlaridan unumli foydalanishi, o‘quv jarayonida erkin fikrlar yuritishi, yangi bilimlarni qiziqish hamda ishtiyoq bilan o‘zlashtirishi, o‘z-o‘zini nazorat qilib borishi lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 2-fevraldagi “Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-112-sonli qaroriga ko‘ra, 2022—2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasini “Inson qadrini ulug‘lash va faol mahalla yili”da amalga oshirishga oid davlat dasturiga muvofiq, 2022-2023 o‘quv yilidan boshlab ta’lim muassasalarida o‘quvchi va talabalarning musiqiy bilim va ko‘nikmalarini oshirish, ularning qalbida milliy madaniyatga bo‘lgan muhabbatni shakllantirish uchun milliy musiqa cholg‘ularidan kamida bittasida kuy ijro etish ko‘nikmalari o‘rgatilishi, musiqa fani uchun haftasiga belgilangan bir o‘quv soati hamda unga qo‘shimcha ravishda har hafta milliy musiqa cholg‘ularida kuy ijro etish amaliy to‘garaklari va fakultativ darslari o‘tkazilishi, musiqa fani uchun ajratilgan o‘quv soatlari doirasida “Hayotimga hamrohdir cholg‘u” shiori ostida cholg‘u ijrochiligi dars mashg‘ulotlari yo‘lga qo‘yilishi, notalar to‘plamlari va maxsus musiqiy adabiyotlar bilan ta’minlash umumta’lim maktablarini darsliklar va o‘quv-metodik qo‘llanmalar bilan ta’minlash tizimiga kiritilishi, musiqa fani o‘qituvchilarini kamida uchta milliy musiqa cholg‘ularida kuy ijro etishga o‘rgatish xalq ta’limi xodimlarini uzluksiz kasbiy rivojlantirish tizimi doirasida amalga oshiriladi, bunda qayta tayyorlash (malaka oshirish) kurslarida mashg‘ulot olib borish uchun madaniyat va san’at sohasi vakillari shartnoma asosida jalb etilishi ko‘zda tutilgan.[3]

Kreativ qobiliyatlar — bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kasbiy kamoloti va faoliyat samaradorligida muhim o‘rin tutuvchi omillardan biri bo‘lib, ularning xohish — istagi tufayli emas, jamiyatning qonuniy ehtiyojlaridan kelib chiqadigan zaruriyatdir. Kreativ kompetentlikni rivojlantirishga e’tibor kecha yoki bugun paydo bo‘lgani yo‘q. Bugungi davrda ham bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining borliqdagi go‘zallikka, nafosat olamiga olib kirish asosida zamonaviy kadrlar avlodini yuzaga keltirish juda muhim pedagogik vazifalardandir. Chunki kreativ kompetentlik tarbiyasi ijtimoiy hayotimizning barcha sohalariga tegishlidir. Bu orqali bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining ijodkorligini oshirish, musiqiy layoqatini rivojlantirish va estetik munosabatga kirishish qobiliyatini o‘stirish mumkin bo‘ladi. Bu esa, o‘quvchilarning musiqiy tafakkuri, san’atni tushunishi va unga bo‘lgan estetik didini o‘sishiga olib keladi.

Oliy ta’limda bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarining kreativ kompetentliligini rivojlantirish mazmunini bir qator ijtimoiy, iqtisodiy, psixologik va pedagogik omillar bilan belgilanadi. Shuning uchun ham, pedagogik ilm-fanning zamonaviy darajasi bo‘lgan bo‘lajak musiqa ta’limi o‘qituvchisining ijodiy faoliyatga tayyorgarlik jarayonining alohida jihatlarini o‘rganish uchun integral yondashuv zarur. Shuning uchun ham, hozirda musiqa ta’limi modernizatsiyalashib, yangi pedagogik yondashuv va shakllarni o‘z ichiga olib, rivojlanib bormoqda. Bular onlayn-dars mashg‘ulotlardan tashqari tanlov loyihalariga qaratilayotgan e’tibordan ham ko‘rish mumkin.

Musiqa ta’limi bugungi kunda ta’lim tizimining muhim bir qismi sifatida ajralib turadi. Musiqa o‘qituvchilari nafaqat musiqiy bilimlarni berish, balki talabalarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda ham muhim rol o‘ynaydilar. Ularning kasbiy kompetentligi va kreativligi ta’lim jarayoniga bevosita ta’sir etadi, shuning uchun ushbu fanni o‘qitishda bir necha ustuvor yo‘nalishlarga e’tibor qaratish zarur.

Birinchidan, musiqa o‘qituvchisining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda nazariy bilimlar bilan amaliy ko‘nikmalarni birlashtirish kerak. O‘qituvchi nafaqat musiqiy nazariyalarni bilishi, balki ularni amaliyotda qo‘llay olish qobiliyatiga ega bo‘lishi lozim. Bu esa talabalarni musiqiy asarlarni ijro etishda, kompozitsiya yaratishda va musiqiy tahlil qilishda yordam beradi.

Ikkinchidan, kreativlikni rivojlantirish uchun innovatsion usullarni qo‘llash muhimdir. O‘qituvchi darslarda zamonaviy texnologiyalarni, multimedia vositalarini va interaktiv metodlarni qo‘llab-quvvatlashi kerak. Bu orqali talabalar musiqa bilan yanada yaqinroq tanishadilar va o‘z ijodkorliklarini namoyon etish imkoniyatiga ega bo‘lishadi.

Uchinchidan, musiqa o‘qituvchisi talabalar bilan individual ishlashga e’tibor berishi lozim. Har bir talabaning qobiliyatlari va qiziqishlari har xil bo‘lganligi sababli, ularning shaxsiy yondashuvi juda muhimdir. O‘qituvchi talabalarning kuchli tomonlarini aniqlab, ularga mos ravishda darslarni tashkil etishi kerak.

To‘rtinchidan, musiqa madaniyatini targ‘ib qilish va rivojlantirishda jamoaviy faoliyatlar katta ahamiyatga ega. Guruhli ijrolar, ansambllar va orkestrlar tashkil etilishi talabalar orasida hamkorlik ruhini uyg‘otadi. Bunday faoliyatlar orqali talabalar nafaqat musiqa ijro etishni o‘rganadilar, balki jamoa bilan ishlash ko‘nikmalarini ham rivojlantiradilar.

Oxirgi jihat sifatida, musiqaning ijtimoiy ahamiyatini tushuntirish zarur. Musiqa faqat san’at emas, u inson hayotining ajralmas qismi hisoblanadi. O‘qituvchi talabalarni musiqaning ijtimoiy rolini tushunishga undashi va ularni turli madaniyatlar bilan tanishtirishi lozim.

Demak, “Musiqa o‘qituvchisining kasbiy kompetentligi va kreativligi” fanini o‘qitishda ustuvor yo‘nalishlar nafaqat nazariy bilimlarga e’tibor berishni balki zamonaviy pedagogik usullarni qo‘llashni ham talab qiladi. Talabalarni rag‘batlantirib, ularning ijodkorligini ochishga yordam beradigan muhit yaratish – bu hozirgi zamon musiqa o‘qituvchilarining eng asosiy vazifalaridan biridir.

Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilari – bakalavrlar umumiy o‘rta ta’lim maktablarining «Musiqa madaniyati» fanidan o‘tiladigan har bir mavzuni talabalik davridayoq mukammal o‘rganib borishlariga jiddiy e’tibor berishlari zarur.

Musiqiy ta’limda kreativ yondashuv ko‘p qirrali jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Xususan, musiqiy ta’lim nazariyasiga bag‘ishlangan didaktik risolalar va ilmiy majmualarni o‘rganish bo‘lajak musiqa o‘qituvchisiga dirijyor, cholg‘uchi, xonanda va jamoa rahbari sifatida shakllanish bilan bog‘liq bo‘lgan fanlarni o‘rganishda kreativ yondashuv muhim ahamiyatga molik yo‘nalish hisoblanadi.

Musiqa bo‘yicha mutaxassis tayyorlash turli faoliyat turlarini o‘z ichiga oladigan fanlarni integratsiyalash yo‘li bilan foydalanishni taqozo etadi. Ya’ni bunda ixtisoslik fanlari o‘rtasidagi ilmiy aloqadorlikni ta’minlash va barcha fanlarga taalluqli qadriyatlarga umumiy tarzda yondashuvning bir butun yo‘nalishini aniqlash, ya’ni uyg‘unlashtirish kerak bo‘ladi. Barcha musiqa fanlari mazmuni doimiy tarzda yangilanib borar ekan, uni o‘rgatish usullari takomillashib, o‘zgarib boradi. Ayniqsa, pedagogika sohasida bo‘layotgan muhim o‘zgarishlar – zamonaviy, axborot va innovatsion texnologiyalarning ta’lim tizimiga kirib kelishi har bir fan mutaxassisidan o‘z kasbiga ijodkorlik bilan munosabatda bo‘lishni talab etadi.

Jahon madaniy hayoti raqobatbardosh kadrlarni yetishtirib borish zaruratini taqozo etayotgan bir davrda faqat milliy qadriyatlarni o‘rganishning o‘zi kifoya qilmaydi, balki ayni paytda umumbashariy qadriyatlarni ham o‘rganib borish zarurdir. Bu borada milliy musiqiy

qadriyatlarimizni umumjahon madaniyatiga aylantirish, unga qiziqish uyg‘otish va uni o‘rganishga bo‘lgan ishtiyoqni uyg‘ota olishga erishish muhim ahamiyat kasb etadi. Demak, musiqa mutaxassisliklari oldida turgan muammolarni uch xil yo‘nalishga ajratish mumkin:

1. Milliy musiqiy qadriyatlarimizni o‘rganish.

2. Umumbashariy musiqiy qadriyatlarni o‘rganish.

3. Milliy musiqiy qadriyatlarimizni umumbashariy qadriyatlar darajasiga etkazishga harakat qilish.

Musiqiy ta’lim jarayonida o‘qitiladigan fanlar ham xususiy, ham umumiy xususiyatlarga ega. Xususan, bevosita kasbga tayyorlovchi fanlarning har biri o‘z xususiyati va o‘z metodikasiga ega. Binobarin, “Cholg‘u ijrochiligi”, “Vokal” (ashulachilik) va “Dirijyorlik” fanlaridan mashg‘ulotlar yakka tarzda olib boriladi. Unda har bir talabaga ikki kishi dars beradi. Ulardan biri o‘qituvchilik qiladi va ikkinchisi (ya’ni konsertmeyster) esa asarni fortepianoda (yoki biron o‘zbek cholg‘u asbobida) chalib, jo‘rnavozlik qiladi.[4]

Ayni paytda bu fanlar o‘zaro umumiylik xususiyatiga ham ega. Masalan, yakka tarzda o‘rganiladigan asarning bastakori, uning ko‘p qirrali ijodi, “Musiqa tarixi” darsida ham o‘rganiladi. Shuningdek, o‘tiladigan barcha fanlar o‘rtasida ham ilmiy aloqadorlik mavjud bo‘lib, allomalar ijodiga kreativ yondashuv ular uchun ham ahamiyatlidir. Masalan, Abu Ali ibn Sinoning ko‘p qirrali ijodi, pedagogik qarashlari “Umumiy pedagogika”, “Musiqa pedagogikasi”, “Umumiy psixologiya”, “Musiqa psixologiyasi”, “Musiqa tarixi”, “Maqom asoslari”, “Qo‘shiqchilik asoslari” fanlarida ham o‘rganiladi. Bastakor Mustafo Bafoevning Abu Ali ibn Sino she’rlari asosida yaratgan “Freski” (lavhalar) asarlar majmuasidan faqat xor asarlari sifatida emas, balki “Vokal”, “Solfedjio”, “Fortepiano”, “Xor aranjirovkasi” darslarida ham foydalansa bo‘ladi. Demak, allomalar ijodiga kreativ yondashuv faqat bir fan bo‘yicha emas, balki kompleks tarzdagi munosabat sifatida ahamiyatlidir.

Musiqiy ta’lim jarayoni ham nazariya, ham amaliy jihatdan bilimlar majmuasini o‘ziga birlashtiradi va talabani yetuk mutaxassis sifatida tayyorlaydi. “Elementar musiqa nazariyasi”, “Garmoniya”, “Musiqa shakli”, “Polifoniya”, “Musiqa adabiyoti va tarixi” fanlari bo‘lajak musiqa o‘qituvchisini nazariy bilimlar bilan qurollantirsa, “Cholg‘u ijrochiligi”, “Vokal”, “Xalq qo‘shiqchiligi”, “Dirijyorlik”, “Maktab repertuari”, “Xor”, “Ansambl”, “Orkestr”, “Solfedjio” kabi amaliy fanlar talabani bevosita amaliyotga tayyorlab boradi.

Bo‘lajak musiqa o‘qituvchisi quyidagi faoliyat turlariga tayyor bo‘lib boradi:

– u bilimlarni metodologik asosga tayangan holda egallaydi;

– musiqa o‘qituvchisi ko‘p qirrali vazifalarni bajara oladi;

– musiqa o‘qituvchisi har bir sinf uchun xor rahbari – dirijyor bo‘ladi;

– u yaxshi sozanda va kuylarni maromiga etkazib chala oladi, o‘quvchilar ijrosiga jo‘rnavozlik qiladi;

– yaxshi vokalist, kuylash sirlarini mukammal egallaydi va professional darajada kuylay oladi;

– talabalar oldiga mukammal vazifalarni qo‘ya oladi va uning yechimini topishning yo‘l-yo‘riqlarini ko‘rsatib beradi;

– uning bajarayotgan ishlari aniq nazariy bilimga asoslangan va amaliyotga yo‘naltirgan bo‘ladi;

– asarlarni kuylatishda bevosita emotsionallikka erishadi;

– har bir matnni o‘rganganda xato va kamchiliklarni aniq aytib bera oladi va uni tezda tuzatish bo‘yicha yo‘l-yo‘riqlar ko‘rsata oladi, faollarni rag‘batlantirib boradi va boshqalarni harakatga keltiradi;

– kuylaganda yoki chalganda mustaqil faoliyat ko‘rsata oladi;

– barcha faoliyat turlarida talabalarning ijodiy faolligi va mustaqilligini talab qiladi;

– xususan, xor bilan ishlanganda rahbarlik xususiyatini amalda sinab ko‘radi va dirijyorlik darslariga maxsus tayyorgarlik ko‘rib boradi;

– bilim berishning mazmunini yaxshi bilib olgan holda, uni o‘rgatish metodikasini o‘zlashtira oladi;

– «Dirijyorlik» fani bo‘yicha talabalar o‘quvchilarga etkazish uchun didaktik materiallardan iborat boy bilim zaxirasiga ega bo‘ladilar;

– bilimlarni o‘quvchilarga singdirish texnikasi bo‘yicha ko‘nikma va malakaga ega bo‘ladi;

– o‘quvchi o‘zini tutishi, estetik ko‘rinishi, etik jihati, muomala madaniyati dirijyorlik texnikasiga ega bo‘lishi va intellektual jihatdan mukammallikka erishgan bo‘lishi lozim;

– ish jarayonida ularni har tomonlama tarbiyalab borish, har bir ishga kreativ yondashuv, qilayotgan har bir ishining qadriyati tomonlarini hisobga olib borish, o‘quvchilarda o‘z faniga va berayotgan bilimiga hurmat bilan qarash, ijobiy munosabatni shakllantira olish talab etiladi.

Musiqa ta’limi jarayoni talaba va o‘qituvchi o‘rtasidagi bevosita muloqot orqali amalga oshiriladi. Garchi o‘qitish jarayoni o‘qituvchi tomonidan boshqarilib borilsa-da, orada tez-tez boshqaruvchilik rolini talabaga ham berib borish lozim. Shundagina talaba fan asoslarini mustaqil ravishda ongli idrok qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Dars jarayoni faqat nazariy bilimlarni talabaga singdirishdan iborat bo‘lib qolmay, u talabalarni amaliy jihatdan ham dars jarayoniga aralashtirib borishni talab etadi. Xususan, yakka tartibda o‘tiladigan «Dirijyorlik», «Cholg‘u ijrochiligi», «Vokal» kabi fanlar asosan dialog tarzida olib boriladi. Bunda o‘qituvchi ko‘rsatib beradi va bu ko‘rsatmani shu zahotiyoq bajarishga kirishadi. Albatta, talaba dastlab bu ko‘rsatmalarni amaliy jihatdan tezda bajara olmaydi. O‘qituvchi yo‘l-yo‘lakay xatolarni tuzatib boradi. Har bir asar qismlari mayda-mayda bo‘laklarga ajralib, qayta-qayta takrorlab boriladi. Shuningdek, o‘qituvchi asarning ma’lum qismini ko‘rsatib bergach, uning yangi qismini mustaqil tayyorlab kelish vazifasini topshiradi. Darsda o‘qituvchi ko‘rsatmasi asosida, uyda mustaqil tayyorlash natijasidagina asarlarni ijro etish malakasi shakllanadi, asta-sekin uquv paydo bo‘ladi va u ham o‘qituvchi singari ma’lum texnikani egallab olishga erishadi.

Bugungi kunda musiqiy ta’lim berish jarayoni barcha fanlar singari yangi pedagogik texnologiyalar asosida olib borilmoqda. Talabaga beriladigan bilim intensiv ravishda amalga oshirilmoqda. Bu, o‘z navbatida, talabadan katta kuch-g‘ayrat, iqtidor, uquv va diqqat — e’tibor talab etadi. Faqat ixtisoslik fanlari jarayoni emas, balki boshqa fanlarda ham talabalarga chuqur bilim berish talab etiladi. Barcha fanlarni milliy qadriyatlarga tayangan holda, o‘tgan ajdodlar tajribasidan, tarixiy manbalardan keng foydalangan holda olib borish, xususan musiqa allomalarining bilim olishga bo‘lgan munosabati, fan taraqqiyotiga qo‘shgan hissalari, sharqona uslublarni yaratganligi va qimmatli manbalarini meros qilib qoldirganligi haqida talabalarga axborot berib borish, shu yo‘l bilan ularning fanga bo‘lgan qiziqishini oshirish kerak bo‘ladi.

Buxorolik musiqa namoyandalarini o‘rganish jarayoni, har bir fan xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, turli shaklda bo‘lishi mumkin. Masalan, “Dirijyorlik” darslarida Abu Ali ibn Sino

she’riyatiga bevosita murojaat qilish mumkin. Bu borada bastakor Mustafo Bafoevning Abu Ali ibn Sino g‘azallariga bastalangan «Freski» («Lavhalar») asarini o‘rganish jarayonida uning serqirra ijodi haqida talabalarga bilim berib borish zarur bo‘ladi.

“Vokal” darslarida esa Abu Ali ibn Sinoning ovoz hosil qilish, ovozni asrash, ovozni ravon va shirali qilish yo‘llari haqidagi fikrlaridan o‘qituvchilar foydalanishlari mumkin. “Cholg‘u ijrochiligi” bo‘yicha dars o‘tish jarayonida beriladigan allomaning turli cholg‘u sozlarida chala olgani, buyuk ishlar qatorida musiqa haqida risolalar yozib qoldirgani haqidagi ma’lumotlar musiqiy merosga kreativ yondashuvning o‘ziga xos namunasidir. Ayniqsa, chang cholg‘usida surunkali chalish orqali bemorlarni davolagani uning ijodiga bo‘lgan hurmat-e’tiborni yanada kuchaytiradi.

Xulosa. Kreativlik atamasini o‘rganish bo‘yicha keng qamrovli tadqiqotlar amalga oshirilgan va bu izlanishlar nazariy-amaliy jihatdan ma’lum natijalarga olib kelgan bo‘lsa-da, kreativlikning yagona va izchil nazariyasi hali ham mavjud emas, ya’ni ko‘p tadqiqotchi-olimlar tomonidan turli xil ta’riflar va qarashlar mavjudligi kelib chiqadi.

Hozirgi vaqtda pedagogik faoliyatga qo‘yilayotgan talablar yaratilgan malaka talablarining tizimli-faoliyatli yondashuvdan yangicha, kompetent yondashuv asosida tuzilishiga erishish shartini qo‘ymoqda. Zamonaviy jamiyatda ma’lum tizimga asoslangan yoki aniq me’yorlar bilan belgilab qo‘yilgan sharoitda shaxs o‘zini kreativ jihatlarini rivojlantira olmaydi. Shu ma’noda shaxsda kreativ sifatlar namoyon bo‘lishi uchun yangicha muhit, yetarlicha e’tibor va munosabat lozim. Bu esa ta’limga kompetentli yondashuvni tatbiq etishni taqozo etadi.

Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarida kreativ kompetentlikni rivojlantirish uchun ularda avvalo ijodkorlikka ehtiyojni shakllantirish, ularda ijodiy ehtiyojni anglashlariga imkon berish, ta’sir ko‘rsatish va bu jarayonga qaratilgan ijodiy faoliyatni va unga ta’sir etuvchi muhitni yaratish talab etiladi. Umuman olganda, har bir inson hayotida ehtiyoj bilan qobiliyat uzviy bog‘liq holda namoyon bo‘ladi.

Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarida kreativlik sifatlarini tarbiyalash oliy ta’limning muhim pedagogik vazifalaridan bo‘lib, uni talabalarning nostandart va noodatiy fikrlashi, har qanday muammoli vaziyatga tayyor turishi va boshqalarga nisbatan eng mukammal natijani ko‘rsatishi hamda ta’lim jarayoni ishtirokchisi sifatida yangi g‘oyalarni yaratishga qaratilgan faoliyati sifatida tavsiflash mumkin. U talaba shaxsining ma’lum yo‘nalishda bilimlarni o‘rganish va egallagan bilim, ko‘nikma va qobiliyatlarini tizimlashtira olish, amaliy faoliyatida muvaffaqiyatga yetaklovchi tarzda qo‘llay bilishga yo‘naltirilgan tayyorgarligi bo‘lmish kompetensiya bilan uyg‘unlashgandagina zamon talablariga mos kadrlar yetishib chiqadi.

Zamonaviy ta’lim tizimi o‘z oldiga shaxsning o‘z shaxsiy mustaqilligi, erkinligi, kreativligi, kompetentligi sifatini shakllantirishni asosiy vazifa qilib qo‘ygan pallada, reproduktiv o‘qitish strategiyasidan voz kechishi kerakligini, bunda ta’lim standartlariga mos keluvchi bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘z ichiga olgan holda o‘quv rejada belgilangan fanlarni tashkil etishda o‘quv loyihalaridan foydalanishni nazarda tutadi.

Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarida kreativ kompetensiyani rivojlantirish metodikasiga yo‘naltirilgan o‘qitish tizimini zamon talablari asosida takomillashtirilgan modeli bu borada nazariya va amaliyotning birligi, pedagogik faoliyatga muvofiqligi bilan tajriba-sinov ishlari davomida o‘z tasdig‘ini topdi.

Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarida kreativ kompetensiyani rivojlantirish – professor-o‘qituvchidan ta’lim-tarbiya jarayoniga ijodkorona yondashishni talab etuvchi, innovatsion g‘oyalarni izlab topish va amalga oshirish, nostandart vaziyatlarga moslashtirish va talabalarda topshiriqlarni bajarishga nisbatan tezkorlik, aniqlik, betakrorlik, o‘z-o‘zini nazorat qilish, tashqi ta’sirlarga o‘zining shaxsiy fikri bilan qarshi tura olish xususiyatlarini tarkib toptirishga yo‘naltirilgan tizimli jarayoni ekanligi kelib chiqadi.

Bo‘lajak musiqa o‘qituvchilarida kreativ kompetensiyani rivojlantirish darajasini aniqlashda improvizatsiya, yangi g‘oyalar bilan tashabbus ko‘rsatish, nostandart tafakkur va tashabbuskorlik ko‘nikmalarining shakllanganligi; ijodiylik, originallik, kutilmagan vaziyatlarga ijobiy munosabati, mustaqillik; kreativlikka moyillik, ijodkorlik, yaratuvchanlik va mukammallikka erishish istagining mavjudligi; maqsad yo‘lida harakat va o‘rgangan, bilgan bilimlarini amaliy faoliyatda muvaffaqiyatli qo‘llay olish; yangi raqamli davrda o‘zi va jamiyat uchun munosib, manfaatli o‘rinni egallash yo‘lidagi ijodiy faoliyati kabi mezonlarga va xususiyatlarga tayanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Simpson, Edward H. “The Interpretation of Interaction in Contingency Tables.” *Journal of the Royal Statistical Society. Series B (Methodological)*, vol. 13, no. 2, 1951, pp. 238–241.
2. Бабаева Л.М. Философско-эстетические основы восточной народно-профессиональной музыки: - Автореф. дисс. … канд. филос. наук. – Т.: 1994. – 4-5 с.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. *“Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida.”* PQ-112-son, 2 fevral 2022
4. O‘zbekiston Respublikasi Madaniyat vazirligi. *Milliy va umumbashariy musiqiy qadriyatlarni rivojlantirish haqida*. 2022.
5. Абдуллин Э.Б., Николаева Е.В. Теория музыкального образования: Учебник для студ. высш. пед. учеб. заведен ий. — 3-е изд., испр. и доп. М.: Прометей, 2020. - 23 с.
6. Айдаров, Е. Б., Айдарова, А. Б. (2018). Процессы управления водными ресурсами распределённых ирригатционных систем. Фундаментал фан ва амалиёт интегратцияси: Муаммолар ва истиқболлар. Республика илмий-амалий конференцияси, -Б. 151-153.
7. Брякова И.Е. Методическая система формирования креативной компетентности студентов-филологов педагогического вуза: автореф. дис. ... док. пед. наук / Брякова, Ирина Евгеньевна. – СПб.: 2010, – 13 с.
8. Ismoilova Z. Talabalarning kasbiy-pedagogik malakalarini shakllantirish: ped. fanl. nom. ...diss. – T.: 2000, – 130 b.
9. Кадыров Р. Музыка и педагогика. “KOMPLEX PRINT” T.2022.
10. Касымходжаева, Саида Батыровна. Формирование узбекского исторического музыкознания и музыкальной критики в XX веке : автореферат дис. ... кандидата искусствоведения : 17.00.02.- Ташкент, 1996.- 18 с.
11. Meliqo‘ziyev I.M. Kino-teleoperatorlik mahorati (badiiy fotografiya shakllanish va taraqqiyot jarayonlari). Darslik. – Toshkent, 2017. –B.18.
12. Omanqulova Sh. Bo‘lajak musiqa ta’limi o‘qituvchilarini modulli o‘qitish texnologiyalari asosida kasbiy kompetentliligini takomillashtirish. diss-ya. Samarqand 2022.154-b.
13. Стулова Г.П. Дидактические основы обучения пению: монография / Г.П.Стулова. – Санкт-Петербург: Лань: Планета музыки, 2022. – 30 с.
14. Tangriyev L. Yoshlar siyosat subyekti: bandlik muammosi: Siyosiy fanlar nomzodi dis. avtoref. –Toshkent 2001. –B.89.
15. Qahharov N.V. Vokal asoslari. O‘quv qo‘llanma. - Toshkent.: “Iqtisod-moliya”, 2008. –B.314

16. Qorayev S.B. Tirkashev N.I. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta’limning asosiy jihatlari. Academic Research in Educational Sciences. Scientific Journal Impact Factor (SJIF): 5.723. 2022.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

"THE ROLE OF HUMANE PEDAGOGY IN OVERCOMING AGGRESSION AND ALIENATION AMONG SCHOOLCHILDREN"

Davidova Rufina Arturovna
Lecturer of the Tashkent International University of Education

Abstract. The article considers humane pedagogy as a key approach to overcoming alienation and aggression among schoolchildren. It is emphasized that a respectful, warm and trusting attitude towards a child can replace a tense atmosphere in the classroom with a space of cooperation and acceptance. The principles of pedagogy of V.A. Sukhomlinsky and S.A. Amonashvili are analyzed as real tools of education without fear and violence. It is concluded that humane pedagogy not only reduces the level of aggressive manifestations, but also helps each student to feel their importance, restore faith in people and find their place in the school community.

Keywords: humane pedagogy, aggression, alienation, schoolchildren, trust, pedagogy of Sukhomlinsky, Amonashvili.

РОЛЬ ГУМАННОЙ ПЕДАГОГИКИ В ПРЕОДОЛЕНИИ АГРЕССИИ И ОТЧУЖДЕНИЯ СРЕДИ ШКОЛЬНИКОВ

Давыдова Руфина Артуровна
Преподаватель международного университета
«Tashkent International University of Education»

Аннотация. В статье рассматривается гуманная педагогика как ключевой подход к преодолению отчуждения и агрессии среди школьников. Подчёркивается, что уважительное, тёплое и доверительное отношение к ребёнку способно заменить напряжённую атмосферу в классе на пространство сотрудничества и принятия. Анализируются принципы педагогики В.А. Сухомлинского и Ш.А. Амонашвили как реальные инструменты воспитания без страха и насилия. Делается вывод о том, что гуманная педагогика не только снижает уровень агрессивных проявлений, но и помогает каждому ученику почувствовать свою значимость, восстановить веру в людей и найти своё место в школьном сообществе.

Ключевые слова: гуманная педагогика, агрессия, отчуждение, школьники, доверие, педагогика Сухомлинского, Амонашвили.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N43

Введение

Современные дети живут в условиях постоянного давления с разных сторон. Это давление проявляется через соцсети, где зачастую транслируется модель «идеальной жизни» какого-то успешного человека, что может негативно сказаться на самооценки ребенка; успеваемость, которая может приводить к конфликтам в семье на фоне завышенных ожиданиях родителей; социализация среди сверстников и поиск жизненных идеалов и ценностей. Школа — это второе место, после дома, в котором школьники проводят свое детство и юность. Поэтому школа- должна стать местом, лишенное деструктивных влияний. В этой статье мы рассмотрим, почему необходимо

поднимать вопросы об агрессии в школе, а также рассмотрим роль гуманной педагогики в преодолении этой проблемы.

Обзор литературы и методология

Одним из главных теоретиков гуманной педагогики является Ш.А. Амонашвили, который не раз подчеркивал, что каждый ребенок — это личность, с которой необходимо считаться. Ценные идеи по этой теме высказывали И.Г. Песталоции, В.А.Сухомлинский, Н.Е.Щурикова, В.С.Мухина, и др. Были использованы такие методы, как анализ, синтез, сравнение.

Результаты и обсуждения

Вопрос преодоления агрессии и отчуждения в школьной среде приобретает особую актуальность в условиях современного образования. Всё чаще в школах наблюдаются проявления агрессии, буллинга, замкнутости и отчуждения между учащимися., чему способствовала эпоха цифровизации и массового распространения информационных технологий. Последние десятилетия всё большее внимание уделяется гуманистическим подходам в педагогике, которые призваны не только обучать, но и формировать у учащихся ценности взаимопонимания, уважения и сочувствия. В этих условиях гуманная педагогика становится не просто методом, а способом создать среду, в которой можно быть собой и чувствовать поддержку.

Гуманная педагогика — это направление в педагогике, которое акцентирует внимание на индивидуальное развитие личности ребенка в естественных для него условиях. Это педагогика уважения, доверия, принятия, сотрудничества, общения с ребенком как с личностью, а не объектом воспитания.

Принципами гуманной-личностой педаогики, согласно Ш.А.Амонашвили, являются: «сущностособразность, творящее терпение, одухотворение, воспитание жизни в Ребенке с помощью самой жизни, облагораживание среды вокруг Ребенка» [1; 139]. Как мы видим, гуманная педагогика — это не просто принцип «быть добрым к ребенку, не сердиться и так далее», это создание специальной одухотворенной и благоприятной среды, в которой ребенок сможет расти и развиваться согласно его внутренней доброй природе, а также преодолевать трудности и становится духовно-зрелой личностью.

Современная школа – зачастую не «мастерская гуманности» [2; 30], как писал в своё время Я.А. Коменский. В школе, в большинстве случаев, среди детей процветает раздор, отчуждение, агрессия, неприязнь и т.д., которые и создают неблагоприятную среду для становления личности ребенка.

Современные исследователи активно изучают феномен школьной агрессии и отчуждения, стремясь понять их истоки и механизмы. В работах психологов и педагогов подчёркивается, что агрессивное поведение учащихся является многофакторным явлением, формирующимся на стыке биологических, социальных и личностных причин. Для более детального анализа причин возникновения агрессии рассмотрим исследования Е.П.Ильина, Л.С. Выготского, И.В. Дубровина, Е.К.Кулиева и других.

Так, в исследованиях Е.П. Ильина «Эмоции и чувства» [3] подчёркивается биосоциальная природа агрессии. Часть импульсов агрессии может быть вызвана физиологическими реакциями и особенностями темперамента. Однако ключевую роль в школьной среде играют внешние факторы такие как: стресс, фрустрация, дефицит

внимания со стороны взрослых, а также неблагоприятная социальная атмосфера в коллективе.

Л.С. Выготский и его последователи указывали на важность социализации и ролевого общения в формировании личности ребёнка. Отчуждение [4], по мнению Л.С. Выготского, часто возникает в условиях эмоционального дефицита, отсутствия включённости ребёнка в значимые для него группы.

Отечественный ученый- исследователь Кулиев Ё.К. в своём исследовании «К некоторым аспектам подростковой агрессии» подчеркивает, что основными чертами агрессии у детей-подростков являются- «завышенная самооценка или неуверенность в себе, примитивность мышления, отсутствие интересов и ценностей» [5; 192]. Агрессия, по мнению Кулиева, формируется из-за трех основных факторов, таких как: семья, общение со сверстниками и СМИ.

И.В. Дубровина в книге «Психологическое благополучие школьников» [6] отмечает, что у подростков, лишённых эмоционального контакта с родителями и педагогами, нередко формируются замкнутость, цинизм и агрессия как защитные формы реагирования на стресс и непонимание. По её мнению, недостаток эмпатийного отклика со стороны значимых взрослых является одной из ведущих причин агрессии и отчуждённости в подростковой среде.

Таким образом, анализ литературы показывает, что агрессия и отчуждение школьников формируются под воздействием комплекса факторов: недостаточной эмоциональной поддержки, нарушенных детско-родительских отношений, неблагоприятной школьной среды, а также отсутствия педагогического понимания и принятия. Наиболее эффективными подходами к профилактике признаются гуманистические методы, основанные на доверии, уважении и сотрудничестве между педагогом и учеником.

Представители гуманной педагогики делают акцент на создании определенной психологически-безопасной среды, которая будет направлять ребенка и воспитывать в нем лучшие качества. Гуманная педагогика предлагает использовать следующие методы для преодоления отчуждения и агрессии:

- **Проведение классных часов на доверие и дружбу**. Здесь можно привести в качестве примера, методику воспитания человечности и сострадания в детях В.А. Сухомлинского, которую он описывал в его книге «Сердце отдаю детям». Сухомлинский проводил большое количество времени в беседах и прогулках со своими юными учениками, размышляя о том, что они видели. Это способствовало тому, что в детях формировались такие качества, как уважение, сострадание, взаимопомощь и патриотизм.
- **Работа в парах и командах, где каждый важен.** Грамотно подобранное задание, может сплотить детей и научить уважать друг друга. К примеру, это могут быть поручения, связанные с заботой о животных или о птицах и т.д. Вовлекая учеников в совместную работу, учитель тем самым возлагает на них ответственность и обязательства, которые они должны нести. В таких работах самое важное дать детям понять, что их труд ценен и они работают в одной команде, где вклад каждого участника ценен и необходим. Эти работы могут способствовать преодолению отчуждения детей друг от друга.

- **Ненасильственное общение с ребенком.** Выстраивание определенной линии общения, где ребенок не будет чувствовать принуждения вступать в беседу со стороны учителя.
- **Учёт интересов и чувств детей.** Педагогу необходимо прислушиваться к интересам и настроению ребенка и не заставлять его выполнять ту работу, которую он в данный момент не хочет. Агрессию ребенка можно перенаправить в интересный для него урок или задание, где он сможет почувствовать себя значимым и нужным.

Применяя эти методы, гуманный педагог отходит от стандартного общения и проведения уроков. Вместо этого он на уроках создает особенную атмосферу доверия и уважения, которая способствует тому, что каждый ученик начинает чувствовать себя комфортно. Это весьма долгая и кропотливая работа, которая прежде всего требует от учителя самоанализа и изменения его педагогического сознания, т.е. проанализировать свои текущие методы и методику и решить для себя, что будет важнее: провести урок как положено, несмотря ни на что или же проявить чуткость и внимательность ко всем ученикам и провести урок таким образом, чтобы помимо знаний, каждый ученик стал чуточку нравственно лучше.

Примерами успешных подходов и результатов применения методов гуманной педагогики в борьбе с агрессией и отчуждением, являются «школы жизни» Ш.А.Амонашвили, проекты В.А.Сухомлинского и другие альтернативные школы «Наш дом» [7], «Wunder» [8] и другие. Рассмотрим подробнее деятельность Ш.А. Амонашвили и В.А.Сухомлинского.

Школа В.А. Сухомлинского в поселении Павлыш. В.А.Сухомлинский не просто теоретически излагал свои педагогические взгляды, а применял их на практике, в школе в поселении Павлыш, где он был директором на протяжении 20 лет. Эта школа стала лабораторией живого педагогического эксперимента, где каждый ребёнок ощущал себя в центре внимания. Основными чертами павлышской школы являются:

- Индивидуальный подход к каждому ученику, который проявлялся в изучении интересов, характера, уровня развития;
- Воспитание через труд, творчество и участие в жизни школы; известно, что его воспитанники помогали сажать и ухаживать за деревьями
- Интеграция семьи в воспитательный процесс. Родители были активными участниками образовательной среды, с ними проводились беседы о воспитании.
- Природа являлась необходимым средством воспитания. Многие уроки проводились на открытом воздухе и т.д.

Одним из его уникальных проектов была «Школа радости», где учитывалось мнение каждого ребенка и обучение было только в радость.

Школы Жизни Ш.А. Амонашвили

Педагогическая идея Ш.А. Амонашвили заключалась в следующем: учитель должен воспитывать ребёнка любовью и уважением, не подавляя его волю и не внушая страх.

В основу классов Амонашвили легли следующие идеи:

- Отказ от жёсткой системы оценок, особенно в начальных классах;
- Индивидуальный темп развития каждого ребенка

- Педагогика сотрудничества
- Эмоциональный климат класса строился на доброте и доверии;
- Ошибка не каралась, а рассматривалась как естественная часть роста.

Сегодня Ш.А. Амонашвили проводит семинары и готовит педагогов в духе гуманной педагогики. Его Международный Центр гуманной педагогики стал площадкой распространения идей воспитания через вдохновение, свободу и личный пример.

Заключение

В заключении необходимо подчеркнуть, что гуманная педагогика помогает преодолеть отчуждение и сплотить детский коллектив, но недостаточно просто применять методы гуманной педагогике. Должна проводится всесторонняя работа педагогов-психологов для преодоления агрессии у ребенка. Беседовать с родителями, проводить дополнительные уроки для самого ученика. Классы, где внедряются гуманистические методы, показывают меньше конфликтов, лучшее взаимодействие, эмоциональную открытость. Чем больше будет школ, в которых ребёнка воспринимают как личность, тем меньше станет злости, боли и одиночества в детских глазах.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Шалва Амонашвили. Как любить детей. Опят самоанализа / Ш.Амонашвили. – М.: Амрита- Русь, 2023. – 176 с.
2. Коменский Я.А., Локк Д., Руссо Ж.-Ж., Песталоции И.Г. Педагогическое наследие/ Сост. В.М. Кларин, А.Н. Джуринский. — М.:Педагогика, 1989 . — 416 с
3. Ильин Е. П. Эмоции и чувства. - СПб: Питер, 2001. - 752 с
4. Выготский Л.С. М.: Изд. Дом Шалвы Амонашвили, 1996. 222 с. (Антология гуманной педагогики)
5. Вестник интегративной психологии // Журнал для психологов. Вып. 23. /Под ред. В.В.Козлова, Ш.Р. Баратова, М.Н.Усмановой. – Бухара Ярославль: МАПН, 2022. – 456 с.
6. Дубровина, И.В. Психологическое благополучие школьников: учеб.пособие для бакалавриата и магистратуры / И.В. Дубровина. – М.: Издательство Юрайт, 2017. – 140 с.
8. https://www.shkola-nash-dom.ru/
9. https://wunderacademy.kz/humane

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

PROBLEMS OF TRAINING QUALIFIED RIDERS IN EQUESTRIAN SPORTS

Gaziev Bakhromjon Valievich
Independent applicant of the Uzbek State University of Physical Culture and Sports

Abstract. This article examines the problems of training qualified riders in equestrian sports, identifies the problems of interaction between coaches and riders, physical training.

Keywords: equestrian sport, rider, physical training, special physical training, maintaining calm, concentration, sensitivity, ability to feel a horse, ability.

OT SPORTIDA MALAKALI CHAVANDOZLARNI TAYYORLASH MUAMMOLARI

Gaziev Baxromjon Valievich
O‘zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti mustaqil izlanuvchisi
E-mail: baxrom.gaziyev07@mail.ru

Annotatsiya. Mazkur maqolada ot sportida malakali chavandozlarni tayyorlash muammolari o‘rganilgan bo‘lib, trenerlar va chavandozlarning o‘zaro hamkorlikdagi harakati, jismoniy tayyorgarligidagi muammolar aniqlangan.

Kalit so‘zlar: ot sporti, chavandoz, jismoniy tayyorgarlik, maxsus jismoniy tayyorgarlik, xotirjamlikni saqlash, diqqatni jamlash, idrokli, otni his eta olish, qobiliyat.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N44

Kirish. Bugungi kunda ot sportida bir qator muammolarni kuzatish mumkin. Vujudga keladigan asosiy muammolar chavandozlarda ot minishga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatuvchi jismoniy sifatlarning yetarlicha rivojlanmaganidir, aynan: chidamlilik (mashg‘ulot vaqtida chavandozlarning ko‘pchiligida charchoq holati kuzatilgan), mushak kuchi (chavandoz otga harakatlar uchun aniq signallar berishida kuchning yetishmasligi – shenkelning sust ishlashi, aloqani yo‘qotish qayd qilingan), koordinatsiya va muvozanatni yo‘qotish bilan bilan muammolar (ot bilan birga harakatlana olmaslik, taktga chiqish, yurish shakllarini bajarishda tez-tez muvozanatni yo‘qotish).

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ot sportiga qiziqish odatda malaka, jismoniy tayyorgarlik va emotsional aloqalar bilan bog‘liq [1]. Sportchilar otlarni yaxshi ko‘rishadi, chunki bu munosabatlar ularning muvaffaqiyati uchun zarur. Shuningdek, ot sportidan xursand bo‘lish va bunday faoliyatga katta qiziqish, sportchilarni ilhomlantiradi. Dunyo sport arenalarida raqobatni kuchayib borayotganligi sababli sportchilarning mashg‘ulotlari va tayyorgarligi takomillashtirishga yo‘naltirilgan yangi uslubiyatlardan foydalanish respublika, kelgusida xalqaro musobaqalarda muvaffaqiyatli ishtirok etish imkoniyatini yaratadi [2].

Bugungi kunda sportchilarning mashg‘ulot jarayoni va sport faoliyati, shu jumladan ot sportida jismoniy va ruhiy yuklamalarni o‘sib borayotganligi bilan izohlanadi [3]. Mazkur holat ko‘pincha mashg‘ulot jarayoni va musobaqa samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi

emotsional va asab zo‘riqishlarining yuqori darajasi bilan uzviy bog‘liqdir. Ko‘rsatilishicha, sportchilarning psixologik holati, uning psixofunksional tayyorlanganligi sport faoliyati samaradorligiga sezilarli darajada ta’sir ko‘rsatadi gohida hal qiluvchi ahamiyatga egadir [4].

Shu nuqtai nazardan, mashg‘ulot yuklamalarining katta hajmini o‘zlashtirish kabi, jiddiy musobaqa faoliyatiga psixofunksional tayyorlanganlik darajasiga erishish ham muhim ahamiyatga egadir. Musobaqalarda sportchilar tomonidan erishilgan tayyorlanganlik darajasini namoyon etilishi doim tayyorgarlikning yuqori darajasini belgilovchi alomat hisoblangan, oxirgi yillarda esa birinchi o‘rinlardan birini egallaydi [5].

Yuqorida bayon etilganlarga tayangan holda, biz mazkur muammolarni hal etishga qaratilgan mashqlar majmuasini ishlab chiqdik. Ushbu mashqlar majmuasi bajarilishiga ko‘ra sodda bo‘lib, katta qo‘shimcha xarajatlarni talab qilmaydi, bu esa uni har qanday ot klubi yoki ot minish maktablariga joriy etish imkonini beradi. Biz ishlab chiqqan majmua samaradorligini tekshirish maqsadida, ushbu mashqlar majmuasini joriy etishdan oldin va keyin o‘quvchilarning jismoniy va texnik tayyorgarligini baholash uchun oraliq testlar o‘tkazildi. Tajriba uchun bolalar har biri to‘rt kishidan iborat ikki guruhga bo‘lindi – nazorat va tajriba guruhi. Tajriba o‘tkazilayotgan paytda sportchilarning jismoniy va maxsus tayyorgarlik darajasi deyarli bir xil ekanligi qayd qilindi. Bolalarning barchasi bir yildan ikki yilgacha bo‘lgan davr mobaynida manejda ot minish yo‘nalishi bo‘yicha shug‘ullanadilar.

Chavandoz o‘zi tanlagan ot sportida, yo‘rttirish, to‘siqlarni yengib o‘tish va maydonda ot minish kabi elementlarini o‘z ichiga olgan ko‘p tarmoqli boshlang‘ich tayyorgarlikdan o‘tgan holdagina, yuqori natijalarni qo‘lga kiritishi mumkin [6].

Chavandoz xotirjamlik saqlash, diqqatni jamlash, sabrli bo‘lish va o‘zini tuta olish fazilatlaridan tashqari, teran idrokli va otni his eta olish qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak. Maxsus tayyorgarlik jarayonida ushbu fazilatlar mustahkamlanadi va rivojlanadi [7]. Muvozanat saqlangan va harakat cheklanmagan o‘rin holatidagina chavandoz boshqaruvni to‘g‘ri qo‘llash bilan birga, otga ta’sir ko‘rsata oladi. Ushbu qoida yo‘rttirishda muhimdir.

Yaxshi o‘rin nafaqat chavandozning tashqi qiyofasi bilan bog‘liq; to‘g‘ri va harakat cheklanmagan minish otni buyruqlarga aniq javob berishi va boshqaruv harakatlarini mukammal bajarishi uchun zaruriy shartdir [8].

Ot sporti inson va otlar o‘rtasidagi samarali hamkorlikni talab qiladi. Bunda insonning otlarga bo‘lgan munosabati, ularni tushunish va rivojlantirish qobiliyati, shuningdek, jismoniy tayyorgarligi muhim rol o‘ynaydi. Sportchilarning ot sportiga bo‘lgan moyilligi ularning shaxsiy xususiyatlari, tayyorgarlik darajasi va qiziqishlariga bog‘liq.

Muhokama va natijalar. Ot sportida ishtirok etuvchi sportchilar uchun ba’zi muammolar ham mavjud. Moliyaviy resurslar, otlarni tarbiyalash uchun zarur shart-sharoitlar va ta’lim, trening tizimidagi kamchiliklar bunga misol bo‘lishi mumkin [9]. Shu bilan birga, bu sport turining rivojlanishi uchun yangi imkoniyatlar ham mavjud. Misol uchun, zamonaviy texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish, ot sportini rivojlantirishga yordam beradi.

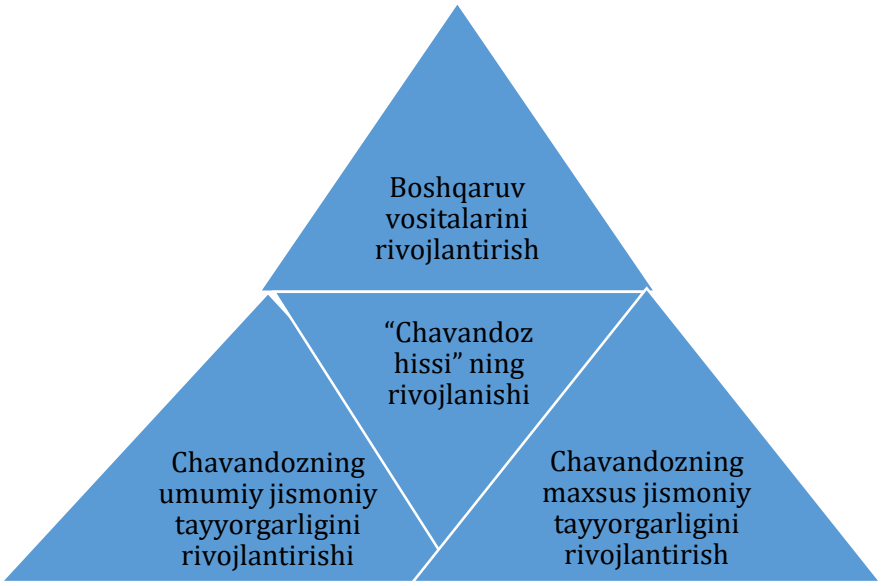

1-rasm. Chavandozni tayyorlash ketma-ketligi.

Ot sporti sportchilarning nafaqat jismoniy, balki emotsional va psixologiyaviy rivojlanishida muhim rol o‘ynaydi. Ushbu sport turiga moyillik, sportchilarning otlarga bo‘lgan munosabatini, ularning shu joydagi muvaffaqiyatini oshirish uchun muhim hisoblanadi. Sportchilarning bu sohadagi muhabbati va qiziqishi ularning professional faoliyatiga katta ta’sir ko‘rsatadi.

Chavandoz — bu jismoniy mashqlar bilan bog‘liq faoliyat, asosan sog‘lomlik, mustahkamlik va jismoniy faoliyatni oshirish uchun mo‘ljallangan. Chavandozning jismoniy mashqlari turli xil bo‘lib, ularni joriy etish yordamida inson o‘zini sog‘lom va sergak his qilishini ta’minlaydi.

Chavandozning jismoniy mashqlari, har bir insonning sog‘lig‘i va umumiy holatini yaxshilashga xizmat qiladi. Ularni muntazam ravishda bajarish, insonning uzoq muddatli sog‘lomligiga olib keladi. Bunday mashqlarni hayotga kiritgan odamlar, faqat jismoniy emas, balki ruhiy sog‘liqlarini ham yaxshilashadi.

Tadqiqotlar jarayonida o‘tkazilgan so‘rovnomada 29 nafar ot sporti bo‘yicha mutaxassislar va murabbiylar ishtirok etdilar. Anketa so‘rovnoma 10 ta savollarni o‘z ichiga oldi.

Tadqiqotimizda etgan murabbiylar ishtirok etishdi. Murabbiylar “Ot sporti bo‘yicha ta’lim muassasalarda barcha sharoitlar yetarlimi?” degan savolga 37% “Ha, yetarli”, 45% “Otlar yetishmaydi, ularni saqlash xarajatlari juda ham qimmat” hamda 18% “Yosh Chavandozlar bepul to‘garaklarni tashkil qilish lozim” deb javob berishgan (2-rasmga qarang).

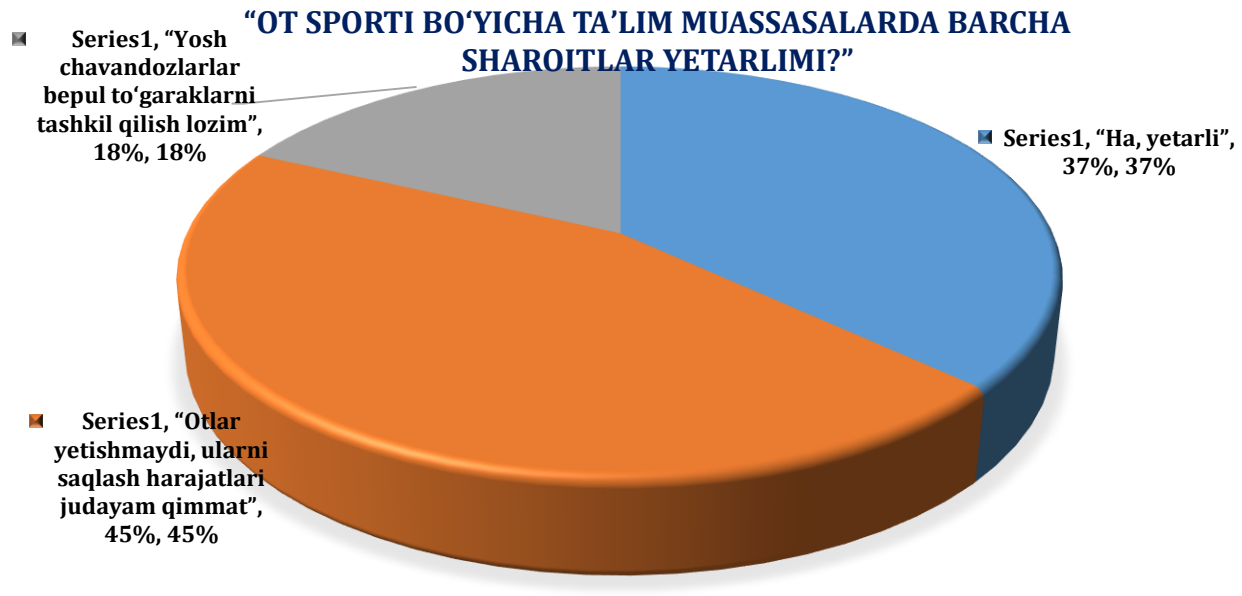

2-rasm. Murabbiylarning “Ot sporti bo‘yicha ta’lim muassasalarda barcha sharoitlar yetarlimi?” nomli savolga bergan javoblari tahlili.

“Ot sporti maktabida ta’lim sifatini qanday baholaysiz?” degan savolga 25% “O‘quv adabiyotlari yetarli emas”, 31% “Zamonaviy o‘qitish va o‘rgatish uslublarini joriy qilish lozim”, 19% “Chavandozlar uchun jismoniy sifatlarni rivojlantirish mashqlarini takomillashtirish zarur” hamda 25% “Qo‘shimcha ichki musobaqalarni ko‘paytirish kerak” deb javob berishgan (3-rasmga qarang).

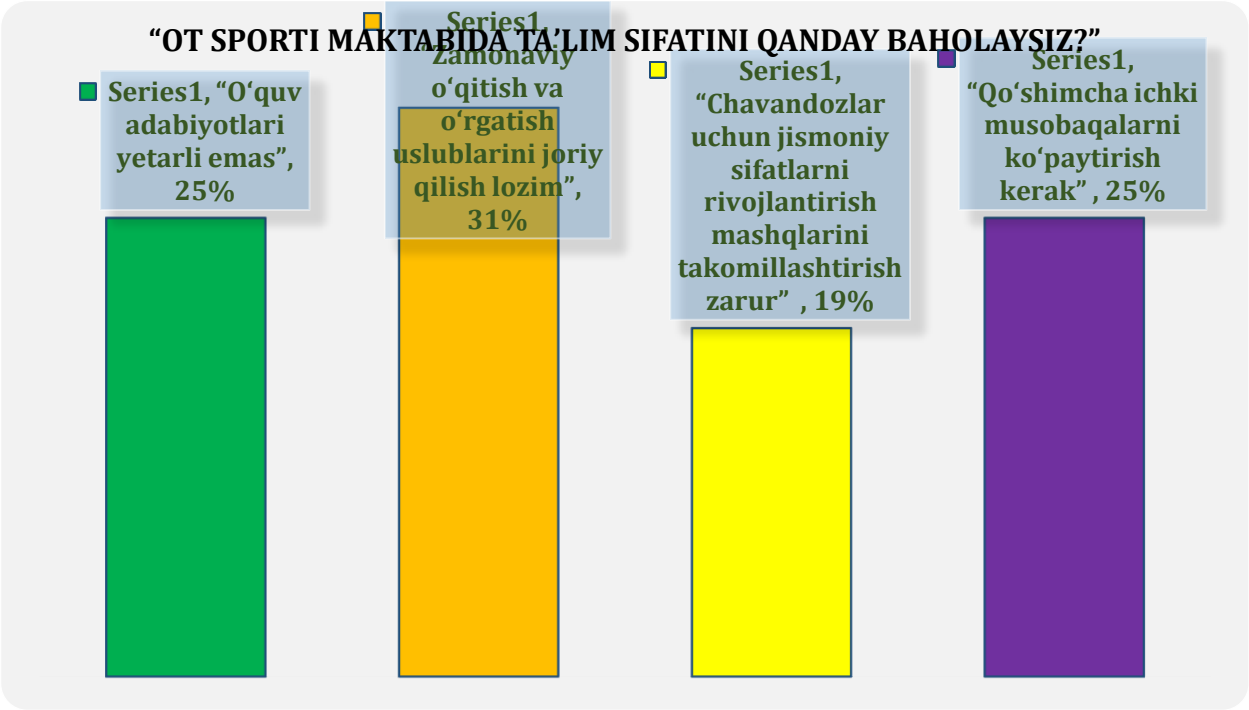

3-rasm. Murabbiylarning “Ot sporti maktabida ta’lim sifatini qanday baholaysiz?” nomli savolga bergan javoblari tahlili.

Murabbiylar “Yosh chavandozlar jismoniy tayyorgarligida qanday muammolar bor?” degan savolimizga 15% “Jismoniy tayyorgarligi qoniqarli emas?”, 41% “Ot bilan muomala qilish tajribasi va qiziqishi yetarli emas” hamda 17% “Ot ustida muvozanatini saqlashdagi tajribasizligi” hamda 27% “Yosh chavandozlarda psixologik tayyorgarlik yetarli emas” deb javob berishgan (4-rasmga qarang).

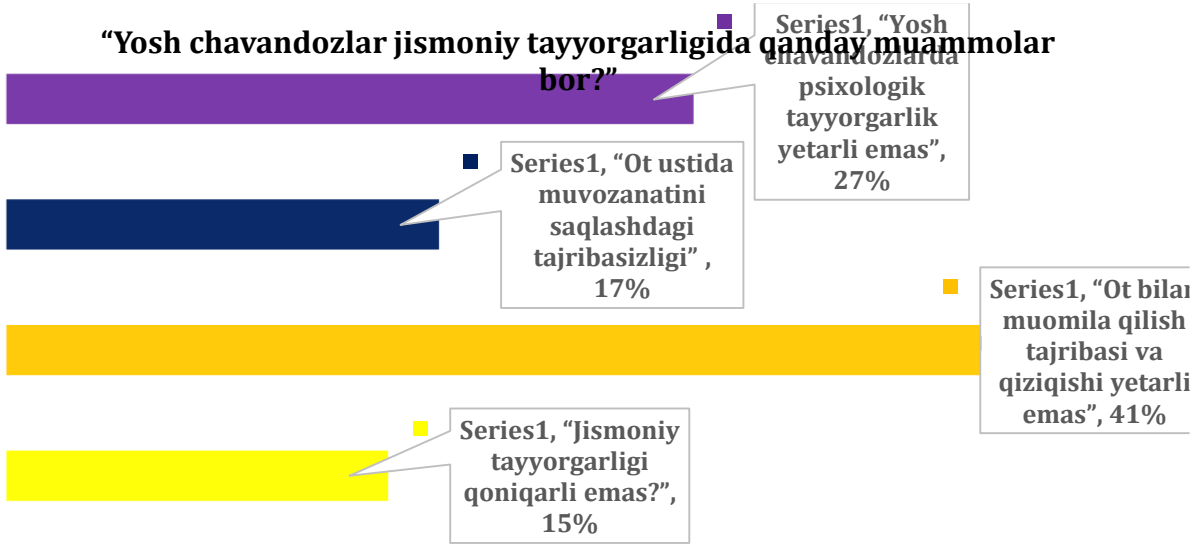

4-rasm. Murabbiylarning “Yosh chavandozlar jismoniy tayyorgarligida qanday muammolar bor?” nomli savolga bergan javoblari tahlili.

Biz tomonimizdan ishlab chiqilgan uslubiyatni (to‘g‘ri qomat va o‘tirishni (qo‘nishni) shakllantirish, jismoniy sifatlarni rivojlantirishga qaratilgan vositalar samaradorligini oshirish uchun mashqlar majmuasi) yosh chavandozlar tayyorgarligiga joriy etilishi chavandozning harakat koordinatsiyasi va muvozanatini takomillashtirishga, mushak apparatini mustahkamlashga, alohida mushak guruhlarini navbatma-navbat taranglash va bo‘shashtirish mahoratini rivojlantirishga yordam beradi. To‘g‘ri qomat muvozanatlangan va erkin o‘tirishga erishish orqali egallanadi, natijada asta-sekin shaxsiy individual ot minish stili (usuli) shakllanadi.

Yosh sportchilar sport karyeralarini boshlagan vaqtda o‘z iste’dodlarini yaqqol namoyon etadilar, biroq yosh ulg‘aygan sari ulardan ba’zilari, ya’ni sanoqlilarigina olimpiyada shohsupasiga ko‘tariladilar. Ot sportining eng ustun jihatlaridan biri shundaki, chavandozlar qariyalik davrigacha musobaqalarda muvaffaqiyatli ishtirok etishlari mumkin.

Ot minish barcha bolalar, shu jumladan nevrologik qiyinchiliklar oqibatidagi ortiqcha qo‘zg‘aluvchanlik va giper faol kabi keskin emotsional reaksiyalar bilan muammoli bolalar uchun ham foydali hisoblanadi. Ot bilan muloqot tinchlantiradi va bir vaqtning o‘zida kichik sportchini erkin bo‘lishiga yordam beradi, bolaga qulaylik hissini beradi va stressni bartaraf etadi. To‘g‘ri qomat va barcha mushak guruhlarini mutanosib rivojlanishi esa organizmda asosiy tizimlarni sog‘lomlashtirishga xizmat qiladi. Masalan, hatto shifokorlar BSF (DSP) kasalligini davolash imkoniyati sifatida ot sportini tavsiya qiladilar.

Ot minish insonga nafaqat jismoniy yuklama olishga yordam beradi, balki uning kayfiyatini yaxshilaydi va ijobiy taassurotlarga to‘ldiradi. Ot minish – yerdan uzilmasdan uchish hissini tuyish imkoniyatini yaratadi! Bunday mehribon va aqlli hayvonlar bilan muloqot stress, hayajon, vahima kabi hissiyotlarni bartaraf etadi. Ot minish odamga shaharning bir xil kundalik hayotidan keyin o‘zini tabiatni bir qismi sifatida his qilishga yordam beradigan eng yaxshi

vositalardan biri hisoblanadi. Shuningdek, otni boshqarish koʻnikmalarini muvaffaqiyatli egallash chogʻida paydo boʻladigan oʻz kuchiga ishonch va oʻz xatti-harakatlarini toʻgʻri baholay olish kabi tuygʻularni oshirish psixologik salomatlikning eng muhim boʻgʻimidir.

Psixologik muammolar va ularni hal etish. Har qanday sport turida ma'lum uslubiyatlar boʻyicha sportchini tayyorlash va uni sportchi sifatida shakllantirish deyarli hech qachon bir marta yoki doimiy shkalaga ega emas. Ayniqsa sportchi mukammal tayyorgarlikka ega, biroq u otsiz hech kim emasligi yaqqol namoyon boʻluvchi ot sportida.

Eng keng tarqalgan muammolardan biri bolaning ot oldida yoki otdan qoʻrqishidir.

Ot oldida qoʻrquv bu me'yor hisoblanadi va uni kutish lozim. Umuman olganda qoʻrqish hissi unchalik ham xavfli emas, chunki u oʻzini-oʻzi asrash instinkti bilan oldindan belgilangan boʻlib shu sababli biz yashashda davom etamiz. Hamma otdan ma'lum darajada qoʻrqadi, ammo mazkur qoʻrquv sport natijalariga erishish uchun xalaqit bersa, demak yordam soʻrash vaqti kelgan boʻladi.

Qoʻrquv hissi koʻpincha mashgʻulotlar vaqtida oʻtib ketadi, chunki biz bolani asta-sekin, qismlarga ajratilgan holda mashgʻulotga jalb etamiz. Mashgʻulotlardan keyin bolalar otlar bilan muloqot qiladilar-uni tozalaydilar, yoz oylarida choʻmiltiradilar. Qoʻrquv ham vaqt oʻtishi bilan oʻz-oʻzidan yoʻqoladi. Qoʻrquv hissi koʻpincha mashgʻulot vaqtida paydo boʻladi, chunki biz bolaga asta-sekin, ohista alohida qismlar boʻyicha dars oʻtish orqali ta'sir koʻrsatamiz. Bolalar darslardan keyin ot bilan muloqot qiladilar uni tozalaydilar, yoz faslida choʻmiltiradilar. Va asta-sekin vaqt oʻtib qoʻrquv hissi ham mutlaqo yoʻqolib ketadi.

Hozirgi kunda "psixologik tayyorlanganlik" yoki "psixofunksional tayyorlanganlik" ma'nosi ostida funksional tayyorgarlikning tarkibiy qismi sifatida koʻrib chiqiladigan mashgʻulot va musobaqalarning ekstremal sharoitlarida sport faoliyatini ishonchli va mukammal bajarilishiga bogʻliq boʻlgan sportchi shaxsining ruhiy sifatlari va qobiliyatlarini kompleks rivojlanish darajasi tushuniladi.

Yosh chavandozlar uchun eng muhim ruhiy sifatlar va xususiyatlarni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar mashgʻulot tuzilmasiga integratsiyalanadi va oʻziga xususiyatga hamda ma'lum psixofunksional yoʻnalishga ega boʻlib, boshqa koʻnikma va sifatlarni shakllantirishga zid emas.

Psixofunksional holatni optimallashtiruvchi mashqlar va usullar mashgʻulot yuklamasigacha, chigil yozdi mashqlari vaqtida, mashqlar orasidagi pauzalarda, mashgʻulotning yakuniy qismida va jismoniy yuklamadan keyin bajariladi.

Xulosa. Aynan ot sportiga mansub maxsus faoliyat uchun muhim ruhiy sifatlarni maqsadga muvofiq rivojlantirish va maxsus tanlangan mashqlar va usullar orqali psixofunksional holatni optimallashtirish koʻnikmalarini shakllantirish yosh sportchilarni nafaqat psixologik tayyorgarlik darajasini oshirishga xizmat qiladi, balki texnik, funksional tayyorgarlikni oʻstirishga, uning negizida jismoniy tayyorgarlikni rivojlantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Артамонова Л. Учебник по выездке спортивной лошади. Формула успеха. - М.: Аквариум-Принт, 2014.-240 с.
2. Бойкова М.В. Обоснование системы "всадник-лошадь" с учетом соматометрических показателей для управления тренировочным процессом спортсменов-конников. Автореф.дис..канд. пед. наук.- Малаховка: 2000.-21 с.

3. Blanchard S. The Power of Positive Horse Training: Saying Yes to Your Horse. Howell Equestrian Library. 2005.-187 p.
4. Власенко Н. Лошади. Большая энциклопедия. М: АСТ, 2013. - 226 с.
5. Волынский С.М. Тренировка и выездка лошадей. М.: ООО Издательство АСТ; Донецк: Сталкер, 2004.-285 с.
6. Williams Gail, McKenna Alexa, Clayton Hilary (Foreword). Horse Movement: Structure, Function and Rehabilitation. JA Allen, 2014.-267 p.
7. Гончарова О.В. Контрольно-нормативные требования физической подготовки спортсменов / Учебное пособие. – Ташкент: Лидер Пресс, 2011. – ст. - 17. – 264 с.
8. Гончарова О.В. Ёш спортчиларнинг жисмоний қобилиятларини ривожлантириш. Ўқув қўлланма. ЎзДЖТИ. Т.: 2018, – 172 б.
9. Горская Н.И. Коневодство и конный спорт - две части единого целого //Коневодство и конный спорт - научно-производственный, спортивно-методический журнал. 2022– №1 – С.30-31.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

INTERNATIONAL EXPERIENCE IN DESIGN EDUCATION: ANALYSIS OF CURRICULA AND PEDAGOGICAL APPROACHES

Toshtemirova Mohichehra G'olibjon qizi
Uzbekistan-Finland Pedagogical Institute
Master's Student in the Field of Engineering Graphics and Design Theory
E-mail: mokhitash@gmail.com

Abstract. In recent years, design sectors in developed countries have rapidly advanced, leading to a significant increase in demand for professional designers. This article provides an analytical study of the key factors driving this trend and its impact on educational systems. Additionally, it highlights the experiences of leading countries with strong traditions in fashion design education. The research findings contribute to a deeper understanding of contemporary trends in design education and its future prospects.

Keywords: design education, international experience, educational programs, pedagogical approaches, innovative education, practical integration.

DIZAYN TA'LIMINING XALQARO TAJRIBASI: O'QUV DASTURLARI VA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR TAHLILI

Toshtemirova Mohichehra G'olibjon qizi
O'zbekiston-Finlandiya Pedagogika Instituti
Muhandislik grafikasi va dizayn nazariyasi yo'nalishi magistranti

Annotatsiya. So'nggi yillarda rivojlangan davlatlarda dizayn sohalari jadal sur'atlar bilan taraqqiy etmoqda, bu esa dizayner mutaxassislarga bo'lgan talabning sezilarli darajada oshishiga olib kelmoqda. Mazkur maqolada ushbu jarayonning asosiy sabablari va uning ta'lim tizimlariga ta'siri tahlil qilinadi. Shuningdek, libos dizayni ta'limida yetakchi an'analarga ega bo'lgan davlatlarning ilg'or tajribalari ham batafsil yoritilgan. Tadqiqot natijalari dizayn ta'limining zamonaviy rivojlanish tendensiyalarini va kelajakdagi istiqbollarini anglashga yordam beradi.

Kalit so'zlar: dizayn ta'limi, xalqaro tajriba, o'quv dasturlari, pedagogik yondashuvlar, innovatsion ta'lim, amaliy integratsiya.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N45

Kirish. Zamonaviy jamiyatda dizayn nafaqat estetikani ifodalash vositasi, balki sanoat, marketing, IT va ta'lim sohalarining ajralmas qismi sifatida e'tirof etilmoqda. Shuning uchun dunyoning yetakchi oliy o'quv yurtlarida dizayn yo'nalishidagi ta'lim dasturlari zamonaviy mehnat bozoriga moslashtirilgan, interaktiv va innovatsion pedagogik metodlar asosida shakllantirilmoqda.

Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi [8] Prezidentning PQ-2909-sonli qarori oliy ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlarni belgilaydi. Mazkur qarorda har bir oliy ta'lim muassasasining jahondagi yetakchi ilmiy-ta'lim muassasalari bilan hamkorlik aloqalarini o'rnatish, o'quv jarayoniga xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan ilg'or pedagogik texnologiyalar, o'quv dasturlari va o'quv-uslubiy

materiallarni keng joriy qilish, yangi avlod o‘quv adabiyotlarini yaratish va ularni oliy ta’lim muassasalarining ta’lim jarayoniga keng tatbiq etish, pedagog kadrlarning kasb mahorati sifati va saviyasini uzluksiz yuksaltirish, xorijda pedagog va ilmiy xodimlarning malakasini oshirish va stajirovkasini o‘tkazish, oliy ta’lim muassasalari bitiruvchilarini PhD va magistratura dasturlari bo‘yicha o‘qitish kabi ustuvor vazifalar belgilangan.

Adabiyotlar tahlili. “Dizayn” so‘zi ingliz tilida dastlab “reja tuzish”, “loyiha ishlab chiqish” ma’nolarini anglatgan. Biroq, XX asrning o‘rtalarida, ayniqsa 1940–1960-yillarda, dizayn sohasining o‘ziga xos yo‘nalish sifatida shakllanishi boshlandi. Bu davrda dizayn faqat estetik jihatdan go‘zal mahsulotlar yaratishdan tashqari, funksional, ijtimoiy va iqtisodiy jihatlarni ham o‘z ichiga olgan kompleks faoliyatga aylandi. 1960-yillar dizayn sohasida muhim o‘zgarishlar davri bo‘ldi. Bu davrda dizaynning ilmiy asoslari ishlab chiqildi, tizimli yondashuvlar rivojlandi va dizayn ilmiy soha sifatida tan olindi. Masalan, 1963–1964-yillarda L. Brüs Arxer tomonidan yozilgan “Systematic Method for Designers” asari dizaynning tizimli yondashuvini ishlab chiqdi. Shuningdek, 1962-yilda Londonda bo‘lib o‘tgan “Systematic and Intuitive Methods in Engineering, Industrial Design, Architecture and Communications” konferensiyasi dizayn metodlari harakatining boshlanishiga sabab bo‘ldi [2].

Xalqaro dizayn ta’limi dasturlari turli pedagogik yondashuvlarni o‘z ichiga oladi, ularning samaradorligi va qo‘llanilishi ta’lim tizimining maqsadlariga va talabalar ehtiyojlariga bog‘liqdir. Quyida asosiy pedagogik yondashuvlar keltirilgan:

1. Design-Based Learning (DBL) [4]. DBL — bu o‘quvchilarga haqiqiy muammolarni hal qilish orqali o‘rganishga asoslangan pedagogik yondashuvdir. Bu yondashuvda talabalar dizayn jarayonlarini o‘rganish orqali ijodkorlik va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, DBL talabalarga chuqurroq o‘rganish va 21-asr ko‘nikmalarini rivojlantirishda natijali;

2. Project-Based Learning (PBL) [10]. PBL - bu o‘quvchilarga haqiqiy loyihalar orqali o‘rganishga imkon beruvchi yondashuvdir. Dizayn ta’limida PBL talabalarga amaliy tajriba orttirishga, jamoada ishlashga va muammolarni hal qilishga yordam beradi va PBL talabalarning ijodkorlik va muammolarni hal qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muvaffaqiyatli;

3. Sustainable Design Pedagogy [11]. Barqaror dizayn ta’limi — bu ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarni hisobga olgan holda dizayn qilishni o‘rgatishdir. Tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, barqaror dizayn ta’limi talabalarni barqarorlik prinsiplari asosida dizayn qilishga o‘rgatishda samarali;

4. Inclusive Design Pedagogy [5]. Inklusiv dizayn ta’limi - bu barcha insonlarning ehtiyojlarini hisobga olgan holda dizayn qilishni o‘rgatishdir. Ushbu ta’lim talabalarni turli ehtiyojlarga muhtoj bo‘lgan insonlar uchun dizayn qilishga o‘rgatishda unumli natijalar beradi.

Muhokama va natijalar. Bugungi kunda dizayn sohasining jadal rivojlanishi quvonarli holdir. Ayniqsa, dizayn obyektlarini loyihalash jarayonlarida innovatsion va nanotexnologiyalar, zamonaviy dasturiy ta’minotlar, shuningdek, samarali marketing strategiyalaridan foydalanish ushbu sohaning ilmiy va amaliy salohiyatini yanada oshirmoqda. Aniqki, bunday yutuqlarga erishish, avvalo, dizayn yo‘nalishidagi ta’lim tizimlarining modernizatsiya qilinishi, ularda zamonaviy texnologiyalar va konseptual yondashuvlar asosida shakllangan texnik-ijodiy prinsiplarning samarali joriy etilayotgani bilan uzviy bog‘liqdir.

Mazkur tendensiyalar tahlilida, xususan, Italiya, Yaponiya, AQSh, Fransiya kabi rivojlangan davlatlardagi dizayn ta’lim muassasalarida qo‘llanilayotgan yondashuvlar, ta’lim konsepsiyalari va ularning o‘quv-amaliy dasturlari misolida tahlil va taqqoslar olib borildi.

Birinchi, Italiyaning san’at, madaniyat va arxitektura tarixida muhim o‘rin tutuvchi, ayniqsa, “Uyg‘onish davri” ning beqiyos markazlaridan biri sifatida mashhur Florensiya shahrida joylashgan Polimoda [7] xususiy moda oliygohi o‘quv dasturlariga alohida to‘xtalish joiz. Muassasa moda dizayni, moda biznesi va moda marketingi bo‘yicha yo‘nalishlarni taklif etadi. Oliygohga 1986-yilda asos solingan, dastlab Politexnikum ko‘rinishida faoliyat yurita boshlagan. Oliygoh jamiyat uchun barqaror va axloqiy moda amaliyotiga qaratilganligi bilan mashhur va uning kuchli sanoat aloqalari talabalarga qimmatli amaliyot va o‘qishni tugatgandan so‘ng kadrlarga ish imkoniyatlarini taqdim etadi. Polimodada dizayn, menejment va texnologiya bo‘yicha bakalavriat, aspirantura va doktorlik dasturlari mavjud. Bakalavriat dasturi, o‘rta maktabni tamomlagan va modaning turli sohalarida ekspert va batafsil tayyorgarlikni olishni xohlovchi yoshlar uchun ideal fanlar to‘plami. Har yili olingan bilimlarga asoslanib, ushbu kurslar oxirida talabalarning kasbiy sharoitda ko‘nikmalarini yanada rivojlantirish uchun 3 oylik amaliyot dasturi mavjud.

Moda bo‘yicha bakalavriat fanlari: Moda uchun raqamli strategiya, Moda dizayni, Moda biznesi, Moda san’ati yo‘nalishlari, Moda uslublari, Moda marketingi boshqaruvi, Tikuvchilik dizayni, Moda aksessuarlari dizayni, Mahsulot ayirboshlash boshqaruvi, Moda dizayni boshqaruvi; Magistr ta’lim dasturi fanlari: Moda asoslari, Brend boshqaruvi, Savdo-sotiq va tashkiliy qism, Moda bo‘yicha suhbatlar kabi asosiy ta’lim fanlaridan iborat

Polimodaning boshqa ta’lim maskanlaridan asosiy farqli jihati, Moda olamining har qanday sohasida uni reklama qilish, marketing, iqtisodiy menejment, inson resurslari, sotish, tayyor mahsulotni shaxslararo va yoki chakana savdo orqali ommaga sotish borasidagi bilim-ko‘nikmalarni talabalarga berishni o‘z oldiga ustuvor vazifa sifatida qo‘ygan.

Ikkinchi oliygoh, Yaponiyadagi Bunka Fashion College [3] 1919-yilda Isaburo Namiki tomonidan ayol-qizlarni tikuvchilik bo‘yicha o‘qitish uchun ochilgan. 1936-yilda, Bunka Fashion College nomini olib, Yaponiyadagi ilk moda jurnali Soenda ushbu oliygoh to‘g‘risida chop etilgan. Oliygoh faoliyatini endi boshlagan paytida jamiyatdagi iqtisodiy tanglikning oldini olish maqsadida xalqqa o‘z-o‘zini tayyor kiyim bilan ta’minlash borasida bilim-ko‘nikma bera boshladi; 1960-yildan buyon, Kenzo Takada va Yohji Yamamoto kabi dizaynerlar faoliyati oliygoh mavqeyini oshirib kelmoqda. 2000-yildan buyon Oliygoh o‘z oldiga barqaror va global bo‘luvchi Moda industriyasini barpo qilishni maqsad qilgan. Bunka moda dizayni, moda texnologiyasi, moda marketingi, moda aksessuarlari va to‘qimachilikka qaratilgan dasturlarga ega. 2012-yilda Bunka Gakuen universiteti, kollej bilan bog‘langan qo‘shni oliy ta’lim instituti chet ellik talabalarga mo‘ljallangan Moda tadqiqotlari bo‘yicha magistratura yo‘nalishini ochdi. Bu kurs Global moda konsentratsiyasi deb atalib, to‘liq ingliz tilida o‘qitiladi.

Oliygohning boshqa xorij ta’lim tizimidan farqlari, talabalar har yili haqiqiy jismoniy figuralar ustida ishlashga intilib, har yangi o‘quv yilida aholi o‘rtacha o‘lchovlarini aks ettiruvchi yangi manekenlar yaratiladi va barcha talabalardan inson tanasining shaklidan kelib chiqqan holda yaratilgan kiyimda harakatlanish qulayliklari va yoki kamchiliklari ustida amaliy va real hayotda qo‘llash tamoyili qat’iy talab etiladi. Bunka maktabi o‘z ta’limida Satori va Kayzenni qadrlaydi (Buddizm dinida Buddaga misol qilinib borliqni chuqur anglashni anglatadi). Faqat

magistratura dasturi ingliz tilida olib boriladi, bakalavriat talabalari yapon tilini bilish imtihonidan o‘tishlari kerak va talabaga yarim kunlik ishlashga ham ruxsat berilmaydi.

Uchinchi muassasa, AQShdagi birinchi raqamli dizayn Universiteti Parsons [9] bugungi kunda ilg‘or o‘quv dasturlari orqali mashhur. 2021-yilda Forbes jurnali Parsonsni AQSHdagi eng top dizayn maktabi deb topib, libos dizayni bo‘yicha ta’lim dasturi alohida e’tirof etilgan. Parsons libos dizayni, interyer dizayni, reklama, grafik dizayn va yorug‘lik dizayni bo‘yicha dasturlarni taklif qilgan Amerikadagi birinchi Universitet. U 1970-yilda yangi maktab bo‘limlaridan biriga aylangan xususiy milliy tadqiqot universiteti bilan hamkorlik qilgan birinchi va yagona xususiy san’at va dizayn maktabi bo‘lib qolmoqda.

Parsons ta’lim tizimi metodikasiga ko‘ra:

1. Fanlararo, loyihani amaliyotda qo‘llashga asoslangan tizim markazda bo‘lib, talabalarni turli o‘rin va tabaqadagi jamiyat uchun libos dizayni imkoniyatlarini qo‘llash, qayta ko‘rib chiqish va muammolarni turli nuqtai nazardan ko‘rib chiqishga undaydi;
2. Parsons talabalari birinchi yilidan boshlab 2D, 3D va 4D ishlab chiqarish va tasvir yaratishda turli xil analog va raqamli texnologiyalar bilan tanishadilar;
3. Ta’limning keyingi yillarida talabalar o‘zlarining texnologik ko‘nikmalarini yanada takomillashtiradilar, shu bilan birga o‘z fanlariga xos bo‘lgan ko‘nikmalarga ega bo‘lishadi. Texnologiya va jihozlardan foydalanish studiyada o‘qitishning keng kontekstiga kiritilgan, shuning uchun talabalar ushbu qobiliyatlarni qanday qilib eng yaxshi qo‘llashni va ulardan foydalanish natijalarini o‘rganishda ega bo‘lishadi;
4. Eng zamonaviy jihozlar va texnologiyalarga investitsiyalarni davom ettirish maktab uchun ustuvor vazifadir. Parsons hozirda barcha fanlar va dasturlar bo‘yicha ishlab chiqarishni qo‘llab-quvvatlash uchun 30 000 kvadrat futlik zamonaviy ishlab chiqarish markazini qurmoqda. Raqamli texnologiyalar va jismoniy hunarmandchilikning eng ilg‘or, barqaror amaliyotlarini qo‘llab-quvvatlash uchun mo‘ljallangan ,,Making” markazi 3D bosib chiqarish, prototiplash, modellashtirish, bosma nashr qilish, ishlab chiqarish, qurish, hisoblash, frezalash, muhandislik va boshqa ko‘plab vositalar va ko‘nikmalarni taqdim etadi.

Ushbu oliygoh ta’lim to‘lovi yuqoriligi bilan ham boshqa xorij universitetlaridan ajralib turadi, to‘lov (yiliga): $56,244. To‘lovlar o‘z ichiga yashash joyi, o‘quv qurollari, darsliklar, transportdan foydalanish,kutubxona xizmati, sport binolari, darsxonalar, texnologiya jihozlari, sog‘liqni saqlash bo‘yicha ofertalar bilan ta’minlovchi — *sticker price*dan ham iborat va jami to‘lov — $75,285.

Shu bilan birga, Parsons barcha yoshdagi talabalar va bolalar uchun turli xil dasturlarni taklif qilishi bilan ajraladi:

1. Nyu-York va Parijda yozgi intensiv o‘qish (kollejgacha va kollej darajasida);

2. Uzluksiz ta’lim (sertifikat dasturlari va kattalar uchun umumiy san’at va dizayn ta’limi);

3. Parsons Pre-kollej akademiyasi (yoshlar uchun sertifikat dasturlari va umumiy san’at va dizayn ta’limi, 4-12 sinflar).

To‘rtinchi oliygoh, Fransiyadagi Istituto Marangoni Paris [6] Domeniko Dolce (Dolce & Gabbana), Franko Moschino (Moschino), Alessandra Facchinetti (Tod’s) kabi moda yetakchilariga ta’lim bergan, jahon miqyosidagi ilg‘or ta’lim muassasasidir.

2022-yilda Dizaynerlar va modelerlarni tayyorlovchi dunyo bo‘ylab eng ilg‘or ta’lim muassasalari orasida 20-o‘rinni egallagan. Marangoni instituti 1935-yilda Milanda tashkil etilgan. Bu dunyodagi eng nufuzli va eng qadimgi moda, dizayn va san’at universitetlaridan biri. Bugungi kunda Marangoni filiallarida to‘rt mingga yaqin kishi tahsil oladi. Institut kampuslari zamonaviy moda va dizayn poytaxtlarida joylashgan: Milan, Florensiya, London, Parij va boshqalar.

Instituto Marangoni o‘z talabalariga quyidagi asosiy 3 ta mutaxassisliklar bo‘yicha ta’lim beradi: moda dizayni, moda uslubi, moda sanoati. Yetakchi moda uylari bilan hamkorlik tufayli universitet talabalarga ish topishda yordam beradi. Karyera qurishda Institut markaziy qo‘shimcha mutaxassislari rezyume yozish va suhbatdan o‘tish bo‘yicha tavsiyalar beradi.

Bitiruvchilar moda dizayneri, mahsulot menejeri, studiya direktori va marketing menejeri kabi mutaxassisliklar bo‘yicha ko‘plab mashhur brendlarda ishlashlari mumkin. Marangoni institutining o‘z oldiga qo‘ygan maqsad va vazifasi butun dunyo madaniyatlari, g‘oyalari va uslublarini birlashtirishdan iborat. Institut bitiruvchilari moda va interyer dizayni sohasidagi innovatsiyalarning mohiyatini belgilab beruvchi, “Italiyada ishlab chiqarilgan” jumlasiga yangicha ma’no beruvchi mutaxassislarning butun jamoasini tashkil etadi.

Italiya, Yaponiya, AQSh, Fransiya moda ta’limi: asosiy farqlarini alohida taqqoslaydigan bo‘lsak, *akademik yondashuv*ga ko‘ra, Yaponiya va AQShdagi moda ta’limi amaliy va texnik ko‘nikmalarga asoslanadi. Bu yerda o‘quv jarayoni real sanoat ehtiyojlariga moslashtirilgan bo‘lib, talabalarga amaliyot o‘tash, sanoat mutaxassislari bilan ishlash imkoniyatlari keng taqdim etiladi. Italiya va Fransiya moda ta’limi esa ko‘proq nazariyaga, innovatsion va eksperimental dizaynga e’tibor qaratadi. Bu yondashuv talabalarning estetik va badiiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

*Ta’lim dasturi va davomiyligi*ga ko‘ra, AQShda moda sohasida to‘rt yillik bakalavriat asosiy ta’lim shakli bo‘lib, dizayn, merchandayzing, marketing, menejment kabi yo‘nalishlarda chuqur ixtisoslashuv ko‘zda tutiladi. Italiya, Fransiya, Yaponiyada esa qisqaroq, ko‘proq amaliyot tatbiq etishga asoslangan loyihalar asosida ishlash va diplom yoki sertifikat bilan yakunlanadigan mutaxassislik kurslari keng tarqalgan.

*Sanoat bilan integratsiya*ga ko‘ra, Italiya va Fransiya oliy ta’limi nufuzli universitetlar atrofida – Parij, Milan va London kabi shaharlarda sanoat aloqalarini shakllantirgan, AQShda ta’lim muassasalari ko‘pincha Nyu-York va Los-Anjeles kabi moda markazlarida joylashgani sababli, talabalar ishlab chiqarish, ko‘rgazma va moda brendlari bilan bevosita hamkorlik qilish imkoniyatiga ega. Yaponiya dizayn yo‘nalishi talabalari esa asosan mashhur moda brendlari Uniqlo, Issey Miyake, Comme des Garçons bilan birgalikda loyihalar ustida ishlaydi. Real mijozlar uchun dizaynlar ishlab chiqiladi va baholanadi.

Xulosa. Dizaynning ta’lim tizimidagi yuqorida tahlil qilingan davlatlar tajribasi hamda ulardagi aktual o‘qitish metodlari rivoji hozirgi kunda o‘quv jarayonlari davomida talabalar tomonidan yaratilayotgan san’at va ishlab chiqarish jarayonlari mahsuli sifatidagi libos modellarida ifodalanuvchi obrazlilik, tizimlilik va innovatsion xususiyatlarga ega bo‘lgan loyihalash madaniyati belgilarining yangi texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan nazariy asoslarini shakllantirish hamda ularni amaliyotda tatbiq etish yo‘nalishlarining poydevorini tashkil etadi.

Italiya, Yaponiya, AQSh, Fransiya kabi rivojlangan xorij davlatlari ta’lim tizimi va o‘quv dasturlari tahlili bilan tanishar ekanmiz O‘zbekiston moda va libos dizayni ta’lim tizimini

rivojlantirishda yuqoridagi davlatlar oliygohlari tajribasidan quyidagi jihatlarni olish va amaliyotda qo‘llab ko‘rish taklifi maqsadga muvofiq:

1. Amaliy va sanoatga yo‘naltirilgan yondashuv – Yaponiya va AQSh tajribasi asosida talabalarni moda sanoati vakillari bilan erta tanishtirish, amaliyot va interaktiv loyihalarni keng joriy etish;
2. Ijodiy va nazariy asosning uyg‘unligi – Yevropa modelidan ilhomlanib, talabalarga ijodiy yondashuv, konseptual fikrlash va san’at asoslari bo‘yicha chuqur bilim berishni ta’minlash;
3. Qisqa muddatli, ixtisoslashgan kurslar – Italiya va Fransiya ta’lim tizimida qo‘llaniluvchi qisqa muddatli, diplomli va xalqaro tan olingan sertifikat dasturlarini yo‘lga qo‘yish orqali mehnat bozoriga tez moslashuvchi kadrlar tayyorlash mumkin;
4. Hududiy moda markazlari bilan hamkorlik – Toshkent, Samarqand yoki Buxoro kabi shaharlarda moda-klasterlar tashkil etib, mahalliy dizaynerlar va ishlab chiqaruvchilar bilan integratsiyalashgan ta’lim muhitini yaratishga e’tiborni qaratish maqoladan ko‘zlangan asosiy maqsaddir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Arxer, L. Brüs. Systematic Method for Designers. – London, 1963–1964. – 150 b.
2. Arnold, J. E. Creative Engineering: Promoting Innovation by Thinking Differently. – Stanford, 1959. – 200 b.
3. Bunka Gakuen University. Master's Program in Clothing Science Studies // https://web.archive.org/web/20150517091859/http://www.bunka-fc.ac.jp/english/departments/clothing_science.html
4. Design-based learning // Wikipedia // https://en.wikipedia.org/wiki/Design-based_learning
5. Inclusive Design Education for AI and Accessibility // arXiv.org: https://arxiv.org/abs/2403.15402
6. Institut Marangoni. Institut Marangoni Paris // https://www.istitutomarangoni.com/en/schools/paris
7. Istituzioni autorizzate a rilasciare titoli di Alta Formazione Artistica, Musicale e Coreutica (art.11 DPR 8.7.2005, n.212) (in Italian) / Ministero dell'Istruzione, dell'Università e della Ricerca. – Mart 2015-yil holatiga ko‘ra.
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida : O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 2017-yil 20-aprel, PQ–2909-son / O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti. – Toshkent, 2017. – 6 b. // https://president.uz/oz/lists/view/420
9. Parsons School of Design. – Nyu-York, 1896. // https://www.newschool.edu/parsons/
10. Pedagogical Approaches for Sustainable Fashion Design Curriculum: A Systematic Literature Review // https://www.researchgate.net/publication/378440053
11. Telenko, C., Currano, R., Seepersad, C. Sustainable design education: A review of international progress and future needs // Sustainability. – 2022. – Vol. 14, Issue 15. / / https://www.mdpi.com/2071-1050/14/15/9485

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

OPPORTUNITIES FOR ENHANCING CREATIVE THINKING OF STUDENTS IN TECHNICAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: PRACTICE AND EXPERIENCE

Rakhmonova Dilnura Saidovna
Senior Lecturer, Department of languages and humanities,
Andijan State Technical Institute

Abstract. This article discusses the urgent issues of developing creative thinking skills in students of technical higher education institutions. The effectiveness of modern pedagogical technologies, practical assignments, project-based learning, and interactive methods in fostering creative thinking is analyzed based on practical examples.

Keywords: creative thinking, technical education, innovative methods, practice, project-based learning.

TEXNIK OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TALABALARNING KREATIV FIKRLASHINI TAKOMILLASHTIRISH IMKONIYATLARI: AMALIYOT VA TAJRIBA

Rakhmonova Dilnura Saidovna
"Tillar va gumanitar fanlar" kafedrasi katta o'qituvchisi
Andijon davlat texnika instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada texnik oliy ta'lim muassasalarida talabalarning kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishning dolzarb masalalari yoritilgan. Kreativ fikrlashni rivojlantirishda zamonaviy pedagogik texnologiyalar, amaliy topshiriqlar, loyihaviy ta'lim, hamda interaktiv metodlardan foydalanish samaradorligi amaliy misollar asosida tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kreativ fikrlash, texnik ta'lim, innovatsion metodlar, amaliyot, loyiha asosidagi ta'lim.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N46

Kirish. Bugungi raqobatbardosh va tezkor o'zgarayotgan dunyoda texnik mutaxassislar nafaqat nazariy bilimlarga, balki kreativ fikrlash va yangicha yechimlar ishlab chiqish qobiliyatlariga ega bo'lishlari zarur. Kreativ fikrlash bugungi ta'limning muhim tarkibiy qismi bo'lib, ayniqsa texnik oliy ta'limda bu yondashuv ishlab chiqarish, dizayn, muhandislik kabi yo'nalishlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada texnik yo'nalishdagi talabalarda kreativ fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladigan pedagogik vosita va uslublar, shuningdek amaliy tajribalar tahlil etiladi.

Texnik oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar nafaqat o'z kasbiy bilimlariga ega bo'lishlari, balki yangicha fikrlash, ijodkorlik bilan muammolarga yechim topish, innovatsion g'oyalarni ilgari surish qobiliyatlariga ham ega bo'lishlari zarur. Shu nuqtai nazardan qaraganda, talabalar ongida kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Metodologiya. Kreativ fikrlash bu — mavjud bo‘lgan bilimlar asosida yangi, noodatiy va foydali g‘oyalarni ilgari surish, muammolarga yangicha yondashish, tanqidiy baholash va samarali qarorlar qabul qilish jarayonidir. Texnik sohalarda tahsil olayotgan talabalar uchun bu jarayon yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki muhandislik, axborot texnologiyalari, energetika, avtomatika kabi yo‘nalishlarda muammolar ko‘pincha noan’anaviy yondashuvni, ya’ni ijodkorlik va kreativ fikr asosida yechim topishni talab etadi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 21-iyundagi PQ–289-sonli qarorida oliy ta’limda innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish, talabalar faoliyatiga loyiha va amaliy topshiriqlarni ko‘proq kiritish, kreativ va tanqidiy fikrlashni shakllantirishga alohida urg‘u berilgan. Bu esa mazkur tadqiqotning dolzarbligini yanada oshiradi.

Kreativ fikrlash zamonaviy ta’limda eng muhim ko‘nikmalardan biri sifatida e’tirof etilib, inson faoliyatining barcha sohalarida muvaffaqiyat kalitiga aylanmoqda. Ayniqsa, ilmiy-texnik taraqqiyotning tez sur’atlar bilan rivojlanayotgan davrida kreativ fikrlash har bir mutaxassis uchun zaruriy kompetensiyalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Ilmiy adabiyotlarda “kreativ fikrlash”ga berilgan ta’riflar turlicha bo‘lsa-da, ularning barchasi umumiy mohiyatda – yangilikka intilish, mavjud bilim asosida noodatiy va samarali qarorlar chiqarish qobiliyatini anglatadi. Amerikalik olim E.P. Torrance kreativ fikrlashni “muammolarni sezish, ularni o‘rganish, yangicha yondashuvlar orqali yechim topish qobiliyati” sifatida ta’riflaydi [4; 58-b.]. Uning fikricha, kreativlik insonning tasavvur qilish, yangi bog‘lanishlarni yaratish, mavjud tafakkur doirasidan chiqib ketish salohiyatidir. Mashhur olim G. Alxutov esa kreativ fikrlashni “inson tafakkurining erkin, mustaqil, shablondan chetda turuvchi turi” deb ataydi. Uningcha, kreativ tafakkur orqali inson o‘z bilimlarini qayta ko‘rib chiqadi, muammoga yangicha ko‘z bilan qaraydi, yangi g‘oyalarni ilgari suradi [2; 112-b.]. Psixologik nuqtai nazardan, kreativ fikrlash — bu intellektual faoliyatning bir shakli bo‘lib, u asosan divergent fikrlash (bir necha yo‘nalishda fikr yurita olish), tasavvur, emotsional barqarorlik va motivatsiya kabi omillarga bog‘liq. Kreativlikning rivojlanishi uchun insonning individual qobiliyatlari, tashqi muhit, ta’lim olgan tizimi va uni o‘rab turgan ijtimoiy omillar muhim rol o‘ynaydi.

Pedagogik yondashuvlarda esa kreativ fikrlashni rivojlantirishda quyidagi mezonlar alohida ajratib ko‘rsatiladi:

- o‘quv jarayonining interaktivligi va ochiqligi;
- muammoli vaziyatlar yaratish orqali mustaqil qaror qabul qilishga undash;
- talabalarni mustaqil izlanish, loyiha ishlari, tadqiqot faoliyatlariga jalb qilish;
- fikr erkinligini rag‘batlantiruvchi metodlardan foydalanish (breynstorming, akvarium, “rol o‘ynash” mashqlari).

Texnik soha vakillari uchun kreativ fikrlash nafaqat ijodiy yondashuvni, balki samarali muammo yechimini, innovatsion g‘oyalarni ilgari surishni ham anglatadi. Masalan, bir muhandis texnik nosozlikka uchragan tizimni faqat standart usullar bilan emas, balki o‘z g‘oyasi orqali yangicha texnologik yechim topa olsa, u aynan kreativ fikrlash mahsuli sanaladi. Shuningdek, zamonaviy ishlab chiqarish jarayonlari, avtomatlashtirilgan tizimlar, sun’iy intellekt, kiberxavfsizlik kabi yo‘nalishlarda innovatsion tafakkur zaruratga aylangan. Bu esa texnik ta’lim tizimida o‘quv dasturlarini yangilash, amaliy topshiriqlarni ko‘paytirish, interfaol metodlar asosida darslarni olib borishni taqozo qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi tomonidan ishlab chiqilgan strategiyalarda ham kreativlik va innovatsion fikrlashni shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Jumladan, “Raqamli ta’lim” platformalari orqali talabalarning mustaqil fikrlashi va yangi g‘oyalar ilgari surishiga keng yo‘l ochilmoqda [1; 25–26-b.].

Xulosa qilib aytganda, kreativ fikrlash — bu o‘quvchi va talabaning intellektual salohiyatini faollashtiruvchi, uni zamonaviy mehnat bozorida raqobatbardosh kadrga aylantiruvchi asosiy omildir. Ayniqsa, texnik sohalarda bu ko‘nikma innovatsion taraqqiyotning negizi hisoblanadi.

Natijalar. Zamonaviy dunyoda texnologik taraqqiyotning jadalligi, raqamli iqtisodiyot, sun’iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlarning keng qo‘llanilishi texnik soha mutaxassislaridan faqat nazariy bilim emas, balki yangi g‘oyalarni ilgari surish, kreativ yondashuv orqali muammolarni hal etish qobiliyatini ham talab qilmoqda. Shu bois texnik oliy ta’limda kreativ fikrlashni rivojlantirish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir. So‘nggi yillarda butun dunyo bo‘ylab ishlab chiqarish, transport, tibbiyot, qurilish, axborot texnologiyalari, energetika kabi sohalarda ilg‘or texnologiyalar tez sur’atlarda rivojlanmoqda. Ayniqsa, to‘rtinchi sanoat inqilobi (Industry 4.0) doirasida robototexnika, Internet of Things (IoT), Big Data, blokcheyn va boshqa ilg‘or texnologiyalarning joriy etilishi yangi fikrlash tarzini talab qilmoqda. Ushbu jarayonda o‘zini anglashi, kreativ yondashuvi va muammolarga innovatsion qaror topa oladigan kadrlar eng yuqori qadrlanadi. Bu holat texnik yo‘nalishlarda tahsil olayotgan talabalar uchun yangi chaqiriqlarni yuzaga keltiradi. Ular nafaqat mavjud bilimlarni o‘zlashtirishlari, balki ularni tahlil qilish, yangi tizimlar yaratish, modellashtirish va muammoli holatlarga yangicha qarash orqali yechimlar taklif eta olishlari zarur. Masalan, mashinasozlik yo‘nalishida ishlab chiqarilayotgan mexanizmlarni energiyani kam sarflovchi shaklda yaratish uchun oddiy texnik bilimdan tashqari kreativ yondashuv ham zarur bo‘ladi [3; 74–75-b.]. Shu bois, zamonaviy texnologiyalar yaratgan yangi mehnat bozori real sharoitida, kreativ fikrlovchi mutaxassislar yuksak raqobatbardoshlikka ega bo‘ladi. Bunday sharoitda texnik oliy ta’lim muassasalari o‘z o‘quv jarayonlarini innovatsion va kreativ yondashuvlar asosida tashkil etishlari zarur.

Muhandislik va texnik yo‘nalishlardagi fanlar, ko‘p hollarda formulalar, algoritmlar va qat’iy standartlarga asoslanganligi sababli, talabalarda ijodiy fikrlash salohiyati ikkinchi planda qolib ketishi mumkin. Ammo so‘nggi yillarda STEAM (Science, Technology, Engineering, Arts, Mathematics) modeli asosida texnik yo‘nalishlarda san’at va ijodkorlik elementlarini kiritish orqali kreativ fikrlashga katta e’tibor qaratilmoqda. Bu yondashuv talabalarning abstrakt va mantiqiy fikrlash bilan bir qatorda, dizayn, vizualizatsiya, yangi yechimlar ishlab chiqish qobiliyatini ham rivojlantiradi. Shuningdek, muhandislik yo‘nalishlarida o‘qitilayotgan darslarda loyiha asosidagi ta’lim (Project-Based Learning), muammoli o‘qitish (Problem-Based Learning), rol o‘ynash, modellashtirish, beyin shturmi (brainstorming) kabi interfaol metodlarni qo‘llash orqali talabalarni real muammolar ustida ishlashga jalb etish mumkin. Masalan, elektrotexnika yo‘nalishidagi talaba elektr zanjiridagi nosozlikni bartaraf etishda faqat darslikdagi sxemalardan emas, balki o‘z fantaziyasi asosida muqobil yechimni taklif qila olsa, bu kreativ fikrlashning yaqqol namunasidir [5; 34-b.]. Ayni paytda dunyoning yetakchi universitetlari, xususan, MIT (AQSH), TUM (Germaniya), Tokyo Tech (Yaponiya) singari texnik oliy ta’lim muassasalari talabalarning kreativlik ko‘nikmalarini shakllantirish uchun maxsus inkubatorlar, innovatsion laboratoriyalar, virtual muhitlar va startap maydonlarini

yaratmoqda. Ularning tajribasini o‘rganish orqali O‘zbekiston texnik oliy ta’lim tizimi uchun ham samarali yo‘llar ishlab chiqish mumkin. Shu o‘rinda O‘zbekiston texnik universitetlari tomonidan amalga oshirilayotgan “Innovatsion rivojlanish konsepsiyasi”, “Yoshlar texnoparklari”, “Startup loyihalar” orqali talabalarni kreativ muhitga jalb etish amaliyoti e’tiborga molikdir. Ammo bu tashabbuslarning samaradorligi ko‘proq tizimli yondashuv, malakali pedagoglar va zamonaviy infrastrukturaga bog‘liq.

Texnik oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilim, ko‘nikma va malakalarni egallash bilan birga, innovatsion fikrlash, kreativ yondashuv, muammoni yangicha hal qilish salohiyatini rivojlantirishlari zarur. Buning uchun o‘quv jarayoniga kreativ fikrlashni shakllantiruvchi metodik yondashuvlarni kiritish eng muhim masalalardan biridir. Bu borada quyidagi amaliy metodlar yuqori samaradorlikka ega.

Muammoli o‘qitish metodi talabalarda mustaqil fikrlash, mantiqiy tahlil qilish, sabab-oqibat munosabatlarini tushunish va qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu metodda o‘qituvchi dars davomida aniq yechimi mavjud bo‘lmagan, yoki bir nechta alternativ yechimga ega bo‘lgan real hayotiy yoki texnologik muammolarni qo‘yadi. Masalan, “Mashinasozlik materiallari” fanidan talabalarga korroziyaga qarshi samarali himoya texnologiyasini ishlab chiqish vazifasi beriladi. Ular bu muammoni yechishda kimyoviy, fizikaviy, iqtisodiy va ekologik jihatlarni hisobga olishga majbur bo‘ladi. Bu esa ularning kreativ tahlil qilish, fanlararo yondashuv va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini faollashtiradi [6; 45-b.]. Loyiha asosida o‘qitish talabalarni real va kompleks muammolar asosida ishlashga, nazariy bilimlarini amaliyot bilan bog‘lashga va yangi mahsulot yoki yechim yaratishga undaydi. Bu metodda talaba dars davomida muayyan loyiha ustida ishlaydi — masalan, “Aqlli avtomatika tizimi loyihasi”, “Ekologik toza energiya manbai modeli”, “Sun’iy intellekt yordamida boshqariluvchi dron” kabi.

Bunday yondashuv nafaqat talabani chuqur bilim olishga, balki mustaqil izlanishga**,** ijodiy fikrlashga**,** guruhda ishlash ko‘nikmasiga**,** va eng muhimi — o‘z g‘oyasini himoya qila olishga o‘rgatadi [2; 77–78-b.].

Muhokama. Loyihaviy o‘qitishda kreativ fikrlash, odatda, quyidagi bosqichlarda rivojlanadi:

1. Muammoni aniqlash va tahlil qilish.
2. Muqobil yechimlar ishlab chiqish.
3. Eng maqbul variantni tanlash.
4. Amalga oshirish va tahlil qilish.
5. Natijani baholash va himoya qilish.

An’anaviy STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) modeliga san’at (Art) komponentining qo‘shilishi orqali vujudga kelgan STEAM yondashuvi bugungi kunda eng samarali interfaol ta’lim texnologiyalaridan biri hisoblanadi. Bu model texnik ta’limda ijodkorlik, dizayn tafakkuri, vizual tafakkur, estetikani qadrlash kabi sifatlarni ham rivojlantirish imkonini beradi. Masalan, elektrotexnika darsida nafaqat elektr zanjirini tuzish, balki uni ergonomik, funksional va dizaynga ega bo‘lgan holda yaratish topshirig‘i berilishi orqali talabalar murakkab tizimlarni kreativ tarzda yaratishga undaladi. Bu yondashuvda san’at va texnologiya sintezi orqali innovatsion mahsulotlar ishlab chiqish ko‘nikmasi shakllanadi [1; 29-b.]. Texnik oliy ta’limning ajralmas qismi bo‘lgan laboratoriya va amaliy

mashg‘ulotlar — talabalar uchun kreativlikni sinovdan o‘tkazish va mustahkamlash imkonini beradigan muhim bosqichdir. Bunda quyidagilarga e’tibor qaratilishi lozim:

- Amaliy topshiriqlarni ijodiy yechim talab qiladigan shaklda ishlab chiqish;
- Talabalarni standart natijalar emas, yangi, samarali va innovatsion yechimlar topishga undash;
- Har bir laboratoriya ishidan so‘ng tahliliy hisobot tayyorlash**,** muqobil yondashuvlarni muhokama qilish.

Masalan, “Termodinamik tizimlarda issiqlik almashinuvi” mavzusida laboratoriya ishlari faqat mavjud sxemalarni takrorlashdan iborat bo‘lmasdan, talabalarga issiqlik yo‘qotilishini kamaytirish bo‘yicha o‘z takliflarini ishlab chiqish vazifasi yuklansa, ularning kreativ fikrlash faollashadi. Shuningdek, laboratoriyalarda ochiq savollar, tajriba asosida kuzatuvlar va muammoli holatlar orqali talabalarni mustaqil izlanishga yo‘naltirish orqali ham ijodiy yondashuv rivojlanadi.

Kreativ fikrlashni rivojlantirish bugungi kunda dunyo oliy ta’lim tizimlarining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Ayniqsa, texnik yo‘nalishlardagi kasb-hunar va muhandislik ta’limida ijodiy yondashuvga asoslangan, amaliyot bilan uyg‘unlashtirilgan ta’lim modellari samarador natijalar bermoqda. Quyida ushbu sohadagi ilg‘or xorijiy tajribalar ko‘rib chiqiladi va ular O‘zbekiston texnik oliy ta’lim muassasalaridagi holat bilan qiyoslanadi. Finlyandiya ta’lim tizimi dunyoda eng kreativ va amaliy yondashuvlarga asoslangan modellaridan biri hisoblanadi. Bu mamlakatda ta’limda muammoli holatlarni o‘rganish, loyiha asosida ishlash (PBL), hamkorlikda qaror qabul qilish asosiy metodlar sifatida qo‘llaniladi. Bundan tashqari “Phenomenon-based learning” (hodisaga asoslangan ta’lim) orqali fanlar integratsiyasi, real hayotdagi muammolar yechimi va kreativ fikrlash uyg‘un holda rivojlantiriladi [2; 91-b.]. Texnik yo‘nalishlarda, xususan politexnik kollejlarda talabalar har semestrda amaliy loyiha himoyasini o‘taydi va har bir loyiha guruhli ijodiy yondashuvga asoslanadi.

Germaniyada texnik oliy ta’lim tizimi kuchli amaliy asosga ega. Bu yerda:

- **“**Dual ta’lim modeli**”** asosida o‘qish ishlab chiqarish bilan uyg‘unlashtiriladi.
- Talabalar dars jarayonida muayyan korxonalar bilan hamkorlikda real loyiha va muammolar ustida ishlashadi.
- Kreativ fikrlashni rivojlantirish uchun talabalar o‘rtasida startup loyihalar, texnoparklarda ishlash, dizayn fikrlash (design thinking) metodikasi keng qo‘llaniladi [3; 60-b.].

Bu tizim orqali talaba nafaqat kasbiy bilimni, balki amaliy muammoga kreativ yondashishni, mustaqil fikr yuritishni o‘rganadi. Janubiy Koreya texnik ta’limda kreativ fikrlashni rivojlantirishda raqamli texnologiyalar va zamonaviy platformalardan keng foydalanadi: muhandislik yo‘nalishida o‘qituvchilar va talabalar raqamli dizayn, sun’iy intellekt, AR/VR texnologiyalari asosida amaliy topshiriqlar ustida ishlashadi. “Maker space”lar, robototexnika laboratoriyalari, virtual amaliyot maydonchalari orqali talabalarning kreativ va eksperimental fikrlashini rag‘batlantirishga alohida e’tibor beriladi. Kreativ fikrlash talabalarning reytingida alohida mezon sifatida baholanadi — ya’ni g‘oyalar originality (yangi), feasibility (amalga oshirilishi mumkinligi) va impact (foydaliligi) darajalariga qarab baholanadi [4; 43-b.].

O‘zbekistonda texnik oliy ta’lim muassasalarida ham oxirgi yillarda kreativ fikrlashni rivojlantirish bo‘yicha muhim islohotlar amalga oshirilmoqda:

Kreativ iqtisodiyot va innovatsion muhitni rivojlantirish bo‘yicha davlat dasturlari doirasida yangi yondashuvlar joriy qilinmoqda. Ko‘plab texnik OTMlarda STEAM yondashuvi, loyiha asosida ta’lim, muammoli o‘qitish metodlari amaliyotga kirib kelmoqda. Biroq, ilg‘or xorijiy tajribalardan farqli o‘laroq, ko‘plab muassasalarda:

loyihaviy yondashuv faqat nazariy tusda qolmoqda**,** ijodiy baholash mezonlari tizimlashtirilmagan**,** laboratoriya ishlari ko‘proq standart va shablon asosida olib borilmoqda**.**

Masalan, Finlyandiya va Koreyada talaba mustaqil ravishda yangi texnologik yechimni ishlab chiqib, uni ishlab chiqarishdagi real muammo asosida himoya qilsa, O‘zbekistonda bu jarayon ko‘pincha o‘qituvchi ko‘rsatmasi bilan chegaralanadi.

Shu bois, xalqaro tajribalarning eng muhim jihatlarini O‘zbekiston texnik OTMlarida joriy etish zarur: Talabalarning kreativ fikrlashini loyihaviy, muammoli, raqamli platformalar asosida rivojlantirish**,** har bir o‘quv faniga kreativlikka asoslangan amaliy topshiriqlarni tizimli kiritish, baholash mezonlarini g‘oya yangiligi, mustaqilligi va amaliy qiymati asosida yo‘lga qo‘yish.

Xulosa. Texnik oliy ta’lim muassasalarida kreativ fikrlashni rivojlantirish dolzarb masala bo‘lib, u zamonaviy mehnat bozorining talablariga javob beradigan, muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim topa oladigan, innovatsion fikrlovchi kadrlarni tayyorlashni ta’minlaydi. Kreativ fikrlashni rivojlantirishga doir xalqaro tajribalar va mahalliy tahlillar asosida quyidagi amaliy takliflar ilgari suriladi:

- **Loyiha asosidagi topshiriqlarni har bir texnik fan doirasida joriy etish** (loyihalarda tanqidiy fikrlash, muammoni aniqlash va yechim ishlab chiqish asosiy mezon bo‘lsin);
- **STEAM integratsiyasi asosida o‘quv dasturlarini yangilash**, masalan: texnologiya + dizayn + iqtisod asosida mustaqil ishlanmalar yaratish;
- Har bir laboratoriya ishiga **innovatsion yoki kreativ yechim komponenti** kiritish (masalan: standart laboratoriya topshirig‘iga qo‘shimcha “o‘zgacha yondashuv” elementi);
- **O‘qituvchilar uchun maxsus treninglar** (creative teaching strategies, design thinking, gamification, ijodiy muammolar ishlab chiqish bo‘yicha);
- **Motivatsion muhit yaratish** — kreativ loyihalar tanlovi, texnik hackathonlar, prototiplash musobaqalari va g‘oya festivallarini joriy etish;
- **Baholash mezonlarini qayta ko‘rib chiqish** — faqat texnik to‘g‘rilik emas, balki yechimlarning yangiligi, kreativligi va mustaqilligi inobatga olinsin.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, mavjud tizimda kreativlikni rag‘batlantirishga qaratilgan metodikalar mavjud bo‘lsa-da, ularning amaliy tatbiqi yetarli emas. O‘quv jarayonida kreativ yondashuvni shakllantirish uchun xalqaro tajribalardagi ilg‘or metodlarni milliy sharoitga moslashtirish, o‘qituvchilarning metodik salohiyatini oshirish, baholash mezonlarini yangilash zarur. Kelgusida tadqiqotlar doirasini kengaytirish — real so‘rovnomalar, eksperimental guruhlar orqali o‘qitish samaradorligini o‘rganish, yangi ta’lim texnologiyalari asosida innovatsion kurslar ishlab chiqish lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abduvaliyev, A. va boshq. Texnik ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar**.** – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2022. – 198 b.
2. Ahmadiyeva, M. STEAM yondashuvi orqali kreativ fikrlashni shakllantirish // Pedagogika jurnali. – 2023. – №4. – B. 90–94.

3. Bekmurodov, O. Germaniya ta’lim tizimidagi “dual ta’lim” modelining mohiyati // Yangi O‘zbekiston ilm-fan xabarnomasi. – 2022. – №7. – B. 58–61.
4. Cho, H. Creative Learning in South Korea: EdTech and Digital Solutions. – Seoul: KERIS, 2021. – P. 41–46.
5. Davies, D. & Newton, L. Creativity in Teaching and Learning in the Context of the National Curriculum // British Educational Research Journal. – 2019. – Vol. 30(2). – P. 243–260.
6. Jalilova, S. Texnik yo‘nalishlarda loyiha asosida o‘qitishning samarasi // Ilm va Taraqqiyot. – 2023. – №1. – B. 30–33.
7. Kim, Y. Design Thinking and Engineering Education in Korea // Journal of Engineering Pedagogy. – 2020. – Vol. 18(4). – P. 55–60.
8. Qodirov, I. Pedagogik texnologiyalar va kreativlik. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2021. – 146 b.
9. OECD. Fostering Creativity and Critical Thinking in Higher Education. – OECD Publishing, 2019. – 188 p.
10. Sattorov, T. Texnik oliy ta’limda innovatsion metodlar // Ta’lim va Fan. – 2022. – №5. – B. 12–16.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

ORGANIZATION OF ACTIVITIES AIMED AT DEVELOPING INDEPENDENT AND CREATIVE WORK

Yakubova Barno Bakhtiyorovna
Senior teacher of the Department of "Languages and Humanities"
Andijan State Technical Institute

Abstract. The article discusses the essence of the concept of "Independent Learning," the effective organization of students' independent learning in higher education, students' independent thinking, independent mastering of educational materials, tasks of varying complexity levels, and the formation of theoretical knowledge, practical skills, and competencies based on creative and independent completion of practical assignments both inside and outside the classroom.

Keywords: independent learning, self-education, independent reading, practical skills, independent thinking, creative thinking, student, education, need, competence, formation.

MUSTAQIL VA IJODIY ISHLASH FAOLIYATLARINI RIVOJLANTIRISHGA QARATILGAN MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISH

Yakubova Barno Baxtiyorovna
Andijon davlat texnika instituti
"Tillar va gumanitar fanlar" kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada «Mustaqil ta'lim» tushunchasi mohiyati, oliy ta'limda talabalar mustaqil ta'limini samarali tashkil qilish, talabaning mustaqil fikr yuritishi, o'quv materialini mustaqil o'zlashtirish, murakkablik darajasi turlicha bo'lgan topshiriqlar, amaliy vazifalarni auditoriyada hamda auditoriyadan tashqarida ijodiy va mustaqil bajarish asosida nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish masalalari talqin qilingan.

Kalit so'zlar: mustaqil ta'lim olish, o'z-o'zini tarbiyalash, mustaqil o'qish, amaliy ko'nikma, mustaqil fikrlash, ijodiy fikrlash, talaba, ta'lim, ehtiyoj, layoqat, shakllanish.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N47

Kirish. Respublikamiz oliy ta'lim tizimida talabaning mustaqil fikrlashini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'limni joriy etish borasida bir qator me'yoriy hujjatlar qabul qilingan hamda unda belgilangan talablarni amalga oshirish borasida amaliy ishlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim shakli, bosqichi va yo'nalishidan qat'iy nazar ta'limning mazmuni keskin o'zgarmagani holda uni talabalarga yetkazish borasida, amaldagi o'quv rejalarida fanlar bo'yicha umumiy soatlar miqdori deyarli saqlanib, mustaqil ta'lim soatlari miqdorini bosqichma-bosqich ko'paytirish hisobiga auditoriya mashg'ulotlariga ajratilgan o'quv soatlari miqdorining tobora kamaytirib borilishida ko'zga tashlanmoqda. [1.75]

Adabiyotlar tahlili. Talabalar mustaqil ta'lim olishlari jarayonida qo'shimcha adabiyotlarga murojaat qiladi, o'tilgan mavzularni qayta ko'rib chiqadi. Ko'pgina talabalar uyga berilgan ma'ruza matnlari ustida ishlaydilar, ma'ruzalar, referatlar tayyorlashda ilmiy-ommabop, davriy nashrlardan foydalanadilar. Talaba nazoratning shakli va turi: yozma-esse,

hisobot, referat va boshqalar, og‘zaki-taqdimot, savollarga javob berish va boshqalar, shuningdek har bir o‘quv topshirig‘ini baholashni sifat va miqdoriy mezonlari bilan tanishtirilgan bo‘lishi zarur. O‘zini o‘zi tekshirish uchun har bir o‘quv mashg‘ulotiga tavsiya etilayotgan topshiriq (test, savol, vazifa va mashqlar) joriy pedagogik nazoratni va talaba tomonidan kuzatilgan ta’limiy maqsadlarga erishish darajasini doimiy o‘zi baholanishni tahminlaydi.[2.147] I.A.Zimnyaya fikriga ko‘ra, mustaqil ish o‘quv faoliyatining eng yuqori shakli hisoblanadi va shuning uchun talabalarning kasbiy ta’limida ustuvor ahamiyatga ega. I.T.Sqroyejkin mustaqil ishlarni tasniflab, didaktik maqsadni asos qilib olgan va uch turdagi ishlarni aniqlagan. Ishning birinchi turi yangi bilimlarni egallash maqsadi bilan belgilanadi; ishning ikkinchi turi bilimlarni takomillashtirish maqsadi bilan belgilanadi (takrorlash, mustahkamlash, qo‘llash); ishning uchinchi turi bilimlarni sinash maqsadi bilan belgilanadi. M.A.Fedorova, haqiqatan ham talaba pozitsiyasidan mustaqil ish mustaqil o‘quv faoliyatining bir shakli ekanligini ta’kidlaydi va faoliyat psixologiyasiga muvofiq biz quyidagi bosqichlarning ketma-ketligini ajratamiz: motivni yaratish, maqsadni belgilash, maqsadni shakllantirish. ta’limiy vazifa, operatsiyalar va amallar yechish, natijalarni nazorat qilish va tahlil qilish. Mustaqil ishlashga asoslangan talabalarning o‘z-o‘zini o‘qitish faoliyati muvaffaqiyatining shartliligi, asosiy kompetensiyalarni shakllantirish M.B.Balikayeva tomonidan isbotlangan. Muallif talabalarning asosiy vakolatlarini tizimlashtirilgan bilim, ko‘nikma va ko‘nikmalar sifatida tushunadi, bu mustaqil bilim faoliyatida tajriba orttirishga hissa qo‘shadigan turli xil o‘quv va kognitiv vazifalarga yechim beradi». Mustaqil ta’lim jarayoni qanday amalga oshirilishi, uning rivojlanishi, o‘zlashtirilgan bilimlar asosida mustaqil ta’lim faoliyati darajalarini quyidagi mezonlar bilan belgilash mumkin: – maqsadga yo‘naltirilgan, motivatsion muhitdagi mustaqil ta’lim; – mustaqil tafakkur jarayonini ta’minlovchi ko‘nikmalar; – mustaqil ta’lim faoliyatini tashkil etishga yo‘naltirilgan ko‘nikmalar.[3.98]

Tadqiqot metodlari. Talaba mustaqil ishini tashkil etishda muayyan fanning xususiyatlarini shuningdek, har bir talabaning akademik o‘zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalaniladi:

- ayrim nazariy mavzularni o‘quv adabiyotlari yordamida mustaqil o‘zlashtirish;
- berilgan mavzu bo‘yicha axborot (referat) tayyorlash;
- seminar va amaliy mashg‘ulotlarga tayyorgarlik ko‘rish;
- laboratoriya ishlarini bajarishga tayyorgarlik ko‘rish;
- hisob-grafik ishlarini bajarish;
- malakaviy bitiruv ishi va magistrlik dissertatsiyasini tayyorlash;
- nazariy bilimlarni amaliyotda qo‘llash;
- amaliyotdagi mavjud muammolarning yechimini topish (keys stadi);
- maket, model, badiiy asar, musiqa va namunalar yaratish;
- ilmiy maqola, anjumanga ma’ruza tezislarini tayyorlash;
- o‘qitilayotgan fanning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, talaba mustaqil ishini tashkil etishda boshqa shakllardan ham foydalanish mumkin. [4.185]

Muhokama va natijalar. Talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish omillari haqida to‘xtalganda, ularning mazmun-mohiyati, ahamiyati, beradigan natijasi haqida fikr yuritish o‘rinlidir. Demak, o‘quvchining mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda quyidagi omillarga e’tibor qaratish lozim: [5.144]

Birinchidan, talabalar uchun mustaqil fikr yuritish, izlanish, o‘z fikrini erkin bayon eta olish, o‘z xulosasi bilan tengdoshlarini tanishtirish ko‘nikmalarining o‘zlashtirilishini ko‘zda tutuvchi dars jarayonlarini tashkil etish lozim. Bunda ta’lim texnologiyalari pedagogik faoliyatning ma’lum sohasini qamrab olishi nazarda tutiladi. Faoliyat sohasi, bir tomondan, tanlangan texnologiyaga muvofiq uning asosini tashkil etuvchi qatorlar tizimini hosil qilsa, ikkinchi tomondan, faoliyatning tarkibiy qismi sifatida yuzaga chiqadi.[6.60] Bugungi kundagi yangi pedagogik texnologiyalarning bosh vazifalaridan biri zamonaviy ta’lim mazmuni asosida o‘quvchining o‘quv tafakkur faoliyatini shakllantirish, ya’ni ta’lim texnologiyasi asosida o‘quvchilarga bilim berish, bu jarayonning samaradorligini kafolatlash bosh masalalardan biridir. Shunday ekan, o‘tkaziladigan har bir dars jarayonini alohida tayyorgarlik bilan tashkil etish ta’lim sifatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatib, bu jarayon o‘quvchining mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi.[7.136]

Ikkinchidan, dars jarayonlarida o‘qitishning samarali vositalaridan unumli, o‘rinli foydalanish zarur. Pedagogik jarayonning mohiyati – o‘qituvchi hamda o‘quvchining birgalikdagi faoliyati mazmunida aks etadi, mazkur jarayonda pedagog o‘quvchiga yuzaga kelgan qiyinchiliklarni yengishga axborotlarni e’lon qilish, ko‘rsatish, eslatish, tushuncha yoki maslahat berish, yo‘naltirish, haqqoniylashtirish, kengashish, bartaraf etish, ilhomlantirish, qiziqish va hurmatni izhor qilish, talabchanlikni qo‘llab-quvvatlash kabi ko‘rinishlarda yordam beradi. [8.]

Xulosa. Shunday qilib, mustaqil ishlashni namunali tashkil qilish ko‘p ilmiy nazariy materiallarni o‘zlashtirish, bilimdon bo‘lish va yetuk mutaxassis bo‘lib yetishish uchun zamin hozirlaydi. [9.230] Vaqtni to‘g‘ri taqsimlash va mustaqil ishlashni oqilona tashkil etish, mustaqil ishlashning forma va metodlarini aniqlab olish muhim ahamiyat kasb etadi. U yoki bu fanlardan uyga berilgan vazifalarni bajarish mustaqil ishning oddiy shakli hisoblanadi. Murakkab shakliga esa o‘tilgan darslar-ma’ruzalar va amaliy mashg‘ulotlar, seminar va laboratoriyalar, bo‘limlar yuzasidan adabiyotlarni mustaqil ravishda tahliliy o‘rganib chiqish, ayrim savollarga aniq javoblar topish bilan bog‘liqdir. Manbalarni mustaqil o‘qish yo‘li bilan quyilgan savollarga bir necha adabiyotlardan umumlashtirib, javob topishga o‘rgatib borish yaxshi natijalar beradi.[10.12]

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Баркамол авлод орзуси. Т. “Шарқ”, 1999 йил.
2. Тошпўлатов Т. Ўқувчиларнинг мустақил ишларини ташкил этиш таълимини демократлаштиришнинг асосидир. Халқ таълими. 6-сон. 2005 йил
3. Шоназаров Қ. Бўлажак тарих ўқитувчиларини мактаб ўқувчиларининг тарихий тафаккурини шакллантиришга тайёрлаш: Педагогика фанлари номзоди. дис. Т., 2002.
4. Нишонова З. Мустақил фикрлаш ижодиёт сари қўйилган қадам. Т. “Халқ таълими” журнали. 2006 й.
5. Baxtiyorovna Y.B. FORMATION OF INDEPENDENT THINKING AMONG YOUNG PEOPLE–TODAY IS THE MOST RELEVANT DAY IN PEDAGOGY AS A FUNCTION //Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies. – 2023. – Т. 2. – №. 3. – S. 143-148.
6. Bakhtiyarovna Y.B. Independent work of students through the internet pedagogical conditions of organization //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – Т. 3. – S. 59-61.

7. Saidovna R.D. A SYSTEMATIC APPROACH TO THE DEVELOPMENT OF STUDENTS'CREATIVE ABILITIES //Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies. – 2023. – T. 2. – №. 3. – S. 133-142.
8. Saidovna R. D. Professional competence of the educator–the main factor ensuring the quality of education //Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development. – 2022. – T. 3. – S. 226-231.
9. Bakhriddin S. THE ESSENCE OF THE PEDAGOGICAL INNOVATION PROCESS //BARQARORLIK VA YETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2023. – T. 3. – №. 11. – S. 8-11.
10. Sharobiddin o‘g‘li S. B., Rahimberdi o‘g‘li X. S. Strategy of Cultural Development in New Uzbekistan //Intersections of Faith and Culture: American Journal of Religious and Cultural Studies (2993-2599). – 2023. – T. 1. – №. 9. – S. 11-15.

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF CULTURAL PLURALISM IN ENSURING SOCIAL STABILITY

Rikhsiboyev Behzod Alisherovich
Lecturer at Gulistan State Pedagogical Institute
G-mail: rixsiboyevbehzod67@gmail.com

Abstract. This article analyzes the concept of cultural pluralism, its role in modern society, and its impact on ensuring social stability. Mutual respect, tolerance, and equal opportunities among different cultural groups are considered key criteria for maintaining stability in society.

Keywords: cultural pluralism, social stability, tolerance, inclusiveness, intercultural dialogue.

IJTIMOIY BARQARORLIKNI TA'MINLASHDA MADANIY PLYURALIZMNING O'RNI

Rixsiboyev Behzod Alisherovich
Guliston davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
G-mail: rixsiboyevbehzod67@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada madaniy plyuralizm tushunchasi, uning zamonaviy jamiyatda tutgan o'rni hamda ijtimoiy barqarorlikka ta'siri tahlil qilingan. Turli madaniy guruhlar o'rtasidagi o'zaro hurmat, bag'rikenglik va teng imkoniyatlar ta'minlanishi barqarorlikning muhim mezonlaridan biri sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: madaniy plyuralizm, ijtimoiy barqarorlik, bag'rikenglik, inklyuzivlik, madaniyatlararo muloqot.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N48

Kirish. Zamonaviy davrda dunyo mamlakatlarining ijtimoiy-siyosiy taraqqiyotida madaniy plyuralizm muhim omillardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Globalizatsiya jarayonining jadallashuvi, axborot texnologiyalarining keng tarqalishi va xalqaro migratsiya oqimlarining ko'payishi natijasida jamiyatlar yanada murakkab va ko'p qatlamli ijtimoiy tuzilmalarga ega bo'lmoqda. Bu holat, o'z navbatida, turli millatlar, konfessiyalar, irqiy va madaniy guruhlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni yangi bosqichga olib chiqmoqda. "Shunday murakkab sharoitda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash uchun jamiyatda mavjud madaniy xilma-xillikni inobatga olgan holda boshqaruv siyosatini yuritish zarurati vujudga keladi"[1, 25 b]

Madaniy plyuralizm tushunchasi jamiyatdagi barcha madaniy guruhlarning teng huquqli ishtirokini, o'zligini erkin namoyon etishini va ularning manfaatlari davlat siyosatida ifodalanishini bildiradi. Bu yondashuv jamiyatda bag'rikenglik, inklyuzivlik, ijtimoiy adolat va hurmat tamoyillariga asoslanadi. "Plyuralistik tamoyillar asosida tashkil etilgan ijtimoiy tizimlar zo'ravonlik va ziddiyatlarning oldini olishda, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashda va jamiyat a'zolarining ijtimoiy hayotga faol jalb qilinishida muhim rol o'ynaydi" [5, 18 b].

Ijtimoiy barqarorlik deganda jamiyatda mavjud siyosiy, iqtisodiy va madaniy institutlarning izchil ishlashi, aholining asosiy ehtiyojlari qondirilishi, fuqarolar o'rtasida

ijtimoiy kelishuv mavjudligi va ijtimoiy adolat tamoyillari ta’minlangan holat tushuniladi. Bu barqarorlikni saqlab qolish va mustahkamlash uchun jamiyat ichidagi madaniy guruhlarning o‘zaro murosaga tayyorligi, ularning o‘zini teng his qilishi va ijtimoiy tizimga integratsiyalashuvi zarur.

Xususan, O‘zbekiston tajribasida ham ko‘p millatli jamiyat sharoitida madaniy plyuralizm tamoyillari davlat siyosatining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. “Millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik” siyosati orqali turli madaniy qatlamlar o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlash bo‘yicha qator dasturlar amalga oshirilmoqda. Bunday yondashuv ijtimoiy barqarorlikni ta’minlashda nafaqat hozirgi avlod, balki kelajak avlodlar manfaati uchun ham zaruriy shartdir.

Shu asosda, ushbu maqolada madaniy plyuralizmning nazariy asoslari, uning ijtimoiy barqarorlikka ta’siri, shuningdek, O‘zbekiston va xorijiy davlatlar tajribasidagi amaliy jihatlari tahlil qilinadi.

Metodologiya. Ushbu ilmiy tadqiqot madaniy plyuralizmning ijtimoiy barqarorlikka ta’sirini chuqur tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, unda sifat va qisman miqdoriy yondashuvlar uyg‘unlashgan. Tadqiqot doirasida bir nechta usullar birgalikda qo‘llanildi: hujjatli tahlil, taqqoslov, kontent tahlil, hamda mavzuga oid statistik ma’lumotlardan foydalanishga urinish qilindi.

Birinchi bosqichda, xalqaro tashkilotlarning rasmiy hisobotlari (UNESCO, OSCE), ilg‘or xorijiy davlatlar (Kanada, AQSh, Hindiston) va O‘zbekiston Respublikasining konstitutsiyaviy va qonunchilik bazasi asosida madaniy plyuralizm siyosatining asosiy mezonlari va tamoyillari o‘rganildi. Bu bosqichda ayniqsa “Multiculturalism Act” va O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 18 va 31-moddalari asosiy tahlil obyektlari sifatida tanlandi.

Keyingi bosqichda turli mamlakatlar — AQSh, Kanada, Hindiston va O‘zbekiston tajribasi asosida **madaniy plyuralizm va ijtimoiy barqarorlik** o‘rtasidagi bog‘liqliklar solishtirildi. Bu yondashuv plyuralizm siyosatining har xil sotsial-iqtisodiy, siyosiy va madaniy sharoitlarda qanday natijalar berganini aniqlash imkonini berdi [2, 4 b].

Uchinchi bosqichda OAV materiallari (ruxsat etilgan yangilik portallari, hukumat veb-saytlari), ta’lim resurslari (darsliklar, o‘quv qo‘llanmalar), ilmiy maqolalar va ijtimoiy tarmoqlarda plyuralizmga oid mazmunlar kontent tahlil asosida o‘rganildi. Ayniqsa, rasmiy nutqlar va davlat rahbarlarining bayonotlari orqali plyuralizmga bo‘lgan yondashuv va uning barqarorlik siyosatidagi o‘rni aniqlashtirildi [8,143 b].

Tadqiqotning O‘zbekiston bo‘yicha empirik asosi sifatida “Millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik” siyosati doirasida amalga oshirilgan dasturlar tahlil qilindi. Jumladan, Respublika Millatlararo munosabatlar qo‘mitasi, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Strategik tadqiqotlar instituti va Ta’lim vazirligi hujjatlari asosida real holat o‘rganildi [9,19 b].

Tadqiqotning ba’zi cheklovlari mavjud. Xususan, statistik ma’lumotlarning yetishmasligi, ba’zi manbalarning subyektivligi va plyuralizm tamoyillarining har bir hududda turlicha qabul qilinishi natijalarning umumlashtirilishiga cheklov bo‘lishi mumkin. Shu sababli, olingan natijalar holatga mos holda talqin qilinishi lozim.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, madaniy plyuralizm siyosati ijtimoiy barqarorlikning muhim tayanchlaridan biridir. Turli davlatlar tajribasi asosida tahlil qilinishi

madaniy xilma-xillikni qo‘llab-quvvatlovchi mexanizmlar jamiyatda zo‘ravonlik, ziddiyat va chetlab qo‘yilish kabi salbiy hodisalarni kamaytirishga xizmat qilishini tasdiqlaydi.

Kanadada 1988-yilda qabul qilingan Multiculturalism Act asosida davlat barcha madaniy-guruhlarning teng huquqli rivojlanishini qo‘llab-quvvatlab kelmoqda. Natijada, turli millat va e’tiqod vakillari ijtimoiy hayotda faol ishtirok etmoqda. Bu holat jamiyatdagi umumiy ijtimoiy ishonch darajasining yuqoriligi va siyosiy barqarorlikning mustahkamligi bilan bog‘liq[4,57 b].

O‘zbekistonning ko‘p millatli jamiyatida (130 dan ortiq etnik guruhlar) madaniy plyuralizmni boshqarish davlat siyosatining muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, Parex va Taylorning nazariyalari O‘zbekistonning “xalqlar do‘stligi” siyosatiga mos keladi, chunki bu siyosat turli madaniyatlarning teng hurmat qilinishini targ‘ib qiladi. Ushbu natijalar madaniy plyuralizmning ijtimoiy barqarorlikka ijobiy ta’sir ko‘rsatishi uchun faqat tolerantlik emas, balki faol muloqot, e’tirof va inklyuziv siyosat zarurligini tasdiqlaydi.

O‘zbekistonda esa Konstitutsiyaning 18-moddasida millatidan, dinidan qat’i nazar barcha fuqarolarning teng huquqliligi kafolatlanadi. Bu norma amaliyotda “Millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik” tamoyili orqali har bir guruhning o‘z madaniy xususiyatlarini saqlab qolish huquqini mustahkamlaydi.[6,89 b]

AQShda turli madaniy guruhlarning erkin faoliyat yuritishi konstitutsiyaviy huquq bilan kafolatlangan. Biroq, plyuralizm siyosatining izchil emasligi ba’zi holatlarda ijtimoiy noroziliklarga olib kelmoqda. Shunga qaramasdan, federal darajada olib borilayotgan inklyuziv siyosatlar, masalan, “Affirmative Action” dasturlari orqali etnik tenglikni ta’minlashga qaratilgan harakatlar barqarorlikni qo‘llab-quvvatlamoqda.[7,66 b]

Hindiston tajribasi ham e’tiborga loyiq. Bu mamlakatda diniy va madaniy xilma-xillik nihoyatda keng. Konstitutsiya asosida barcha konfessiyalarga huquqiy kafolatlar berilgan bo‘lsa-da, ba’zan siyosiy radikallik plyuralizm siyosatini izdan chiqaradi. Shunga qaramay, madaniy plyuralizm siyosatini davom ettirish orqali ijtimoiy muvozanat tiklanmoqda [1,19 b]

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, plyuralizmga asoslangan siyosat quyidagi ustunliklarni beradi:

- Madaniy guruhlar o‘rtasida ishonch muhitini mustahkamlaydi;
- Davlat va jamiyat o‘rtasidagi aloqalarni sog‘lomlashtiradi;
- Migratsion jarayonlarda adaptatsiya darajasini oshiradi;
- Siyosiy ekstremizm va radikallashuv xavfini kamaytiradi;
- Fuqarolik jamiyatini rivojlantirish uchun zamin yaratadi. [5,31 b]

Muhokama. O‘tkazilgan tadqiqotlar va xalqaro tajriba shuni ko‘rsatadiki, madaniy plyuralizm siyosati faqatgina ijtimoiy totuvlikni emas, balki barqaror rivojlanishni ham ta’minlash uchun muhim omildir. Bu siyosatni izchil amalga oshirish natijasida ijtimoiy ziddiyatlar kamayadi, millatlararo va dinlararo munosabatlar barqarorlashadi, jamiyat a’zolari o‘zini to‘laqonli fuqarolik subyekti sifatida his qiladilar.

Madaniy plyuralizm masalasi zamonaviy jamiyatda doimiy ilmiy va siyosiy bahs markazida qolmoqda. Ch.Taylor va B.Parexlar jamiyat barqarorligi uchun nafaqat huquqiy balki o‘zaro hurmat va madaniyatlar o‘rtasida muloqot zarurligini ta’kidlaydi.

J.Rex va V.Kimlika kabi olimlar zamonaviy jamiyatda faqat ko‘pchilikni emas balki ozchilik ehtiyojlarini ham inobatga olish zarurligini aytadi.Shuningdek, xalqaro tajriba ham,

aynan ozchilikning o‘z tilida ta’lim olishi va madaniyatini rivojlantirishi huquqiga ega ekanligi jamiyat barqarorligiga ijobiy ta’sir qilishini ko‘rsatmoqda.

Shu jihatdan, O‘zbekiston sharoitida ham har bir guruh manfaatlarini hisobga olish madaniyatlararo ochiqlik va inklyuzivlikni kuchaytirish zarur. Bu esa o‘z navbatida barqaror taraqqiyot va ijtimoiy birdamlikka erishishni kafolatlaydi

O‘zbekiston Respublikasi o‘zining ko‘p millatli va ko‘p konfessiyali jamiyati sharoitida millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik siyosatini izchil amalga oshirib kelmoqda. Bu yondashuv amaliyotda ham o‘z aksini topmoqda: barcha milliy madaniy markazlar, diasporalar faoliyat yuritmoqda, diniy erkinlik qonuniy asosda kafolatlangan.

Shu bilan birga, plyuralizm siyosatini izchil olib borishda ayrim cheklov va xavflar mavjud. Jumladan, ba’zi guruhlarning identifikatsion ajralib chiqishi, o‘zini jamiyatdan begonalashtirish holatlari, yoki plyuralizm niqobi ostida separatistik yoki radikal qarashlarning paydo bo‘lishi ehtimoli inkor etib bo‘lmaydi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, plyuralizm siyosati o‘z-o‘zidan ijtimoiy barqarorlikni ta’minlamaydi. Uning samarasi ko‘p jihatdan davlat institutlarining adolatli va inklyuziv siyosat yuritishiga, ommaviy axborot vositalarining beparvo emasligiga va ta’lim tizimining madaniyatlararo muloqotga ochiq bo‘lishiga bog‘liq. Aks holda, plyuralizm tashqi ko‘rinishda mavjud bo‘lib, real ijtimoiy muammolarni yechishga xizmat qilmasligi mumkin.

O‘zbekiston uchun dolzarb muammo shundaki, plyuralistik tamoyillarni milliy g‘oya, tarixiy xotira va umumiy ma’naviy qadriyatlar bilan uyg‘unlashtirish zarur. “Yangi O‘zbekiston — yangicha tafakkur” shiori doirasida bu borada ilk qadamlar tashlangan bo‘lsa-da, plyuralizm siyosatini har bir hudud va har bir ijtimoiy qatlamda yanada samarali tatbiq etish uchun tahliliy yondashuv, zamonaviy metodlar va ilg‘or xorijiy tajribani chuqur o‘rganish zarur”.[1,19-25 b]

Xulosa. Yuqorida olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko‘rsatadiki, madaniy plyuralizm nafaqat ijtimoiy totuvlikni, balki barqaror jamiyat qurilishining asosiy kafolatlaridan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tadqiqotda O‘zbekiston va qator xorijiy davlatlar tajribasi asosida madaniy plyuralizm tamoyillarining turli sotsial-madaniy kontekstlarda qanday amalga oshirilayotgani tahlil qilindi. Ayniqsa, Kanadadagi multikulturalizm siyosati, AQSh va Hindistondagi inklyuzivlik harakatlari, hamda O‘zbekiston Respublikasining “Millatlararo totuvlik va diniy bag‘rikenglik” tamoyiliga asoslangan siyosati plyuralizmning amaliy ko‘rinishlarini ochib berdi.

Madaniy plyuralizm siyosati orqali jamiyatda madaniy xilma-xillikni tan olish, hurmat qilish va qo‘llab-quvvatlash tamoyillarini kengaytirish ijtimoiy ziddiyatlarning oldini olish, siyosiy ekstremizmni jilovlash va fuqarolik birdamligini mustahkamlashga xizmat qiladi. Biroq, plyuralizmni real ijtimoiy qadriyat sifatida singdirish uchun u faqat huquqiy yoki deklarativ darajada emas, balki ta’lim, axborot siyosati, hududiy boshqaruv va fuqarolik jamiyati institutlari orqali chuqurroq amalga oshirilishi lozim.

O‘zbekiston sharoitida plyuralistik yondashuvni kuchaytirish milliy g‘oya va ma’naviy yuksalish bilan uyg‘unlashtirilgan holda amalga oshirilsa, bu ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashda muhim strategik yo‘nalish bo‘lib xizmat qiladi. Shu boisdan, madaniy plyuralizm — bu faqat ijtimoiy boshqaruv mexanizmi emas, balki demokratik jamiyatning ajralmas gumanistik qadriyatidir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Azizxo‘jayev, A. (2020). *Madaniyatlararo muloqot asoslari*. Toshkent: Iqtisod-Moliya nashriyoti.19- 25
2. Government of Canada. (1988). *Canadian Multiculturalism Act*. Retrieved from: https://laws-lois.justice.gc.ca/eng/acts/C-18.7 4
3. Huntington, S. P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
4. Kymlicka, W. (2007). *Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity*. Oxford: Oxford University Press.
5. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (2022). Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. Retrieved from: https://lex.uz/docs/7223884 18-31
6. Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon & Schuster.
7. Sen, A. (2009). *The Idea of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
8. Silverman, D. (2021). *Interpreting Qualitative Data* (6th ed.). London: SAGE Publications. 143
9. Strategik Tadqiqotlar Instituti. (2023). *O‘zbekistonda millatlararo totuvlik siyosatining tahliliy ko‘rinishi*. Toshkent: STI nashriyoti. 19
10. Yin, R. K. (2014). *Case Study Research: Design and Methods* (5th ed.). Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
11. Ch.Taylor Multiculturalism and the Politics of Recognition. Princeton University Press.1994-37
12. B.Parekh Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory. Harvard University Press.2000-432
13. W.Kymlicka Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights. Oxford University Press. 1995 - 290
14. J.Reks Ethnic Minorities in the Modern Nation State Palgrave Macmillan UK, 1996-258

SCIENCE PROBLEMS.UZ

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari
Actual Problems of Humanities and Social Sciences
Volume 5 | Special Issue 5 | 2025
ISSN Online: 2181-1342

Received: 2 June 2025
Accepted: 15 June 2025
Published: 30 June 2025

Article / Original Paper

TEACHER STRATEGIES THAT ENCOURAGE STUDENTS' CRITICAL THINKING

Islamova Moxichexra Bekmurzayevna
Doctoral Student at Navoi State University

Abstract. This article provides an in-depth analysis of the personal, social, and pedagogical significance of critical thinking. It highlights critical thinking as an essential competency that supports solid knowledge acquisition, sound decision-making, protection from manipulation, and the development of individual autonomy. The role of pedagogical strategies in the educational process and their application in instructional management are illustrated with relevant examples. The article emphasizes that strategies encouraging students to think independently are grounded in the teacher's deliberate principle of support. It aims to justify the necessity and conceptual framework of pedagogical strategies in the development of critical thinking.

Keywords: critical thinking, pedagogical strategy, independent decision-making, manipulation, educational process, cognitive competency, teacher, students, critical reasoning.

TALABLARNI TANQIDIY FIKRLASHGA UNDOVCHI O‘QITUVCHI STRATEGIYALARI

Islamova Moxichexra Bekmurzayevna
NavDU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada tanqidiy fikrlashning shaxsiy, ijtimoiy va pedagogik ahamiyati chuqur tahlil qilingan. Hamda, tanqidiy fikrlashni mustahkam bilim olish, to‘g‘ri qaror qabul qilish, manipulyatsiyalardan himoyalanish va shaxsiy mustaqillikni ta’minlovchi muhim kompetensiya sifatida ochib berilgan. Pedagogik strategiyalarning ta’lim jarayonidagi o‘rni va ta’lim jarayonida boshqarishga xizmat usullari misollar bilan yoritilgan. Talabalarni mustaqil fikr yuritishga undovchi strategiyalar o‘qituvchining yordam ko‘rsatishdagi aniq prinsipi ekanligi ta’kidlangan. Maqola tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda pedagogik strategiyalarning zarurati va mazmunini asoslashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: tanqidiy fikrlash, pedagogik strategiya, mustaqil qaror, manipulyatsiya, ta’lim jarayoni, kognitiv kompetensiya, o‘qituvchi, talabalar, tanqidiy tafakkur.

DOI: https://doi.org/10.47390/SPR1342V5SI5Y2025N49

Kirish. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-aprel “Oliy ta’lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-2909-sonli qarorida ta’kidlanganidek oliy ta’lim tizimi ta’lim jarayonini o‘quv reja va dasturlarni yangi pedagogik texnologiyalar, o‘qitish usullarini keng joriy etish asosida yanada takomillashtirish, o‘quv jarayoniga xalqaro ta’lim standartlariga asoslangan ilg‘or pedagogik texnologiyalar, o‘quv dasturlari va o‘quv-uslubiy materiallarni keng joriy qilishga alohida urg‘u berilgan.

Tanqidiy fikrlash inson tafakkurining yuqori bosqichi sifatida har qanday kasb egalari uchun zaruriy ko‘nikma hisoblanadi. U nafaqat auditoriyada, balki hayotdagi har qanday murakkab vaziyatlarda muhim ahamiyat kasb etadi. Miller [7; 37-43 b.] ta’kidlaganidek, bu ko‘nikma orqali talabalar darsdagi muammolarni hal qilishdan tortib, hayotiy qarorlar qabul qilishgacha bo‘lgan jarayonlarda to‘g‘ri yo‘l topa olishlari uchun zamin yaratadi. Butler,

Pentoney va Bong [3; 38-46 b.] esa tanqidiy fikrlashning oddiy intellektual qobiliyatlardan ko‘ra samaraliroq ekanligini isbotlaganlar. Mazkur maqola tanqidiy fikrlashning shaxsiy, ijtimoiy va pedagogik ahamiyatini ochib berish, uni shakllantirish uchun zamonaviy ta’lim jarayonlarida pedagogning strategiyalarni belgilab olish maqsadlarini ko‘zlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada deskriptiv, konseptual, qiyosiy tahlil, tavsiyaviy-amaliy tadqiqot metodologiyalari uyg‘un holda qo‘llanilgan bo‘lib, ular tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda o‘qituvchining metodik yondashuvlarini chuqur va asosli tahlil qilishga xizmat qiladi.

Natijalar va Muhokamalar. Tanqidiy fikrlash – mustahkam bilim olishning eng muhim jihatlaridan biridir. Uning qo‘llanish doirasi faqat auditoriya ichida emas, balki inson hayotining deyarli barcha sohalariga tegishlidir. Darsda muammolarni hal qilishdan tortib, hayotiy vaziyatlarga duch kelgunga qadar, tanqidiy fikrlash har bir talaba egallashi lozim bo‘lgan asosiy ko‘nikmalardan biridir [7; 37-43 b.].

Tanqidiy fikrlashning eng muhim jihati shundaki, bu jarayonda fikrlash ko‘nikmalari insonni tahlil qilish, rejalashtirish va aks ettirish talab qilinadigan har qanday hayotiy holatda foydalanishi mumkin bo‘lgan ko‘nikmalar majmuasi bilan ta’minlaydi. Tanqidiy fikrlash – bu har qanday sohaga oid umumiy fikrlash qobiliyati bo‘lib, insonni o‘z faoliyatida aniq va mantiqiy fikrlashga undaydi. Demak, tanqidiy fikrlash faqatgina ma’lum bir ixtisoslikka ega shaxslar uchungina emas, balki har qanday kasb egasi uchun bebaho boylik hisoblanadi. Butler, Pentoney va Bong [3; 38-46 b.] tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga ko‘ra, tanqidiy fikrlash inson hayotida to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarining shakllanishida oddiy intellektual qobiliyatlardan ko‘ra bir necha baravar samarali ekanligini ko‘rsatadi. Tanqidiy fikrlashning ahamiyatli jihatlari nafaqat insonning shaxsiy manfaatlari uchun, balki chuqur falsafiy va ijtimoiy nuqtai nazardan ham o‘ta muhimligida ko‘rinadi. Uning asosiy afzalliklari quyidagilardan iborat:

- *Mantiqiy jihatdan o‘z-o‘zini himoya qilish;*
- *Shaxsiy mustaqillik va o‘ziga ishonchni oshirish;*
- *Liberal demokratiya va fuqarolik burchini anglash;*
- *Falsafa va donolikni izlash*

1. Mantiqiy jihatdan o‘z-o‘zini himoya qilish - “Tanqidiy fikrlash — *jang san’ati kabi insonni manipulyatsiyadan himoya qiladi*”. Manipulyatsiya — bu insonlarning fikri, qarori yoki harakatlarini *aldov, maxfiy ta’sir yoki psixologik usullar orqali o‘zgartirish* jarayonidir. [4; 301-309 b] Tanqidiy fikrlash orqali biz manipulyatsiyani oldindan fahmlab tanib olishni o‘rganamiz va mustaqil fikrlashga erishamiz.

2. Shaxsiy mustaqillik va o‘ziga ishonchni oshirish - “O‘z fikrlarini aniq ifodalash san’ati”. Yaxshi notiq yoki har qayday yetakchi hech qachon dalillarsiz gapirmaydi. U o‘z fikrlarini asoslaydi, mantiqan isbotlaydi va atrofdagilarni ishontira oladi. Shuning uchun ham, tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lgan insonlar *o‘z fikrlarini aniq, tiniq va dalillar bilan isbotlashga qodir bo‘ladilar.* Ular boshqalar tomonidan hech qachon manipulyatsiyaga uchramaydilar va mustaqil tarzda ishonchli fikr yurita oladilar [10; 315-327 b.]. Agar inson tanqidiy fikrlashni puxta egallagan bo‘lsa, u o‘z hayotida *to‘g‘ri qarorlar qabul qilish, yangi bilimlarni mustaqil o‘rganish va insonlar bilan samarali muloqot qilish* qobiliyatiga ega bo‘lishi shubhasizdir.

3. Liberal demokratiya va fuqarolik burchini anglagan “aqlli fuqarolar - *mustahkam jamiyat asosi*” hisoblanishadilar. Shu sababli ham, demokratik jamiyatlarda tanqidiy fikrlash

orqali fuqarolarning to‘g‘ri qarorlar qabul qilishi va jamiyat hayotida faol ishtirok etishi ta’minlangan bo‘ladi.

Insonlarning hayotiy faoliyati jarayonlarida tanqidiy fikrlash bo‘lmasa, odamlar noto‘g‘ri tashviqotlar, soxta ma’lumotlar va yolg‘on xabarlarga ishonib qolishlari mumkin hamda bunday jamiyatdagi xalqning siyosiy erkinligi har xil murakkabliklar, chigalliklar girdobida qoladi. Bordi-yu, fuqarolar tanqidiy fikrlash qobiliyatiga ega bo‘lsalar, ular haqiqiy dalillar asosidagina qaror qabul qiladilar.

4. Falsafa va donolikni izlash orqali “haqiqatga erishish”ni asosini tanqidiy fikrlash tashkil qiladi. Falsafa va donolik orqali haqiqatni topish uchun insonlar mustaqil tanqidiy fikrlash hamda dalillarni chuqur tahlil qilish qobiliyatiga ega bo‘lishi kerak. Chunki, tanqidiy fikrlash asosidagi donolik qobiliyatining mavjudligi — har qanday insonda soxta ma’lumot va axborotlarga ishonmaslikka, chuqur mulohaza yuritishga hamda mustaqil dunyoqarashining shakllanishiga sabab bo‘ladi. Demak, diniy, ilmiy, ijtimoiy yoki har qanday siyosiy mavzular bo‘yicha fikr yuritish jarayonida tanqidiy tafakkur insonga *to‘g‘ri xulosa chiqarish*da samarali yordam beradi. Har bir ma’lumot va axborotga shunchaki ishonmaslik, balki *uni dalillar bilan tekshirib ko‘rish* insonni haqiqatga yaqinlashtiradi. Tanqidiy fikrlash insonni *turli xil ta’sirlardan himoya qiladi, shaxsiy mustaqillikni rivojlantiradi, jamiyatda to‘g‘ri qaror qabul qilishga yordam beradi va falsafiy tafakkurni rivojlantiradi*.

Yuqoridan kelib chiqib shuni ta’kidlash mumkinki, tanqidiy tahlil, tanqidiy qarash, tanqidiy baholash va xulosalash bizning kundalik shiorimizga va dasturi amalimizga aylanishi lozim. Jamiyatni kim rivojlantiradi? – degan haqli savolga barcha aqlli insonlar, — albatta salohiyatli yoshlar deb javob beradilar, shunday ekan biz ta’lim tizimimizga tanqidiy qarashimiz uni tubdan isloh etishimiz lozim. Ta’lim tizimidagi barcha bo‘g‘inlarida tanqidiy fikrlashni shakllantirishga va rivojlantirishga xizmat qiluvchi yo‘llarni *strategiyalarni* ishlab chiqishimiz kerak.

Strategiya – bu maqsadga erishish uchun ishlab chiqilgan *uzoq muddatli reja* yoki *yondashuv*, obrazli qilib aytganda *yo‘lboshlovchi* bo‘lib, har qanday sohaga tegishli tushuncha bo‘lganligidan, ta’lim-tarbiya jarayonlarida ham o‘ta muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek milliy ensiklopediyasi hamda ko‘pgina qomusiy lug‘atlarda strategiyaning umumiy mazmuni aks ettirilsa-da, aynan ta’lim yoki pedagogik strategiya tushunchalariga ta’rif keltirilmagan. Pedagogik lug‘atlarda esa “Pedagogik strategiya- ta’lim-tarbiya va pedagogika fanida aniq belgilangan maqsadlarga erishishga yo‘naltirilgan asosiy harakatlarning uzoq muddatli dasturi” –deb ta’riflangan [8; 98, 5-56 b.].

Tasavvur qiling, siz notanish shaharga kelib qoldingiz va aniq maqsadingiz: *eng tez va samarali yo‘l bilan manzilga yetib borish*dan iborat bo‘lsin. Agar sizda xarita yoki borishingiz uchun aniq yo‘l rejasi bo‘lmasa, adashib ketishingiz, notanish yo‘ldan yurishingiz, ortiqcha vaqt va mablag‘ yo‘qotishingiz mumkin. Ta’limdagi strategiya xuddi shunday yo‘l xaritasi kabi bo‘lib, u o‘qitish va o‘rganish jarayonini rejalashtirishga yordam beradi va shu orqali zamonaviy bilimlarni qisqa vaqtda chuqurroq, samaraliroq o‘zlashtirilishiga imkon yaratadi. Demak, ta’lim strategiyalari, *ta’lim berish jarayonini samarali tashkil etish va o‘quvchilarning bilim olishlarini yaxshilash uchun ishlatiladigan yondashuvlar, usullar va uslubiyatlar majmui,* ekan. Ta’lim berish jarayonida biz uchun eng muhim bo‘lgan *tanqidiy fikrlash*ni talabalarda shakllantirish uchun o‘qituvchilar va ta’lim muassasalaridagi tajribali uslubshunos-pedagoglar hamkorligida *ilmiy asoslangan yo‘l xaritalari*ni, ya’ni *strategiyalar*ni ishlab chiqishlari va samarali qo‘llashlari

lozim. Chunki, ba’zi hollarda sinovdan o‘tmagan, ilmiy jihatdan asoslanmagan ko‘plab ta’lim strategiyalari bu jarayonda tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirilish jarayonida muvaffaqiyatsizlikka yuz tutganligi barchaga ayon. Masalan, klassik musiqa tinglash, musiqa asboblarida chalishni o‘rganish va shaxmat o‘ynash kabi usullar, shuningdek, tanqidiy fikrlash mashqlari va o‘yinlari ham sinovdan o‘tkazilganda, talabalarning bilimlarini uzluksiz va uzoq muddatli rivojlantirishga olib kelmagan. Tadqiqotlar - talabalar bir sohada o‘rgangan tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini boshqa sohaga tatbiq etishlari qiyin ekanligini ham ko‘rsatgan. Tajribalarda *transfer* (o‘rgangan bilimlarni boshqa kontekstga tatbiq qilish) amaliyoti sinovdan o‘tkazilganda, natijalar ijobiy bo‘lmagan yoki juda zaif va qisqa muddatli bo‘lgan [2].

Aslida, tanqidiy fikrlash hayotda juda muhim o‘rin tutishi sababli, uni talabalar uchun o‘rgatish o‘ta zarur hisoblanadi. Chunki, tanqidiy fikrlashni o‘rganish odamlarning o‘z hayotlarini boshqarishlari va qaror qabul qilish jarayonlarida faol ishtirok etishlariga yordam beradi[2;]. Shuning uchun ham so‘nggi yillarda ta’lim jarayonida faqatgina axborotni yod olishgagina emas, balki uni tushunish va tahlil qilishga asoslangan *kognitiv yondashuv*ni shakllanishida ham, *tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari*ning muhimligini ayniqsa ish beruvchilar va oliy o‘quv yurtlari mutasaddilari ta’kidlamoqdalar. Shu sababli, bo‘lg‘usi o‘qituvchi-talabalarning fikrlash darajasini oshirish uchun an’anaviy yondashuvlardan voz kechib, *yangi ta’lim strategiyalari*ni qo‘llashni, zamonaviy texnologik taraqqiyotga mos tanqidiy fikrlashni rivojlantirish ehtiyojini yanada oshirmoqda. Ushbu ko‘nikmalarni o‘zlashtirish talabalar o‘rganayotgan ma’lumotni to‘g‘ri tushunish va tahlil qilishlariga yordam beradi [11; 40-50 b.].

Talabalarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish ularning kelgusi hayotida yuzaga keladigan masala, muammolar yechimida eng muhim qarorlarni qabul qilish qobiliyatini oshiradi. Bu maqsadga erishishning eng samarali usuli — *talabalarga dars jarayonlarida mustaqil ravishda muammolarni hal qilish imkoniyatini berish hisoblanadi.* Biroq, biz o‘qituvchilarning nafaqat qon-qonimizga, balki jonimizga ham chuqur singib ketgan insoniylikka aloqador bo‘lgan azaliy qadriyatimiz, ya’ni *bolajonligimiz* ba’zi-ba’zida o‘zimizga xalaqit beradi. *“Biz, o‘qituvchilar, yordam berishga intiluvchi insonlarmiz. Ko‘pchiligimizni aynan bolalarga yordam berish istagi o‘qituvchilik kasbiga yetaklagan. Ammo, ba’zan bizning yordamimiz talabalar uchun foydadan ko‘ra ko‘proq zarar keltirishi mumkin”* [6]. Ko‘pchilik o‘qituvchilar talabalarga bilim olish jarayonida duch kelgan qiyinchiliklarni yengishda yordam berishga shoshilishadilar. Bu garchi mehribonlik belgisiga o‘xshasa ham, buning natijasi kutilmagan salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin – deb ta’kidlaydi, — Ginsburg [6]. Demak, shuni esdan chiqarmaslik kerakki, — “talabaning tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishning eng samarali usullaridan biri – unga darhol yordam berishga shoshilmaslikdir”. Yordam berish, talabalar uchun eng oson yo‘l bo‘lib tuyulsa-da, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga to‘sqinlik qiladi. O‘qituvchilar talabalarni mustaqil fikrlashga undashlari va ularga yetarlicha vaqt berishlari lozim [9;]. Ko‘pincha o‘qituvchilar yordam berish o‘zlarining asosiy vazifalaridan biri deb hisoblaydilar. Biroq, talabalar avvalo muammolarni mustaqil hal qilishga harakat qilishlari va shundan keyingina eng yaxshi yechimni topishda yordam olishlari kerak [11; 40-50 b.].

Ustozlar avvalo, talabalarning mustaqil fikr yuritishiga fursat berishi va buni amalga oshirishi uchun o‘zlarining kuchlari yetishishiga ishontirishi lozim bo‘ladi. Garchi, yordam berish o‘qituvchilarning asosiy xislatlaridan biri bo‘lsa-da, talabalarga ushbu muammolarni hal qilishga mustaqil harakat qilishlariga imkon va vaqt berish, tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini

rivojlantirishga yordam berishning eng yaxshi usuli hisoblanadi. Buning natijasida ularda muammolarga mukammal yechim topish koʻnikmalari rivojlanadi.

Oʻqituvchilar talabalarni tanqidiy fikrlashlari uchun foydalanishi mumkin boʻlgan strategiyalar:

Talabalarga nazariy bilimlarini amaliyotda qoʻllab, natijalari boʻyicha fikr-mulohaza olish imkoniyatini yarating;

Xato fikrlashdan qoʻrqmaslikka va ulardan xulosa chiqarishga oʻrgating.

3. Talabalarga fikrlarini oʻz darajasidan yuqori boʻlgan kishilar bilan mulohazalashishga imkon bering;

4. Murakkab gʻoya va vaziyatlar ustida qayta-qayta fikrlashga majbur qiling.

5. Maʼlumotlarni turli vaqtlarda, turli usullarda va turli manbalardan olishini taʼminlang.

6. Ularga oʻqish jarayonini mustaqil boshqarish uchun yetarli yordam bering;

7. Ularni nimanidir yangilik yaratishga undang;

8. Ularning harakatlari va yutuqlari qadrli ekanligini tushunishlariga yordam bering;

9. Ularning fikrlarini hurmat qiling va ragʻbatlantiring;

10. Ularni bir-birilarining fikrlarini hurmat qilishga oʻrgating;

11. Ularga oʻrganayotgan mavzu yoki bilimning oʻzlari uchun nechogʻlik muhimligini tushunish imkonini bering;

12. Ularni oʻz savollarini berishga va yanada yaxshi savollar tuzishga undang;

13. Oʻz xatolariga, fikrlash uslublariga va muvaffaqiyatli fursatlariga qayta nazar solishlarini ragʻbatlantiring;

14. Ularni muvaffaqiyatsizlikka uchrashdan qoʻrqmaslikka va oʻzlariga ishonishga oʻrgating;

15. Oʻz rivojlanishlarini kuzatish imkoniyatini yarating;

16. Ularga nuqsonlari ustida ishlashni va ularni tahlil qilib, bartaraf etishga oʻrgating;

17. Ularga biror gʻoya, koʻnikma yoki akademik mavzuning ahamiyatini tushuntirish imkonini bering;

18. Ularni "Nimani bilmayman?" degan savoldan boshlashga oʻrgating.

Yuqorida keltirilgan strategiyalar talabalarni tanqidiy fikrlashga undab, muammo, vaziyatlarni turli rakursdan koʻrishga, bir necha yechimlarni topishga hamda har bir talaba uchun oʻziga xos akmeologik strategiyalarni belgilashga yordam beradi.

Xulosa. Tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda strategiyasiz taʼlim samara bermaydi, natijada jamiyatning rivojlanishi sekinlashadi yoki toʻxtab qoladi. Tanqidiy fikrlashsiz taʼlim – bu xaritasiz manzilga chiqib, yurishga oʻxshaydi. Strategiyasiz taʼlim – bu loyihasiz bino qurishga oʻxshaydi. Tanqidiy fikrlashsiz jamiyat – manipulyatsiyaga tayyor odamlar guruhiga aylanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 aprel "Oliy taʼlim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi PQ-2909-sonli Qarori.
2. Barshay, J. (2019, Sept. 18). Why content knowledge is crucial to effective Critical Thinking. *Mindshift*. https://www.kqed.org/mindshift/54470/why-content-knowledge-is-crucial-toeffective-critical-thinking
3. Butler, H. A., Pentoney, C., & Bong, M. P. (2017). Predicting real-world outcomes: Critical thinking ability is a better predictor of life decisions than intelligence. *Thinking Skills and Creativity*, *25*, 38-46.

4. Browne, M., & Freeman, K. (2000). Distinguishing features of critical thinking classrooms. *Teaching In Higher Education*, *5*(3), 301-309. doi: 10.1080/713699143
5. Djurayev R.X. va boshqalar. Pedagogik atamalar lug‘ati. T., “Fan” nash., 2008, 195 b.
6. Ginsburg, D. (2011). *When helping students hurts students. Education Week blog*. Retrieved from: http://blogs.edweek.org/teachers/coach_gs_teaching_tips/2011/03/when_helping_students_hurts_students.html
7. Miller, S. (2005). The dialogue of creative and critical thinking. *Inquiry: Critical Thinking Across The Disciplines*, *24*(4), 37-43. doi: 10.5840/inquiryctnews20052447
8. Odilova M. Jabborova D. Jo‘rayev S. Pedagogik atamalar lug‘ati N.2023, 94 b.
9. Saaris, N. (2019, March 19). Expert strategies to drive greater depth of knowledge in your classroom. *Actively Learn*. https://www.activelylearn.com/post/expert-strategies-to-drivedepth-of-knowledge
10. Sternberg, R., Roediger, H., & Halpern, D. (2007). *Critical thinking in psychology*. Cambridge:Cambridge University Press.315-327.
11. Van Zyl, M., Bays, C., & Gilchrist, C. (2013). Assessing teaching critical thinking with validated critical thinking inventories: The Learning Critical Thinking Inventory (LCTI) and the Teaching Critical Thinking Inventory (TCTI). *Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines*, *28*(3), 40-50. doi: 10.5840/inquiryct201328318

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ S/5 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО-ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro‘yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” mas’uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog‘och ko‘chasi, 70/10-uy. Elektron manzil: scienceproblems.uz@gmail.com

Bog‘lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).